

ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГІ

III

**ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИНИСТРЛЕР
КЕҢЕСИ ЖАНЫНДАҒЫ МӘМЛЕКЕТЛІК ТІЛДИ
РАҰАЖЛАНДЫРУҒЫ ДЕПАРТАМЕНТИ**

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

**Үшінші том
Г (гингивит) — Ж**

Толықтырылған екінші басылымы

**НӨКИС
«QARAQALPAQSTAN»
2023**

УДК: 811.512.121'374. 3(038)
ББК: 81.2 Қорақалпоқ-2
К 18

Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі.
Жети томлық. Үшінші том Г (гингивит)
— Ж — Нөкіс: «Qaraqalpaqstan» баспасы,
2023. — 400 бет.

Редколлегия ағзалары:

Ш.Абдиназимов	— <i>Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, филология илим-лериниң докторы, профессор (баслығы).</i>
Ә.Пирниязова	— <i>филология илимлериниң докторы (баслық орынбасары).</i>
П.Дабылов	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы.</i>
А.Альниязов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Алтамбергенов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
Қ.Жәрімбетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
С.Бахадырова	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
М.Дәулетов	— <i>филология илимлериниң докторы, профессор.</i>
К.Кәримов	— <i>Өзбекстан халық жазыушысы (ағзасы).</i>
Х.Толыбаев	— <i>филология илимлери бойынша философия докторы (хаткери).</i>

Бас илимий редактор — Абдиназимов Шамшетдин
Жууаплы редактор — Қудайбергенов Мәмбеткерим

Сөзликти дүзиушилер:

Э.Оразымбетова (Гг, Дд); Ә.Пирниязова (Фғ);
С.Шынназарова (Ее, Ёё); Б.Диланов (Жж).

Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы
Қарақалпақ тилин рауажландыру қорының қаржылары есабынан
басып шығарылды.

ISBN 978-9943-9627-8-1

© «Qaraqalpaqstan» баспасы, 2023.
© Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі, 2023.

Г

ГИНГИВИТ ат. мед. (лат. *gingiva* — *тис еми*+*itis* — *жарақатланыу* (воспаления)). Тис ети силекей қабатының жарақатланыуы, исиниуі.

ГИНДИК ат. анат. Адам хәм плаценталы сүт емизюуши хайуанларда хәмилени ана организми менен байлап турыушы анатомиялық ағза. ◇ **Гиндик қаны тамған жер** — Тууылып өскен жери, уатаны. **Гиндик қаным тамған** — Ана топырақты, Көзимди ашып көрген, мийуалы бағды (З.Ещанова).

ГИНДИКҚАЗЫҚ ат. Белбеу қазық деп те аталады. Үйдин белдеуинен төмен қаратып, үй беккем турыу ушын жипти тарттырып байлап қоятуғын қазық.

ГИНЕКОЛОГ ат. мед. Медицинада хаялларға тән ауырыулар бойынша врач, гинекология кәнигеси, маманы.

ГИНЕКОЛОГИЯ ат. мед. (грек. *gynaikos* — *хаял*+ *logos* — *илим*). Медицинада хаяллар организмнің өзине тән өзгешеликleri, олардың жыныс ағзалары кеселликлерин хәм олардың емлеу жолларын изертлейтуғын бөлими.

ГИПАЛЛАГА ат. лингв. Стильлик мақсетте келбетлик-анықлауыштың (эпитет) мәнилик жақтан өзи анықлайтуғын атлық пенен дизбеклеспей қолланылыуы.

ГИПЕР...(грек. *hyper* — *жоқары, өте*). Қоспа сөзлердин биринши бөлеги болып; өзи қосылған сөзге жоқары дәрежели, шектен тыс, артық, өте дәрежелilik мәнисин береди. Мыс: *гипертония, гипербола* т.б.

ГИПЕРБАЗИТЛЕР ат. (гипер+грек. *basis* — *тийкар, түбір*). Жер қабығының шуқыр бөлегинде магманың әсте-ақырын сууы қатыуынан пайда болатуғын көп тийкарлы интрузив денелеринин улыума аты.

ГИПЕРБОЛА I ат. мат. (грек. *hyperballo* — *бир нәрсе арқалы өтемен*). Айланба конустың тегислик пенен қыйып өткенде келип шығатуғын қыйсық сызық. Еки үзликсиз тармақтан ибарат болған 2-тәртіпли қыйсық сызық.

ГИПЕРБОЛА II ат. әд. Қандай нәрсе болса да болған уақыяны, яки образды хәдден тысқары арттырып сүүретлеу деген мәнини аңлатады. Мыс: дәстанларда батырларды атса оқ өтпейтуғын, шапса қылыш кеспейтуғын, отқа салса күймейтуғын т.б., минип жүрген атлары адамша сөйлейтуғын т.б. келиуі.

ГИПЕРБОЛАЛЫҚ ат. Гиперболаға тән, тийисли. *Гипербоалалық функция, гипербоалалық сүүретлеу.*

ГИПЕРВИТАМИНОЗ ат. мед. (гипер + витамин). Гейпара витаминлерди нормадан (мөлшер) артық көп пайдаланыудын нәтийжесинде организмнің зөхәрлениуі.

ГИПЕРДИАЛЕКТИЗМ ат. лингв. Диалектлер арасындағы өзгешеликлерге сәйкеслеп ол диалектте жоқ нәрсени өз бетинше жасап алыу; бир диалекттиң нызамлықтарын өз еркинше басқа диалектке тән деп есаплау.

ГИПЕРЕМИЯ ат. мед. (гипер + грек. *haima* — қан). Белгили ағза ямаса геудениң бир бөлиминиң тамырларының әдеттегиден гөре көп қанға толыуы.

ГИПЕРИНФЛЯЦИЯ ат. экон. (гипер + лат. *inflatio* — көтерилюі). Товарлар бахасының тез пәт пенен көтерилюі, айланыстағы пул массасының көбейиуі; пул бирлиги кәдириниң кескин пәсейиуі, улыўма алғанда экономиканың пәсейип кетиу кәуипли инфляциясы.

ГИПЕРКЕҢИСЛИК ат. астр. (гипер + кеңислик). Кенисликтің жоқарғы бөлеги.

ГИПЕРКОРРЕКТЛИК ат. лингв. Надурыс этимологиялық таллаудың салдарынан хақыйқый дурыс форманың (сөздиң) басқаша кәте қолланылыуы.

ГИПЕРМЕДИЯ КИТАПЛАР ат. пед. Мультимедия китапларының жетилген (жақсыланған) формасы болып, бунда пайдаланыушы тийкаргы тексттен тысқары түрли қосымша дереклерге (комментарий, атамалар түсиниги, дүзетиулер) итибар қаратыу мүмкин болған сабақлық.

ГИПЕРТЕЗА ат. лингв. Бир сести бир бууыннан екинши бууынға өткергендей болып көринетуғын метатеза. Рус: тарелка < нем: teller.

ГИПЕРТЕРМИЯ ат. мед. (гипер + грек. *therme* — ысып кетиу, қызып кетиу). Ыссылықтың хәдден тыс көтерилюі, организмнің қызып кетиуі.

ГИПЕРТОНИК ат. мед. Гипертония менен аўырған адам, киши.

ГИПЕРТОНИЯ ат. мед. (гипер+грек. tonos — *зорығыу*). Ағза хәм тоқымалар тонусы зорығыуының артыуы нәтийжесинде кан басымының көтерілиуи.

ГИПЕРТОНИЯЛЫҚ ат. Гипертонияға тән, гипертонияға қатнасы бар, байланыслы, тийисли. *Гипертониялық* кеселлик.

ГИПЕРУРБАНИЗМ ат. лингв. Үлгили (әдебий) тилдин өзине тән өзгешеликлерин надурис пайдаланыу, таратыу, сөйлеуді көркемлеу мақсетинде үлги тилдин хәр түрли орфоэпиялық өзгешеликлерин надурис басқа сөз формаларында қолланыу. Көркем сөйлеу мақсетинде күнделикли сөйлеуден шығып қалған формаларды биле тура қолланыу.

ГИПЕРХАРАКТЕРИЗАЦИЯ ат. лингв. Тилдин көркемлеу қуралларын артықмаш қолланыу.

ГИПНОЗ ат. мед. (грек. hypnos — *уйқы*). 1. Бас мийдин белгили бөлегиниң тормозланыуы ақыбетинде инсан ямаса омыртқалы хайуанларда болып өтетугын өзине тән уйқы қалаты. 2. Инсанды гипнозлық уйқы қалатына келтириу арқалы оған сөз арқалы тәсир өткериу хәм сол арқалы гейбир кеселликлерин емлеу усылы. *Гипноз* бенен емлеу.

ГИПНОЗЛАҰ ф. 1. Гипноз қалатына түсириу хәм усылай емлеу усылы. 2. Сөз арқалы руўхый қалатына тәсир жасап, алжастырып, қандай да бир адамды өз хұкимине бойсындыруу.

ГИПНОЗШЫ ат. Гипноз етиуши адам, гипноз жолы менен емлеуши врач.

ГИПО... (грек. hypo — *астында, түби*). Өзге тиллерден келип кирген қоспа сөзлердин дәслепки компонентинде келип, белгили нәрсе, қалаттың муғдарынан кемлигин, пәсейгенлигин ямаса төменде екенлигин билдиреди.

ГИПОВИТАМИНОЗ ат. мед. (гипо+витаминылер). Организмде витаминлер жетиспеушилиги себепли келип шығатуғын кеселлик қалаты.

ГИПОЗЕВГМА ат. лингв. Улыума ағзаны соңғы гәпке шығарыу.

ГИПОКОРИСТЛИК кел. лингв. 1. Еркелетиуши. 2. Сөйлеуде хәр қыйлы экспрессивлик-эвфемистлик қуралларды қолланыу. Мыс: балаларға тән сөзлерди, киширейтиу формаларын х.т.б. рус. Я пошел бай-бай.

ГИПОКСЕМИЯ ат. мед. (гипо+лат. *oxxygenum* — *кислород*). Қанда кислород мұғдарының кем болуы.

ГИПОКИНЕЗИЯ ат. (гипо+грек. *kinesis* — *хәрекет*). Мийнет искерлиги ықтыярлы хәрекетлеринің кемейіп кетиуі.

ГИПОСТАЗИС ат. лингв. Толық конверсия бойынша (субстантивация хәм адъективация) бир сөз шақабының екінші сөз шақабына өтиуі. рус. пут м(атл)>путем (рәуиш)>путем (предлог).

ГИПОСТИЛЬ ат. кур. (грек. *hypostylos* — *бағана жәрдемінде көтерілген*). Үсти жабық дәмбелі (көркем) хана (ибадатхана ямаса сарай залы) төбесинің колонкалар қатары үстине сүйендирилип жайластырылуы.

ГИПОТАКСИС ат. лингв. Гәплердин бағыныңқылығы; бир элементтің екіншіге бағынуышы синтаксислик қатнаста екенлігін ашық көриніуі.

ГИПОТЕЗА ат. (грек. *hypothesis* — *шама, болжау*). Тәжірийбеде еле дәлилленбеген, сыналмаған илимий болжау.

ГИПОТЕНУЗА ат. мат. (грек. *hypoteinusa* — *бир нәрсе астында созылушы*). Туұры мүйешли үш мүйешликтің туұры мүйешке қарсы жатқан тәрәпи.

ГИПОФИЗ ат. физиол. (грек. *hypophysis* — *тармақ, өзек*). Адам хәм барлық омыртқалы хайуанларда бас мийинин тийқарғы өзегінде жайласқан, қандағы гормонлар арқалы организмнің өсиуі хәм рауажланыуына тәсир ететуғын ишки секреция беzi.

ГИПОЦЕНТР ат. геогр. Жер астында жер силкинуі келип шығатуғын шекленген тар область, яғный жер силкинуі ошағының орайлық нокаты.

ГИПС ат. (грек. *gypsos* — *пор, хәк*). 1. Ақ ямаса сары реңли минерал, кальций сульфат. Писирилип, порошок қалына келтирилген *гипс* қурылыс материаллары ушын қолланылады. *Гипстен* жасалған мүсин. 2. мед. Дененің бир ағзасы шыққанда ямаса сынғанда сол минералдан исленип қуып, жағылып, қатырылып байланады.

ГИПСЛЕУ ф. 1. Гипслеу тағу, байлау. 2. Өртенбеген унтак гипс пенен жерди төгинлеу.

ГИРБИҢ ат. 1. Исенбеушилиқ, сумлық, қаслық, душпанлық, жаманлық, кир, патаслық. Көкірегимде кир, кеулимде *гирбиң* болса мен адам емеспен (Ж.Аймурзаев). Билемен, *гирбиң* жоқ бул сөзінде. Сөйтсе де, адамды мақтаман

көзге (И.Юсупов). Кеуиллерге *гирбиң* жыйнасаң, Өз жумысын кимди сыйласаң (Мухаммед Хошан). **2.** Кир, патас, шан. Кеселханадан кеше ғана келгеннен соң ба, үстінде *гирбиң* жоқ (Т.Қайыпбергенов).

ГИРДАБ ат. (парсы — *суу ийрими, қурдым*). **1.** Теңиз, дәрья, канал сууларының айлана формасында үйірме жасап ағыуы. Мен Жайық дәрьясында ғарық болдым сенде.. Муз асты *гирдаб*, Үмитим — думан... (Б.Генжемуратов) **2.** ауыс. Адамды өзіне тартатуғын хәдийсе, хәрекет. Палекнің ойыны — Жайхун *гирдабы*, Бир тәбәссим етсең көңлимнің табы (Әжинияз).

ГИРДИКАР ат. **1.** Хеш нәрсеге мүтәж емес, қурғын хожалық. Қонса қонақ он-он бестен, Хәр күн сайын келип түскен, Барлық дәске соған көшкен, Болса сондай *гирдикарым* (кк.х.к.). Анда бағда сайран еткен *гирдикарым*, көзлерім (кк.х.к.). Не қылсаң гүз ишре терип гүлдерди, Хәр пасылдың өзінше *гирдикары* бар (М.Жуманазарова) **2.** ауыс. Қолайсыз ис-хәрекет, қылмыс. Кеше-күндіз оған болдым интизар, Қуда берди себеп болып *гирдикар* («Әуезхан»).

ГИРДИКАРЛЫ кел. Мал-дүньялы, қурғын туратуғын, турмысы жақсы, үлкен хожалық. Дәстүр бойынша жырау менен баксы елде аты шыққан *гирдикарлы* үйге түседі (К.Султанов).

ГИРЕНДЕ ат. Ерте дәуірлерде аталық, қазы хәм атақлы ийшанлардың ат қосшысы. Бир қазы *гирендеси* менен киятырса, алдынан Күнхожа шайыр шығыпты (К.Султанов).

ГИРЕУ ат. **1.** Қандай да бир нәрсенің, ис-хәрекеттің болуы ямаса болмауы ушын келтирилетуғын дәлили, гүуасы, тийкары. Жарлының жүдеп сасқаны, Жалғызын қояр *гиреуге* (кк.х.н.м.). Тазалық — денсаулықтын *гиреуи*. **2.** Жанын пидә етиу. Оқ атылса биреуге, Жанын қояр *гиреуге* (И.Юсупов). Өз намысын тигип қойып *гиреуге*, Жетип барса сүрниккенди сүйеуге... (А.Дауышбаев). **3.** Нур. Узақ жолға кеткен болса биреуи, Жылай-жылай кетер көздің *гиреуи* («Қырк қыз»). **4.** Кепиллик. — Кейин бизлер Тилепбайды *гиреуге* қалдырып, хәзир қалғанын тауып келемиз дедик те, шығып кеттик-ғо (Т.Қайыпбергенов). **◇ Гиреу тартыу** — Гүнгиртлениу, көриуи пәсейиу, гиреули болуу, соқыр болуу, көзден қалуу, көзлі болуу. Жарық дүнья көрмей болдым әрманда, Жасымнан *гиреули* болдылар көзім (Бердақ) **5.** Қәде-қәуметке байланысly ұрп-әдет. Ақшалай да, затлай да, мал менен де бериле береди.

Биреу жай салса, үй тиксе, қайық сатып алса да *гиреу* апарыла береді. Гейде *гиреуқәде* деп те атайды.

ГИРЖИЙИҰ ф. Таңырқау, писентке алмау, жақтырмау, кәлемей, унатпау. Қыпшақтардың елатына кеткенде, Мурнынды *гиржийтин* өзің ким едің (Күнхожа). *Гиржийсе* кейін тартар, Умтылса жигери артар (кк.х.с.ж.)

ГИРИПТАР р. 1. Қандай да сүйіушилик сезиминің тәсири астында бенде болыушылық, дуушар болыу, дилгир болыу, жолында пидә болыушылық, шатылыу, тутылыу, бәнт болыу. Яр жолында өлгенше *гиринтар* болған, Күйгелек көзлі яр күйдирме мени (кк.х.к.). Көптен бел ауырыуға *гиринтар* болдым (газетадан). 2. Бир нәрсеге дуушар болыу, ушырау. — Бәрекелла, дайым Бозуғланның сөзин қабыл алмай, бул бәлеге *гиринтар* болдым, — деп көзине жас алып бир ғәззел айтар еді... («Юсуп-Ахмет») 3. Ғәрезлі болыу. Мен мәстанға болдым енді *гиринтар*, Барсаң айтқыл сәлем ата-анама («Ер Зийұар»).

ГИРКЕҰЛЕҰ ф. Сүйменлеу, хәмме биригип демеп жәрдем етиу.

ГИРКИРЕ ат. Қараз тәризлі үлкен дигирман. Әдеп пенен наз бенен, Әсте ғана барады, *Гиркирениң* түбине, Арғымағын байлады («Ер Зийұар»). ◇ **Гиркирени көтериу**. ауыс. а) Мал-мүлкти, дүньяны алып көшиу. б) бир орыннан турып кетиу, тур кет мәнисин де аңлатады. — Қәне, көтер *гиркиреңди!* — Пышақ услаған төртинши Аманлықты түртти (Т.Қайыпбергенов).

ГИРИС ат. Оқ жайдың сериппели, тартқы жиби. Сары жайға қыстырып, Қос жүректен барлады, *Гиристи* катты тартқанда, Оғы кетти атылып... («Ер Зийұар»). Ұақтың бул иси! *Гириси* оқ толы қалған камандай (Х.Дәулетназаров).

ГИРТ ат. Майда шөп-шар, үпилдирик қусаған майда патаслық. Көзиме *гирт* түсти. Жүериниң *гирти*. Бендемен иншаллах, *гирт* қоспаспан қанларға (А.Өтепбергенов). 2. ауыс. **Гирбиң** жоқ. Кеулиңизде *гирт* жоқ әзиз анасыз, Бизди бақлап хәм де қоллап барасыз (Ақшолпан Аманяз).

ГИРТТАЙ кел. 1. Азғантай, азмаз. Себеби, қызлар *гирттай* кемшилигин болса минейди де жүреді (Т.Қайыпбергенов). Адамшылықтан гинират, Қалмаған *гирттай* бир сыпат (А.Өтепбергенов). 2. Куртта, кишкене.

ГИРТИЙИҰ ф. Ауырыудың ямаса басқа бир себеплердин тәсиринен адамның көзиниң киширейе басланыуы. Жүзлери

солып, көзлери *гиртийин* кетти (Ө.Хожаниязов). Анасын күтип көзлери *гиртийин* мөлтилейди.

ГИРШЕҢКИ ат. 1. Таз, қотыр, қотыраш. 2. Арық, тырыс, тыршанқы, жүдеу. *Гиршеңкиси* шыққан Қаражан деген таз бар (Ж.Аймурзаев).

ГИРШИКСИЗ кел. Тап-таза, аппак, хеш қосындысы жоқ. Алдау, жалатайлық бизге жат еді, *Гиршиксиз* болғанбыз көлдин қуындай (Г.Дәулетова).

ГИРЯ ат. (парсы. *жылау*). Қысқы, қыйыншылық, ауырманлық. Хеш бир *гирядан* өтпеген, Босқа жүрген боламысан (А.Дабылов). Үстинен жол берсе не тениз-дәрья, Мени тоздырмаса не заман *гиря* (Бердак).

ГИСТОГРАММА ат. пед. Тексерилетуғын белгилерди жийиликли бөлиниуи, диаграмма.

ГИСТОЛОГИЯ ат. (грек. *histos* — *тоқыма*+логия — *илим*). Адам хәм хайуанлар организми тоқымаларын үйренетуғын илим.

ГИСТЕРОПРОТЕРОН ат. лингв. Сүүретлениуи қубылыстардың логикалық избе-излигиниң бузылыуын көрсетиуи стилистикалық фигура.

ГИТАРА ат. муз. (исп. *guitarra*<грек. *kithara* — *кифара*). Жука фанерден исленген, алты ямаса сегіз тарлы, бармақ пенен шертилетуғын музыкалық әсбап, куралы.

ГИТАРШЫ ат. Гитарды шертетуғын сазенде. *Гитаршылар* ансамбли.

ГИТЛЕРИЗМ ат. Германияда Гитлер басқарған фашистлик диктатура хәм сол диктатураның идеологиясы.

ГИТЛЕРШИ ат. Гитлердин тәрәпдары, немец фашисти.

ГИТЛЕРШИЛ кел. Гитлершилерди жақлаушы, тәрәпдары, қоллаушы.

ГИФЕН ат. лингв. Классикалық тиллерде тийкарлардың қосылыуын айрықша түрин көрсетиу ушын қолланылған белгиси.

ГИЯ ат. бот. Хәр қыйлы өсимлик, шөп. Жылқы жейди Қызылқумның *гиясын*, Алып келдин қайсы байдың дүньясын («Алпамыс»). Жердин, үсти *гия* шыға, Болды гилем жайғандай (Т.Сейтжанов). *Гия* бөрткен жылға сайынан, Құлпы дөнген қыры-ойынан (Б.Қайыпназаров). ◇ **Гия шөплер** — өсимлик-лер, шөплер, тоғайлар. *Гия шөплер* шамал менен тербеліп,

Жапырақтарын бойларына орайды (Ж.Аймурзаев). **Гия көгермеу** — Өсимлик өспеу, шөп көгермеу.

ГИЯЛАР ат. Өсимликтер, шөптер, тоғайлар.

ГЛАДИАТОР ат. тар. (лат. gladiators < gladius — қылыш, қанжар). Әйjemгi Римде куллардан, хукиm етилген жынаятшылар ямаса әскерий тутқындардан таңланып алынған өз-өзлери менен ямаса жыртқыш хайуанлар менен цирк аренасында өлимге бас тигип, жекпе-жек алысатуғын гүресши. Оның дәуиpинде 123 күнде он мың *гладиатордың* басы кесилгени жөнинде өпсана секилли хужжетлер де бар екен (Т.Қайыпбергенoв).

ГЛАДИОЛУС ат. бот. (лат. gladiolus — кишкене қылыш). Ири рәнбәрән гүлли көп жыллық өсимлик, гүл.

ГЛАУКОМА ат. мед. (грек. glaukoma < glaukos — ашық көк, көк жасыл). Көк суу — көз иши басымының көтерилиуи хәм көриу қәбилетиниң пәсейиуине байланыслы көз кеселлиги.

ГЛИПТИКА ат. к.ө. (грек. glypho — кесмен). Қымбат баха, ярым қымбат бахалы тасларға нағыс ямаса сүүрет ойыу өнери; әмелий безеу өнерине киреди.

ГЛИЦЕРИН ат. (грек. glykeros — мазалы). Малдың майы ямаса нефтьтен алынатуғын қойыу мазалы суйықлық (медицина хәм техникада қолланылады).

ГЛОБАЛ кел. (фр. global — улыума, лат. globus — шар).

1. Жер жүзине тийисли, қамтып алыушы мәнисинде қолланылады. 2. ауыс. Улыумалық, кең көлемдеги, жер жүзилик, жәхән әхмийетине ийе мәнилеринде келеди. ◇ **Глобал машқалалар** — Улыума турмыс хәм рауажланыу менен байланыслы хәзирги заман машқалалары. Арал теңизи — *глобал* машқала ямаса Арал машқаласына хеш ким бийпарық емес («ЕҚ» г.).

ГЛОБАЛЛАСЫУ ф. Дүнья жүзи мәмлекетлериниң социал-экономикалық, сиясий хәм мәдений тарауда өз ара бирлесиуи, уакыя-хәдийселердин бир мәмлекет шегарасынан шығып, улыума инсаныйлық дәрежеге ийе болыуы, пүткил Жер шарын қамтып алыу. Дүнья жаңаланып, *глобалласып* баратырған бир заманда, тек жасларға емес, пүткил инсаниятқа, жәмийетке қәуип-кәтерлер артып баратырған бүгинги күнде күшли сыртқы тәсирлерге берилмеуге шақырыуымыз керек («ҚЖ» г.).

ГЛИССЕР ат. (фр. Glisser — сырпаныу). Суу бетинде жүзетуғын моторлы жүйрик кемениң бир түри. Ер жүрек

шофёрға айтар рахмет. Отыр *глицсерге* көлди сайран ет (И.Юсупов)

ГЛИСТ ат. биол. Адамлардың хәм хайуанлардың денесинде, әсиресе ишек-қарынларында болатуғын харам тамақ зыянлы паразит курт.

ГЛОБУС ат. геогр. (лат. *globus* — *шар*). Жер шарының модели, оның киши масштабтағы шар тәризли домалақ нускасы. Жер шарының *глобусы*. Жәхән *глобусы* турса айланып, Жиберселер мени көзимди танып... (И.Юсупов).

ГЛОССА ат. лингв. **1.** Сөз. **2.** (көбинесе көплик формада) Тек белгили бир текстте берилген түсиниксиз хәм қолланылмайтуғын сөз хәм конструкциялар, сондай-ак, солардың түсиниклери. **3.** Тилдеги сөздің белгили бир грамматикалық формада хәм белгили бир вариантта қолланылыуы. **4.** Қолланылыу өриси кең сөзди аз қолланатуғын сөз бенен алмастырыуды билдириуши стилистикалық фигура. Ат ириккиш, тайыншақ — кодык.

ГЛОССАРИЙ ат. лингв. (лат. *glossarium* — *гөнерген ямаса кем қолланылатуғын сөзлердің түсіндірме сөзлігі*) Қандай да бир ески шығармаларда ушырасатуғын гөнерген ямаса кем қолланылатуғын сөзлердің түсіндірме сөзлігі.

ГЛОССЕМА ат. лингв. **1.** Тилдеги мәни аңлатушы ен кишкене бирлик. **2.** Лексема.

ГЛОССЕМАТИКА ат. лингв. Улыұма тил илиминде тиллердің структурасының хақыйкый мазмунын есапка алмай, тек оларды формал жақтан изертлеуді талап ететуғын теория.

ГЛОССОЛАЛИЯ ат. лингв. Сөйлеу уқыбының бузылыуы хәм сонлықтан ондай адамлардың өзлеринше айрықша бир тилде түсинисиуи.

ГЛОТТОГОНИЯ ат. лингв. Тилдің келип шығыуы, сондай-ак, тилдің келип шығыу хәм рауажланыу мәселелери менен шуғылланатуғын тил билиминің тарауы.

ГЛОТТОХРОНОЛОГИЯ ат. лингв. **1.** Айырым лексикалық системалардың хәм моделлердің пайда болуу уақтын анықлау ушын тилдеги өзгерислерди изертлейтуғын тарийхый лексикологияның тарауы. **2.** Еки тууыскан тилдің тийкарғы сөзлігиндеги бирдей элементлердің қатнасын процент есабында есаплай отырып, бул тиллердің қанша уақыттан берли бир-биринен бөлек жасап киятырғанын анықлау методы.

ГЛЮКОЗА ат. (грек. glykys — *мазалы*). Мийӳелерде болатуғын, медицина хәм кондитер ӧнимлеринде кең колланылатуғын мазалы зат, углевод; жүзим қанты. Қурма ӧзи ширели, *глюкоза* хәм сахарозаға бай болса да кант муғдарын көтермейди («ЕК» г.).

ГЛЯЦИОЛОГИЯ ат. геогр. (лат. glacies — *муз*+logos — *тәлиймат*). Муздың пайда болуы, тарқалуы хәм қәсийетлери хақында пән.

ГНОМИКАЛЫҚ ат. лингв. Нақыл-мақалларда хәм т.б. хәрекетти белгили бир мәхәлге қатнастырмай сөйлеу, яғный хәрекет барлық мәхәлге бирдей. Мыс: Ер жигит ели ушын туылады, ели ушын өледі.

ГНОСЕОЛОГИЯ ат. филос. (грек. gnosis — *билим*+logos — *тәлиймат*). Билиу теориясы — илимий билиудің дереклери, методлары, формалары хәм олардың туурылығын үйренетуғын философиялық тәлиймат.

ГОБЕЛЕН ат. (фр. gobelin<*атақлы бояушы* Гобелен(лер)ге тийисли атама). Дийуал, айна хәм есиклерге асатуғын безеу, жоқары көркемлик бахаға ийе болған, қолда исленген гилем ямаса гезлемелер.

ГОБОЙ ат к.ө. (фр. hautbois — *бийик терек*). Ағаштан исленген сырнай тәризли музыка әсбабы.

ГОДОНИМЛЕР ат. лингв. (грек. godos — *көше*+onomata-*атама*). Қала ишинде жүриу, хәрекетлениуге арналған линиялы объектлер, яғный көше, үлкен гүзар көшелер (проспект), тар көше, қыябанлардың атлары.

ГОЛ ат. сп. (ингл. goal — *нышан, гөзлеу*). Футбол, хоккей сыяқты ойындарда қарсылас команда дәруазасына кирғизилген топ. *Гол* урыу. Ойыншымыз Азамат Алланиязов 35-минутында «Шүртан» дәруазасына пеналтиден *гол* урып есапты ашты («ҚЖ» г.).

ГОЛКИПЕР ат. сп. (ингл. goal+keeper). Футбол, хоккей сыяқты ойындардағы дәруазаман.

ГОЛЛАНДЛАР ат. Голландияның тийқарғы халқы.

ГОЛОГРАФИЯ ат. физ. (грек. holos — *толық*+grapho — *жазаман*). Түрли толқынлардың өзгериушен хәрекетинен пайдаланып, буйымлардың фазалық сүүретин алыу усылы.

ГОЛЬФ ат. сп. (ингл. golf). Топ хәм поло ойыны (ат минип ойналатуғын). менен ашық майданда ойналатуғын спорттың түри.

ГОМЕОТЕЛЕВТОН ат. лингв. Сөз хәм синтагмалардын соңғы элементлериниң бирдей болып (рифмаласып) кетиуі.

ГОМИЛЕТИКА ат. лингв. Диний ўәсиятларда (үгітлерде) қолланылатуғын шешенлик сөздиң бир түри.

ГОММОЗ ат. (лат. gummi < грек. kommidion — *терек ширеси*). Терек хәм бир қатар өсимликлерде ушырайтуғын, созылмалы, ақ ямаса тоқ реңли жабысқақ зат ажыралып шығатуғын бактериаллық кеселлик.

ГОМОГЕН кел. (грек. homogenes — *бир жыныслы*). Курамы жағынан бир жыныслы.

ГОМОРГАНИКАЛЫҚ СЕСЛЕР ат. лингв. Жасалыу ұсылы хәм орны хәр қыйлы болған менен артикуляциясындағы баслы рольди бир сөйлеу ағзасы атқаратуғын сеслер. Рус. еринлик б хәм у сеси.

ГОМОФОНИЯ ат. (гр. homos — *тең, бирдей, уйғын* + phone — *сес*). Музыкада көп дауысшылық есапланады. Гомофонияда бир дауыс жетекши болып, басқа сеслер оған бойсынады.

ГОНГ ат. (индонез). 1. Айлана тегис (жалпак) металлдан ибарат, арнаулы таяк пенен урып шергилетуғын музыка әсбабы. 2. сп. Спорт жарысын баслау ҳақында сигнал бериуши әсбап.

ГОНДОЛА авиа. ат. (итал. gondola). Аэростат ямаса дирижабльге асып қойылатуғын, адамлар туратуғын ямаса буйымлар жайластырылатуғын себет сыяқлы қурылма; бөлме (отсек).

ГОНИОМЕТР (грек. gonia+metreo — *өлшеймен*). Қатты денелердин тегис тәреплери арасындағы еки тәреплеме мүйешлерин өлшейтуғын әсбап.

ГОНОРАР ат. (грек. honorarium — *хызмет ҳақы, сыйлық*). Жазыушылар, художниклер, алымлар хәм т. б. шәртнама бойынша орынлаған иси ушын төленетуғын пул; авторлық мийнет ҳақы. *Гонорар* алсам «сөзиме», машинисткаға «беремен»... (Ә.Әжиниязов).

ГОРЕЛЬЕФ ат. фр. (haut-relief — *бәлент рельеф*). Картинаның ярымынан көбиси тегислик дәрежеси бойынша бөрттирилип исленетуғын мүсиншиликтиң бир түри.

ГОРЕЛКА ат. (рус. гореть — *жану*). Суйық жанылғы яки газди мәлим бир мақсетте жағыу ушын мөлшерленген қурылма.

ГОРИЗОНТ ат. (грек. horizon, horizontos — *шегаралаушы*). Аспанның жер яки суу бети менен шегараласқандай болып көринетуғын сызығы; аспан жийеғи. Бийикликтиң артыуы

менен *горизонт* кеңейеди. Сөйтти де ол таң сағымлары киби тууры *горизонтта* қараңғы шексизлікке қарай әсте-ақырын жүріп кетти... (М.Таумуратов).

ГОРИЗОНТАЛ кел. мат. **1.** Горизонт тегислигіне параллель тууры сызық; тик сызыққа перпендикуляр сызық. **2.** геод. Топографиялық карталарда белгили бир жер рельефин, төбелик хәм шуқырлықларын сүүретлейтуғын сызықлар. **3.** Тикке турған. Горизонтал тәриздеғи аспан менен тиллескен имаратлар Қытайда бой тиклемекте («ЕК» г.).

ГОРИЛЛА ат. зоол. (ингл. gorilla). Кубла Африкада жасайтуғын ири, күшли, адам тәризли маймыл. Бәлким, бул *горилла* — ақыллы хайуан, Пәмлеп күлип тур ма екен ямаса... (И.Юсупов).

ГОРМОН ат. физиол. (грек. *hormao* — *хәрекетке келтиремен, қозғайман*). Ишки секречия безлеринен ажыралып, канға қосылатуғын зат.

ГОРН ат. (нем. *horn* — *шақы*). Мыстан жасалған хәм хабар кылыу (беріу) ямаса шақырыу ушын арналған үплеме музыка әсбабы. Жандаса *горн*, Турғандай шақырып... (К.Айманов).

ГОРОСКОП ат. (грек. *horoskopos* — *уақытты гүзетіуши*). Белгили уақыт (адам тууылған, байрам, уакыя-хәдийсе т.б болған уақыт) ушын планеталар хәм жұлдызлардың бир-бирине тийисли ийелеген жагдайларын билдиретуғын, усылайынша инсанлар тәғдири, хәдийселерин белгилеп беріуши кесте.

ГОРЧИЦА ат. (рус. *горчить* — *ашытыу, ашышы болу*). Аска (тағам) қосылатуғын ашышы татымлық.

ГОРЧИЧНИК ат. мед. Емленіу ушын қолланылатуғын бир тәрепине *горчица* жағылған қағаз.

ГОСПИТАЛЬ ат. (лат. *hospitalis* — *миймандос*). Әдетте әскерлер жатып емленетуғын емлеухана.

ГОТИКА ат. (фр. *gothique* <герман кәуимлеринен бири готка тийисли). Орта әсирдің ақырларында кең тарқалған архитектура стили. 941-жылы Германияда готика шрифти латын тилине өзгертилген.

ГОТИКАЛЫҚ ат. Готикаға тийисли, готика методика-сындағы.

ГӨДЕК ат. **1.** Дүньяға жаңа келген нәрестеге айтылады. *Гөдек* қалған, жесир қалған мыңлаған, Дәрт көп болған ағын суулар тынлаған... (Ж.Анетеев). Қарар *гөдек* көрсе тымсанып, Жупар ийсин ийискемес канып... (З.Жоллымуратова). **2.** ауыс.

Не болса соған исене беретұғын ақ көкирек киси, анқау адам, ангөдек. Сөз сөйлесем сөзге түшмес *гөдеклер* (Әжинияз). Батыр — анқау, ер — *гөдек* (ққ.х.н.м.).

ГӨДЕКЛИК ат. 1. Кишкене пайыттағы дәуір. Балалық, *гөдеклик* ертеклерімдей, Көйлек қууанышында жылап турыппыз (А.Қосымбетова). 2. Хәр нәрсеге исене бериушилик, анқаушылық, ангөдеклик. Назлы буннан да көрикли нашар еди-ау, әттен, Атекең *гөдеклик* етти (Г.Есемуратова).

ГӨЕНДЕ ат. Саз бенен намаға салып қосық айтатуғын адам, киси. Сазенде менен *гөенде*, Бәршеси бар бул тойда («Ер Зийуар»).

ГӨЖЕ ат. Жүериден, гүриштен, сөктен хәм тағы басқалардан исленетуғын тамақтың бир түри, тағам. Жалғыз ешкисинен басқа түги жоқ, күнин көрер екен ислеп сүт *гөже* (Ж.Анетеев). Аскан Анам қатық *гөже*, жармамды, Деймен мақтанышым қармамды (Ә.Зергер). Жүери *гөже*. Сөк *гөже*. ◇ **Ауызы гөжедей қайнау** — Көп сөйлеу, тынбай сөйлей бериу. Аралда шөккен кемедей, *Ауызы қайнаған гөжедей...* (Ақшолпан Аманияз).

ГӨЖЕК ат. зоол. Қоянның баласы. Болдым сонда жетим *гөжек*, Ақ бетимнин қашты қаны (Күнхожа). Нешше сапар көсиклер терип, Талай *гөжек* қуалағаным (Т.Сәрсенбаев).

ГӨЗЕУ ат. 1. Үлкен ағаштың ишин дөңгелек етип қашау ушын арналған көлеми үлкен қашау; 2. қ. ф. **Гөзлеу**. Гөзеп атып салды да, Жылай берди тағы да... («Қоблан»). Анық тийер жерин *гөзеп*, Сөз дөретсин тил болса да (Б.Қайыпназаров).

ГӨЗЗАЛ кел. 1. Сулыу, формалы, сымбатлы. Көп ишинде сырмақ кийип, Небир *гөззал* жананлар жүр (ққ.х.к.) 2. ауыс. Келбети келискен, келбетли, шырайлы. Сәлем сизге, *гөззал* пайтахт, Москва! (Ә.Шамуратов) 3. Қызлар исми.

ГӨЗЛЕУ ф. 1. Нышанаға алыу, нышаналау, мылтық аузын қаратыу, мылтықтың қарауылына алыу. — Сенде ақша жоқ, — деди мылтығын еле *гөзлеп* тұрған Шука (К.Рахманов). 2. Мақсет-мурат етиу, өз пайдасын ойлау. Шайыр айтар әдалатлық заманды, Биразлар *гөзлейди* басы аманды (Өтеш). Өз жеке мәпин, әуладлардың мәпин *гөзлеп* миллетинди өзгертириу — халқыңды сатыу менен барабар (Т.Қайыпбергенов).

ГӨЛЕГЕЙЛЕУ ф. 1. Бир нәрсенин ямаса биреудің қасынан айланшыклап шықпау. Соннан сок биреулер *гөлегейлеп* куйкасын жуулатты (Х.Сейтов). 2. Тасалау, қымтау. Ол қуяштан

көзлерин гөлегейледі. Акша бултлар *гөлегейлеп* жүзінді, Дийдарың көрмеге етеді ынтық (Ақшолпан Аманияз).

ГӨМБЕ қ. **КӨМБЕ**. Көмилген, көмик мәнисінде. Сөз сәдебин ағыттыңыз жаздырып, Ақшолпанға және *гөмбе* қаздырып (Ақшолпан Аманияз).

ГӨММЕ ат. 1. Қозға писирілген тағам, сомсаның бір түрі. Гүмис көмген *гөмме* де писирер. 2. аұыс. Жыйналып тұрған зат, байлық, дүнья. Мынау бес күнлик өмірден, *Гөмме* таппаға көмилген (К.Рахманов).

ГӨММЕН ат. Кепирен, күс төсек.

ГӨНЕ кел. Ески, тозған, тозыұы жеткен. *Гөне* шалбар, *Гөне* көпір. Қарақалпақтың *гөне* дәрти қозғалып, Шадлы дәуранына бүгін мәс болып (И.Юсупов). Атам қобдйдан атаұыз бенен шөккишин алып, созанын сабақлай сала, *гөне* геуишин жамаұға киристи (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Гөне киси** — кексе, егеде киси. Көргенди *гөнеден* сора, *Гөне* билмесе, көптен сора (ққ.х.н.м.).

ГӨНЕ-КӨКСИ ат. Тозыұы жеткен хәр түрлі нәрселердің жыйынтығы. *Гөне-көкси* жыйнайтуғын кеңсениң баслығы болды (Ж.Аймурзаев). Бүгін *гөне-көкси* сатып, Базарда отыр бир сақал... (К.Рахманов).

ГӨНЕТОЗ кел. Гөне, гөнерген, ескирген, тозыұға шамаласқан, тозыұы жеткен. Үстинде *гөнетоз* спорт майкасы, Балағы түріули, аяғы жалаң (И.Юсупов).

ГӨНЕЙ ат. Үпик дегенди билдиреди. Орыс жүуери *гөнейлеу* болды (Ө.Айжанов).

ГӨНЕРИҰ ф. 1. Пайдаға жарамайтуғын болып қалыұ, тозыұы жетиұ, тозыұ. *Гөнерген* тракторлардан толық ұаз кешип, жаңа миллий трактор моделин жаратыұ бойынша көрсетпе берилди («ЕҚ» г.). 2. Ұакты, мезгили өтип кетиұ. 3. аұыс. Картайыұ, жасы қайтыұ, ұлкейип кетиұ. Жаңа едим хәм *гөнердим*, Оны хеш бир ұмытпаспан (Күнхожа).

ГӨНЕРГЕН СӨЗЛЕР ат. лингв. Тарийхый сөзлер (қолланыұдан шығып қалған предмет, кубылыс, түсиник атамалары) хәм архаизм (орнына жаңа сөз пайда болғанлықтан шығып қалған сөзлер) деп екиге бөлинеди. Тилимизде *гөнерген сөзлер* көп, сол сөзлер негизи нағыз байлығымыз («ЕҚ» г.).

ГӨНЕРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛАР ат. лингв. Қолланыұдан шығып қалған фразеологизмлер: 1. Дозақ оты харам. 2. Периш-телер салқынын салыұ; 3. Өзи өлимдар, малы патшалық;

4. Шайтан-әзәзүлдин қурығынан аман болсақ, бул ойласығымыз бийнәтийже болып шыға қоймас (К.Султанов) хәм т.б.

ГӨР I ат. Қайтыс болған адамды көмиў ушын арналып қазылған узын, терең шуқыр, кәбир, ләхәт. Жаманның тәринде болғанша, жақсының *гөринде* бол. Бүкирди *гөр* дүзетеди (ққ.х.н.м.). *Гөр* болады усы жер, О дүньяға атланған (К.Рахманов). **◇ Бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде болыў** — Әбден қартайыў, өлиў халында. *Бир аяғым гөрде, бир аяғым жерде* турғанын көрип турсаң, усы отарға кетпей-ақ койсаң қалай болады, — дегенди айтты (М.Дәрибаев). **Гөр аўзынан қайтыў** — Өлимнен зорға аман қалыў, тири қалыў. *Гөр аўзынан аман қайтқан* жас жигит, Мақтаўларға кулақ аспады хеш те (И.Юсупов). Ол үш мәртебе *гөр аўзынан қайтты* (Қ. Досанов). **Гөрге кириў** — Өлген адам мәнисинде. Үйге кирген қуры шықпас, *Гөрге кирген* тири шықпас (ққ.х.н.м.). **Биреўге гөр қазыў** — Жаманлық ойлаў, нийети дүзиў емес. Әжелди, өлимди билсе де адам, Өзгеге қас болып *гөр қаза бердик* (А.Крамов).

ГӨР II ат. Соқыр, көзи көрмейтуғын, көзден қалған, соқыр, көзли. Көзи — *гөр*, көкиреги — дана, Мың ғыйбаттан бир әдалат (ққ.х.н.м.). «Жүрек соқыр болса, саў көз *гөр*» дейди, Кеўли соқырлардың көзи ашылсын (А.Орекеев). **◇ Гөр болыў** — Көзден қалыў, соқыр болыў. Жылай-жылай еки көзи *гөр болды* («Мәспатша»). **Гөрбетли** — түси бузық, жаман, сықылсыз. Өзи жаман *гөрбетли*, Қайнатқан темир сынатлы, аяқлары маладай, Қоллары бар жабадай («Қаншайым»).

ГӨРДЕМШЕ ат. Жетимек, жетим, ершең бала. Атана нәлет *гөрдемше*, Өз хаслыңды билмейсең... («Гүлнәхәр»).

ГӨРЕ к. с. Салыстырыў мәнисин билдиретуғын сөз. Оннан *гөре* аўнап жатқан сабанда, Хайўанларды мың мәртебе сыйлайман (К.Рахманов). Солай етип сүйиклим, Емберген, бәрше қурдасларым сулыў деп меннен қызғанып жүрген Шарафтан *гөре...*сени артық көрдим, сени сүйип қалдым (Т.Қайыпбергенов).

ГӨРИ ат. Гөрбан.

ГӨРИСТАН ат. 1. Мазар, қойымшылық, кәбирстан, әулийешилиқ. Жеңис күткен душпан тапты *гөристан*, Жаў басына күнлер туўды зимистан (Б.Қайыпназаров). Молла қуранын баслады хәм пүткил *гөристанды*, пүткил әтирапты азнатып, саз даўысly қирәәтке салып, көп оқыды (Е.Өтепбергенов). 2. аўыс. Қолайсыз, сәтсиз, турақ жай.

ГӨРҚАРА ат. бот. Қарабарактың бир түри. Бозға шығар *гөрқара*, Жууап билмейди бир пара... (кк. жууап-айтыс).

ГӨРҚАҰ ат. 1. Аұкатты жөнсиз көп жейтуғын адам, мешкей, тоймайтуғын. Татлы тамақларын алға қойғанлар, *Гөрқау* аш көзлердің көзін ойғанлар («Ер Зийұар»). 2. Кеули аш, нәпсин тыя алмайтуғын. *Гөрқау* бар нәпсин тыймаған, ишсе тамаққа тоймаған, Өз қолы менен жыймаған, Дүньяның кәдірин билмес (А.Дабылов).

ГӨРСАҰАТ ат. Оқыў хәм жазыўды шала билетуғын адам, сауатсыз, билими аз киси. Кудайберген, лекин буның гәпине инанып, *гөрсәуат*, сауат ашыўдың изине қунтыйып түсеғоймады (Ш.Сейтов).

ГӨРТЫШҚАН ат. зоол. Жер астында қазып жасайтуғын, жартылай суўда тиришилик ететуғын, жүни майда, үлпилдек, гүрек тәризли тырнақлары ири, алдыпғы аяқлары қазыўға бейим жаныұар. Торы ала ғаз неге түнде ушады, *Гөртышқан*, жарғанат, «гөрсөқыр» тағы...(Ә.Әжиниязов).

ГӨҒИКАП ат. Әпсанауий тау аты. *Гәғикаптан* аўыр тапқан гүнайым, Бағышла уғланлар жанын, иләхим («Хұрлиха-Хәмире»).

ГӨШ ат. Малдың, қустың хәм тағы басқа да жанлы-жаныұарлардың ети. ...алты қарыс гүлли сары самар толы *гөш* келди (К.Султанов). Қассап болсаң *гөш* жер едиң майлы ғана, Баслық болсам болар едиң сыйлы ғана (А.Турдымуратова).

ГӨШЛЕҰ ф. (диалект) Бир нәрсени нышанаға алыў, гөшшелеў. Мылтықты *гөшлеп* атты.

ГРАВИТАЦИЯ ат. (лат. *gravitas* — *ауырлық*). Пүткил әлем тартысыў күши; барлық түрдеги физикалық денелер (әпиұайы денелер, хәр қандай физикалық майданлар) ортасында өз ара тәсир болып, усы өз ара тартыў күшиниң үлкен-кишилиги, денелердің тез яки әсте хәрекетлениўине қарап пүткил әлем тартысыў заңы хәм улыўма салыстырмалы теориясы менен сыпатланады.

ГРАВЮРА ат. (фр. *gravure*). 1. Металл, ағаш, айна хәм басқа да бети қатты материаллар бетине сүүрет ислеў өнери. 2. Усындай усылда исленген нағыс, сүүрет хәм оның қағазға көширип басылған нұсқасы.

ГРАДАЦИЯ ат. (лат. *gradatio* — *әсте-ақырын бәлентлетиў, күшейттириў* < *gradus* — *дәреже, басқыш*). Гәптеги биргелкили ағзалардың мәнилик жақтан кем-кемнен күшейтилип (ямаса

пәсейтилип) берилиўи. Мыс: Мәрдикарға кеткенлердин көби өлди, өшти, жоқ болды (М.Дәрибаев).

ГРАДУС ат. (лат. gradus — *басым, дәреже*). 1. Хаўа райы, дене хәм т.б. ыссылығын ямаса суўықлығын есаплайтуғын өлшеў бирлиги. Жаз да, ўай-ўай, 60 градус десек те, Өртенсем де жатаман тап әптапта (Ақшолпан Аманияз). 2. мат. Тик мүйештин тоқсаннан бир бөлегине тең, жазық мүйештин өлшеў бирлиги болып, буны Вавилон билгирлери жылды 360 күнге, соған сәйкеслендире шеңберди бөликке бөлген, бөликлерди «адым» деп атаған, кейинирек бул сөзди греклер өз тилине аўдарып, «градус» дейтуғын болған хәм әййемги вавилонлы астрономлар санаў тийкары ушын алпыслық системаны қолланған сааттың және мүйешлик градустың алпыс минутка бөлиниўи де усы менен байланыслы пайда болған. 3. Пиво, вино, арақ-шарап хәм т.б. ишимликлердин ашыў күшиниң бирлик өлшеми. ◇ **Градусы бар.** а) сәл мәсирек, кейипли, ишинкиреген; б) спирт қосқан, ишинде спирти бар, спиртли.

ГРАДУСЛЫҚ ат. Градус өлшемлигиндей. ...күнниң отыз бес *градуслық* ыссылығы бар (газетадан).

ГРАДУСНИК сөйл. т. Термометр, температура өлшегиш. Мектепте уллы шайырды еслеп оның өмир жолы хәм дәретиўшилигинен қосық-такмақлар, атап айтқанда: «*Градусник* хаққында баллада», «Ана жүреги» дәретпелеринен сахналық көринислер шөлкемлестирилди («ҚЖ» г.).

ГРАДУСТАЙ кел. Градусқа жақын, шамалас. Суўық кырк *градустай* бар.

ГРАММ ат. (грек. gramma — *киши аўырлық өлшеми*). Метрлик өлшеў менен салмақ өлшеў системасындағы тийкарғы үлестин, яғный салмағы 1 куб сантиметр суўға тең болған аўырлық өлшеў бирлиги. Жүз *грамм*.

ГРАММАТИКА ат. лингв. (грек. grammatike — *хәрип оқыў хәм жазыў өнери* < gramma — *хәрип, жазыў, сызық*). 1. Тил билиминиң конкрет материаллық мәниден бөлек сөз өзгертиў формаларын, сөз дизбеги формаларын хәм гәп типлерин изертлейтуғын бөлими. Гәптеги сөзлердин өзгериўи менен дизбеклесиўи хаққындағы қағыйдалардың жыйнағы. Морфология менен синтаксис грамматиканың бөлеклери болып есапланады. Тарийхый грамматика. 2. Сөз формалары, олардың сөз дизбеклери хәм гәптеги өз ара байланысы хаққындағы

қағыйдалар, сол қағыйдалар баян етилген сабақлық. Мектеп *грамматикасы*.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ат. Грамматикаға тән, грамматикаға қатнасы бар, грамматикаға тийисли. Тилдин грамматикалық қурылысы. **Грамматикалық категория** — формалары бири-биринен айырылатуғын биргелки грамматикалық кубылыстардың жыйынтығы, тобы. **Грамматикалық мәни** — сөздің гәптеги басқа сөзлер менен қарым-катнасқа түсіуі нәтижесінде келип шығатуғын (тууатуғын) мәни. **Грамматикалық форма** — тилдеги сөздің лексикалық түсинигіне қосымша мәни беретуғын морфема. ◇ **Грамматикалық усыл** — сөзлердің арасындағы хәр түрлі қатнастарды, грамматикалық мәнилерди билдириу жолы, усылы. **Грамматикалық норма** — грамматикалық нормаға әмел етиу ушын сол тилдің грамматикалық қағыйдаларын, гәп дүзиу, сөз хәм қосымталар арасындағы қатнас, баслауыш пенен баянлауыштың келисиуі, екінши дәрежелі ағзалардың бас ағзаларға байланысу жолларын, сөзлердің орын тәртібин жақсы билип алыу керек. **Грамматикалық құрал** — грамматикалық мәнилерди билдиретуғын құраллар (аффикслер, көмекши сөзлер т.б.). **Грамматикалық морфемалар** — сөзлерге қосылып, басқа сөзлер менен байланысына хәм грамматикалық мәнисине тәсир етиуши морфемалар. Олар сөз өзгертиуши хәм форма жасаушы морфемалар болып екиге бөлинеди. **Грамматикалық емес морфемалар** — сөзден жаңа мәнидеги сөз жасайтуғын морфемалар. Оларға барлық сөз жасаушы морфемалар киреди. **Грамматикалық мәниниң аңлатылыу усыллары** — сөз өзгертиуши хәм форма жасаушы аффикслердің синтетикалық усылда қосылыуы арқалы билдириледі: пахтаның, пахтаға, пахтадан, пахтаны, оқыйман, оқыйсаң, оқыйды; Мәнилі сөзлерге көмекши сөзлердің аналитикалық усылда дизбеклесіуі арқалы билдириледі: балам ушын, көпир арқалы, тоғайға қарай; Сөзлердің жупласып хәм төкирарланып келиуі арқалы билдириледі: ер-жүен, қазан-табақ, жақсы-жаман; Гәптеги сөзлердің орын тәртібинің өзгериуі грамматикалық мәнини пайда етеди: сүрилген жер, терилген пахталар, сууық күн (сөз дизбеги), жер сүрилген, пахталар терилген, күн сууық (гәплик мазмунда) т.б.

ГРАММАТИКАЛАСЫУ ф. Конкрет лексикалық мазмуннан абстракт мазмунға өтиу.

ГРАММ-АТОМ ат. хим. Химиялық элементтің атомлық массасына тең етип алынған сол заттың грамм саны.

ГРАММ-МОЛЕКУЛА ат. хим. Жай ямаса қоспалы заттың молекулалық массасына тең етип алынған грамм саны.

ГРАММЕМА ат. лингв. Грамматикалық дәреженің ең майда бирлиғи. Мысал ретінде санды (бирлик ямаса көплик), сепликти (барыс, табыс, шығыс), мәхәлди (келер, өткен, хәзирги) көрсетиуге болады. Олардың хәр бири айрықша граммемены курайды.

ГРАММОФОН ат. (грек. *gramma* — жазыу + *phone* — сес). Арнаулы пластинкаға жазып алынған қосық, музыка, сөз хәм т.б.ларды қайта еситтиретуғын рупоры бар музыкалық аппарат. Музыканы жақсы көретуғын жаслар граммофон жазбаларының коллекциясын жыйнауды өзлерине әдетке айландырып жиберген («ҚЖ» г.).

ГРАМПЛАСТИНКА ат. Граммофон пластинкасы.

ГРАНАТ ат. (итал. *granata* < лат. *granatus* — дәнли, дәнели). Кублада өсетуғын мийуе ағашы хәм усы ағаштың мийуеси.

ГРАНАТА ат. әск. (итал. *granata* < лат. *granatus* — дәнли, дәнели). 1. әск. Партлаушы (жарылғыш) зат салынған артиллерия снаряды. Қол *гранатасы*. Артиллерия *гранатасы*. 2. сп. Жеңил атлетикада: ылақтырыу ушын қолланылатуғын граната тәризли спорт куралы. *Граната* атыу жарысы.

ГРАНАТОМЁТ ат. әск. (итал. *granata* + рус. метать — ылақтырыу, атыу). Граната ататуғын курал.

ГРАНИТ ат. (итал. *granito* < лат. *granum* — дән, дәне). Курамы кварц, дала шпаты, слюдадан ибарат қатты тау жынысы, қымбат курылыс материалы. Қызыл *гранит*. *Гранит* постамент. Шынлық майысса да пүткил сынған жоқ, Турды сиз қаласқан *гранит* ирге (И.Юсупов).

ГРАНКА ат. полигр. 1. Баспаханада терилип, еле вёрстка (хәриплерди қол менен териуде қолланылатуғын типографиялық әсбап) етилмеген текстлер қатары хәм оның кәтелерин дүзетиу ушын қағазға түсирилген көширмеси. 2. Терилген текстти вёрстка етиуге дейинги саклап қойыу ушын қолланылатуғын рамка, тахтай.

ГРАН-ПРИ ат. (фр. *Gran Prix* — үлкен, бас сыйлық). Хәр түрли жарысларда, таңлауларда жеңимпазға берилетуғын ең жоқарғы сыйлық.

ГРАНТ (ингл. grant — *сыйлық, көмек, жәрдем, стипендия*). Қандай да бір илимий изертлеу, тәжірийбе-конструкторлық ислерин орынлау ушын ямаса басқа мақсетлерде айырым шахслар, жәмийетлик топар, шөлкемлерге берилетуғын мақсетли орын ямаса пул қаржысы.

ГРАФ ат. (нем. graf). Батыс Европа хәм Россияда жокары қатлам дворянлардың князьден төмен, бароннан жокары атағы хәм сол атаққа ийе шахс, киcи.

ГРАФА ат. (грек. grapho — *жазаман*). 1. Кестелерде, тик сызықлар арасындағы түрли мағлыұматлар жазылатуғын қатар, аралық. Кестениң биринши графасы. 2. Текст, нызам хәм т.б.лардың бир пункти, бөлими.

ГРАФЕМА ат. лингв. Хәр қандай тилдің жазба вариантында белгили бир сестин жазылуы таңбасы.

ГРАФЕМИКА ат. лингв. Жазба тилдеги фонемалардың жазба түрде көрсетилиу нызамлықларын хәм қағыйдаларын үйренетуғын тил билиминиң тарауы.

ГРАФИК I ат. (грек. graphikos — *сызылған*). 1. Түрли нәрсе хәм хәдийселердің санлы байланысларын сызықлар, сызылмалар жәрдемінде сүүретлеу хәм усындай сүүрет (сызылма)тиң өзи. 2. Белгили бир жумыстың көлеми, орынланыу мүддети анық белгилеп берилген жоба. *График* бойынша ислеу. Хәрекет *графиги* — транспорт қураллары хәрекетин уақыт пенен байланыстырып дүзилетуғын кесте.

ГРАФИК II ат. к.ө. Графика тарауындағы маман, сүүретши.

ГРАФИКА ат. (грек. graphikos — *сызылған*). 1. Хәр түрли нәрселерди бояусыз сызықлардың, штрихлардың жәрдеми арқалы көрсетиу шеберлиги хәм усындай усыл менен салынған сүүрет. 2. лингв. Сөйлеуде сеслердің жазыуда аңлатыушы белгилер (хәриплер) системасы; жазыу хәм әлипбе хәриплерин, сес хәм хәрип арасындағы байланыс, кулласы хәр қандай тилдеги сеслерди аңлатыушы таңбалардың (хәриплер) жыйнағы. Араб *графикасы*, рус *графикасы*, латын *графикасы* т.б.

ГРАФИН ат. (итал. saraffina). Суу, вино хәм т.б. ишимликлерди куйып қойылатуғын шийшеден ямаса хрустальдан исленген тар хәм узын мойынлы ыдыс. *Графинге* суу куйыу.

ГРАФИНЯ ат. Графтың хаялы ямаса қызы.

ГРАФИТ ат. геогр. (грек. grapho — *жазаман*). 1. Таза углеродтың бир түри, күл рең ямаса кара реңли минерал, көлем яки отқа шыдамлы бұйымлар ислеу ушын қолланылады. 2. Көлемнің усы минералдан исленген жазатуғын бөлегі.

ГРАФЛЫҚ ат. 1. Граф дәрежесине ийе болу; сол дәрежеде туру. 2. Орта әсирлерде Батыс Европада граф басқарған мийрас қалдырылған феодалық мүлк. 3. Англия, Ирландия, Америка Қурама Штатлары хәм гейпара мәмлекетлерде ири административ-аймақлық бирлик.

ГРАФОЛОГ ат. Графология маманы, кәнигеси.

ГРАФОЛОГИЯ ат. лингв. (грек. grapho — *жазаман*+logos — *тәлиймат*). Қол таңбасы, олар жәрдемінде адамның кеуил кеширмелери, сезимлери хәм руұхый халатларын үйренетуғын илим.

ГРЕЙДЕР ат. тех. (ингл. grader<grade — *тегислеу*). Топырақты тасыу, жолларды тегислеу хәм сууғару каналларын қазу ушын қолланылатуғын тиркеуишли машина, трактор. *Грейдерлер* жер бауырын, Атыз етти аударып (Т.Сейтжанов).

ГРЕКЛЕР ат. Грецияның тийкарғы халқы. *Грек* тили. *Грек* мәдениаты.

ГРЕЛКА ат. (рус. греть — *қыздыру*). Денениң ауырған жерине қайнаған ыссы сууды қуйып басыу ушын қолланылатуғын резинадан исленген бұйым, зат. Резиналы *грелка*. Электр *грелкасы*.

ГРЕЦИЗМ ат. лингв. Грек тилинен басқа тилге кирген, бирақ ол тил ушын жат екенлиги билинип туратуғын сөз хәм конструкциялар (дүзилмелер).

ГРЕЧИХА ат. бот. (рус) Бир сортлы гәлле өсимлиги хәм оның дәнинен таярланатуғын жарма.

ГРИВНА ат. (рус. гривна — *мойынға тағылатуғын алтын ямаса гүмис медаль*). 1. тар. Ертедеги русь халқында 409 гр ға тең гүмис қуймасынан исленген тийкарғы пул ямаса ауырлық бирлиги; кейнинен 10 тийинге тең пул бирлиги. 2. Украина пул бирлиги.

ГРИМ ат. театр. (фр. grimer — *баяу*). 1. Арнаулы бояулар, жасалма шаш хәм сақал т.б.лар менен актёр сыртқы келбетин өзгертиу өнери. *Грим* етиу. 2. Актёрды белгили көринисте көрсетиу ушын қолланылатуғын арнаулы бояу, жасалма шаш, сақал х.т.б. *Гримде* ойнау.

ГРИМХАНА ат. Актёрларға грим ислеу ушын пайдаланылатуғын арнаулы хана.

ГРИМШИ ат. Грим ислеуши кәниге.

ГРИПП ат. мед. (фр. grippe). Дем алыу жолларының кеселлениуи хәм дене ыссылығының көтерилиуи менен характерленетуғын өткир жукпалы кеселлик.

ГРИФ I ат. (грек. gryphus < gryps). Антик мифологияда бүрkit қанатлы хәм бүрkit баслы жолбарыс, мақлук.

ГРИФ II ат (фр. griffe). Биреудин қойылған қолы, шөлкем, мәкеме хәм сондай аты билдирилген (акцепт) мөр, штемпель хәм олардың хұжжет үстине басылған нұсқасы. «Билим» баспасының *грифи*.

ГРИФОН ат. (фр. griffon < грек. gryphus). **1.** гриф **I**. **2.** тех. Бурғылау трубасы астынан тосыннан атылып шығатуғын суйық яки газ тәризли зат.

ГРОССМЕЙСТЕР ат. сп. (Gro < meister — *үлкен уста*). Шахмат хәм шашка устасына берилетуғын жоқарғы атақ хәм сол атағы бар адам, киcи.

ГРОТЕСК ат. (фр. grotesque — *күлкили, асырып көрсетуі*). Уақыяларды хәм хәдийселерди, адамлардың хәрекетлерин хәдден тыс асырып ямаса фантастикалық дәрежеде пәсенлетип көрсетуі. **Гротеск** — сатиралық сүүретлеуіте жақын. Салтыков-Шедриннің «Бир қаланың тарийхы» шығармасы, қарақалпақ жазыушысы Т.Жумамуратовтың «Мәспәмбеттің түci» *гротескке* жатады (С.Бахадырова, С.Ахметов).

ГРУЗИНЛЕР ат. Грузияның тийқарғы халқы. *Грузин* тили.

ГРУНТ ат. (нем. grund — *жер, топырақ*). Топырақ хәм тау жыныслары араласқан катламның улыұма атамасы.

ГРУППА ат (нем. gruppe — *тода, топар*). Хәзирги пайытта көбинесе топар деп пайдаланып атыр. **1.** Бир топар адам, тода. Булардың бир *группасын* басқарып Андреев кетти. **2.** Мақсет, бағдары, ис-хәрекети хәм сондай улыұмалық тийқарында пайда болған рәсмий яки рәсмий емес топар. Тексеріушилер *группасы*, Илимий *группа*. **3.** Улыұма белги, қәсийетине ийе болған бир түрдеги нәрсе, хәдийселер жыйнағы. Жұлдызлар *группасы*, сүт емизиушилер *группасы*. **4.** Сабак, лекция өткеріу мақсетинде бирлестирілген талабалар топары. Хұқықый билимлерди ийелеу *группасы*. **5.** катлам, категория; дәреже. Биринши *группа* майыбы. **6.** лингв. а). Тилдің фонетикалық, синтаксислик хәм семантикалық бөлінген бирлиги. **Акцентлик**

группа — бир пәтке бирлескен сөзләр топары. **Ритмикалык группа** — бир канша созылымлы синтаксислик пүтинниц ритмикалык курылысы тийкарында бөлинип шыгатуғын группа; б). Тил бирликлеринин семантикалык, структуралык, этимологиялык т.б. белгилерине қарай бирлесиуи. **Ассоциативлик группа** — формалык ямаса семантикалык белгилерине қарай бириккен сөзләр группасы. **Тематикалык группа** — өзлеринин тийкарғы семантикалык мазмунының жақынлығы жағынан биригетуғын сөзләр топары. Мыс: үлкен, ири, нәхән; үлкенлик, ирилик; үлкейиу, ирилиу т.б.

ГРУППАШЫЛЫК ат. 1. Қандай да бир жәмәәт ис-хәрекетинде бирликтин жоклығы, айырым топарларға бөлиниушилик. *Группашылык* пенен гүресиу керек. 2. Группа болып бөлиниушилик, айырылыушылык.

ГУАШЬ ат. к.ө. (фр. gouache < итал. guazzo — суулы бояу) 1. Ақ бояу (белила), порошок, суу желим араласпасынан ибарат бояу. *Гуашь* пенен сүүрет салыу. 2. Сондай бояу менен исленген сүүретлеу өнери дәрәтпеси.

ГУБЕРНАТОР ат. (лат. gubernator — хукимдар, баслык). 1. Россияда 1917-жылға дейинги губернада жокары хукимет хәмелдары; губерна баслығы, хәкими. 2. Хәзирги бир қатар федеративлик мәмлекетлерде (Россия Федерациясы, АҚШ, Уллы Британия, Дания т.б.) сайлап қойылатуғын жокары административлик шахс; ўәлаят, штат, графлык администратиясы баслығы. 3. Ири аймаклык бирликлер ямаса колонияларда орайлык хәкимият тәрәпинен таярланатуғын администрация баслығы.

ГУБЕРНИЯ губерния ат. Россияда, сондай-ақ, 1929–30-жылларға дейин бурынғы СССР да: тийкарғы административ-аймаклык бирлик.

ГУДОК ат. 1. Сигнал бериуе арналған механикалык ыскыратуғын қурал. Автомобиль *гудоги*. 2. Сол ыскыруу арқалы берилген сигнал, сес. *Гудок* еситилди. 3. Руслардың тарлы ески музыка әсбабы, қуралы.

ГУДРОН ат. (фр. goudron). Нефтьти қайта ислеу нәтийжесинде қалатуғын қара, смолаға уксас шөгинди (қоқым), нефть қалдығы (жол қурылысы материалы сыпатында хәм басқа техника мүтәжи ушын пайдаланылады).

ГУДРОНАТОР ат. тех. Битум тасыйтуғын хәм оны жол қапласы үстине бир тегис бөлип ретлестиретуғын машина.

ГУМАНИЗМ ат. (лат. *humanus* — *инсаний, адамгершилик*)
1. Инсанийлык, адамды кәдирлеу, оған мухаббат хәм хүрмет пенен карау; инсанларда жокары руұхый пазыйлетлерди рауажландырыуға ғамхорлық етиу. 2. тар. Ояныу дәуиринде (XIII, XIV әсирлерде): инсанды феодализм хәм оның идеологиясы есапланатуғын католицизм тәсиринен азат етиуге каратылған алдынғы жәмийетлик хәм әдебий хәрекет, көзқарас.

ГУМАНИСТ ат. Гуманизмди жақлаушы, қоллап-қуатлаушы, гуманизм тәрепдары.

ГУМАНИСТЛИК ат. Гуманистке тән, гуманистке тийисли: инсанийлык даңқын көтермелеу идеяларын алға сүриуши.

ГУМАНИТАР (лат. *humanitas* — *инсан тәбияты, руұхый мәденият*). 1. Жәмийеттеги, инсан хәм оның мәдениятына, гуманистликке тән. **Гуманитар жәрдем** — инсанийлык жәрдем. **Гуманитар нәнлер** — инсан хәм оның руұхый мәдениятын үйрениуши социаллық пәнлер жыйынтығы (философия, тарийх, филология, сиясий экономика т.б.).

ГУТАЛИН ат. Етик май.

ГҮБЕЛЕК ат. зоол. Еки жуп қанатлы, ушып-қонатуғын, хәр түрли рендеги жанлы-жаныуар. Есинде ме, гүбелек? Сени тынбай қуып жүрер ек (А.Дәрменов). 2. Ойынның бир түри. ◇ **Шыр гүбелек айланыу** — Аппак туфли ақ көйлек, *Айландыр шыр гүбелек* (А.Тұрдымуратова).

ГҮБЕЛЕКЛЕУ ф. 1. зоол. Курттан гүбелек шығарыу, урық пайда етиу. 2. Бир жерди айланшықлай бериу, дөгереклеп жүриу, кетпеу.

ГҮБЕЛЕКТЕЙ кел. Гүбелек сыяқлы, гүбелекке усас. Жақтыға қарай зууылдаған *гүбелектей* ушып киятырған (Ж.Аймурзаев). Көзсиз *гүбелектей* пәруана болдым, Тапқаным тек, дәрттен ашылмай солдым (Б.Зиварова).

ГҮБИ ат. Катықты писип айранға айландырып майын алыу ушын арналған, узынлығы бир метрдей цилиндр формасындағы ағаштан исленген ыдыс. Анасы Нуржамал *гүби* писип, Айсәнем айран атлап атыр екен (К.Султанов). Муртына қарай искеги, *гүбисине* қарай пискеги (ққ.х.н.м.).

ГҮБИР-ГҮБИР ел.с. 1. Еситилер-еситилмес дәрежеде адамлардың сөйлесиуи. Үйдиң иши *гүбир-гүбир* сөз болды (Ж.Аймурзаев). 2. Жалғыз адамның өзинен-өзи сөйлеуи, гүбирлениуи.

ГУБИРДИКЛЕУ к. гибиртиклеу.

ГУБИРЛЕНИУ гүбирлеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ГУБИРЛЕСИУ гүбирлеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ГУБИРЛЕУ ф. 1. Баскаларға анық еситилмейтуғын хәм түсиниксиз етип бир нәрсе айтыу. Гейбиреу биймәни *гүбирлеп*, алып жүр сыйлығын өмирден (К.Рахманов). 2. Өз-өзинен гүбирленип сөйлениу. ...Өз-өзинен сөйленип *гүбирледи* (К.Ирманов). Кимдур иштен соны *гүбирлеп* бара, Духовой оркестр барар мәңиреп (И.Юсупов).

ГУБИРЛИ ат. Баска адамға анық еситилмейтуғын дауыс, сес, гүңкилди. Ийт жырткандай иши улы *гүбирли*, не қыларын билмейди (Ж.Аймурзаев).

ГУБИРТКЕЙЛИ ат. Тырнакка түскен ыслым алыу ауырыуы.

ГУДАРЫ (ГУДЕРИ) ат. Жүдә жумсақ етип исленген былғары қайыс, жергиликли телетин. Макпал менен терликлеп, *Гудары* айыл шалады («Ер Зийуар»). Ат көтермес белли беглери барды, *Гудары* белбеуи дизеге түскен (Әжинияз).

ГУДЕР: гүдер үзіу ф. Бир нәрседен дәмеленбеу, кол үзіу, үмитленбеу, нийетленбеу. Нуржамал *гүдерин* үзгеннен соң есиктен доланып шықты (К.Султанов). Жол билмесең, жол сораңыз билгеннен, *Гүдер* үзбе ықрарында турғаннан (Әжинияз).

ГУДИ ат. Шабылған отын, орылған от-шөп хәм көк егис, дийқаншылықтарды бийиклетип хәм дөңгелеклеу етип бир жерге жыйналған от-шөптин жыйынтығы. *Гүдиниң* басынан төмен түсти (Ж.Аймурзаев). Бир *гүди* жантак, ишине кирип қоз болым (ққ.х.н.м.).

ГУДИБУЗАР ат. Баскаларға турпайы қатнас жасаушы адам, тентек, есерсок. *Гүдибузар* ел бузыушы тил менен отлап, Мәгар барып-келип жүрсе үстиннен атлап... (А.Дауышбаев). Табылар *гүдибузар*, елге от таслар, Бүлдириу, сындыруға шайтаны баслар (Г.Дәулетова).

ГУДИБУЗАРЛЫҚ ат. Биреуге турпайы қатнас жасаушылық, тентеклик, есерсоклық. Биреуге *гүдибузарлық* етсе пүткіл Қоңырат урыуының атына күйе жағылады (Т.Қайыпбергенов).

ГУДИҒАРЫМ ат. Гүдиниң әтирапынан қазылған қарым.

ГУДИК ат. Бир нәрсенің хәқыйкатлығына исениушиликтин жоқлығы, гүман, шубха. Кеулиме *гүдик* пайда болды

(А.Бегимов). Мениң кеўлимдеги *гүдик* гүманлар, сараланып атыр жақсы-жаманлар (Ә.Әжиниязов).

ГҮДИКЛЕНИҰ ф. Бир нәрсеге исенбеу, кәуиплениу, гүманланыу, кәуипсиниу, инанбау. Меннен сен хеш *гүдикленбей-ақ* кой (Ә.Шамуратов). *Гүдикленип* бул истен, жыйнап ақылгөйлерин, мәжилисти өткерди (Ә.Қайыпов).

ГҮДИКЛИ кел. Исенбейтуғын, гүманлы, инанбайтуғын, анық емес, шала, белгисиз. Усы *гүдикли* адам деп көрсеткен адамды малдай сабап, азабын берди (А.Бегимов). Ярының көзине шөп салған ярдың, Кеўлинде *гүдикли* гүманы болар (И.Юсупов).

ГҮДИЛЕҰ ф. Шабылған отынды, орылған от-шөплерди хәм көк егисти, дийқаншылықларды дөнгелекетип бийик етип жыйнау. Ол гүзде егин-тегинлерин жыйнатып, бир неше қырман *гүдилен* болғаннан кейин сықмарлығы тутып, дийқанларға дурысly хәқыларын бермепти (ққ.х.е.).

ГҮДИРЕКЛЕҰ ф. Жакпас хәрекет ислеу, турпайы минез билдириуге байланысly айтылады. Бирақ, «араласпайды» деген менен «райком ықтыярды берди» деген *гүдиреклейтуғынлар* болса, жылауды кекшийтип тартыуға шебер (Ш.Сейтов).

ГҮДИШЕК ат. Кишкене хәм пәскелтек гүди. Хәўлиси айланған тауық қораға. Әтирапы толған *гүдишек*, ураға, Қат-қат гилем, кийиз арша үстинде, Бир төселмей жатыр изейханада (И.Юсупов).

ГҮДИШЕКЛЕСИҰ гүдишеклеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ГҮДИШЕКЛЕТИҰ гүдишеклеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ГҮДИШЕКЛЕҰ ф. Шабылған отынды, орылған от-шөплерди хәм көк егисти, дийқаншылықларды дөнгелетип кишилеу етип жыйнау. Нуржан ғарры қорада пишен *гүдишеклеп* атыр еди, қызының дауысын еситип, оның үп-үлкен Жумабайды жумсауына таңланғанлықтан қолындағы жабасын түсирип алды (Т.Қайыпбергенов).

ГҮЖИМ ат. бот. Шақалары дөңгеленип өсетуғын саялы хәм көп жылда ержететуғын көп жыллық қатты ағаш. Қыстырылған қураштай шок-шок, Бир *гүжим* тур саясын төгип (Г.Есемуратов). Төмен кетти қәдири́м бахасы, шортан шалды *гүжим* шақасын (Б.Генжемуратов). «Тентекжап»тан суу ағады ылайлы, Тораңғылы сән береді шырайлы, *Гүжим* терек дем алыуға қолайлы, Бауырында аялаған ауылым (Б.Зиварова).

ГҮЖИМЛИК ат. Гүжим ағашларының өсип турған жери, орны.

ГҮЖИРЕЙИҰ ф. 1. Ийилинкиреп дүмпийип турыұ. Ол дәлизде отырған адамларға тигилип қарап турды да, сәлем алыұ жок, *гүжирейип* теңселип ишке кирип кетти (Г.Есемуратова). 2. Мыкды хәм күшли болып көринип турыұ. Адамға жарамас ойы, Томардай *гүжирейген* мойны (Өтеш).

ГҮЖИРЕЙТИҰ ф. Ийилинкиреп дүмпийтип турғызыұ. Жауырнынды *гүжирейтпе*, Енбегинди ел жесин (Г.Есемуратов). Суұсызлықтан *гүжирейтип* еңсесин, Өлиге шашкандай шашты теңгесин... (П.Сулайманов).

ГҮЖИТИҰ гүжиұ фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ГҮЖИҰ ф. Пәт алыұ, хәүйж алыұ, күшейиұ. Буұдай орак, жоңышқа орак, тағы да маллар ушын қысқы от-шөп таярлаұ ислери гүжиди (Т.Қайыпбергенев). Қағазпазлық кетти бес бетер *гүжип*, ун қымбат, өзимди жеұ қалды мүжип (Ж.Карим).

ГҮЗ ат. Жаздын соңынан келетуғын жылдын үшінши мәүсими. Жүрер един көптен берли ойымда, *Гүзде* сары, жазда жасыл тораңғыл (Т.Сейтжанов). Еле ғой питкен жок *гүз* паслы, Бирақ, қыс суұығын қаңғытар (К.Рахманов). Жер сүрсен *гүз* сүр, *гүз* сүрмесен жүз сүр (кк.х.н.м.). Гүз жауыны көз жасар төгер, Мунды қыздың наласындай, Түнерип тур аспан жүзи, Дәрттиң терең жарасындай (Б.Зиварова). Мыс: $\diamond$ **Гүз жок** — Қыс қатты келип, жер муз қала болып, маллар дүзден от таба алмай қалып арық болады. Сондай жағдайда *гүз* жок деп аталады. Малда *гүз жок*.

ГҮЗАР ат. Үлкен хәм кең жол. Сансыз жолаұшыдай аққан базарға, Өрип қумырсадай соқпақ, *гүзарда* (И.Юсупов). Булақтан суұ ишеди, *Гүзар* жолға түседи... («Ер Зийұар»). $\diamond$ **Гүзар әйлемей** — Жақынласпаұ, жоламаұ.

ГҮЗЕ ат. Саз ылайдан қумбызда күйдирилип исленген сүт, айран, қатық хәм тағы басқа нәрселерди салатугын, қуйып қоятуғын хәм де шығырға пайдаланатугын ыдыс. Сырлы *гүзе*. Шығыр *гүзе*. *Гүзе* күнде сынбайды, күнинде сынады. (кк.х.н.м.). $\diamond$ **Үстинен гүзе сыныұ** — Абырайы төгилиұ, маскара болыұ, гәп-сөз болыұ. *Үстиңнен гүзе сындырып*, Өз абырайынды көмдирип, Сөз орнына муш дөндирип, Тауып жүрме қатты мәлел (А.Дабылов).

ГҮЗЕК қ. Гүз. Алтын *гүзек* сондай сулыұ пасылым, Ренлер жилұасы тауланар сен де (Ақшолпан Аманияз).

ГҮЗЕМ ат. бот. Бәхәрде айдындағы қамыслықтың түбинен ортанғы бармақтай болып өсип шыққан өсимликке айтылады. Мен әуеле *гүзем* едим, бос, жумсақ, Темир болдым мийнет пенен гүресип... (С.Зияұов)

ГҮЗЕН ат. Териси бақалы кишкене жыртқыш хайуан.

ГҮЗЕТ ат. 1. Бир нәрсеге қарап ямаса қарауыллап туруыға қойылған сақшы, қарауыл. Аллаяр бабамыз Москвада қамаққа алынып НКВД ның ишки изоляторында *гүзет* астында сақлау белгиленген, соң қолына кисен салынып, 1935-жылдың апрелинде НКВД ның Беломор-Балтик дүзетиу лагерине алып келинген (А.Султанов). 2. қ. гүзетиу. Жигитин *гүзетип* қойып қарсы жауға, Ақ сунқарын қондырған ала тауға (Әжинияз).

ГҮЗЕТИУ ф. 1. Бир нәрсени қарауыллау ямаса биреуді бир нәрсеге болмаса биреуге көз-кулак болыу, күтиу, қарау. Турды мерген қыз қарасын *гүзетип*, Аттың ерин дүзетип (И.Юсупов). *Гүзетип* қаласаң изимнен, келсем күтип аласаң тек сен Ұатаным, Ұатаным (М.Жуманазарова). 2. Мәнзилине шығарып салыу. Көкте Жолшы жулдыз ағып түскендей, Қарақалпақлар *гүзетип* салар уғланын (А.Дәрменов). 3. Аман сақлау ушын хызмет етиу. Халықтың денсаулығын *гүзетиу* жолында хызмет етиу.

ГҮЗЕТШИ ат. Қарауыл, сақшы, қорықшы. Жолдас начальник, сиз оған *гүзетши* ретінде бизиң ағамды алып кетин (А.Бекимбетов). Студенткалар кирип шығатуғын жатақхананың аузында *гүзетши* болса тонын бүркенип, дийуалға сүйенип отыр (Г.Есемуратова).

ГҮЗЕУ ф. 1. Қойдың ямаса ешкінің жүнин сәл өсигирек етип қыркыу. Қырклық қолға алмаға, *гүзеп* жүнин қыркпаға, Айдап келип шопанлар («Қоблан»). 2. Жылқының, ешектің куйрық-жалын қыркыу, кесиу. Жал куйрығын қойған *гүзеп*, Күш бермейди шапса дүзеп (Д.Қасымов). 3. ауыс. Күсеу, кәлеу. Хан улым, үй қурыу уақтында жеткен, *Гүзеп* жүргенлер көп тахтыңды шеттен...

ГҮЗЛИК ат. Гүзде егилетуғын бийдай. Жер, сууды жатырқар тоңатуғындай, *Гүзлик* бийдай тебен болып көгерген (К.Рахманов).

ГҮЙ I ат. 1. Жағдай, ауҳал, шама, турмыс. Фаррының *гүйи* қатты екен деп бабадан рұксат сорады («Алпамыс»). 2. Талап, ис, хәлекшилиқ. Сөйтип елге ийе ізлеу *гүйине* түсти (Қ.Ерманов). 3. Қосық. «Нар ийдирген», «Жетим қыз», Шерткен

сайын *гуй* тууды (Т.Жумамуратов). *Гуй* жаңлатып эфирдин кен ағысы, тыңлағанның нурдай жауар алғысы (Т.Жумамуратов). Күйгеннен *гуй* шығады (қ.х.н.м.).

ГҮЙ II: гүйге келиу ф. Жанлы-жаныуарлардың, мақлуклардың жынысый өсиуі ушын тәбият тәрәпинен бири-бири менен шағылысуу уақтының келиуі, пайыты. Айтмураттың байталы *гүйге* келип жүр.

ГҮЙБЕҢ ат. Аспанда ай жалғыз, сен де жалғызсан. Эй сен де жалғызсан *гүйбең* өмирим (К.Рахманов).

ГҮЙБЕҢЛЕУ ф. Бир жерде арман-берман теңселип жүриу, айланшықлай бериу, гүймеленлеу. От басында *гүйбеңлеп*, Динке кетер дизеден (И.Юсупов). Ийнесин излеген қыздай *гүйбеңлеп*, аяқ астыңызға үңиле бермей.. (И.Юсупов).

ГҮЙЕК ат. 1. Ертерек шағылыстырыуды болдырмау ушын қошқардың ямаса текениң бауырына байлап қоятуғын кийиз жапқыш, қалта. 2. Қойлардың, ешкілердің, жанлы-жаныуарлардың хәм де мақлуклардың шағылысуу (қашуу) уақты.

ГҮЙЗЕЛИС ат. Хәлекшилик, бүлгиншилик, қозғалаңшылық, дағдарыс. Мудамы парахатшылық болып жас нәрестелер менен хәмме инсан бул өмирде *гүйзелiske* түспесе деп әрман етемен (Ө.Хожаниязов). Не болажақ, бул не *гүйзелис*? Хеш ким билмей ме, билсе де саклана ма, бул сорауларға ашық жууап беретуғын адам жоқ (Т.Қайыпбергенов).

ГҮЙЗЕЛИСИУ гүйзелиу фейилинің шериклик дәрежеси.

ГҮЙЗЕЛИТИУ гүйзелиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ГҮЙЗЕЛИУ ф. Хәлекшиликке, бүлгиншиликке, дағдарысқа түсиу. Елат *гүйзелип* суу шайпалды (К.Султанов). Кеулимди кабартса турсам *гүйзелип*, Айланар қосыққа, сөзден жүй келип (Ақшолпан Аманияз).

ГҮЙИРКЕЛЕСИУ ф. Бас бириктириу, ауыз бириктириу, жәмлесиу, уйымласуу. Дурыс тартып ырас жол менен, *Гүйиркелесип* ол менен, Деген түрли хамалым бар (Қ.Ерманов).

ГҮЙИС: гүйис қайтарыу ф. Гейпара үй хайуанларының хәм жанлы-жаныуарлардың бурынғы жеген отын ас казаннан қайтарма, қайта шайнап майдалап жутууы. Ауызымызға жоқ тыным, «*Гүйис* қайтарған қойдай» (Ақшолпан Аманияз). Жылқы *гүйис* қайтармайды. Мен жылқы минезликти унатаман (Т.Қайыпбергенов).

ГҮЙЛЕҰ ф. Хайуанлардың, жанлы-жаныуарлардың шағылысуға бейимлесіуі, қумартыуы.

ГҮЙМЕҢЛЕҰ ф. Айланысу, жұмыс ислеу, қыймылдау. екінші үйдегі жас келиншектің қазан-табақ жуып, анау-мынау іслерге гүймеңлеп атырғанын тыңлады да жатты. (Т.Қайыпбергенов). Ауызы-мурны *гүймеңлеп*, Сәлем берди батырға («Меңликал»).

ГҮЙРЕТИҰ ф. Басқа іслейтуғын жұмысы болмағанлықтан иси ериккен, мәс адам дегенди аңлатады. Бир жигит барды *гүйреткен*, асау бир тайын үйреткен...

ГҮЙСЕҰ ф. Бұрынғы жеген отын асқазаннан қайтарып, қайта шайнап майдалап жутыу. Маллардың *гүйсеген* дауысы еле де еситиледи (Ө.Айжанов). *Гүйсен* күни менен жеген отларын, жатты саранаулар болып бир қарын (И.Юсупов).

ГҮКИРТ ат. хим. Турмыста қолланылатуғын минераллы тутанғыш, жанатуғын химиялық зат. Базы пайытларда отқа жалынамыз, бірақ, сол отты алыстырыу үшін бирінші болып ким *гүкирт* шаққанын еслемейсиз (Т.Қайыпбергенов).

ГҮЛ ат. 1. Сулыулық хәм гөззаллықтың белгиси болған адамның кеулин көтеретуғын, өсимликлердің көбейиуіне жууап беретуғын, кишкене жасыл жапырақтың ортасында дөңгелене ашылған хәр қыйлы рендегі сулыу, хош ийисли өсимлик. *Гүл* хәм жуусан ийиси ағып турмаса, Ол жерде мен карақалпақ болмайман (И.Юсупов). Қушақ ашып турмыс келин мийманым, Қолда жети түрлі *гүлим* мийманым (А.Дабылов).

2. Гөзлемеге ямаса хәр қыйлы затларға басылған хәр түрлі гүллі нағыслар. Сулыуларда болар ғайры кәрамат, *Гүллі* көйлегинен желпип аромат... (И.Юсупов). Кийгениң көк көйлек *гүллі* дарайы, Елимнің айнасы-жүзи шырайы (Д.Айтжанова).

◇ **Гүл нағыс** — Гүлдің сүүретін торлап тигип ямаса басып ислеткен нағыс. **Гүлдәсте** — Кишкене бир бууат хәр түрлі гүлдер. Сары гүлден сайлап, *гүлдәсте* тердим... (А.Турдымуратова).

Гүлопат болыу — Сыныу, бузылыу, пыт-шыт болыу. ◇ **Гүл өмир** — Шадлық турмыс, жайнаған өмир. Бизлер сүрген *гүл өмир*, Баяғының жалғасы (Т.Жумамуратов). **Гүл жүзли** — Гүлге мөгзес, гүл сыяқлы, шырайлы. Сен онда жас едің нәуше гүл едің, Гүл емес *гүл жүзли* бир пери едің (Т.Қабулов). **Гүлдей жайнау** — Сулыуланып, қуанып, қулығып, өзін басқаша тутып

жүриү. Файры-нағыс сезим енип туйғыма, *Гүлдей жайнап* жүрер едим сен барда (Г.Нурлеспесова).

ГҮЛА ат. Бурынғы ўақытта шейх-кәлендер, дәрүишлердин бас кийими, кәлендерлер кийетуғын төбеси сүйир қалпак. ...Басыма *гүла* кийип, ийниме дорба асайын («Мәспатша»).

ГҮЛАБ ат. Әтир суў (духи).

ГҮЛАБЫ ат. Қатты қабықлы, сақлаўға қолайлы гүз қаўынның бир түри, сорты. Бирақ, жемиси жок татлы, *Гүлабы*, тор набатымдай (И.Юсупов).

ГҮЛАБЫДАЙ кел. Гүлабыға уқсаған, гүлабы сыяқлы, гүлабы тәризли.

ГҮЛАЙЫТ Рус тилинен кирген сөз. Манаўсырап күндиз иске жарамай, *Гүлайыт* етип гезген түниңнен аяр (С.Мәжитов).

ГҮЛАЛ ат. Саз ылайдан писирилип хәм күйдирилип айрықша таярланған үй бұйымы. *Гүлал* тандыр (гүлалы). *Гүлал* гүзе. Бул дүнья қызық *гүлал* дүканы. Мениң соккан гүзем хәммениң қолы. Қызғылт рен. *Гүлан*, *гүлан* дегенге баслай келдик, Гүл орамал басына таслай келдик (ққ.х.айтыс.).

ГҮЛАПСАН ат. Ислам динине шекемги халықтың тәбиятқа, жер, аспан, жұлдызларға сыйынған дәуиринен бизге жеткен дәстүринин бири. к. *Гүлгүләпсан*. *Гүлапсан* да *гүлапсан*, Қайдан келген улапсандай, Келгенде көшерине ийт *гүлапсан*... (ққ.х.фоль.).

ГҮЛӘҢГИР ат. Жергиликли тауықлардың ири туқым-ларының бир түри, сорты. *Гүләңгир* қораздың дауысы ауыл менен ауылға жетти (Ж.Аймурзаев). Боклық тинтип жүрген еки *гүләңгир*, Бир көтенқурт тапса, таласар екен (И.Юсупов).

ГҮЛГИН кел. Қызғыш ренди. Бул сөзди айтып Гүлайым, *Гүлгин* шарап ишеди («Қырқ қыз»). Жүзим айтар: Хайям ишкен, *Гүлгин* шарап әйне өзим (А.Дауышбаев). Салтанатлы *гүлгин* сарай, Бағ-дәулети асқан еди (И.Юсупов).

ГҮЛГҮЛӘПСАН ат. мед. 1. Адамның бетинде ямаса денесинде белги берип шыққан кәлеген ауырыудың аты; 2. Усы ауырыуды емлеўге байланысly айтылған диний қосық. Ал, оның менен кетпесе *гүлгүләпсан* айтады. *Гүлгүләпсан* дегенің гүл емес пе? Бозторғай гүл шенгелге түнемес пе?

ГҮЛДӨГЕЛЕК ат. Самаллы күнлери балықшылық қайығын желқомның жәрдеми менен жүргизгенде желқомды көтерип турыўға тик ағаш орнатылып, оны «машта» деп атайды. Балықшылар тилинде усы маштаның (рус. мачта)

орнатылатуғын жерине хәм қайықтың маштасын тығып қоятуғын жерге айтылады.

ГҮЛДИРЕҰИШ ат. 1. Қара үйдің шаңырақ тоғының үстинен түнликті көтерип туратуғын, түтин шығатуғын, жакты түсириу ушын айқастыра бекитилген ағаш, шаңарақтың керегекөз болып түйискен шыбықтары, майда-шүйде қәлемге мегзес ағашлар, отау шаңырағы дәскеси. Шамураттың ауысық сабанлары қара үйдің *гүлдиреуишлерінде* бир нешшелеп илинип турады (С.Арысланов).

ГҮЛДИРМАМА ат. Тәбиятта атмосферада шақмақ нәтийжесінде пайда болатуғын күшли сеслер, усы сеслер аркалы пайда болатуғын тәбият қубылысы. Бултлар көшип-конып кеуил көгимде, *Гүлдирмама* шатнап, шақмақлар шақты (Х.Дәулетназаров).

ГҮЛЖАЙМА ат. Қурақтың бир түри, төртмүйешли болады.

ГҮЛЕ ат. Узынына қойылған жиплерди екиге ажыратып, олардың арасынан мәки өткериуге хызмет ететуғын, бөз тоқыйтуғын әсбаптың бөлегі. Сылтауым саз *гүле*, Бәхәнем басқа, Үйінде рәхәти жоктың, Сыртта берекети жоқ... (кк.х.фоль.).

ГҮЛЗАР ат. 1. Гүл өсирилген, егилген жер. Дәрьясы асау толқынлы, Жер өмир *гүлзары* (Т.Сейтжанов). Бир бағман жүр екен *гүлзар* ишинде, Түрли шәменлерден гүлдәсте жыйнап... (К.Рахманов). 2. Хәр түрли гүллер, өсимликлер өсирилген майданша, кенислик. Хәуесим артады аралап *гүлзар*, Инәм еткіл бир гүлинди, Нәүбөхәр! (Б.Сарыбаев). 3. ауыс. Жайнап, жадырап турған. Адамлардың қай минезин айтайын: Кими *гүлзар* болса, кимиси кардайын (К.Рахманов).

ГҮЛЛӘН алм. Барлық, хәмме, жәми, ғалаба. Хәуес етсин бизге *гүллән* халайық, Аралап дослықтың шәменин бирге... (Ақшолпан Аманияз).

ГҮЛЛЕГЕЛЕК ат. Халық ойынының бир түри.

ГҮЛЛЕНДИРИҰ гүллеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ГҮЛЛЕНИҰ гүллеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ГҮЛЛЕҰ ф. 1. Гүл шығарыу, гүл ашыу. Сен сығалап турғандайсаң-ау, *Гүллеп* турған ерик артынан (И.Юсупов). 2. Рауажланыу, хәуижлениу, алға өрлеу, жоқарылау. Берилген бул өмир адамға бир рет, Биреу солып атыр, ал биреу *гүллеп* (А.Дәрменов). ◇ *Гүллеп қойыу* — Айтып қойыу. Билсең өзгелер гүнасын, Тилиңиз *гүллеп қоймасын* (Ақшолпан Аманияз).

ГҮЛЛИ I кел. 1. Гүли көп, гүли мол. Көзлериме *гүлли* әлем жәннет көринди (Ш.Халмуратова). 2. Гүл салынған, гүл нағысы ойылған. ...Алты қарыс *гүлли* сары самар толы гөш тартылды (Қ.Султанов). Аман-сау отырсызлар ма, келин? – деп Улпери жумсақ *гүлли* көрпешениң үстине шығып отырды (К.Рахманов). 3. Гүл егилген, өсирилген майданша, майданлық. О, қымбатлым, Бахаш! Сондағы қарлы қыс, сәуір самаллы, *гүлли* бәхәр, жәзийрама жаз, алтын гүз қандай өзгеше, қандай татлы еді! (Е.Өтепбергенов).

ГҮЛЛИ II алм. Барлығы, хәммеси, гүлләны. Сүринген бедеу *гүлли* даш, Сергиздан болып жолында, Көзимнен ақты қанлы яш («Мәспатша»). Бириншиси – бул дүньяға мухаббат, Екиншиси – бул дүньяға *гүлли* апат (К.Рахманов).

ГҮЛМЫЙЫҚ ат. Арбаның дөңгелегиниң қыр дөгерегине айландырып қағылатуғын, бас бети қалпақлы хәм жууан арнаулы шеге, шегелердин бир түри. ...*Гүлмыйықлы* арбалы келемиз де, алтақтасына байлап әкетемиз (К.Султанов). Қаражанның атының хәм төрт аяғын байлады, төрт аяғына төрт *гүлмыйық* қакты («Алпамыс»).

ГҮЛПЕТ ат. Шадлық кетип, орнын тутып қайғыға, Жас басымнан қыял не де, *гүлпет* не? (С.Мәжитов).

ГҮЛТЕ ат. Орыуға жетилиспеген келте майда жоңышқа. *Гүлте* жоңышқа. *Гүлте* жоңышқа өскен өңир, Бүклик еді түйе сиңир (И.Юсупов).

ГҮЛШАДЛЫҚ ат. Гүл байрамы, гүл сейили киби.

ГҮЛШАН ат. Гүлзар мәнисинде. Жүрек ықласынан көркейер *гүлшан*, Онда гүл шырайын көрсетер мыңсан (Б.Сарыбаев).

ГҮЛШЕ ат. 1. Қазанға қатырылған ямаса тандырға жабылған хәм де қозға көмилип писирилген шөректің ең кишкенеси, шөрек нанның кишкене түри. Ол *гүлшеге* өкпелеген баладай көзиниң асты менен Кәмекбайға қарап қойды (Ж.Аймурзаев). Анам және *гүлше* нан жауар, Сизлерге хәм алып қайтаман (У.Жолдасова). 2. Көлеми бойынша атыздан кишкене жер, майданша. Бир *гүлше* жер.

ГҮЛШИН ат. 1. Қыйықша, мәсиниң өкшесине салынатуғын қыйма телетин. 2. Қыйма нағыс түсирилген аяқ кийим.

ГҮМАН ат. Бир нәрсениң хақыйқатлығына исенбеушилиқ, биреуге исениминиң жоқлығы, оған гүдик пенен қараушылық. Қапа болма, ойға келтирме *гүман* (Ә.Шамуратов). Үш жаманлық, үмметлерим қутылмас оннан; Қызғаншаклық,

хийлекерлик хәм гүман (К.Рахманов). *Гүман* ийманнан айырады (ққ.х.н.м.). ◇ **Гүман етиу** – Исенбеу, инанбау. – Алсаң ал, ким *гүман етер* дейсен, – деди (К.Рахманов). **Гүман етнеу** – Исениу, сезбеу. – Айналайын сәллем сеннен, Хеш ким *гүман етпес* меннен (ққ.х.н.м.). **Гүман туудыруу** (келтириу) – исенимсизлик пайда етиу, кәуиплендириу, гүман қойыу, тек қойыу. Хәрекетлери кем-кем *гүман туудырып*, изинен жетти: – Әй, Шоңқы, берман айда! (Т.Қайыпбергенов).

ГҮМАНЛАНЫУ ф. Бир нәрсениң ҳақыйқатлығына исенбеу, гүдиклениу, инанбау, шек қойыу. Сезимталлы ҳаял баласының, мийзамына қарап турып, үйде жатырған Қосыбайдың «наўқас»ынан *гүманлана* баслады (К.Султанов). Өмирбек хайран болып, пышық жеп кетти дегенге *гүманланып*, пышығын өлшеп көрсе, саррас еки қадақ шығыпты (анекдот).

ГҮМАНЛЫ кел. Еле анықланбаған, аса исенип болмайтуғын, белгисиз, исенимсиз. ...соның орамалына усайды деген *гүманлы* сөзлер болды (А.Бегимов). Жолламанды берип соңғы жүриске, Аржағына ис қалдырмас *гүманлы*... (Ж.Алланиязович).

ГҮМАНСЫЗ кел. Анық, ҳақыйқат, сөзсиз, даўсыз. Кире алмай турған бурын сораўсыз, «Жана қала» беккем еди *гүмансыз*... (Ө.Байназаров).

ГҮМАНСЫЗЛЫҚ ат. Гүман етпеушилиқ, толық исениушилиқ.

ГҮМБЕЗ ат. 1. Қандай да бир жайдың, мешит, сарай хәм т. б. қурылыстардың дийуалларын өз ара байланыстырып тура-туғын, сәнли өрнеклер менен әшекейленген, шаңарақ тәризли төбе. Жубы емес тақ *гүмбез*, Ол *гүмбезди* көрерсең («Қоблан»). 2. Сулыұлығы менен көзге түсетуғын әшекейли қурылыс. Жети бирдей ақ *гүмбез*, жубы емес тақ *гүмбез*... (ққ.х.ж.). 3. Өз алдына ушы сүйир етип салынған, қазаланған адамның денесин жерлеуге арналған бина. Үш дийуана бабаңды, Жети бирдей ақ *гүмбез*, Сарайында көрерсең («Қоблан»). **Гүмбези гүзира** – гүмбезли жай мәнисинде.

ГҮМБЕЗДЕЙ кел. Гүмбезге усаған, гүмбез сыяқлы, гүмбез тәризли. Шаңарақтан аспан тап көк-көңбек *гүмбездей* болып көринеди (К.Мәмбетов).

ГҮМБЕЗЛИ кел. Гүмбези бар. Сан мың жанлар жәм болған, *Гүмбезли* сулыу аспан (Ш.Елмуратов).

ГҮМБЕЗШИ ат. Гүмбез соғыушы, гүмбез өриуші, салыушы, уста.

ГҮМБИР I ат. Дуұтар үнине уқсас сес, ғаңғыр-гүнгир дауыс.

ГҮМБИР II: гүмбир етиу ф. Қандай да бір ауыр заттың жығылған, қулаған сесті, дауысы. Руль қолынан шыққан, екіншиси шалқасына сууға *гүмбир* етті (Т.Қайыпбергенов).

ГҮМБИРЛЕНИУ гүмбирлеу фейилинің өзлик дәрежесі.

ГҮМБИРЛЕТИУ гүмбирлеу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ГҮМБИРЛЕУ ф. 1. Қандай да бір заттың сынғырлап сес шығарыуы. Көшпели қара топларды, *Гүмбирлетип* көшірди («Ер Зийуар»). 2. Жайдың, имараттың хәм т. б. қулағандағы шығарған сесті, дауысы. 3. Шертилген саздың шыққан сесті, дауысы. Бизің мырзаға да өнерли-ау, дуұтарын қолына алып *гүмбирлетип* сазды урып жиберип еди, дуұтар дегенди сөйлетип жиберди (Г.Есемуратова). 4. Топтың атылғандағы дауысы, сесті.

ГҮМ: гүм болыу ф. 1. Үни шықпау, сесті шықпау. Бірақ та, сестимди *гүм* қылдым, сап болды минези есирген (К.Рахманов). 2. Жоқ болыу, опат болыу. Халтуршиктің хийлелерин талқанда, Иси менен көринбесе *гүм* болсын (Т.Жумамуратов).

ГҮМГҮМ ат. Қуйрығы узын, үсти қатты қабыршақлар менен қапланған киширек жер бауырлаушы, жанлы-жаныуар. Нәкансаяқ *гүмгүм*, жылан тап болып, Жагдайыма айтқан болар хармасын (С.Хожаметов).

ГҮМИЛЖИ кел. Түсиниксиз, белгисиз, анық емес. *Гүмилжи* сөз, *Гүмилжи* гәп, *Гүмилжи* сөйлеу. Несийени мал деме, *Гүмилжи* болар (ққ.х.н.м.). *Гүмилжи* ой менен байлап турады, Арзыу хәм болмыстың арасын көпир (Б.Байназаров).

ГҮМИРА ат. Тиришилик хәм күн көриу ушын хәрекет, ғам. Барлығының өмири де *гүмира*. Бул дүнья не себеп усындай солар? (Өтеш). Әтирапындағы қара көзлердің бәрін тегис *гүмира* билип (С.Ибрагимов). ◇ **Гүмира бенде** — Жолдан адасқан адам, илимсиз, оқымаған.

ГҮМИС ат. 1. Сапа жағынан қымбат бахалы ақ түсли металл, химиялық элемент. Жарасыпты сәукеlege моншағы, Белинде бар *гүмис* саплы пышағың («Қырқ қыз»). Арпа, бийдай ас екен, Алтын, *гүмис* тас екен (ққ.х.н.м.). 2. ауыс. Мөлдир, тынық. Палұан қыздың күлкисиндей сынқылдап, Бахыт сазын шалған

гүмис суўларың (И.Юсупов). 3. Пул бирлиги. Орта Азия ханлықларындағы пуллар.

ГҮМП ел. с. Бирден тууры (төтеше) еситилген даўыс, сес. Жаңа таптым дегенде мен отырған қада өззилик етип сынып кетти, тауықлардың ортасына «гүмп» ете қалдым (Ш.Алламуратова). Ийтлер суўға гүмп береді ыңырсып (И.Юсупов).

ГҮМПЕЙ ат. Ишине пахта хәм жүн салып тигилген калың үст кийим. Екеу ара гөне шапан, гөне гүмпейлерди жамылып отырмыз (К.Султанов). Мектептен шыққанда ызғырық самал есип тур екен. Гейпараларымызда гүмпей де жоқ екен (Т.Қайыпбергенев).

ГҮМПИЙИҰ ф. Толық болыу, жууан болып көриниу, исиниу. Бети кеткен дүмпийип, Кеткен өзи гүмпийип (А.Бегимов). Сүмбиле түсти сүмпийип, Қауын писти гүмпийип. ◇ Гүмпей нан — жүдә былқылдақ, бос нанның түри.

ГҮМПИЛДЕК I ат. Балықты аўға, нәретеге карап қуатуғын, айдайтуғын курал.

ГҮМПИЛДЕК II кел. 1. Мактаншақ, панқылдақ, жеңилтек, ушқалақ. Елмураттың қайда жүрсе де гүмпилдеп сөйлеп отырғанын көреді. 2. Астында көмиғи бар бос жер. Уранын үсти аяқ бассан гүмпилдеп турады.

ГҮМПИЛДЕУ ф. 1. Дүкилдеген, гүмбирлеген сес шығарыу. Гүмпилдеген даўыс еситилди. 2. аўыс. Қуры мактаныу, панқылдау, кисимсиниу. Сен гүмпилдей бермей исинди көрсет.

ГҮНА ат. 1. Шәрият қағыйдаларына, диний ақиқаларға тууры келмейтуғын ис-хәрекет. Кешир гүнамды деп, еки қолын көкирегине салды (Ж.Аймурзаев). 2. Әдеплилик шеңберине тууры келмейтуғын қылмыс, айып, жынаят. Гүна барды саудагердің өзінде, Абдулланы танып кетти бир хаял («Меңликал»). ◇ Гүнаға батыу — көп айып етиу, көп қылмыс ислеу. Гүнаны өтеу — айыбын, қылмысын жойыу. Гүнасынан өтиу — айыбын кешириу. Инимди урып сен қоздырдың дәртимди, Ырас айтсаң сениң гүнаң өтилер... («Меңликал»). Гүнасын жууу — өзін ақлап, айыпларын, кемшиликлерин дүзетиу. Гүнасын мойнына қойуу — айыбын тән алдыруу, қылмысын белгілеу. Қажеке, ашыуланба ойыныма, ашыулан гүнам қойып мойныныма («Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысы»).

ГҮНАЙЫ фоль. Гүна, айып, қылмыс. Қандай затсаң пәлек сорған, Не болды *гүнайың* сениң? («Юсуп-Ахмет»).

ГҮНАКАР ат. 1. Бир нәрсенің болыуына себепші хәм айыпкер адам, киси. Мүмкин, сениң алдында мен *гүнакар* шығарман (Х.Сейтов). Хан *гүнакар* қылғанында, Бийлигинди алғанында (Бердак). Назларына жипсиз байландым, *Гүнакар* кулына айландым, Көп гөззалдан сени сайладым, Бир күлкіне ашықпан, жаным (Б.Зиварова). 2. дин. Алланың, қудайдың алдында айыплы адам, киси. *Гүнакар* биз емес, бизден басқалар, Жол тауып жүре алмас қара қасқалар... (Өжинияз). 3. юр. Жынаят ислеген айыплы шахс, айыпкер, жынаятшы.

ГҮНАЛАҰ ф. Айыплау, гүна тағыу. Ишинен мени *гүналап* отыр ма, кәйдем билейін? (К.Султанов).

ГҮНАЛЫ кел. 1. Айыплы, жынаятлы, ислеген гүнасы бар, айыбы бар, қылмысly. Өмиринің сәтсизлиги ушын хәр кимнің өзи *гүналы* өмирине налынбастан бұрын өзінди айыплау бұл даналық (Т.Қайыпбергенов). 2. дин. Жолдан шыққан, адасқан, харам нийет. *Гүналы* ханды асыуға, Шар базардың ишине, Тилла дарды құрғызар («Ер Зийуар») ◇ *Гүналыны гүнде бауы менен сорау* — айыплы адамды биротала сорап алыу мәнісинде. Таксыр *гүналыңды гүнде бауы менен сораيمان*, — депти Турым бий (Т.Қайыпбергенов).

ГҮНӘГИН кел. Рәнбәрән, түрлі-түсли, шырайлы.

ГҮНДЕ ат. Егин егиу ушын жер сүриуге пайдаланылатуғын ағаштан исленген ең әпиуайы ауыл хожалық куралы. Көп күннен бери уйқы көрмеген дийқан *гүндеге* асылып ере берипти (Т.Қайыпбергенов). Балық пенен қусы болды көлинде, *Гүнде* менен кетпен турды жерінде (Т.Жумамуратов).

ГҮНЖАРА ат. Майлы өсимликлердің майын сығып алғаннан соңғы қалдығы, тортасы.

ГҮНЖИ ат. Туқымынан май алынатуғын бир жыллык өсимлик, жергиликли ғәллениң бир түри. Болмаса туу анау заманнан бери, *Гүнжи*, мәш, жасымық гә бой жүуери (Т.Сәрсенбаев). *Гүнжи* салып, ийжан-тақан түйейин, Жийде терип алдыңызға үйейин (А.Хожаметова). ◇ *Гүнжи сууын* — дақылдың түри. Гүнжини орып, атыздың ишинен қырман ислеп, оның дәстелерин шоқайтып сууынлайды. Пақалы кепкеннен кейин сырық пенен урып, дәнин түсиреди.

ГҮҢ ат. 1. Еситиу хәм сөйлеу мүмкиншилигинен айырылған гүнелек, сақау, тилсиз киси. Арқада Өтепберген деген бир киси

бар, тили байланған — *гүң* (К.Мәмбетов). **2.** Сөйлеу хуқықынан айырылған тилсиз, ерксиз кул, шоры. Әй, жананлар, қандай едик бурында, Езилдик *гүң* болып байдың қолында (С.Нурымбетов).

ГҮҢГИРА I ат. Жайдың пақсалары бир жағына қыйсаймау ушын оларға хәр жерине жабыстырып салып қойылған ылайдан, гербиштен, тастан исленген тирепберди.

ГҮҢГИРА II: Гүңгира печь. ат. Сырты қаңылтыр менен қапланып, иши гербиш пенен жол-жол етип өрилген цилиндр формасындағы печь, оны голланд печи деп те атайды. Бир уақытта Назлы сырттан бир шелек көмир әкелип үлкен *гүңгира* печьтин жанына қоя бергени бирден толғақ тута қалды (Г.Есемуратова).

ГҮҢГИРАЛЫ кел. Гүңгирасы бар, гүңгиралар орнатылған, гүңгира менен безелген, жән-жағына гүңгирадан тирепберди қойған. Хәммеси байдың *гүңгиралы* жайына қарайды (А.Бегимов). Хәттеки, хәр жердеги бийик *гүңгиралы* хәулилердин де тамды иркиу құдиретинен келмейди (Ә.Шамуратов).

ГҮҢГИРЕ ат. Бийик, минар, гүмбезсымақ, тирепберди мәнисинде қолланылады.

ГҮҢГИРЛИ к.с. Түсиниксиз хәм уяң еситилген сес, еситилер-еситилмес дауыс, сес.

ГҮҢГИРТ кел. **1.** Ашық емес, анық емес, тынық емес. Айнаның *гүңгирт* шийшеси. **2.** Жылтырамайтуғын, жарқырамайтуғын. *Гүңгирт* бояу. **3.** Жарық емес, қараңғылау, қараңғы. *Гүңгирт* бөлме. Үйдин иши *гүңгирт*. Қыя шөлде шаң аралап жүзимди, Желлер қағып *гүңгирт* тартты көзимди («Менликал»).

ГҮҢГИРТЛИК ат. **1.** Ашық емеслик, тынық емеслик. **2.** Жалтырамаушылық, жарқырамаушылық. **3.** Қараңғы тартыушылық.

ГҮҢЦЕЛЕК ат. Гүң, сөйлемейтуғын, тилсиз. Тәғдир деген болады екен ун елек, айырды ғой ким дилуар, ким *гүңцелек* (К.Рахманов).

ГҮҢЦИРЕНИУ ф. Үлкен күштин тәсири менен болған сестин уянырақ, солыңқырап еситилиуи, ыңырануы. Ақ сақаллы Аралым, Буйра өркеш толқының, *Гүңциренген* сырлы үнин (К.Султанов). Жарылған муздай *гүңциренип*, Жаксы сөзге семирип, Шырпынып жайдан турады («Мәспатша»). ◇ **Дауысы жер гүңцирентиу** — қатты дауыс шығаруы. *Дауысы жер*

гүңирентип откараз турған, Техникасы өсип гүлленген қала (С.Нұрымбетов).

ГҮҢИРЕНТИҰ гүңирениу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ГҮҢКИЛДЕСИҰ гүңкилдеу фейилиниң шериклик дәрежеси. Бир мәхәлде сол тәрәпинен әсте-ақырынлап ғана *гүңкилдескен* сес шықты (Ә.Шамуратов).

ГҮҢКИЛДЕҰ ф. Жактырмай бир нәрсени түсиниксиз етип айтыу, тонқылдау. Өкпелеген баладай урты бултыйып *гүңкилдеди*. Бир үйдиң есигиниң алдында қамыс қыркып атырған хаялдың *гүңкилдеп* сөйлеген сести еситилди (К.Султанов).

ГҮҢКИЛДИ ат. Жактырмай хәм онша түсиниксиз айтылған сөзлердин сести, дауысы, тонқылды. Оразгүлдин бақырысы да, *гүңкилдиси* де тынды (Ж.Аймурзаев).

ГҮПИ ат. Ишине пахта хәм жүн салып сырып тиккен, узынлығы дизеге келетуғын үст кийим. Тәжим мурт сыртынан *гүписин* кийди (Т.Қайыпбергенов). Сол уақытта мама гөне мәси, гөне *гүпи*, гөне топпы — бәршесин кийип, дәнекесин хайуанқаслап, халақасын узын таслап, хасаны белине салып жүре береді («Алпамыс»).

ГҮПШЕК ат. Ортасында көшер айланыу ушын тесиги бар хәм дегершиктиң орайындағы кегейлер қадалған хәм көшер орнатылған, бир жағы бекитилип туратуғын арбаның дөңгелегиниң орта бөлими. Омба қарға батып арба *гүпшектен*, Аттың күшин алар хәр бир шақырым (И.Юсупов). **2.** Ағаш кесемен, *Гүпшек* қайнатаман. — Жақсы екен. Меники хөнер ме?... Ол болса асығыс, қаладағы бир шершиден *гүпшек* май әкетиуге келген (Т.Қайыпбергенов).

ГҮПШЕКЛЕСИҰ гүпшеклеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ГҮПШЕКЛЕТИҰ гүпшеклеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ГҮПШЕКЛЕҰ ф. **1.** Арбаны көлик тартыуға шамасы келмей турғанда *гүпшектен* ийтерип көмеклесиу, жәрдемлесиу. *Гүпшеклеп* арбаны, соңыра машынды, ашшы батпағынды сызғанбыз жаста (И.Юсупов). **2.** ауыс. Биреуге жәрдем көрсетиу, қол-қабыс тийгизиу. Улым деп, қызым деп оң-солды қарпып, Хожалық тәшүишин *гүпшеклеп* тартып (Ә.Қайыпов).

ГҮР ат. **1.** Тениздиң музы қатар алдында оны қатты сең қысады. Бул сеңниң күшине шыдамай гейпара майда-шүйде музлар қысылып, бир жерге үйиледи. Усы үйинди музды

балықшылар «гүр» дейди. 2. Оттың қатты жанып кетиуіне байланысly «гүр жанды, гүрлеп жанды» деп айтылады. 3. Адамның көтерілип, байып кетиуіне байланысly да «гүрлеп кетти», «гүрледі» делинеді.

ГҮРБЕК ат. Ерте писетуғын жука қабықлы, суұлы, мазалы қауынның торлы да, торсыз да бир түрі. *Гүрбек*, ийжан, тақан, пәтири, Қәрекеннің мине сондай байлығы (Р.Бердимуратов). Анам писирген шәулени жеп алдық, Таласып, базыда тоймай да қалдық, Соңынан *гүрбекти* ортаға алдық, Әкем маңлай тери синген Халқабад (Б.Зиварова).

ГҮРБЕКТЕЙ кел. Гүрбекке усаған, гүрбек янлы, гүрбек сыяқлы, гүрбек тәрізлі. Гүрбектей домалақ, сеп-семиз.

ГҮРБЕҢЛЕҰ ф. 1. Бир жерде арман-берман жұмыс ислеп жүріп айланшықлай бериу, қыймылдап жүриу. ...тандыр ошаққа от жағып ас писирип *гүрбеңлеп* атырган бир хаял көринді (Қ.Ерманов). 2. Жолды өндирмей өстен жүриу, қыймылын бериу. *Гүрбеңлей* бермей шаққан-шаққан, тезирек жүрсеңши, кешигіп қалдық ғой (Ө.Хожаниязов).

ГҮРЕК ат. Қырмандағы айдалған, түйекленген дәнди, фәллени атып тазалау хәм қарды атыу ушын жалпақ тахтайға узын сап пенен сапланған хожалыққа керекли ағаш буйымы. *Гүрек* пенен белди алып келе бер (Ө.Хожаниязов). **Гүрек жаба** — ағаш тисли жаба. Қоллары *гүрек жабадай*, Ауызларына карасан, Таудан шыққан жырадай («Қоблан»). **Гүрек тис** — алдыңғы үстинги үлкен тис. Шықыр-шықыр жанылды, Кетілген *гүрек* ол *тиси* («Қырк қыз»).

ГҮРЕКЛЕҰ ф. Гүрек пенен артыу, гүрек пенен жыйнау, гүрек пенен тазалау, гүрек пенен атыу.

ГҮРЕҢ кел. Қызыл қоңыр түс, рең (көбинесе жылқыға байланысly айтылады). Тазша *гүрең* атына минип жолға рауана болды (кк.х.е.). Байталың, айтыуыннан, жүйрик байтал, Бизде бар *гүрең* айғыр, шым қара жал («Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысы»). **Гүрең тартыу** (басыу) — қоңыр түске ениу, тунжырау. Бул самал аппақ бетти *гүрең* басқан қыздың келбетин елеслетти (Ө.Хожаниязов). **Гүрең ел** — хәмме сыбайлас, тығыз отырған, тығыз жайласқан ел. *Гүрең ел*, сансыз қол сауаш майданында (К.Султанов).

ГҮРЕҢДЕЙ кел. Ат киби, сыяқлы. Жаз бойлап, гүз жиберген кер *гүреңдей*, Сескенбеспен бир түнги ырғауына («Әжинияздың Қыз Меңеш пенен айтысы»).

ГҮРЕС ат. 1. Еки адамның бирин-бири жығыу мақсетіндеги айкас. Жығылған *гүреске* тоймас (ққ.х.н.м.). Ертең азанда ылақ ойын, *гүрес*, ат шабыс дегенлер бар (А.Бегимов). 2. Қандай да бир езиуши классқа ямаса сиясий ағымға қарсы апарылып атырған илажлар. Империализмге хәм капитализмге қарсы *гүрес*. Ерназар алакөз — тарийхта Маман бий, Айдос бий ислерин дауам еттириуши, өз халқының ғәрезсизлиги ушын *гүрес* алып барған батыр («ҚЖ» г.). 3. филос. Бир нәрсени орынлауға, бежериуге, қыйыншылықларды жеңиуге ат салыу, умтылыу хәм де көп түрли қарама-қарсылықлардың арасындағы талас, тартыс, бир-бирин жеңиу жолындағы исленип атырған хәрекет. Жаңалық пенен ескилик өз ара келисе алмайды, олар бир-бирине қарсы *гүресте* болады.

ГҮРЕСИҰ ф. 1. Бирин-бири жығыу, жеңиу мақсетінде усласып айкасыу, алысыу, шайқасыу, шалысыу. Барып караса еки адам *гүресип* атыр екен (ққ.х.е.). Бермейин пайымды дейип тиресип, Киятырман қарсы мен де *гүресип* (Ақшолпан Аманияз). 2. Езиуши классқа ямаса қандай да бир сиясий ағымға хәм де қарсылық хәрекетлерге қарсы ис алып барыу, жүргизиу, бир нәрсени орынлау, бежериу, жеңиу ушын ат салысыушылық, умтылыушылық. Эдалатсыз дизимге қарсы мәртлерше *гүресип*, Халқымыздың мәплерин қорғады («ЕК» г.).

ГҮРЕСПАЗ ат. 1. Халық мәпи, тилеги, бахты ушын гүресиуши адам, ғайраткер, искер. Бердақ өз заманындағы халық арасынан шыққан әдебияттағы *гүреспаз* болды. 2. Гүресиуди кәсип еткен адам, палуан, кумарпаз киси.

ГҮРЖИ I ат. Аяқлары келте, күшик сыяклы кишкене ийт. *Гүржи*, көпек бир майдан да биригип, Салар орталыққа түрли ойқанлар (Г.Дәулетова).

ГҮРЖИ II ат. Қоржынның аузын бекитип қойыу ушын биринин ишинен бирин өткерип дизетуғын хәм илип қоятуғын илдиргиш, илгек. Ахмет атты қапталлап барып, қанжығаны шешип, қоржынның *гүржисин* жаздырып, көйлек-ыштанын ишинен тартып алды (К.Ерманов). **Гүржи паррал** — жазалау куралы.

ГҮРЖИК ат. 1. Иргежейли, келте адам, киси. Көк жийдедей келте бас бармағы менен ақ муртларын айырды, кетик тислерин ысты, — Кууан, Кууан бий, — деди *гүржик* мойнын аспанға қаратып (Т.Қайыпбергенов). 2. Куныш, бүкир.

ГҮРЖИЛЕҮ ф. 1. Қоржынның илдіргішлерін бирин-бирине өткеріп дизиу. Айдос қоржынын оны *гүржилен* отырып жыйнастырды (Т.Алланазаров). 2. Бүріп, байлап қойылған деген мәніде. Себеби, галы қоржынға бір нәрселерді байдың өзі салып, өзі ауызын *гүржилен* береді (Т.Қайыпбергенов).

ГҮРЗИ ат. Ауыр жарак, курал, шокмар ямаса темирден ислеген тоқпақ. *Гүрзи* менен урганда, Гөрің парлап жанғанда, Еки көзің алаңлап... (ққ.х.фоль.).

ГҮРИШ ат. Салының түйіліп, кепегінен айырып, ақлап алынатуғын азықлық дәни. *Гүришти* май келтиреді (ққ.х.н.м.). «Ақ алтын», ақ *гүриш* қызыл кәруаны, Таң қалдырып барар ашкөз дүньяны (Ә.Әжиниязов).

ГҮРКЕ ат. 1. Жауын-шашыннан, суықтан, күннің нурынан сақланыу мақсетінде ағаштың жапырақлы шақаларынан, қамыстан соғылған жыллы қос, ықтырма, кишкене баспана. Бай ийт пенен екеуіне кишкене суп-сулыу ғана *гүрке* соғып берді (Т.Қайыпбергенов). 2. Мал туратуғын көленке орын. ◇ **Адамның кеулі — шошқаның гүркеси.** Адам биреу хаққында еле анығын билмей тұрып жаман ойға, орынсыз гүманға барыуы.

ГҮРКИРЕҮ ф. 1. Гүлдирлеген сестің шығыуы, гүлдирмаманың дауысы. Алыстан шақмақлар шағып күн *гүркиреді* (А.Бегимов). Аспанымда гүлдирмама *гүркирен*, Жалт-жулт шақмақ кепсерлейді бултларды (К.Рахманов). 2. Басқалардан гөрі жақсы турмыста тұрыуы, жасауы, аты жайылып даңқы шығыу. Айбатынан ол баланың жер титиреп, Барды менің ол үстиме *гүркирен*... («Менликал»).

ГҮРМЕК ат. 1. Салы арасында өсетуғын жабайы шөп. 2. ф. Бир затты байлаудың белгили түрі, тез шешилетуғын етип илмеклеп байлау түрі. Дардың *гүрмек* шалынған жиби салбырап тұрғанда меники не шағалмәслик? (К.Рахманов).

ГҮРМЕҮ ф. Жипти аңсат шешилетуғын етип түйіп байлау. *Гүрмен* болмас жиптей келте, Шөмиш кеппес қысқа күнлер (Х.Дәулетназаров). ◇ **Қысқа жип гүрмеуге келмеуі** — табылған кәрежет зорға күн көріске ушласады, ауыспайды. Биреулер барады жаны қаслыққа, Өмир *қысқа жиптей гүрмеуге келмес* (К.Рахманов).

ГҮРРЕ ат. Ешектің жаңа тууылған кишкене баласы. Өмирбек неге қапа боласаң, қудай бүгін ешегинди алса, ертең орнына қапылғанда *гүрре* берер, — деп тәселле айтыпты (анекдот).

ГҮРРЕЛЕҮ ф. Ешектің балалауы, тууыуы, төллеуі.

ГҮРРИҢ ат. 1. Қандай да бир Ұақыяны аұызша баян етиұ. Саадий бунда түнеп, Патшаға *гүрриң* етипти жаңалығын талай жердин... (И.Юсупов). 2. әд. Әдебият жанрларында эпикалық түрге киретуғын хәм бир ямаса бир-еки эпизодты сүүретлейтуғын Ұақыялы прозалық шығарма. *Гүрриңлер* жыйнағы. Бул жыллары қарақалпақ әдебиятында повесть, *гүрриң* жанрларында да бир қатар шығармалар пайда болды («ҚЖ» г.). 3. Қызғын сәубет, бәсеки, гәп. *Гүрриң* қызды арасында бир мәхәл, Ұақыясы бастан өткен кеткенниң (Р.Парахат улы).

ГҮРРИҢЛЕСИҰ ф. 1. Өз ара әңгимелесиұ, сөйлесиұ, гәплесиұ. Саұасында *гүрриңлесип* төртеұи, Ұазыйпасын атқарып жүр күн сайын (Т.Жумамуратов).

ГҮРСИЛДЕҰ ф. 1. Қандай да бир аұыр нәрсениң жерге түсиуинен пайда болатуғын сес. Кәпелимде жайдың иши гүмбир-самбыр болғандай, *гүрсилдеп* бомбалар жарылып, шүйкилдескен оқлар зуұылдасып өтип атырғандай болды (К.Рахманов). 2. Ыңкылдаұ, ыңырсыұ.

ГҮРСИЛДИ ат. 1. Аұыр нәрсениң жерге түсиуинен ямаса бинаның қулауынан шыққан даұыс, сес. 2. Ыңкылды, ыңырсынды. Қызының сумлығын бирден уққан ана орнынан турғанының белгисин аңлатып, ыңылдап, *гүрсилдеп* жүрип: — Якшы балам, Төребайды шақырайын ба? — деди (Т.Қайыпбергенов).

ГҮРСИНДИРИҰ гүрсиниұ феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ГҮРСИНИҰ ф. 1. Суұық демин алыұ. Өз-өзинен қыйналып катты, Зор *гүрсинип*, дем алды катты... (Т.Жумамуратов). 2. аұыс. Пушайман жеұ. Балкан деп *гүрсинип*, Қырымды айтып, Едилди-Жайықты қайтқан ылайтып (Х.Дәулетназаров).

ГҮРТ кел. Өжет, қопал. Дәслеппки ғарры *гүртлик* минезине салып, ала топылмақшы болды (К.Султанов).

ГҮРТЕШЕ ат. Адамның денесине жыллылық бериұ ушын ишине пахта яки жүн салып сырылған жеңсиз кийим. Баслықтың столына шыймақпал *гүртеше* кийген, сәнли галстук байлаған, кең жазық мандайлы жас жигиттиң сүүретин хәм оның өзи толтырған анкетасын әкелип қойды.

ГҮРТИК ат. Аұқаттың ишине уннан ийленип қамыр етип салынған аұқат, ас, тағам. Бийдай *гүртик*. Жүұери *гүртик*. Асканың май *гүртик* болса, Келмей-ақ қояйық (ққ.х.н.м.). Дигирманда езген, дәуир сада дым, Еңбектен өнгенсең жүұери *гүртик* (Ж.Анетеев).

ГҮСИНИ ат. бот. Жүзимнің бір сорты, үш жылда мийуе береді, 25—30 жылға дейін жасайды.

ГҮҰА ат. 1. Болып өткен бір уақыя яки хәдийсенін болғанын өз көзі менен көрген, оның хақыйқаттан болғанлығын тастыйықлаушы адам, киси. Өтирикши өлген адамды *гүуа* тутады (ққ.х.н.м.) Шийрин дөрт жамалар дөртим үстине, Я *гүуа* болғаным ертеке мисли ме? (Н.Жангелдиев). 2. Суд ямаса тергеуге байланысly өз билгенлерин айтып бериуге шақырылған шахс. Бурын саудагерлик иске араласпағанман. Соның ушын да маған *гүуа* боларлықтай адамның өзи табылмай қалды (К.Мәмбетов). 3. Уақыя, хәдийсе, пикир, халат хәм т.б. тастыйықлаушы нәрсе, дәлил. Инанбасаң, аға ханым сөзине, Минекей балаңның еки *гүуасы...* («Менликал»).

ГҮҰАЛЫҚ ат. 1. Дизимге алыу шөртли рәуиште юридикалық хәдийселерди тастыйықлайтуғын, қол қойылған хәм мөр басылған рәсмий хужжет. Толық емес орта мектепти питкергенлиги хаққында *гүуалық*. Москвада Шығыс халықларының университетинде оқыдым, районлық хәм областьлық шөлкемлерде жууапкерли жумысларда иследим, — деп ол Зеленскийдің алдына *гүуалық* қағазларын жайып таслады (А.Султанов). 2. Бир нәрсеге көрген ямаса билгенлиги хаққында *гүуа* болыу. *Гүуалық* бериу. Қ.Айымбетовтың *гүуалық* бериуинше, А.Досназаров Ташкентте, Москвада оқыуға барған жасларға «мә, карағым, оқы» деп ақша үлестирип берип, оларды оқыу орынларына орналастырады екен (Т.Қайыпбергенов).

ГҮҰЕН ат. Керилген узын жипке қатара ылақ ямаса козыларды мойнынан илдирип байлау ушын тағылған қыска бас жиплер, илгеклер. Алмагүл *гүуенинен* хәзир босанған қозыдай секирип, өжағасының мойнына асылды (Т.Қайыпбергенов).

ГҮҰЕНЛЕУ ф. Ылақларды ямаса козыларды *гүуенге* байлау, жүуенлеу, дизбеклеу, тусаулап қойыу, басын байлау. *Гүуенлеген* ылақтай арман-берман тыпыршылай берди (Т.Қайыпбергенов).

ГҮҰИЛДЕУ ф. «Гүу» етип ызыңлап шығарылған сес. Айжан апа сууда тур, Қозғалды баржа, *гүуилдеп* (А.Турдымуратова).

ГҮҰИЛДИ ат. Онша анық емес, бир қәлипте созылып еситилген сес, ызылды. Алыстан самолёттың *гүуилдиси* еситилди. Теңиз бүгинлиги мәзи топырақ, Бунда еситилер тек бир *гүуилди* (М.Қартбаева).

Ғ

Ғ 1. Қарақалпақ әлипбесінде алтыншы дауыссыз фонеманың таңбасы, хәриби (атамасы). **2.** лингв. кишкене тиллик, үнли, жууысынқы, ауызлық фонема. Дауыссыз Ғ — фонемасы тилдің көтерінки халда тұрған артқы бөлиmine кишкене тилдің жақынласыуы, тилдің алдыңғы бөлими түсинки халда болыуы, тил ушының тағы да шегине отырып алдыңғы тислерден қашықласыуы, кишкене тилдің көтерілип, мурын жолын жауып турыуы арқалы жасалады («Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика»).

ҒАБАЛАҚ ат. Албырап, асығып, асығып-албырап, хаулығып жүретуғын адамға айтылады. Ол бир жүрген *ғабалақ*, оған онша исене берме (Г.Есемуратова).

ҒАБАЛАҚЛАҰ ф. Албырау, асығыу, асығып-албырау, хаулығыу, асты-үстине түсип күтиу. Айнагүл улының бәрха усылай *ғабалақлау* менен жүретуғынын, хәр бир пысылдаған демин, атқан адымын билип турса да артына бурылып карамады (Г.Есемуратова).

ҒАБЫР-ҒУБЫР р. Тез, жылдам, шакқан, дәрриу. Балалар нанды *ғабыр-ғубыр* жеуге киристи (Н.Дәукараев). Кемпир де *ғабыр-ғубыр* кийинип, шыраны жақты (Ш.Айтматов).

ҒАБЫРЫС ат. Алжасық, надурис, қәте, шала, жаңылыс, шатас. Мен *ғабырыс* еситиппен. Гәпин, *ғабырыс* болып жүрмесин (Ш.Сейтов).

ҒАБЫРЫСЛЫҚ ат. Алжасықлық, надурислық, қәтелик, жаңылыслық. — Бул бир *ғабырыслық* болған екен, — деди ол көзлери жәутендеп (М.Нызанов).

ҒАБЫРЫСТЫРЫҰ ғабырысыу фейилинің өзгелик дәрежеси. — Мынау түйиншиклерди *ғабырыстырып* алма, биреуи Айгүл келинге, екиншиси саған (Г.Есемуратова).

ҒАБЫРЫСЫҰ ф. Алжасыу, қәтелесиу, жаңылысыу, шатасыу. Қадир баратуғын жерин *ғабырысып*, жолдан шығып бүк қамысларды жапырып, өнменин алға таслап жүрип киятыр (К.Султанов).

ҒАҒЫРЛАҚ кел. Катты, ийилмейтуғын, кеуип қалған, қатып қалған. *Ғағырлақ* тери. *Ғағырлақ* плаш.

ҒАҒЫРЛАҰ ф. Әбден кеуип кеткен териниң ямаса териден исленген заттың кийгендеги, қағаздың қолға услағанда сес шығарыуы. Хауазына кулақ салып қарасам, Ақ қағаздай *ғағырласып* барасаң (И.Юсупов).

ҒАҒЫРЛЫ ат. Әбден кеуип кеткен териниң ямаса қатты хәм қалың гезлемениң қолға услағанда шығарған сести. Қапыдан кирип қиятырғанда сырттан бир *ғағырлы* еситилди (К.Султанов).

ҒАЖАП: ғажап сөйлеу қ. ғажау.

ҒАЖАРЛЫ кел. Пәтли, ғайратлы, хұжданлы, жүреккли. Балаң *ғажарлы* болса, Келиниң ажарлы болады, Балаң *ғажарсыз* болса, Келиниң ийбесиз болады (кк.х.н.м.).

ҒАЖАСТЫРЫҰ ғажау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҒАЖАСТЫРЫҰШЫЛЫҚ ат. Адамларды бир-бирине қарсы қойыушылық, ғыжақ бериушилиқ, хәл бериушилиқ.

ҒАЖАСЫҰ ғажау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ҒАЖАҰ ф. Шағып сөйлеу, тийгизип сөйлеу, сөзди астарлы етип айтыу. — Сен бәрқулла *ғажап* сөйлемесең болмайды, солай ма? — деп Сара оған өкпесин билдирди (Г.Есемуратова).

ҒАЖЖА-ҒАЖ р. 1. Катты қырғын, өлхә-өл, баса-бас. Бир уақытта *ғажжа-ғаж* сауаш басланды-ау (Ө.Хожаниязов). 2. Таң қаларлық, хайран қаларлық, қызғын. Сыбанып полат билекти, *Ғажжа-ғаж* исти баслапты (Б.Қайыпназаров).

ҒАЖЫРЛЫ кел. к. ғажарлы.

ҒАЖЫРЛЫЛЫҚ атл. Ғайратлылық, жигерлилик хәрекеті. Избасар Бахадырға елдеги *ғажырлылық* көрсеткен жигитлерди жыйнап, хеш кимге билдирмей нөкер топлау тапсырылды (Т.Қайыпбергенов).

ҒАЖЫҰ ф. 1. Исип кетиу, хәк ашыу, жүй ашыу, қыйсайып кетиу. Жазда күн жеп *ғажыды*, күз оның ишине өзиниң алтындай сары жапырағын қалдырды (К.Алламбергенов). 2. аұыс. Терис қайтыу, жолдан шығу, хәлсиреу. Азаматпыз, хаслымыз полат *ғажымас* (Т.Сейтмамутов).

ҒАЗ ат. Узын мойынлы, пәри бахалы, сууға бейимлескен, жабайы хәм асыранды қус. Алмабас үйреклер, соналы *ғазлар*, Ушса ғаңқылдатып көлди жанғыртар (кк.х.к). ◇ **Ғаз-ғаз басыу** — аяқларын әстен билдирмей басыу, адымын ғазға усатып басыу. Адамнан жанаша тәртип талап ететуғын, аяғынды *ғаз-*

Ғаз басып, бир қәсийетли орынға келгендей, дауысынды да пәсейтип, күле шырай берип киргін келетуғындай (Ш.Уснатдинов). **Ғаз жүрис** — хаял-қызлардың наз бенен адымын әсте басып жүриуі. Отырысы — тырна, йүриши — *ғаздур* (Әжинияз). Ханзада *ғаз жүрис* пенен отауға кирип келе берди (К.Султанов). **Ғаз дауысly** — ғазға усап ғанқылдап шығатуғын дауысly адам. Радиодан хәр күни жыраудай тамағын қырып сөйлейтуғын, *ғаз дауысly* дикторымыз усы... (Ш.Уснатдинов). **Ғаз қатар** — ғаздай қатарласып турған, жүрген, қатар, дизбек. Көшен дәрья, суу арнасы, *Ғаз қатар* үй айланысы... (И.Юсупов). **Ғаз-ғаз турыу** — жас баланың өзін-өзи меңгерип кете алмайтуғын биринши кәдемлери. *Ғаз-ғаз турып* кең дүньяға карасам... (Т.Жумамуратов).

ҒАЗ ЖАПЫРАҚ (биол.) — Өсимликтің бир түри. Қарақалпақстан аймағында *ғаз жапырақлар* ушырасады (Б.Шербаев).

ҒАЗМОЙЫН I (Герань) биол. Тамырлас өсимликлердің бир түри. Айна алдында өсип турған *ғаз мойын* бүгин гүл ашыпты (ғазетадан).

ҒАЗМОЙЫН II Қарақалпақ қол өнеріндеги нағыстың түри. «Қус қанат», «*Ғазмойын*» ...сөзлери қарақалпақ қол өнери лексикасында миллий нағысларды аңлатуу ушын жумсалады (М.Хожанов).

ҒАЗМОЙЫН III Ғаздың мойнына усатыу, ғаздың мойнына усаған узын мойынлы. *Ғазмойын*, бота тирсек боз бала көп, Кийиздей шала басып қарымаған (Омарқұл менен Тәрбияның айтысынан).

ҒАЗМОЙЫН ГҮЛЛИЛЕР биол. Өсимликлердің топары. Тамырлас өсимликлер тәртиби бойынша *ғазмойын гүллилер* болып бөлинеди (Б.Шербаев).

ҒАЗ ОТЫ биол. Қамыс түрлилерге киретуғын өсимлик. Әтирапта жайнаған *ғаз оты* екен, тек орып алыу керек, — деди атам (Қ.Досанов).

ҒАЗ ПӘНЖЕ биол. Ғаз табаны сыяқлы жапырағы бар өсимликлер. Қарақалпақстанда өсетуғын өсимликлердің түрлери көп болып, олардан *ғаз пәнже*... (Б.Шербаев).

ҒАЗ НИЯЗ, ЖУҰА биол. — Қумлық жерде өсетуғын өсимлик түри. Сахрада бөхәр болыудан *ғаз нияз*, жуусан усаған өсимликлер көгере баслайды (С.Хожаниязов).

ҒАЗАБАТ (ҒАЗАҰАТ) 1. ат. дин. Реакцияшыл мусылманлардың басқа диндегі халықтарға қарсы жәриялаған урысы, диний урыс. Ауғанстанда *ғазабат* оты бірден бурқ ете қалды («ЕҚ» г.). 2. Азатлық, ғәрезсізлік ушын гүрес. Ұа, мусылманлар *ғазабат* басланды, елди азат етейик! (А.Алиев). 3. Қыйыншылық заман, қыйын-қыстау дәуір. Усындай қытшылықта, *ғазауатта* елде жоқ затқа қол жете ме? (Қ.Айымбетов).

ҒАЗАП қ. ғәзеп.

ҒАЗАПЛАНДЫРУҰ қ. ғәзеплендируу.

ҒАЗАҰАТШЫ ат. дин. Ғазауат урысын жақлап, урысқа қатнасыушы. Оның исеними бойынша пүткіл Ислам тарийхында ең зор *ғазауатшы*: Мухаммед пайғамбардың қызы Фатиманы алған хәм күйеу баласы, хәм әскериниң бас қолбасшысы — хәзирети Әлий (энц.).

ҒАЗНА ат. Мәмлекеттиң пулы, алтын хәм басқа бақалы затларының сақланып туратуғын орны, банк. *Ғазнадан* кредитке пул алыу электрон арқалы болады екен, аңсатласыпты (М.Нызанов).

ҒАЗНА МАҚПАЛ ат. Гезлемениң бир түри, жүзи тығыз түкли, хәр қыйлы гезлеме, ғыжым мақпал, шиймақпал. Менин ярым нешесинде, *Ғазна* тақыя шекесинде (ққ.х.к.).

ҒАЗНАШЫ ат. Ғазна хызметкери. Оның баласы *ғазнашы* болып ислейди деп еситтим (А.Әбдиев).

ҒАЗУҰ арқа д. Қандай да бир жумыс ислеп шаршау, харыу. «Сауашлардың хызметі бизден он есе ауыр ғой, биз несине мийнеттен *ғазыймыз*», — деп ишинен бир-бирине... (К.Султанов).

ҒАЙ а т. Адамның қапашылық сезими, муң, зар, қайғы, ууайым. Шығармаға синеди мийдиң майы, Онда ғамы халықтың, муны, *ғайы* (С.Ниетуллаев). ◇ **Басы менен ғай болыу** — басына түскен ауырманшылық пенен бәнт болыу. Бул заманда хәр ким өз басы менен *ғай болып жүр* (К.Мәмбетов).

ҒАЙЛЫ кел. Адамның хәр қыйлы психикалық сезимге түсиуі, мунлы, зарлы, қайғылы, ууайымлы. Ай өзиңе *ғайлысаң*, Аламанға жайлысаң (ққ.х.фоль.).

ҒАЙБАНА кел. 1. Белгисиз, шет. Шопанлар буны көрип, жол болсын сорасып, буның *ғайбана* жүрген адам екенін биледи (ққ.х.е.). 2. Сыртынан, көрместен, көрмей-билмей.

Ғайбана ашық екен қызына, Қуда түсип алып бер деп жиберди («Мәспатша»).

ҒАЙБАР ат. Айбат, абай. Умтылғанда күш пенен *ғайбар*, Қасарысқан соншелли жаулар (К.Алламбергенов).

ҒАЙБАРЛАНЫҰ ф. 1. Пәтлениу, гижиниу. Жигит бұрынғыдан да *ғайбарланды* (Ш.Сейтов). 2. Айбатланыу, кәхәрлениу. Қатын *ғайбарланып* қазан қайнатпас (қ.х.н.м.).

ҒАЙБАРЛЫ кел. 1. Сусты басым. Оның *ғайбарлы* келбетинен айбынайын деди (А.Әлиев). 2. Айбатлы, кәхәрли, ашыұлы. Улыұма «Көз қорқақ, қол батыр» деген усы ғой, ақыры, дәслепки уақытлары Қырк қыздың жабайы жерлерин ийелеу, оған жап жарып суу әкелиу ақырзаман болып көрингени менен *ғайбарлы* азаматлар бұған қол урды (А.Бекимбетов).

ҒАЙЗАЛЫҰ ф. Сүйкелиу арқалы жараланыу, жарақатлы болыу. Тар аяқ кийимнен аяғы *ғайзалып*, жара болыпты (К.Мәмбетов).

ҒАЙЗАҰ ф. 1. Қатты нәрсени шайнау, кемириу, жеу. Өсимликтің тамырларын ондағы, Доңызлар да күн көре алмас *ғайзамай* (С.Ниетуллаев). 2. Аяқ кийимнің тарлықтан қысыуы, сүйкелиу арқалы аяқтың жараланыуы. Туфли аяғын *ғайзап*, жүриси мүшкилести (Т.Қайыпбергенов). 3. Қысыу, сүйкелиу арқалы жемирилиу. Тау да, тас та тозады жемирилип, *Ғайзалады*, сынады темир илип (С.Ниетуллаев).

ҒАЙРАТ ат. Күш, қарыу, жигер, дәрман, кууат. *Ғайратым* бар жууырып, жортатуғын, Өз арбамды өзимнің тартатуғын (С.Ниетуллаев). ◇ **Ғайрат салыу** (ғайрат етиу) — күш салыу, қарыу салыу, хызмет етиу, үлес қосыу. Жигитлер бир *ғайрат* салса мына жұмыс бүгін питип қалар, — деди баслыққа көз тигип (К.Алламбергенов). **Ғайраты қашыу** — күш-кууаты кетиу, хәлсизлениу. Ақсақалдың бүгинги күни *ғайраты қашып*, қолынан хеш нәрсе келмей отырғаны ғой (А.Әлиев).

ҒАЙРАТКЕР ат. Қандай да бир исте өзін айрықша көрсеткен адам, искер. Өзлерин көрсеткен *ғайраткерлері* бар, Жеңилмес байрағын көтерген қолға (С.Нурымбетов).

ҒАЙРАТЛЫ кел. Күшли, ғажарлы, қарыұлы, мықлы, кууатлы, пәтли, жигерли. Жетим Ерназар палуан *ғайратлы* жигит болып шыға келди (К.Султанов).

ҒАЙРАТЛЫЛЫҚ ат. Күшлилик, қарыұлылық, жигерлилик, кууатлылық, ғажарлылық, мықлылық, пәтлилик. Жең түринип,

ақ билегін сыбанып, *Файратлылық* пенен иске түскен арыулар (И.Юсупов).

ФАЙРАТСЫЗ кел. Күшсиз, қарыұсыз, хәлсиз, жигерсиз, дәрмансыз, қууатсыз, ғажарсыз, пәтсиз. ...аз ғана күн тамақ беріп күтсеңіз, *Ғайратсыз*, күшсиз жигит ержете келе қарыұлы болып кетеді, жумсап рәтин көрерсиз аға, — деди Дәуленге Атажан (А.Бегимов).

ФАЙРЫ кел. Басқа, бөтен, шет, өзге, шет ел, теги басқа. Анам берген нәсиятын тыңламай, *Файры* елде қанша дүнья арттырдық («Алпамыс»). *Файры* дин адамлары алдында үәдени бузыу — исламның дийұалына күйе жагыу, балам, тез жет, — деди Мурат шайық (Т.Қайыпбергенов). *Файры* биреулерді етип жолдасын, Жүрме ағызып дилбарыңның көз жасын (Бердак). ◇ **Ғайры нағыс** — сулыу нағыс, гөззал нағыс. Тауыс *Ғайры нағыс* қанатын жайды. Этирапта көк шөптер, гүлдер *Ғайры нағыс* гилемдей тауланады (А.Әлиев).

ҒАЙЫҢ-ҒАЙЫҢ е.с. Ғайың-ғайың гүбелек, Қулағымның сууын төк (ққ.х.фоль.).

ҒАЙЫП кел. 1. Жасырын, сырлы, астарлы, астыртын. Хәмелдардың бир тийреси найыпты, Несийбе әзелдур, дийдар *Ғайыпты* («Алпамыс»). 2. Көзден таса болыу, көрінбеу, ғайып болыу. Ғайып болды көзинен («Қоблан»). ◇ **Ғайып болыу** — бирден жойылыу, жоқ болып кетиу, көрінбеу. Үшеуі де шок, зор болсын деп ғарры көзден *Ғайып* болды («Алпамыс»).

ҒАЙЫПТАН р. Тосаттан, бирден, зым-зыя. *Ғайыптан* ол келмейді, Арамызда душпан да (С.Ниетуллаев). ◇ **Ғайыптан тайып** — адасып, набада. — *Ғайыптан тайып* қалай келип қалдың бул жерлерге? (К.Мәмбетов).

ҒАЙЫП ЕРЕН фоль. Адам хәм жаныуарлардың кәуендери, қорғаушысы. Маған *Ғайып еренлер* яр болды (ққ.х.фоль.).

ҒАЙЫР қ. ғайры.

ҒАҚ-ҒАҚ ел.с. Ғарғаның ғақ еткени, өзине қууаныш (ққ.х.н.м.). *Ғақ-Ғақ* ғарғалар, Есенбийке жорғалар (ққ.х.фоль).

ҒАҚАҚЛАУ ф. Мәкийен тауықтың мәйек тууар алдындағы дауыс шығарыуы. Аппақ қуудай ақ тауық, *Ғақақлама* көп шауып (Г.Есемуратов).

ҒАҚЫЛДАУ ф. ғақақлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒАҚЫЛДЫ ат. Ғақ деген сестен жасалған атлық сөз. Күн батар алдында көл беттен *Ғақылды* еситилип турды, маллардың мәңирескени, қой-жанлықтардың маңырасқаны булардың

барлығы ауылдың ишин улы шауқымға айландырды (А.Әлиев).

ҒАЛАБА кел. Жалпы, жалпыламай, жумыла, хәмме, бөри, барлығы, улыұма, гүллән, жабыла, бар-жоғы. Жаслар қолға китап тутты *Ғалаба*, Оқыұшымыз барды үш жүз балаға (И.Юсупов). Баслама менен *Ғалаба* халықлық шембилик өткерилди (О.Әбдирахманов).

ҒАЛАБА ХАБАР ҚУРАЛЛАРЫ ат. Радио, телевидение хәм күнделикли баспасөз, интернет тармақлары. *Ғалаба хабар қуралларына* публицистикалық стиль тән (Т.Машарипова).

ҒАЛАБАЛЫҚ кел. улыұмалық, дара емес. *Ғалабалық* атлықлар — биргелкили затлардың, кубылыс-хөдийселердин атларын улыұмаластырып көрсетеди: қус, хайуан т.б. («Қарақалпақ тилинің грамматикасы»).

ҒАЛАҰЫТ ат. 1. Патырат, алағада, қозғалаң, топалаң. Орнымнан турдым, жуырым келеди, ауыл шетиндеги кең далаға шығып жүрегиме *Ғалаұыт* салып атырған тәшүиш пенен кууаныштың сыры неде екенлигин жер хәм аспаннан сорағым келеди (Ш.Айтматов). 2. Тастыйықланбаған әңгиме, тийкарсыз хабар, сөз. Жәмийланы алып кетедимиш деген *Ғалаұыт* тарады (К.Султанов). Жаслар жүрегине *Ғалаұыт* салдың, Қырк шөхәрди бузған әзөзүл усап! (Т.Жумамуратов). 3. Жәнжел, ала ауызлық, келиспеушилиқ, урысыу, шатақ шығарыу, дауласыу, кейисиу, бақырысыу. Ерте менен турып, ат шаптырып далаға, жар салдырып калаға, *Ғалаұыт* салды араға («Қоблан»).

ҒАЛАҰЫТЛЫ кел. Тыныш емес, астан-кестен. Олсыз да бул *Ғалаұытлы* дүньяны, Хәулиртип, дүсирлеп кирип келдин сен (И.Юсупов).

ҒАЛАҰЫТПАЗ ат. Ғалаұыт тауып жүретуғын адам. Ауылдағы ең *Ғалаұытпаз* — усы Есен. Бәрқулла жоқ жерден қандай да *Ғалаұыт* тауып жүреди (Г.Есемуратова).

ҒАЛАҰЫТПАЗЛЫҚ ат. Шатақ шығарыушылық, дауласыушылық, кейисиушилиқ, келиспеушилиқ. Бул күнлери ауыл арасындағы *Ғалаұытпазлық* азайыудың орнына улғая түсти (А.Бегимов).

ҒАЛЛЕ қ. гәлле.

ҒАЛЛЫҒАЛАҚ а т. 1. Ғаздың палапаны, ғаздың шөжеси. Ғаздың бир *Ғаллығалағын* атаңның қунындай дауласып, көтерилис шығардың (К.Султанов). 2. ауыс. Өтирикши, суу жуқтырмас. Ол бир жүрген *Ғаллығалақ* (А.Бегимов).

ҒАЛМАҒАЛ ат. 1. Машкала, ғам, руузыгер, жумыс. Кудан болыс, сен ақсақал, Азайғандай көп *ғалмағал*, Бул сөзлерим емес ғауал, Теңдесипти бойың сениң (Бердақ). Сен ушын жүрегим хәм дүнья малым, Умыт бул дүньяның ғалмағалын (И.Юсупов). 2. Аұхал, жағдай. Мыржық қазақ аұылларына араласыудан бурынғы *ғалмағалын* умытқан еди (Т.Қайыпбергенов).

ҒАЛМАҒАЛСЫЗ ДҮНЬЯ о дүнья. Байғұс анасы неге буны он бир жасында жетим қалдырып, *ғалмағалсыз* дүньяға рауана болды? (М.Нысанов).

ҒАЛМАҒАЛЛЫҚ ат. Машқалалық, ғамлық, руузыгершилиқ. Жумыстағы *ғалмағаллық* пенен атасының тапсырмасын да умытып кетипти (Ш.Сейтов).

ҒАЛЫ ат. Төсек етип төсеу яки дийуалға қағыу ушын нағысланып, жүннен хәм т.б. материалдан тоқылған бир жағы түкли буйым, гилем. Жас қыздың хеш нәрсени елестирмей олай-булай доланып өткенин көрсе, жән-жағына қаранып отау ишине сән берген *ғалы* гилемлерине, хәр түрдеги түркмени кийимлерине рәхәтленип хаялын марапатлайды (Т.Қайыпбергенов). Қонбак таза үйде жақсы, *Ғалы* төсек төрде жақсы (Мақтымкулы).

ҒАЛЫ ДОРБА ғалыдан исленген қапшық, қалташа. Бектемир қай мәусимде, қай жерде жүргенине қарамастан аттың бөктергисинен бир батпан-ярым батпан дән, ер басына илиули туратуғын *ғалы дорбасын* қалдырмас еди (К.Каримов).

ҒАЛЫША ат. Көлеми кишкене, түкли төсек. Түкли ғалы, *ғалыша* гилем тоқыу өнери бурын карақалпақларда кең тараған (А.Алламуратов).

ҒАМ ат. 1. Мәп, пайда. Өрге өрмелегендеги ойың кимнин *ғамы*? (Т.Қайыпбергенов). 2. Қайғы, хәсирет, азап, ууайым. *Ғамға* кеулин толтырды, Ақ жүзин солдырды («Ер Зийуар»). Өмир өтти жыл артып, шадлық, *ғамға* көп батып, Қумсар менин кеуилим, Балалыққа кетсем қайтып (Б.Зиварова). ◇ **Ғамын жеу** — а) бир нәрсениң пайдасын ойлау, б) таярланыу. Жети атасын билген ер, Жети журттың *ғамын жер* (ққ.х.фоль.). **Ғамға толыу** — қайғыға толыу, қайғыға батыу. Көзлери *ғамға толып*, кеуил хошы жоқ еди (А.Султанов). **Ғам шегіу** — ойланыу, қыйналыу, ууайымлау, қайғырыу. Ана баласын ууайымлап, *ғам шегип*, урыстың тамам болыуын асығыслық пенен күтти (К.Султанов). **Ғамын ойлау** — пайдасын ойлау, таярланыу. Бала-шағаның *ғамын ойлап* атыздағы бар егин-тегинин жыйнап алыуға киристи (К.Султанов).

ҒАМГИН қ. ғамгүн. Ақша апа, *ғамгин* болдым... («Ғәрип ашық»).

ҒАМГҮН ат. Қайғы-хәсирет, уғайым, муң-зар. Бердимурат тыңлап сөзимди көргил, Жүрген соқпағыңнан изинди көргил, *Ғамгүн* шекпе ғәриплерге қол бергил, Сонда ис еткенің мөхминлер ушын (Бердақ).

ҒАМЗӘ ат. Назлы қарас, наз бенен көз таслап, қыя бағыу. *Ғамзә* билан бақыб айған кәлами (Әжинияз).

ҒАМЛАНДЫРЫУ ғамлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒАМЛАНЫУ ғамлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ҒАМЛАСТЫРЫУ ғамлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒАМЛАСЫУ ғамлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҒАМЛАУ ф. Таярлау, таярлық көриу, әнжамын көриу, ойлау, талаплау, умтылыу, талпыныу, тырысу, қарманыу. Қыс азығын жазда *ғамла* (кк.х.н.м.).

ҒАМЛЫ кел. Қапалы, муңлы, уғайымлы, зарлы. Бизлердин *ғамлы* кеулимизди еритип жиберди (Ж.Аймурзаев).

ҒАМ-ҚАЙҒЫ ат. Қайғы, хәсирет, муң, шер. *Ғам-қайғы*ң кетсин бәри, Ғазлардың қанатында (И.Юсупов).

ҒАМСЫЗ кел. Мунсыз, уғайымсыз. Баяғы *ғамсыз* балалық, не деген садалық! (Х.Дәулетназаров).

ҒАМХОР ат. 1. Кәуендер, қорғаушы, сүйениш, тирек, пана, қоллап-қууатлаушы. Хұрметлеуге бизлер бәрха таярмыз, Өле-өлгенше *ғамхорыңыз* боламыз (А.Дабылов). 2. Қайырқом, меҳрибан, мийирман, исенимли. Не деген кең меҳрибан, *ғамхор* жан едиң! (К.Султанов). 3. Биреудің кәуендерлигиндеги, қол астындағы, әменгер. Күйеуі өлген хаялдың балашағасына мархумның тууған-тууысқанлары *ғамхор* болыуы — түрк туқымлас халықлардың көпшилигинде бұрыннан қиятырған дәстүрлердің биреуі болып табылады («Әмиүдәрья» ж.).

ҒАМХОР БОЛЫУ — Кәуендерлик етиу, ғамхорлық етиу. *Ғамхор* болар енеси жоқ, Пазылды саған тапсырдым (Әжинияз).

ҒАМХОРЛЫҚ ЕТИУ — Жаны ашып, қоллап-қууатлау, қоллау. Жумсайды: атын ертлейди, қонақ жерде бий қәлейтуғын аұқаттың атын айтады, *ғамхорлық етеди* (Т.Қайыпбергенов).

ҒАМХОРЛЫҚ ат. Жаны ашыушылық, паналаушылық, қоллаушылық. Ел басшысының *ғамхорлығында* жаслар келешек ийесі екенлигин терең сезинбекте («ЕҚ» г.).

ҒАМХОРСЫЗЛЫҚ ат. 1. Қараусызлық, бийпәрәуалық. Жакынларының *ғамхорсызлығы* себепли наұқастың жағдайы күннен-күнге ауырласа баслады (К.Султанов). 2. Жетимлик, әменгерсизлик. Буған усаған атасыз хәм қәуендерсиз балалар халық арасында аз емес, олар *ғамхорсызлық* себепли оғада әбигер халға түскен (С.Айний).

ҒАМХОРСЫҰ ф. Биреўге ғамхорлық, әменгерлик еткендей болып көриниў. Мына Қосыбай жетим-жесирге *ғамхорсып*, ийтаршы болғанын қойсын (К.Султанов).

ҒАМХОРШЫ ат. 1. Ғамхорлық етиўши, әменгершилиқ етиўши, биреўдин ғамын ойлаўшы, жақсылық етиўши, мийирманлық етиўши, жақлаўшы, сүйеўши. Палўан кашан да болмасын усындай бир *ғамхоршыны* табаман деп исенетуғын еди (Ө.Айжанов). 2. Сүйеўши, қоллаўшы пир. дин. Түсиник бойынша малдың *ғамхоршы* ийеси боладымыс деген диний пикирлер әмир сүрип келген. Маллардың (хайўанлардың) *ғамхоршылары*, ийелери (пирлери) — Жанлық пири — Шопан-Ата, Малдың пири — Зәңги-баба, Жылқы пири — Жылқышы-Ата, Түйениң пири — Ойсыл-Қара деген инаным бар (Күнхожа). 3. юр. Жақлаўшы, қорғаўшы адам — адвокат. Иниси иркиўге алыныўдан-ақ оны қутқармақшы болып *ғамхоршы* жаллады (А.Әлиев).

ҒАМХОРШЫЛЫҚ ат. Жаны ашыўшылық, мийримлилик, қорғаўшылық, қоллап-қуўатлаўшылық, биреўге жәрдем бериўшилиқ. *Ғамхоршылық* бурынғыдан жол екен (Т.Жумамуратов).

ҒАНА к.с. грамм. Шеклеў жанапайы. Көбинесе атаўыш, рәуиш, фейил сөзлердин кейнине дизбеклесип келип, оларды шеклеп көрсетеди. Қайсы жаққа қосыларын билмей дағдарысып қалған бир бөлек сақыўлар *ғана* Таллық дәрьясының бойында бир гүрең ауыл болып отыр. Ол да хәммеси болып бир ауыз *ғана* сөз айтты (К.Мәмбетов).

ҒАНИЙ ат. Бай. Келсе мийман «жайым жоқ» деп қондырмас, *Ғаний* болып, бар да болса дәулети (Әжинияз).

ҒАҢҒЫРЛАСЫҰ ғаңғырлаў фейилинин шериклик дәрежеси.

ҒАҢҒЫРЛАТТЫРЫҰ ғаңғырлаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҒАҢҒЫРЛАҰ ф. Металлдан исленген иши бос ыдыстың бир қатты нәрсеge тийгендеги даўысының шығыўы. Кешки

сауыннан соң сүт ыдысларының *Ғаңғырлаған* сеслери, маллардың, бузаулардың мәңгірескен дауыстарына қосылып кетті (Ш.Сейтов).

ҒАҢҒЫР-ГҮҢГИР ел.с. Анық емес, узактан еситилген сес. Узағырактан *Ғаңғыр-гүңгир* әңгімелескен сеслер еситилди (К.Каримов).

ҒАҢҒЫРЛЫ ат. Ғаңғырлап еситилген сес. Сырттан шыққан *Ғаңғырлы* уйқылап атырған нәрестени оятты (М.Нызанов).

ҒАҢҚЫЛДАСЫҰ ғаңқылдау фейилиниң шериклик дәрежеси. *Ғаңқылдасқан* куба газлар топары менен арқаға — Арал теңизине қарай ушып баратыр (Ә.Тәжимуратов).

ҒАҢҚЫЛДАТЫҰ ғаңқылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҒАҢҚЫЛДАТЫҰ ғаңқылдау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҒАҢҚЫЛДАҰ ф. Ғаздың «ғанк-ғанк» деп бакырыуы. Суулар сууып, күн ызғырып, жаз өтти, Арка беттен *Ғаңқылдап* газ өтти (Т. Сейтжанов). Ғарға *Ғаңқылдап* газ болмас (кк.х.н.м.).

ҒАҢҚЫЛДЫ ат. Ғаздың басқа газларды шақырғандағы шығаратуғын сести, дауысы, үни. Тобынан айрылған торала ғаздың, *Ғаңқылдысын* айдын көллер аңламас (И.Юсупов).

ҒАПЫЛ кел. Арқайын, хабарсыз, өкинишли, абайсыз. *Ғапылда* қалсаңыз ябылардың табанына түсесиз (Т.Қайыпбергенов).

ҒАПЫЛЛЫҚ ат. Арқайынлық, хабарсызлық, абайсызлық. *Ғапыллық* жетеди сизлердің басыңызға! (Г.Нурлеспесова).

ҒАР ат. **1.** Үңгир. Кетип баратырса алдынан үлкен *Ғар* шығыпты (кк.х.е.). **2.** Жолы бузық хаял. *Ғар* бол, уры бол — инсаплы бол (кк.х.н.). Бул гәптиң пайда болуы мәніси бурынғы заманда ерли-зайыптың қайсысы жуптысына қылап кылып *Ғарлық* ислесе, көзи шөп пенен тесип ағызылады екен, егер ол екінши рет тәкирарланса екінши сау көзи ағызылады екен...(Т.Қайыпбергенов).

ҒАРБЫЗ ат. Қауын менен қатар егилетуғын, писетуғын бир жыллық палыз өсимлиги хәм оның түйнеги. Палызында толы қауын, *Ғарбызы*, Синлим десең жан аямас хәр қызы (Т.Сейтжанов).

ҒАРҒА ат. Қара ямаса ала ренди хәр түрли нәрсени жей беретуғын жабайы кус. Қара *Ғарға*, ала *Ғарға*. Ғазға ерип *Ғарғаның* шаты айырылыпты (кк.х.н.м.). Жаўгершилик көп болды, Сансыз адам кырылып, *Ғарға* жеген өликке, Жылға-

сайлар топ болды (Жийен жырау). ◇ **Ғарға адым жер** — жакын аралық. *Ғарға адым жерге* жаяу барса да болады ғой... (А.Әлиев). **Ғарғадай секелеклеу** — тураксызлық, адамның хәр қыйлы истин басында жүриуі. Оған жумыс тауып киргизгени менен *Ғарғадай секелеклен*, бир истин басын уламады (М.Нызанов).

ҒАРҒА-ҚУЗҒЫН ат. жуп сөз. Қузғын — хәр түрли өликлерди, нәрселерди жеп күн көретуғын үлкен кара қус: *Ғарға-қузғын* — улыұмаластырылған мәниде жабайы қуслар дегенди аңлатады: *Ғарға-қузғынлары* жөн-жакқа таласып кеткен гүжимлер жым-жырт (Ш.Сейтов).

ҒАРҒА ТЫРНАҚ ат. биол. Жемисли өсимлик, тасжемис деп те аталады. *Ғарға тырнақтың* да дәрилик өсимлик екени аныкланып атыр (газетадан).

ҒАРҒА ТУЯҚ ат. 1. биол. өсимликтин атамасы. Қар туяқ, кара туяқ, Қатты жерде *Ғарға туяқ* (ққ.х.фоль.). 2. Тарбайтып исленетуғын нағыстың түри. «*Ғарға туяқ*» нағысы ақ жегдеге салынған, үлкен композицияның төменги жуумағы болып, салбырап турған безек көринисин берген (А.Алламуратов).

ҒАРҒАЛЫҚ ат. Бийик, бәлент орын мәнисинде (АЕН). Алдындағы *Ғарғалықтың* басына шығыу ушын еле бираз жол жүриу керек (К.Мәмбетов).

ҒАРҒАНЫҰ ғарғау феиилинин өзлик дәрежеси. Ҳеш азамат өз елин ғарғамайды (Т.Жумамуратов).

ҒАРҒАТЫҰ ғарғау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ҒАРҒАҰ ф. Биреуге жаманлық тилеп, бийәдеп, жаман сөзлер айтыу. Әлле кимлердин зарлап жалынған, әлле кимлердин ашынып *Ғарғаған* дауысы шықты (К.Султанов).

ҒАРҒЫС ат. Биреуге жаманлық тилеп айтылған бийәдеп сөзлер, жаман тилек. Өзи билмеген, билгеннің тилин алмаған — үлкен *Ғарғыс* (ққ.х.н.м.). ◇ **Ғарғыс алыу** — биреудин жаманлық тилеп айтқан сөзлерине ийе болыу. *Ғарғыс алма*, алғыс ал (ққ.х.н.м.). **Ғарғысқа ушырау** (шатылыу) — ғарғыстың «ақыбетин» шегіу, жаман нәрселерге ушырау. — Әдил едим мен кешеги урыста, Сен адамзат *Ғарғысына* шатылдын (К.Султанов).

ҒАРҒЫҰ ф. Секириу, ырғыу, катты атлау. Исимди менин оңла деп, Айпаршадай сулыу қыз, Атка *Ғарғып* минеди («Мәспатша»). Аллаяр аттан *Ғарғып* түсип, Бектемирден қалтаны алды (Т.Қайыпбергенов).

ҒАРДАШ ат. Дос, яр-дос. Пырағында аққан мениң көз жасым, Көзимнің жасларын сүртпес *Ғардашым* (Өжинияз). Өзи озған *Ғардашынан*, Кетпес дәулеті басынан, Ол Бухардың патшасынан, Жарлық мөхри нышан келди (Бердак).

ҒАРҚ I ат. Молшылық, дарқаншылық, абаданшылық, бир нәрсеге жарып қалыушылық. Жүк салғанман сары атаңның белине, Соңалар *Ғарқ* болар айдын көлинде («Алпамыс»). Елге суу келип, ел-жұрт *Ғарқ* болады (А.Бегимов).

ҒАРҚ II м.с. 1. Үйректің бир шығарған сести. Үйректің *Ғарқ* еткен сести еситилди. 2. Қатты күлгіден шыққан сес. *Ғарқ* етти, шарқ етти, соның менен жаз питти (тымсал).

ҒАРҚ III: ғарқ болыу ф. Сууға кетиу, суу астына батыу, опат болыу, батып кетиу. (ауыс. мәниде: ойға, қыялға батыу). Жас басқан соң болғандай парқ, Енди болды кемеңіз *Ғарқ*, Отыз тоғыз, келдің бе қырк? Хәрдайым шеккен күнлерім (Бердак). Өз ойларына *Ғарқ* болып отырған Ибрайым, түн жарпынан ауып кеткенин енди байқады (Ш.Уснатдинов).

ҒАРҚ-ҒАРҚ ел.с. Сеслерге еликлеу, бир неше мәртебе қайталаныудан пайда болған. Қууанып кеткен ғарры өзинен өзи сахраны хүрейлендирип *Ғарқ-Ғарқ* күлди (Ш.Сейтов).

ҒАРҚӘЛЛЕЗИЙ р. Оғада көп муғдарда, мол, көп усаған муғдарды билдиреди. — *Ғарқәллезий* тоямыз, — деп кубла беттеги далаңлықта көтерилген қуйынға қол шошайтты (Т.Қайыпбергенов). Хорезм хәм Қарақалпаққа суу келер, *Ғарқәллезий* болса Әмиу суулары (И.Юсупов).

ҒАРҚЫЛДАУ ф. 1. Ғарқылдаған сестің шығыуы. Терезеден *Ғарқылдаған* сеслер, биреулердің уахахасы қаттырақ шығып атыр (М.Нызанов). 2. Қатты хәм уарқылдап күлиу. Бул сөзди еситип Тайшахан патша буның сөзине уақты хош болып *Ғарқылдап* күлди («Алпамыс»).

ҒАРҚЫЛДАСЫУ ф. ғарқылдау фейилинің шериклик дәрежеси. Қасқалдаққа бир ағары май питсе, *Ғарқылдасып* қонар көлин танымас (Өжинияз).

ҒАРҚЫЛДАТЫУ ғарқылдау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒАРҚЫЛДЫ ат. I қ. Ғарқ II 2. Қатты күлки. Кешқурын отаудан шыққан *Ғарқылды* әдеуір уақытқа шекем тынбады (К.Султанов).

ҒАРЛЫҚ ат. Бузакылық хәрекет. Үйинде бар бир қызыңыз, *Ғарлық* қылды Нуратдийин (Өтеш).

ҒАРРЕК қ. ғәррек.

ҒАРРЕКТЕЙ к. ғәрректей.

ҒАРРЕКШИ к. ғәррекши.

ҒАРРЕМ қ. ғәррем.

ҒАРРЕМЛИК к. ғәрремлик.

ҒАРРЫ ат. 1. Үлкейген, жасы жеткен ер адам, қартайған ер адам, киси. Бизің *ғаррыны*, өзің билесен, жүдә өжет адам еди (Т.Қайыпбергенов). — Жұмыслар жақсы ма, *ғарры* тәндар ма? (Б.Исмайлов). 2. Ески, гөне. Бул терек күтә *ғарры* еди, жалғыз еди (К.Досанов). *Ғарры* туттағы гүз (И.Юсупов). 3. Қартайған, қарыя, ғарры кемпир, ғарры адам. Топпысы тозған, арқасы қозған бир *ғарры* мама отыр екен (кк.х.е.).

ҒАРРЫҒЫЗ ат. Қауынның бир түри. Палызларда гүрбек, тор набат, *ғаррығыз* усаған қауынлар теңкейип жатыр (А.Әбдиев).

ҒАРРЫЖИЛИК ат. Малдың ғарры жилиги. Бас табаққа жамбастың қасына *ғаррыжиликлер* салыныуы керек (К.Султанов).

ҒАРРЫ-ҚАРТАҢ ат. Кемпир-ғаррылар, олар сыяқлы жасыүлкен, қартайған адамлар. Күнде сәскеге шекем шайын қайтарып отыратуғын *ғарры-қартаң* да теринің басылғанына қарамай қолына илингенин ийinine суғып, егин басына суұйт жүрип баратыр (К.Султанов).

ҒАРРЫЛЫҚ ат. Күш-қууат кемип, жас басыушылық, қартайғанлық. Соған жеткен *ғаррылықтың* дәуранын, Менин өзим жиғитликке санайман (Т.Жумамуратов). Демек, *ғаррылықтың* да келип қалғаны-ау (Г.Камалова).

ҒАРРЫСЫНЫҰ ф. қартайған, қарыя деп есаплау. Бирақ, хәзир ким тийгизер ол қайырды, *Ғаррысынып* жүрсе керек шайырды...(И.Юсупов).

ҒАРЫ ат. гөн.с. Қолдың бармағының ушынан ийекке шекемги аралықтың узынлық өлшеуі. Елдің аузын тыймаға елли *ғары* бөз керек (кк.х.н.м.).

ҒАРШ-ҒАРШ ел.с. Хайуанлардың сестине еликлеуден пайда болған сөз. Қан майданда киснеген, *Ғарш-ғарш* суулық тислеген (Б.Генжемуратов).

ҒАҰ / ҒАҰАЛ I ат. Өтирик, жалған, пуш. Зорлар менен көп қатнасып, Қатнасканың *ғау* болмасын (С.Мәжитов). *Ғауал* сөзди айтқан менен айтыушыға да, жазыушыға да зыян (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҒАҰ I ел.с. Көп сөйлесіу, әңгиме, шаұқым. Мен шығыу менен изим *Ғау* ете қалды (М.Нызанов).

ҒАҰ II кел. Артық, үлкен. Мен де өзлериңизден *Ғау* емес. (Д.Насыров, О.Доспанов). Жән-жакқа серлеп караса, Бийиклиғи *Ғау* екен, Адамның белли жауы екен («Мәспатша»).

ҒАҰАЛ ат. Өтирик, надурис, жалған. Қудан болыс, сен ақсақал, Азайғандай көп ғалмағал, Бул сөзлерим емес *Ғауал*, Теңдесипти бойың сениң (Бердак).

ҒАҰАСАТ ат. 1. Мыш-мыш сөзлер, тастыйықланбаған хабар. Ауылдың ишинде усындай *Ғауасат* сөзлер хәр күн сайын ен жайды (А.Бегимов). 2. Өтирик, өсек сөзлер. Ол адамлар арасында *Ғауасат* таратып, хәммеге корқыныш сезимлерин таратты (А.Бегимов).

ҒАҰАША ат. Пахта шигитинен көгерип шығатуғын, көк жанырақлы ыссы жерлерде өсетуғын өсимлик. Жер кийер той липасын *Ғауаша* гүллегенде (И.Юсупов).

ҒАҰҒА ат. 1. Дау, жәнжел, тартыс, айтыс. Елмураттың *Ғауғасы* елди басына көтерип, ауыл арасына жайылын кетти (Ж.Аймурзаев). 2. Ауырманшылық, қыйыншылық, сәтсизлик. Шайпатылын *Ғауға* менен урыстан, Жалғыз қолы босамаған қылыштан (Т.Жумамуратов). 3. Шелек (арка д.) Еки *Ғауғасы* қолында, қыз баратыр суу излеп... (А.Әлиев).

ҒАҰҒАЛА ат. Жәнжелли хабар, унамсыз уакыя. Ханның қусбегиси бул *Ғауғаланы* еситип ханға барады (ққ.х.е.).
◇ **Ғауғала салыу** — тынышсызландыруу, сезиклендириу, көуиплендириу. **Ғауғала тууыу** — көуиплениу, сезиклениу, бөтен ой пайда болыу.

ҒАҰҒАЛЫ кел. Жәнжелли, даулы, тартыслы, айтыслы. Отыз жыл удайына болыс болған хәм епли, хәм есер кисиниң басы *Ғауғалы* еди (Н.Бөрекешов).

ҒАҰДАН ат. Шөл далада өсетуғын узын ақ шөп. Кең далаға карасан хәр түрли шөп-шалғын: әдираспан, *Ғаудан*, канбақлар хәр жерде өсин турғанын көресен (С.Салиев).

ҒАҰДАНЛЫ кел. Еғини орып алынған атызлар, дакылы жыйналған отлақлы жерлер. Дойнактан шыққан отларға, *Ғауданлы* жерлер алысты (ққ.х.фоль.).

ҒАҰДЫРАУ ф. Ийилмейтуғын болып катып қалыу, ғағырлап қалыу (көбинесе тери хәм кийилетуғын кийим хакқында айтылады). Жәзийрама ыссыда кийген кийимлери *Ғаудырап* қалған, өзи де кара суу, кара тер... (С.Салиев).

ҒАҰДЫРЛАҰ к. ғаудырау.

ҒАҰЗАСТЫРЫҰ ф. Астыртын, сездирмей сорастырып билиуге тырысыу, аңғарын аңлау, барластырыу, сорастырыу. Қосыбай бұл гәпти еситип, аржақ-бержағын *ғаұзастырып* болды (Т.Қайыпбергенев).

ҒАҰҚЫЙТЫҰ ғаұқыйу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒАҰҚЫЙЫҰ ф. Уп-узын болыу, әудийиу. Жүрдек ешеклер үстинде *ғаұқыйып*, Сөйлесип барар жолға зорға сыйып (И.Юсупов).

ҒАҰҚЫЛДАСЫҰ ғаұқылдау фейилинің шериклик дәрежеси. Сол ушын өз ара *ғаұқылдасып*: топан тасыуда суу көбейеди, тарыны мол егемиз десип жүрипти (Т.Қайыпбергенев).

ҒАҰҚЫЛДАҰ ф. Көтерилип сөйлеу, ретсиз өз ара сөйлесип отырыу. Ұй толы адамлардың ортасында *ғаұқылдап* сөйлеп отыр (К.Султанов).

ҒАҰҚЫЛДЫ ат. Ғаұқылдап еситилген сес. Кешки самал менен алыстан *ғаұқылды* еситилип турды (Г.Есемуратова).

ҒАҰҚУЛДАҚ ат. (қубла д.) Сериппе, тийкарынан суудың кәддин жоқарылатыу ушын қурылады. *Ғаұқулдаққа* бир қаданы байлап серпетуғын еди (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҒАҰЛАСЫҰ ғаулау фейилинің шериклик дәрежеси....бәри *ғаұласып*, я өлейик, я бир жууап еситейик, — деп тағы оязға топылып баратуғын болды (Қ.Ирманов).

ҒАҰЛАҰ ф. 1. Хәуижленип өсиу, қалың болып шығыу. Кулағының ушына шекем *ғаұлап* шыққан қапа сақалы еле баяғы турысында (К.Султанов). 2. Оғада көпшилик болыу, көпшилик болып шубырысыу. Абаханның изинен, Барлығы *ғаұлап* ереди («Ер Зийуар»). Мине бундай ислерди, көргеннен соң Суртайша, *Ғаұлап* кирди калаға («Қырк қыз»). Болдым деме сөзге шешен, *Ғаұлап* өскен талант көп (Т.Жумамуратов).

ҒАҰЫЗ ат. 1. Бесикке бөленетуғын бала төсегиниң ишине салатуғын өсимликлердин хәм т.б. кепеги, қауығы. Нәрестени бесигине салыу ушын *ғаұыз* излеп, қонсының үйине кетти (Н.Дәуқараев). 2. Кепек, қауық салынып исленген бесиктин төсегі. Үш күннен соң салып мени бесикке, Жатқызыпты *ғаұыз* деген төсекке (А.Дабылов).

ҒАҰЫҚ ат. Өсимликлердин дәниниң қабығы. Өңге қус ушса да ушпайды тауық, Тауықтың жегени бир қысым ғауық (ққ.х.қ.).

ҒАҰЫҚТАЙ кел. Ғаұқыып турған, үрпейип турған нәрсеге тенеу. Алдыңнан карасам артың ауықтай, Қапталдан карасам түрің *Ғауықтай* (И.Юсупов).

ҒАҰЫҚҚУС ат. Жабайы кус. *Ғауыққус* деген кус болады, Пәрин тартсаң бос болады (кк.х.к.).

ҒАҰЫР-ҒАҰЫР ел.с. Адамлардың сөйлеу аппаратынан шыққан сеслерди билдиретуғын еликлеуішлер. Енди ол кейин шегинип от-шөп базарына қарай бет алып еди, *Ғауыр-Ғауыр* етип базарды басына көтерип турған аламан суу тынғандай басылды... (Т.Қайыпбергенев).

ҒАҰЫРЛАСЫҰ ғауырлау фейилинин шериклик дәрежеси. Худайберген *Ғауырласыу* басылғаннан кейин, сөзин дауам етти (М.Қайыпов).

ҒАҰЫРЛАҰ ф. Бақырысып сөйлесиу, шауқымласып сөйлесиу. Хәррениң уясындай *Ғауырлап* атырған аудитория, мен кирип барғаннан, бирден тынын қалды (К.Мәмбетов).

ҒАҰЫРЛЫ ат. Адамлардың бир-бири менен ретке қарамай сөйлеген сөзлериниң алысырақтан еситилген сеслери, шауқым. *Ғауырлы* пәсейин чайханалардан, Бағда хәм көшеде кемеиди адам (И.Юсупов).

ҒАҰЫРТ ат. Аласат, патырат. Ол жыллар бир *Ғауырт* уақытлар еди (Г.Есемуратова).

ҒАҰЫШ ат. Мал оты ушын кеш хәм қалың етип егилетуғын жүүери. Есигиниң алды *Ғауыш*, Қышқырсам жетпейди дауыс (кк.х.к.). Маллар ушын от-шөпке жүүери менен *Ғауышты* еккенбиз (А.Бекимбетов).

ҒАШЫР ат. Айғыр ешектің бийеге шағылысыуынан дөреген төл, қоспақ, қоспақы. Жақын жерим болды жырақ, Астымдағы *ғашырым* пырақ, Атқа хеш тең болған емес (Бердақ).

ҒАШЫР-ҒАШЫР ел.с. Хәр қыйлы хайуанлардың сеслерине еликлеу. Аузындағы суұлығын, *Ғашыр-ғашыр* тиследиди («Алпамыс»).

ҒӘЗЕБЕТЛЕНИҰ ф. (арқа д.). Кәхәрлениу, қатты ашыуға миниу. Хәзир ғана *Ғәзебетленип* келген менен айырылысқан хаялына ийнедей тәсир ете алмады (Т.Қайыпбергенев).

ҒӘЗЕП ат. (п) Ашыу, кәхәр, биймәни, бийхууда, тийкарсыз сөз. Биз де аттық, аттық тынбадық, *Ғәзеп* пенен қарап душпанға (Б.Қайыпназаров).

ҒӘЗЕПЛЕНДИРИҰ ғәзеппениу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҒӘЗЕПЛЕНИҰ ф. Қәхәрлениу, ашыулану. *Ғәзеппенсе* көзлери аларып, түринен адам қорқарлық болып кетеди екен (Ә.Тәжимуратов).

ҒӘЗЗЕЛ ат. әд. Шығыс поэзиясында уқсас еки қатардан куралып, хәр бир жуп қатарда тәкирарланатуғын қосық формасы, лирикалық қосық. Лекин, хәр заманның өз саз-сәубети, Ким хәзир *ғәззел* тыңлаған таң атқанша? (И.Юсупов).

ҒӘЗИЙНЕ ат. 1. Арттырылған байлық, мал-мүлк, дүнья. Әмиүдәрәя толып тасқан, Мол *ғәзийне* тилегим бар (И.Юсупов). 2. Хәр түрли бақалы затлар (алтын, гүмис, хинжи хәм т. б.) сақланатуғын айрықша орын, жай. *Ғәзийнеге* кир, не қәлесен ал, — деп жигитти үнгирге ымлайды (кк.х.е.).

ҒӘЗИЙНЕХАНА ат. Хәр қыйлы бақалы, қымбатлы затлар, ақша сақланатуғын орын, жай. Алтын *ғәзийнехананың*, Хәсен аузын ойдырды, Алтын менен ғәўхарды, Жол азыққа қойдырды («Ер Зийуар»).

ҒӘЗИЙНЕШИ ат. Ғәзийнеханадағы затларға жууапкер адам, қарайтуғын киси. ...бир балам патшаның *ғәзийнеханашысын* өлтирмекши болыпты («Мәспатша»).

ҒӘЛБИР ат. Дән елеytuғын үлкен сым елеуиш, сийрек тисли елеуиш. Келини *ғәлбир* услап дән тазалап тур еди (Қ.Айымбетов).

ҒӘЛЕТ ат. Қәте, надурыс, алжас. Бир достыңнан кеулин, қалса, *Ғәлет* жазған хатқа мегзер (Әжинияз). Жазылдым, жаңылдым тәғдирим сизде, Бир *ғәлет* сөйлесем тилим лал болсын (кк.х.қ.). Түси мыстай алтынның, *Ғәлет* болып көринер (Ж.Избасканов).

ҒӘЛЕТИЙ кел. Бир түрли, басқаша, түршиктирерли. *Ғәлетий* сес пенен киснеп, жалларына қонған қырау музға айланған (Ш.Уснатдинов).

ҒӘЛЛЕ ат. Азық-ауқат болатуғын дәнлердің жалпы аты. ...Үйде хеш қандай *ғәлле* туқымын қоймастан дигирманға тартып ун етип қояр еди (Ж.Аймурзаев).

ҒӘЛЛЕХАНА ат. Дән сақланатуғын орын, жай, дәнхана. Тазаланып қойылған салы қапшықлап *ғәллекханаға* әкелинди («ЕҚ» г.).

ҒӘНИЙБЕТ ат. Артықмаш, ийгилик, рәхәт, қууаныш. Өз қәтелигин сезип, бирақ соны өз уақтында дүзетиу үлкен *ғәнийбет* (Т.Қайыпбергенов). Буның өзи де Алла тааланың берген *ғәнийбет* жемиси шығар (М.Нызанов).

ҒӘПЛЕТ ат. Аркайынлык, уйқылап қалыу, егленіу. Сен ер болсаң *ғәплетте* калма («Қоблан»).

ҒӘРЕЖЕТ ат. Бир нәрсеге жумсауға мөлшерленген пул хәм басқа да керекли затлар. — Тойға *Ғәрежет* тапты ма? — деп сорады Жумагүл (Т.Қайыпбергенов).

ҒӘРЕЖЕТЛЕНДИРИУ ғәрежетлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси. Бир гилемди, холодильникти сатып, қалада оқып атырған баласын *ғәрежетлендирипти* (М.Нызанов).

ҒӘРЕЖЕТЛЕНИУ ғәрежетлеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ҒӘРЕЖЕТЛЕУ ф. Жумсау, сауыу, сарп етиу. Кешеги пулларды бүгін *ғәрежетлеп* келдим (М.Нызанов).

ҒӘРЕЗ I ат. 1. Пайда, түсирим. Базарға барғандағы *ғәрези* өткендегиден әдеуір көп еди (С.Салиев). 2. Жасырын пайда кумарлык, харам тамаклык, харам нийетлик. Машинада оның *ғәрези* — қасты (И.Юсупов). 3. Түбинде, ақырында, ақыбетинде. *Ғәрез* бул қашан да болса исленетуғын ис ғой.

ҒӘРЕЗ II к.с. 1. «Гәптин тоқ етери, ақырында, қысқартып айтканда» деген мәнилерди билдиретуғын көмекши сөз. *Ғәрез* ол келмей-ақ кетти. 2. к. ғәрезли.

ҒӘРЕЗЛИ кел. Басында ерки жоқ, еркисиз, қараслы. Дийканлар бурын жер ийелеринен *ғәрезли* еди (газетадан).

ҒӘРЕЗЛИК ат. Ғәрезлилик, еркисизлик. *Ғәрезлик* бар арамызда, Биз — дүньядан, дүнья — бизден (И.Юсупов).

ҒӘРЕЗСИЗ кел. Хеш нәрсеге мүтәж емес, хеш кимге қараслы, бағынышлы емес. Бул ел енди хеш кимнен *ғәрезсиз* (газетадан).

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ат. Еркилик, өзи бийлеушилик. Мына мәселеде бир әхмийет берип қара, елимиз *ғәрезсизлик* алғаннан кейин мәмлекеттин Президенти менен хуқимети халықты душшы суу хәм тәбийғый газ бенен тәмийинлеу әмелге асырылмақта (Е.Ерманов).

ҒӘРЕЗСИЗЛИК БАЙРАМЫ ат. 1991-жылы 1-сентябрь Өзбекстан Республикасында Ғәрезсизлик байрамы болып белгиленди. Азат елим, қутлы болсын, *Ғәрезсизлик байрамың* (С.Ниетуллаев).

ҒӘРЕМЕТ ат. Адамлардың бири бирине ғәремет айтыуы, жала, өсек, ғыйбат, дәхмет, дәумет. Өтемурат илимий институтқа кеткен менен оған атылған *ғәремет* таслары тоқтаған жоқ (М.Нызанов).

ҒӘРИП ат. 1. Бийшара, жууас, мүсәпир. Ашлық жылы өлген *Ғәрип* анасын, Я ойлайма жаңа ауыл, қаласын? (И.Юсупов). Ләшкердің алдында киятырған Ер Зийұар, Кәрди *Ғәрип* анасын («Ер Зийұар»). 2. Кәмбағал, жарлы, аш-жалаңаш, қорғансыз. *Ғәрип*лердің мүлкін алып жылатып, Көз алдында ийтлерине талатып (Бердак). 3. Бахытсыз, сорлы. Шынаргүл дер болдым *Ғәрип*, Аяғымда сансыз жарық (А.Дабылов). 4. Жолаушы, гезенде, мүсәпир, келгинди адам. Елине келген *Ғәриппен* (АЕН). ◇ **Ғәрип-ғәсер** — кәмбағал, аш, жарлы адамлар, кисилер. *Ғәрип* пенен *ғәсерге* тийер ме екен пайдасы (ққ.х.к.).

ҒӘРИПЛИК ат. 1. Жарлылық, бийшаралық, әменгерсизлік жағдай. Усы көрпениң орнындай ғана жер саған ырысқы-үнем бола ма, не деген *ғәрип*лик! (А.Садықов). 2. Мүсәпирлик, жууаслық. Көп күнлерден бери үйлерине қайта алмай, қазыудың азабын көріп *ғәрип*лик пенен жүрген адамлар қоныр атлының айтқанын еситеди (Т.Нәжимов). 3. Бахытсызлық, сорлылық. Жаугершиликтен соң *ғәрип*лик түсти басына (ққ.х.к.).

ҒӘРИПШИЛИК ат. Мүсәпиршилик, кәмбағалшылық, бийшарашылық хал. *Ғәрип*шилик пенен күн көріп отырған кемпир менен ғарры бар екен (ққ.х.е.).

ҒӘРРЕК ат. Ийик, дүрбезе хәм тағы басқа ағаш бұйымларын жонатуғын әсбап, қурал. Устаға шәкирт түскели *ғәррек* пенен жұмыс ислеуді үйренди (Ғ.Сейтназаров).

ҒӘРРЕКТЕЙ кел. Ғәррекке усаған, ғәррек сыяқлы, ғәррек яңлы, ғәррек тәризли. Мына сөзди еситип Байшубардай жаныұар, Ғәрректей аузын ашады. Омыраудан көбик шашады («Алпамыс»).

ҒӘРРЕКШИ ат. Ғәррек пенен хәр түрли бұйымларды соғатуғын уста адам. *Ғәррек*шилер еки адам болады, биреуи қайыс пенен *ғәрректи* айландырады, ал биреуи куұраған жынғылдан жонған ағашты *ғәррекке* тутып ийик жонады (Қ.Айымбетов).

ҒӘРРЕКШИДЕЙ кел. Ғәррекшиге усас, мегзес, тәризли, яңлы. Ғәллесин өндире алмаған *ғәррекшидей* Кәраматдийин де үйге кирди (Ж.Аймурзаев).

ҒӘРРЕМ ат. 1. Харам, мәкириу. Ақ дузымды *ғәрремге* шығардың, қәдимги сөзин (И.Қурбанбаев). 2. Өтирик, жалған, исенимсизлик, гүман. Хәк кеуили *ғәрремге* айланған

келиншектің көзлерінен екі тамшы жас шықты (Т.Қайыпберенов).

ҒӘРРЕМЛИК ат. Харамылық етіушилик, бузықлық ислеушилик. *Ғәрремлиги* басқалардың да, Жүрегимди қоймас тынышына (Т.Мәтмуратов).

ҒӘХӘР ат. Ашыу, кек, ғәзеп. Жолдасларын өлімге гирипдар еткенлерге *ғәхәр* менен сөйледі (К.Мәмбетов).

ҒӘХӘРЛЕНДИРИҰ ғәхәрлениу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒӘХӘРЛЕНИҰ ф. Ашыулану, кеклениу, ғәзеплениу. Батыр *ғәхәрленип* душпанға қарсы атқа минеди (ққ.х.е.).

ҒОДДАСЛАҰ ф. 1. Менменсиниу, өзін жоқары туту, шәррийиу. Бокка тойған қораздай *ғоддаслап* жүрисин кара! (С.Салиев). 2. Шалжаклау, гәрдийиу, мардыйиу. Пай-пай отағасы-ай, гүүлеп өтпейсиз, Неге сиз соларды жатырып кетпейсиз. Буны еситип Еркін *ғоддаслап* кетти, Тасып дөгерегин көл-дәрья етти (И.Юсупов).

ҒОЗА ат. 1. Ғауашаның ямаса көкнардың түйнеги. Пахта *ғозаларының* мәрүерт тислери аркалы гүмис күлки менен күледі (И.Юсупов). Түслик райондарда ғауаша *ғозалары* сентябрь айының аяғында тегис ашылады (газетадан). 2. Жаңғақ, грек ғозасының мийуеси. *Ғоза* қанның көбейиуіне жәрдем береді (газетадан).

ҒОЗАПАЯ ат. Ғауашаның теримнен соңғы атызда қалған пақалы. Пахта атызларын *ғозапаялардан* тазарту жұмыстары басланды (газетадан).

ҒОЖАЛАҚ ел.с. Сыртқы көриниске еликлеуден пайда болған сөз. Бет-ауызлары *ғожалақ-ғожалақ* (Н.Дәуқараев).

ҒОЙ к.с. Күшейттириуши жанапай сөз. — Иним, сөзге түсинетуғын бала едің *ғой* (К.Султанов). — Хау, аға, бизлер туқым алғанымыз жоқ *ғой* (Н.Дәуқараев).

ҒОҚ ел.с. Қырғауылдың ямаса тауықтың шығарған сести. — Әне, тауық, *Ғоқ-Ғоқ* — дейди! (Ш.Сейтов).

ҒОҒАҚЛАСЫҰ ғоғақлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҒОҒАҚЛАТТЫРЫҰ ғоғақлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ҒОҒАҚЛАҰ ф. Қырғауыл, тауықтың сес шығаруы. Бирақ, күн шығуы менен-ақ *ғоғақлаған* қырғауылдың сеслери ғаррыны жолдан адастырды (Т.Қайыпберенов).

ҒОРБАҢЛАСЫҰ ғорбаңлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ҒОРБАҢЛАҰ ф. Бир нәрсеге қызығып ямаса кеуили толып ғоддаслау, шалжаклау, қомпаңлау. Халық қатарына киргендей *ғорбаңлап* қалдым (Ж.Аймурзаев).

ҒОРЕК ат. Пахтаның түйнеги. Апаң турмысқа шығып — гүл *ғорекке* отырып... (И.Юсупов).

ҒОРЕКЛЕУ ф. Өсимликтің ғорек шығарыуы. Фермердин атызында биринши пахта биринши болып *ғорекледі* (газетадан).

ҒОРЕКЛИ кел. Ғореклери көп муғдарда. Азиманың ойлап тапқан пахта сорты *ғорекли*, быйыл мол зүрәөт береді (С.Салиев).

ҒОШ: кел. Ғош жигит, мәрт жигит, йошлы жигит. *Ғош* жигитке қостар болса елаты, Күн-күннен артады оның кууаты, Изинде қалады жигиттің аты, Соның ушын хызмет ислер халық ушын (Бердақ). Әреби атлы, темир тонлы, *Ғош* жигитлер, Айта берің бизге қандай арзаң бар? («Ер Зийұар»).

ҒОШШАҚ кел. Шадлы, кеуилли, йошлы. Жигити елдин болар *ғошшақ*, Белинде алтын қамар, алмас пышақ (Әжинияз). Сазынды қолға ал, *ғошшақ* сазенде, Азат ел қызлары түссин ойынға (И.Юсупов).

ҒУББА ат. Жийекленген, әдиplenген кийимнің жағасы. Үстиндеги көк сауыт, *Ғуббасынан* шешеді («Ер Зийұар»).

ҒУБАР 1. ат. Тозған, қарайып тозып питкен, ғубарланған келбет, жүз, түс. Сени көріп *ғубар* енди жүзлерге («Шәрьяр»).
2. ауыс. Шаң, кир, қайғы, ууайым. Қайғы-мехнәт болды ярым, Шықпас көңүлдің *ғубары* (Әжинияз).

ҒУЖ-ҒУЖ кел. Оғада көп, қалың, быжнаған. Жүзим ағашларының солқымлары *ғуж-ғуж* болып салбырап тур (Қ.Аралбаев).

ҒУЖЫР ат. Ашыу, кәхәр, пәт. Аншы *ғужыр* менен қарсы келген аңларды ата баслады (ққ.х.е.).

ҒУЖЫРЛАНДЫРЫУ ғужырланыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҒУЖЫРЛАНЫУ ф. Ашыұланыу, тулланыу, кәхәрлениу. Қалмаққа кеткен ярынан хабар еситкен екен, бир мақсетти ойлап, *ғужырланып* балам нийет пенен атқа минген екен («Алпамыс»).

ҒУЖЫРЛЫ кел. **1.** Ашыұлы, кәхәрли, пәтли. Ол районнан шыққан пәтте қанша *ғужырлы*... болса да, бийтаныс ауылға жақынласа келген сайын мүсәпирлене берди

(Т.Кайыпбергенов). **2.** Жигерли, жеделли, гошшак. Жапак бир *ғужырлы* адам да! (Д.Насыров, О.Доспанов).

ҒУЛАНТ ат. Садақтың, окжайдың оқларын салып асынатуғын қалташа. Белинде тилла дағментин, Ийнинде бардур *ғулантың*, Достымның аты озып барсын, Жылауын шеккил, перзентим («Алпамыс»).

ҒУЛҒУЛА ат. **1.** Ғалаұйт, шаұқым. Таң атып күн уясынан шығыұдан-ақ аұылдың арасына бир *ғулғула* пайда болды (А.Бегимов). **2.** Шуғыл сөз, азғырғанлық, азғырыушылық. Айдосың патшаның тилине ерип, *Ғулғула* сөзине кеулин берип (Өтеш). **3.** Дәрт, әрман. Бирак, неге екени белгисиз, сол қыз көкирегине *ғулғула* салып кеткен тәризленди (Т.Кайыпбергенов). **◇** *Ғулғула түсиу* — тынышсызланыу, бийтақатланыу. Келиншек түсти, аұылға түсти, Қызлардың ишине *ғулғула* түсти (кк.х.фоль.). *Ғулғула таратыу* — ызым-сызым өтирик хабар таратыу. Жұрт арасында жортаға *ғулғула таратып*, халықты мәзи алаң қылып, елге зыянын тийгизиуши деген мәниде шығар (Ш.Сейтов). *Ғулғулалы кеуил* — қапа, ууайымлы кеуил. Айдостың *ғулғулалы кеули* бираз жубаныш тауып: — «жаңа ақыл келди» — деди ишинен... (Т.Кайыпбергенов).

ҒУЛПАҚ ат. Ер балалардың айдары, төбесине яки желке тәрөпке тууылғаннан баслап қойылатуғын шаш, айырым нәрестелерде тууылған уақтында төбесинде өсиңки шаш болады. Түркий халықлары балаларға *ғулпақ* (айдар шаш) қойыуды үрдис еткен (Д.Айтмуратов).

ҒУЛПАҚЛЫ кел. Тулымшақлы, айдарлы. Атадан айырылып *ғулпақлы* уғлан, Сатылып хұр басын әйледі ғулам, Кимлер Иран кетти, кимлер кетти Шам, Кимлер Гүржи, Тегран түсти, Бозатау (Әжинияз).

ҒУЛПЕТ ат. Аұыр ис, қайғы, аұырманшылық, қыйыншылық, бахытсызлық, сәтсизлик. Ай қараңғы болса батыр салар сер, Басқа *ғулпет* келсе, бенде қайғы жер («Алпамыс»).

ҒУЛЫҒУЛЫҚ ат. Жәнликтің ин қазғанда шығарған топырағы. Оны табанға жақса жуұырғыш болады деген ырым бар. *Ғулығулық*, қуллық-қуллық, Мен анамнан тууылайын, Желаяктай жуұырайын (кк.х.фоль.). Бир кәрамат көрсетердей шабанға, *Ғулығулық* жағып алып табанға, Шабамыз кеп

жарысқандай шамалға, Япырмай, дүлдүлден жаралдық па екен!? (Г.Дәулетова).

ҒУМША ат. Гүл ашылыудан бұрынғы бүртиги. Еки бойын хасыл аппақ пахталар, *Ғумша* гүллер ашық дөнип қулпырған (Ж.Аймурзаев).

ҒУМШАЛАНДЫРЫҰ ғумшалау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ҒУМШАЛАНЫҰ ғумшалау фейилиниң өзлик дәрежеси. *Ғумшаланған* пахта гүллери, Оларды карауға мәжбүр етти (Ж.Аймурзаев).

ҒУМШАЛАҰ ф. Гүл бүртигин шығарыу. Жанса ығбал, дәулет жарасық, Гүл *ғумшалар* еле көксимде (Г.Дәулетова).

ҒУМШАЛЫ кел. Ғумшасы бар, гүл бүртиги бар. Қыз дегениң қызыл гүли *ғумшалы*, Көрсө жигит ақыл-хууышын шашады (Өтеш).

ҒУНАЖЫН ат. Үш жастағы жылкының, қарамалдың урғашысына айтылады. Атасынан қалған бир өгизди базарға апарып сатты да, орнына еки *ғунажын* әкелип байлады (халық аузынан).

ҒУНАН ат. монғ. Үш жасар айғыр ат, үш жасар қой т.б. хайуанлар. Тек көз ушында кара торы *ғунан* ерин аударып тур (Т.Қайыпбергенев). **◇ Ғунан ат** — үш жасар минги ат. Жас жылкыман қурық таслар *ғунанға* (И.Юсупов). **Ғунан қой** — жигирма айдан үш жасарға шекемги жанлыққа, қойға айтылады. Кудаларға сойыу ушын да, күйеудің қедеси ушын да усы *ғунан қой* жарайды, — деди атам (Ж.Аймурзаев). **Ғунан шығар** (арқа д.) — малдың сауыудан қалғаннан кейинги дәуири «*ғунан шығар*» деп айтылады (Диал.сөзлик).

ҒУНША қ. ғумша.

ҒУНШАЛАНЫҰ қ. ғумшалау.

ҒУНШАЛЫ қ. ғумшалы.

ҒУРҒЫН кел. Жақсы туратуғын, молшылықлы, бардамлы. Ғурғын хожалық. Ғурғын ауыл. Қанша *ғурғын*, қанша гөззал заманың, Хәзир хеш ким ойламайды тамағын (К.Рахманов).

ҒУРҒЫНЛАСЫҰ ф. Байый баслау, абаданласыу, байыу, турмысы жақсарыу. Ауыл гүллеп *ғурғынласып* хожалық, Халық шадланды жаңа турмыс гүркиреп (И.Юсупов).

ҒУРЛЫ қ. ғурлым.

ҒУРЛЫМ к.с. Атау сеплигинде атауыш яки атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерди баскарып келип, өзлеринин

дизбеклесип келетуғын сөзлери менен бирге тилде көбинесе теңеулик, салыстырыушылык, ал гейде муғдарлык мәнини аңлатады. Куракым, курлым, курлы формалары да бар. Түйе урлаған түйе *ғурлым* жер қазады, Минар урлаған минар *ғурлым* жер қазады (кк.х.н.м.). Тууысканлык жәрдеминиз бенен Киши жүзде бул *ғурлым* ярым ханлык қалғанына шүкир (Т.Қайыпбергенов).

ҒУРТ I т.с. Қасқыр менен бөридей шуұлаған уяларлык ойынның бир түри. Қосназар батыр бас болып, Артык, Ыраз жолдас болып, *Ғурт* ойынын салған екен (Бердақ).

ҒУРТ II ат. Қасқыр. Қашқаш жеген Әфлатунның ылағы, *Ғурт* билән дүгисер дағ арасында (Әжинияз).

ҒУРЫЖ ат. Ашыу, кәхәр, пәт, жигер, күш, ғайрат. Узак жерге *Ғурыж* етип атландық, Ойлап турсам ол да үлкен мурадым («Алпамыс»). Маман бий *Ғурыж* бенен атқа минип, салықшыларға қарсы барлық елди аяғынан тик бастырыпты (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ғурыжға миніу** – жигерлениу, ғайратланыу. *Ғурыжға минген* елге бул өз алдына бир күтилмеген жеңис болды (Т.Қайыпбергенов).

ҒУРЫЖЛАНДЫРЫУ ғурыжланыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ҒУРЫЖЛАНЫУ ф. Ашыұланыу, кәхәрлениу, пәтлениу, жигерлениу. Кулаққа терлер ағады, *Ғурыжланып* бедеу ат, Куйрығын сыртқа салады («Мәспатша»). Арадан азғана уақыт өткеннен соң Ахмет тағы *Ғурыжланды...* (Қ.Ерманов).

ҒУҰЛАУ ф. Кулаққа жынлаған жағымсыз сестің еситилиуі. Мийи айланып, шекеси *Ғуұлады*, көзи оттай жайнады («Мәспатша»).

ҒУССА ат. Қайғы-дәрт, ғам, аұыр қапашылык. Хәр сөзинде мың наз етип өлтүрме, *Ғусса* билән йүрәкимни толтурма (Әжинияз).

ҒЫЖАҚ ат. Биреуди екінши киши менен урыстырыуға, өшегистириуға урынған унамсыз жаман хәрекет. Мурт қасындағы жолдасына сум нәзер таслап, *Ғыжақ* айтты да ақ боз жүрмелинің тикирейген жалына бүгилди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ғыжақ сөз** – еки адамды бир-бири менен өшиктиретуғын сөз. Еки дос *Ғыжақ сөзге* ерип, арадағы дослықтан айырылып қалды (Қ.Досанов). **Ғыжақ бериу** – урыстырыу, өшегистириу. Көрген жерде Есемуратқа *Ғыжақ берип* жүргенин билип отыр (Ж.Аймурзаев).

ҒЫЖ-ҒЫЖ: ҒЫЖ-ҒЫЖ етиұ. ф. Айтқаны ямаса ойлағаны болмай, иши дүтке толыұ. Әлийман сеннен айра түсетуғынлығымның маған ауыр болатуғынын билсең еди, сен, кеўлим *ҒЫЖ-ҒЫЖ...* (Ш.Айтматов). ◇ **ҒЫЖ-ҒЫЖ қайнаұ** — жығырданы қозыұ. Иши *ҒЫЖ-ҒЫЖ қайнап*, кара нарға ере берди («Алпамыс»).

ҒЫЖЛАТЫҰ ф. 1. Қозды әбден қыздырыұ. Жазығы жок тонның пешин, *Ғыжлап* турған қозға басты (Т.Жумамуратов). 2. ауыс. Арқасын қоздырыұ, йоштырыұ. Жүректи *Ғыжлата* алмаған сендей өли затқа көзим түспесин (Ө.Хожаниязов).

ҒЫЖЛАҰ ф. 1. Қатты ыссылық, бериұ, оғада ысыұ, шок болып турыұ. Гә *Ғыжлады* сексеуилдин шоғындай, Гә тандырдай ушқын шашып лаұлады (И.Юсупов). 2. ауыс. Қандай да бир қатты сезимнен тәсир алыұ. Сол қыздан түскен ушқын жүрегінде *Ғыжлап* тур (К.Султанов). 3. Асказанның күйиұ. Кешки аұкаттан кейин асказаным *Ғыжлап* ауыра баслады, — деп айтып берди өз кеселлиги хаққында алдыма келген апа (С.Салиев). ◇ **Жүреги Ғыжлаұ** — фразеологизми менен де айтылады. Сонғы күнлери *жүрек Ғыжлаұына* тап болдым, — деди ол (Г.Есемуратова).

ҒЫЖЫМ ат. 1. Мақпалдың түкли түри. 2. Орамалдың бир түри. *Ғыжым* көрпе. *Ғыжымнан* көрпе-төсек ислетип, қызымды узатайын деп атырман, — деди ол мақтанып (Г.Есемуратова).

ҒЫЖЫРДАН: ф. ғыжырданы қайнаұ. Оғада қатты ашыұы келиұ, күйиниұ, ашыұланыұ. Оның да *Ғыжырданы қайнап* отырса керек (Ө.Хожаниязов).

ҒЫЙБАТ ат. Өтирик, жала. — Бул *Ғыйбат*. Көрсем көзим гөр болсын, — деп шық жуұытпады (К.Султанов).

ҒЫЙБАТЛАҰ ф. Өтирик айтып жаманлаұ, жала жабыұ, айыплаұ. Бир-биринизди *Ғыйбатлаұ* жаксы ис емес, абырайды ойлаұ керек (Ш.Сейтов).

ҒЫЙБАТШЫ ат. Өтирикши, жалахор. Ол бир жүрген *Ғыйбатшы* ғой, сөзине кулақ сала берме (М.Нызанов).

ҒЫЙҚ-ҒЫЙҚ ел.с. Қырғауыллардың шығаратуғын сести. Усы уакытлары бир топар қырғауыл «*Ғыйқ-Ғыйқ*»ласып жетип келмегенде, орнынан турып кетиүге сөл қалып еди (К.Алламбергенов).

ҒЫЙҚТАБАС ф. (арка д.). Таласыұ, айтысыұ, урысыұ. Наұадағы суұға таласқан баспақлардай бирин-бири ийтерисип, бир қысым тары ушын *Ғыйқтабас* болып атырған

масақшыларға қызыға қарап турып, шабарманға бет бурды (Т.Кайыпбергенов).

ҒЫЙҚЫЛДАҰ ф. 1. Алқымынан бууып унамсыз сес шығартыу. Сен жедин бир қозымды шыйқылдатып, Аларман ол дүньяда *ғыйқылдатып* (Әжинияз). 2. ауыс. Әбден орап қысыу, шырмап алыу. Бир бөлек пахтаңызды шырмаған пөшек, *Ғыйқылдатып* алқымынан ораған (С.Нурымбетов).

ҒЫЙРАТ ат. қ. Ғайрат. Қыялым – Гөрүғлы, ықлас – *ғыйратым*, Гөрүғлы *ғыйратын* минбеге келдим (Т.Жумамуратов).

ҒЫЙТ ел.с. Сеске еликлеу аркалы пайда болған сөз. Ғалдыр-ғұлдыр, *ғыйт-ғыйт*, Есикти ашын, мен келдим (ққ.х.фоль.). ◇ **Ғыйт етсе** – сәл нәрсеге, себепсиз, қурыдан қуры алапаға шабыу. Келини *ғыйт етсе* төркинине қарай шауады да турады, енди ол буннан шаршады (М.Нызанов).

ҒЫМ ЕТИУ ф. Кәуетерлениу, алағада болыу, алдын ала сезип кәуесет табыу. Ишим *ғым ете қалды*, Азат жақында ғана сапардан келген еди (К.Алламбергенов).

ҒЫРЫТ т.с. Ат шапқанда әсиресе ылақ ойынларында айтылатуғын сүрен. Жыйналған аламан ылақ ойынындағы жигитлердің «*Ғырыт-Ғырыт*»ын жеткерип тур (А.Бекимбетов).

ҒЫППА р. Дәрриу, бирден, дәрхал. Мен баланың ишки ойына дәрхал түсинип, *ғыппа* уладым (А.Бекимбетов).

ҒЫР: ғыр дөгерек кел. Жән-жағы, хәмме жағы, барлық төрепи, тум-тусы, шар төрепи. Бул жерден көз жетер жерде *ғыр* әтирапта не бар екенлигин бақлау мүмкин еди (К.Каримов). ◇ **Ғыр болыу** – айланыу, меңзең болыу. Жыллык есабат таярлау аңсат емес, мийиң *ғыр* болады (М.Нызанов).

ҒЫРБАТ кел. Беккем, мыклы, қарыұлы. ...жууан, нәзик ағашларды жыйнап, еки *ғырбат* ағаштың арасына қыстырып баса берди (ққ.х.е.).

ҒЫРЖЕК ат. / **ГИРЖЕК** – 2,3 тары бар, қарақалпақ, өзбек, тәжик, түркмен, уйғырларда таралған саз әсбабы. Сол жерде Жапақ Шамуратов хызмет еткен баксылар ансамблинің құрамында *гиржекши* Қойлы Ахмедов, Қаражан, Ешан баксылар, Қутым баламаншы хәм Ибрайым Патуллаевлар бар еди (Ә.Султанов).

ҒЫРРА р. 1. Бирден, дәрриу, тез. Ол *ғырра* артына айланып, алдыңғы бөлмеге шықты (А.Бекимбетов). 2. Дәл, тап. Ақдәрьяның *ғырра* жағасына кеңсе салынған (К.Султанов).

ҒЫРРЕК к. ғаррек.

ҒЫРРЫҚЛАҰ ф. Дөңгелеклендирип, айландырып жыйнау ямаса орау. Қайыстай пішенлер бау-бауы менен тамнын төбелерине *Ғыррықлаулы* (Т.Қайыпбергенев). ... Сәллени *Ғыррықлап* орады, ... («Мәспатша»).

ҒЫРС I ат. Жолбарыс, арыслан, шер. Тоғайда алдынан *Ғырс* шығыпты (ққ.х.е.).

ҒЫРС II кел. Үлкен, нәхән, әйдик, тайнапыр. Бойлары сәррийискен *Ғырстай* еки жігіт бір қызды ортаға алды... («ҚЖ» г.).

ҒЫРС III Тығыз, қалың, дүт, ғырс тоғай. Пышық мурны батпайтуғын *Ғырс* тоғайлық... (Ә.Қарлыбаев).

ҒЫРТ ел.с. Сеске еліклеу арқалы шыққан дауыс. Оқ жыланды «*Ғырт*» еткізип үзді де, Аузы менен ылақтырды далаңға (И.Юсупов).

ҒЫРШЫЛДАТЫҰ *Ғыршылдау* фейилинин өзгелик дәрежесі.

ҒЫРШЫЛДАҰ ф. 1. Қыстың күні қатты суықта қарда жүргенде аяқтың астынан шығатуғын сести, мийуелерди жегенде шығатуғын дауысы. Айдана көп-көңбек алманы *Ғыршылдатып* тиследі де, шимирикпестен жей басады (А.Султанов). 2. Нағыз күшине енген уақты, күшине толған уақты, күшине толысқан уақты. Сау болғайсаң *Ғыршылдаған* жігіттей, Қартайып қатардан қалма, Есеке (Т.Жумамуратов).

ҒЫШЫРЛАТЫҰ ф. Қатты шайнау, ғыршылдатыу. Ол кешке дейін аузынан үзлексіз көбік шашып, хеш сөйлемей, тислерін *Ғышырлатып*, көзлери жумылып, өзине келмеді (А.Бекимбетов).

ҒЫШЫР-ҒЫШЫР ел.с. Адамлардың, хәр қыйлы хайуанлардың сеслеріне еліклеуден пайда болған сес. Аузындағы суұлығын, *Ғышыр-Ғышыр* тиследі («Алпамыс»).

ҒЫШЫРЛАҰ ф. Ғышырлап сес шығару. Аяқ астындағы қар *Ғышырлады*, артында ізлер ап-анық болып жатыр (С.Салиев).

ҒЫШЫРЛЫ ат. Ғышырлаудан пайда болған сес. Қыз усыларды айтып үлгермей-ақ қаптадан *Ғышырлы* еситилді, демнің арасында әтирап сатыр-гүтир болып кетті (А.Султанов).

ҒЫЯ қ. гия. Хәр қыйлы өсімлик, шөп. Аспан бийғубар, ай жап-жақты, *Ғыяларға* гүмистен пуу берілгендей, әлем бір әжайып гөззаллыққа бөгіп атыр еді (Ш.Сейтов).

Д

Д. 1. Қарақалпақ әлипбесінің жетінші хәриби. Дәуқарадан *Д* қозғалып, Дәўкемпирден ат жегипти (Ж.Қайырбаев). **2.** лингв. Қарақалпақ тилинде үнли, тил алды, жабысыңқы, ауызлық, сөйлеу ағзаларының арасынан қысылып шығып айтқанда шаўқым менен үннің қосылыуы нәтийжесінде пайда болатуғын дауыссыз сес («Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика»).

ДА к.с. **1.** Де, та, те деген вариантлары менен гәптиң биргелкили ағзаларын хәм дизбекли қоспа гәплердің арасын бирлестиретуғын дәнекер. Алмақтың *да* бермеги бар, ойынның да ермеги бар (ққ.х.н.м.). **2.** Күшейткиш жанапай мәнисин атқарады. Сени меннен хеш ким сораған *да* жок.

ДАБАР ат. Хабар мәнисінде. Патшалар елине салады *дабар*, Көп малдан айрылды бизден бирубар («Алнамыс»).

ДАБРА (ДАБАРА) ат. **1.** Қандай да бир нәрсе туұралы хабар, билдирме, мәлимлеме. Ат ойнатып бардық деп, Жаксы атты оған бергеннен, *Дабра* қылып жүргеннен, Қуұат берсин өзиме («Қоблан»). **2.** Улғайтыу, күшейтиу, қоздырыу. Жаңабай гүресте жауырыны жерге тиймеген налуан деген *дабра* халық арасына ен жайған. **3.** ауыс. Аса мақтанушылық, паңпаңлық. *Дабара* салды ортаға, үш күн тойым бар деди («Шәрьяр»).

ДАБРАЛАУ к. (Дабыраныу) ф. **1.** Жәриялау, хабарлау, мәлимлеу, билдириу. Көзи түсип балаға, *Дабыранып* сес берип («Қоблан»). **2.** Улғайтын жибериу, күшейтип жибериу, қоздырып жибериу. Келип турған бабаға, *Дабыранып* сөйлей береді... («Қоблан»). **3.** ауыс. Жүдә мақтау, данқын шығару.

ДАБРАЛЫ кел. Жәрияланған, хабарланған, мәлимленген, билдирилген.

ДАБЫЛ ат. Аңға ямаса сауашқа шыққанда хабар бериу, бир нәрсени билдириу ушын қағатуғын қатты гүмпилдеп дауыс беретугын әсбап, курал. Алдына *дабыл* өңгерип, Кейнине сауыт бөктерип, Ақтамкердің жылауын, Оңғарып жолға салады («Ер Зийұар»). Тилладан маржан тактырсын, Халқына *дабыл*

кактырсын («Алпамыс»). ◇ **Дабыл қағыу** — а) күшли, қатты дауыс шығаруу, хабарлау. Урыс себгил болды деп, Еки жақтан *дабыл қағады* («Ер Зийуар»). б) **шауқым** шығаруу; в) ауыс. хабарлау, билдириу, мәлимлеу, хәммеге жайып шығыу. *Дабылы* журтка таралып, Көргенди етти нәубәхәр («Қырк қыз»).

ДАБЫЛЛАУ ф. 1. Хабарлау, билдириу, мәлимлеу. 2. ауыс. Хәммеге жайып шығыу, көпшиликке таратып шығыу, мәлимлеп шығыу.

ДАБЫЛПАЗ кел. фоль. Гейде хийлекер, жәриягөй мәнисинде ушырасады. Молла Қораз, кекил таз, Сумлықлы екен *дабылпаз* («Айдос бий»).

ДАБЫРАНЫУ ф. фоль. Дабырлау, дауысын көтериу. Көзи түсип балаға, *Дабыранып* сес берип («Қоблан»).

ДАБЫР ел.с. Тарсылдыны, дүрсилдини, бәлент дауыс, шауқымды билдиретуғын сес, дауыс. Үлкен болды *дабыра*, Бир уақымды еситти («Едиге»). Патшалар елине салып *дабырын*, Жакын жерге жибереди хабарын («Алпамыс»).

ДАБЫРЛАСЫУ дабырлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДАБЫРЛАТЫУ дабырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДАБЫРЛАУ ф. Ири дауыс пенен сөйлеу, уадырлау.

ДАБЫРЛЫ ат. Шауқымлы сес, гауырлы дауыс.

ДАББЫ кел. Семиз мәнисинде қолланылады. Даббы адам.

ДАҒ қ. дақ. 1. Қарамал хәм басқаларға басылған тамға. 2. Из, жаман ат, сөз. Жақсыдан бағ қалар, жаманнан *дағ* қалар (кк.х.н.м.). Оң ийнинде пәнже урған, бес пәнжениң *дағы* бар еди, көрсем соннан таныр едим, — деди («Алпамыс»). 3. Күйик, қайғы, хәсирет. Бедеу жалын ылғал күни көремиз, перзент жоктан хәр кимнен *дағ* көрермиз («Алпамыс»). 4. Тау мәнисинде. Бүлбиллер конар бул бағқа, Түйелер жарасар *дағқа* («Алпамыс»). Жаз болса ерийди *дағлардың* қары («Алпамыс»).

ДАҒАЗА ат. Бир нәрсе хаққында газетада, журналда ямаса қолдан жазылып илдирилип қойылған билдириу, хабар, мәлимleme. *Дағаз*а беріу. *Дағазаны* қағып қойуу.

ДАҒАЗАЛАНЫУ дағазалау фейилинің белгисиз дәрежеси.

ДАҒАЗАЛАТЫУ дағазалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДАҒАЗАЛАУ ф. 1. Бир нәрсе хаққында хабарлау, мәлимлеу, жәриялау. Хәр қайсына бир журттың хәкимлигин беремен, — деп халқына *дағазалады* («Мәспатша»). 2. Баспасөзде, радио хәм телевидение арқалы билдириу. *Дағазалап* шайырларға

таңлау шәртин, Шақырды толғау жазған хәмме мәртин (А.Хожаметова).

ДАҒАЛ ат. Патас нәрселер менен ыласланған жер, нәрсе. Оның пальтосында *дағалдың* орны бар. *Дағал* болып қатып қалған тери қабатын жумсартыу ушын алоэ жапырағының езилғени үсти плёнка менен оралып табанға қойылады. («ҚЖ» г.).

ДАҒАЛЛАНЫҒУ дағаллау фейилиниң белгисиз дәрежеси. Көз жаслары тамған дәптер бети *дағалланып* қалған еди (М.Нызанов).

ДАҒАЛЛАТЫҒУ дағаллау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ДАҒАЛЛАҒУ ф. Из қалдыратуғын бир нәрсени жағыу ямаса сондай бир затқа сүйкениу. Қапыға жағылған бояуға көйлегим тийип *дағалланып* қалды («Жеткиншек» г.).

ДАҒАЛЛЫ кел. Дағалы бар, кир.

ДАҒАРА к. дәп. Узактан ат шаптырып, *Дағарасын* қақтырып, Хәр жерде от жақтырып («Гүлнәхәр»).

ДАҒДАРЫС ат. Әбигершилик, қыйыншылық. Жутым ушын бул не деген *дағдарыс*, Тарыққанда табылмады бир таныс (С.Нурымбетов). Хәммени қыйнап тур мына *дағдарыс*, Хәр үйде бир наұқас, күнде толғаныс (Ү.Бижанова). ◇ **Дағдарысқа салыу** — көп ойландырыу, көп қыйыншылық тууғызыу, машақатландырыу. **Дағдарысқа түсиу** — көп машақатқа қалыу, машақатланыу. Хан сарайы тағы *дағдарысқа түсти* (К.Султанов). Буннан сен әсиресе үлкен *дағдарысқа түстиң* (Г.Есемуратова).

ДАҒДАРЫҒУ ф. 1. Албырау, албыраклау, не қыларын билмеу. Халық бундай *дағдарған* мәхәллерде күн уясына кирип, қараңғы сәулесин жерге жапты (А.Бегимов). 2. Қаңғырып қалыу, панасыз қалыу. Далада қалған *дағдарып*, Туұысканды ойға алып, Зарлы нама шаласан («Жийен жырау»).

ДАҒДЫ ат. Үйренген әдет, қылық. — Ережеп аға, қус атыуға барасан ба? — деди Әзберген Ережеп пенен дөлкекесе беретугын *дағдысына* салып (К.Султанов).

ДАҒДЫЛЫ кел. Әдетке айланған, әдет болып кеткен. Сол күни таң ала геүгимде *дағдылы* әдетине салып орнынан ушып турды (К.Султанов).

ДАҒДЫРЫҒУ к. Дағдарыу.

ДАҒЛАҒУ ф. Күйдириу, жандырыу, азапка гириптар етиу. Жеттим десең куртып писин, Бауырың дағлап күйдирер.

(П.Мырзабаева). Тек ышқы отына жүректі *дағлап*, Күйдире берме сен кеулимде барсаң (Б.Қайыпназаров).

ДАҒМЕНТ ат. г.с.к. Дегмент. Бурынғы уақытта гүдарыдан гүмис жалатып исленген узын кайыс. Белинде тилла *дағментин*, Ийнинде бардур гулантын, Достымның аты озып барсын, Жылауын шеккил, перзентим («Алпамыс»).

ДАҒЫ к.с. **1.** Басқа, бөтен деген мәнилерди аңлатады. Қосық, *дағы* менен исим жок. **2.** Болжау мәнисин билдирип, қолланылатуғын дәнекер сөз. Көп болса ол келеди *дағы*. **3.** Хәсиретли айралық. Әлқысса, Әуезхан Ботакөздің бу сөзини ешитип, кеулине қайғы-қапалық *дағы* түшип, көзинен моншақлап яш төкип.... («Әуезхан»).

ДАҒЫ-ДАРА ат. фоль. Тау-жыра, дәре. Кеш жатпай, күндиз тынбай, *дағы-дараларды* бийкар кеширип, бир нешше тағлардан асып, бир нешше күн жол жүрип Шардағлы йүртына жетти («Қырмандәли»).

ДАҒЫСЫҰ дағыу фейилинің шериклик дәрежеси. Аппак шаңғыт кетпес *дағысып*, Теңиз дей бер суу емес шанды (К.Рахманов). ◇ **Дағысып кетиу** — таркасып кетиу.

ДАҒЫСТАН ат. **1.** Россия курамына киретуғын мәмлекет. **2.** Таулық, далаңлық, дағы-даш. Бедеу болған *дағыстанда* шабылар, Батыр болған ақ киреуге жамылар («Алпамыс»).

ДАҒЫТЫҰ дағыу фейилинің өзгелик дәрежеси. Тарқатыу мәнисин де аңлатады. Түн жарысы қонақларын *дағытып*, Түске шекем жатып демин алыпты (Ж.Алланиязович).

ДАҒЫҰ ф. Таркасыу, таралыу, таран кетиу. Едилге жете алмай көзлери талып, *Дағып* жүрген күнлер өтти де кетти (Қ.Ирманов). Гүулеп көп бала тум-тусқа *дағыды* («Алпамыс»).

ДАҒЫҰАН ат. Тау-шөл. Тулпар минип *дағыуанда* желмейди, нәмәрт жиғит сыйлағанды билмейди («Қурбанбек»).

ДАҒҰА ат. поэт. Дауа, арза, шағым. Қызының *дағұасын* молла Мәдемин, Қутлымурат бийге сатышын көрин (Әжинияз).

ДАД ат. (парсы. *әдиллик, әдил, налыш, нала*). **1.** Руұхый хәм физикалық азапқа шыдай алмай шығарылған қатты дауыс, бақырыс, налыс. *Дад! Уай дад!* Мениң дәртимди ким тынлайды! — деп бақыра баслады Гүлистан апа («ЕҚ» г.). — Жок, буған мениң, *дадым* жетпейди! Жок! (К.Смамутов). Көпке кимнің *дады* жетер (кк.х.н.м.). ◇ **Дад деу** — кимниңдур яки бир нәрсениң кери хәрекетинен, қандай да бир қолайсыз уақыядан

наразылық сыпатында нала, налыс етиў. **Дадын бериў** – 1. Жазалаў, қыйнаў. 2. Өлтириў, қырыў. **Дады жетпеў** – күши жетпеў. **Дад салыў** – жылаў, бақырыў, қатты налыў. **Дадын тыңлаў** (қулақ салыў) – арзын, шикаятын тыңлаў. 2. Кәўип-кәтерден ямаса қорқыудан жәрдемге шақырыў, шығарылған қатты даўыс, бақырыў. Қаражан сол уақлары Тайшыханға кирип, *дад урып* не деп турыпты... («Алпамыс»). 3. аўыс. Жаман ат, жаманлық, жаўызлық, күши жетпеў. Бир Алладан өзгенин маған *дады жетпейди* («Едиге»). 4. Әдилсизлик яки азап-уқыбеттен аўызеки ямаса жазба арза, шағым, налыс. Дауагерин қазы болса, *дадыңды алла берсин* (қ.х.н.м.). Айтқан арызлар питпесе, *Дады* патшаға жетпесе, Мәртлик исти етпесе, Оны төре деп ким айтар (Бердақ). **Дадыңды қудайға айт** – Арзынды, шикаятынды, аўхалынды ҳеш ким тыңламайды.

ДАДЛАҰ ф. 1. Азапқа шыдамай, қатты даўыс шығарыў, бақырыў. Ишкериге кимдур кирди де ўай *дадлап* шыңғырып жиберди (Б.Сарыбаев). 2. Бийзар болыў, қашыў. Жетпис айда шар китапқа атладық, Биз түсинбей парсы тилге *дадладық* (С.Нурымбетов).

ДАДЫМАЛ ат. Исеним, исендириўшилиқ, тақ турыўшылық, дәлил. Заман күшлиники, жыққандики болса, оларға екеўимиз-ақ *дадымал* айтар едик-аў (К.Султанов). Қалесем де изиме қайталмайман, *Дадымал* хәм де саған айталмайман (Ақшолпан Аманияз).

ДАЗМАЛ ат. Гезлеме, кийим-кеншек т.б. ларды ыссылық пенен (қыздырып) тегислеў ушын мөлшерленген әсбап. Үй хожалығында, тигиў цехлары хәм фабрикаларда қолланылады, хәр қыйлы түрлери бар. Шойын *дазмал*.

ДАЗМАЛЛАҰ ф. Дазмал басыў, тегислеў.

ДАИРА қ. дәп.

ДАЙЫ ат. Анасы менен туўысқан ямаса урыўлас адамлар хәм олардың ул-қызлары. Жыллы жүзлилик пенен Алланияз *дайымның* көзқарасы мениң, мийримди қандырды (Ж.Аймурзаев). Анам айтты: «дәл өзим», *Дайым* да жүр не керек (А.Дәрменов). ◇ **Дайылы-жийенли** – түби туўысқан адамлардың ер хәм нашар ул-қызларының бир-бири менен ағайинлик қатнасы.

ДАЙЫМ р. Хәмийше, хәрдайым. *Дайым* болсын иләҳим ким мәдеткерим Расул («Гүл-Сәниўар»).

ДАКТИЛОГРАФИЯ ат. (грек. daktylos — *бармақ* + grapho — *жазаман*). Жазыу ушын қолайлы болған хәр қандай тегис бетте бармақлар арқалы әмелге асырылатуғын жазыу. Гүң-сақаулар ушын жәрдемши мүнәсибет қурыу куралы.

ДАКТИЛОЛОГИЯ ат. (грек. daktylos — *бармақ* + logos — *тәлиймат*). Сөйлесиу формасы; өзине тән тәризде қол бармақлары жәрдемінде гүң-сақаулардың сөйлесиуі. Хәр бир хәрипти аңлатыу ушын бармақларға түрли хәрекетлер арқалы ансат хәм тез сөйлесиуге имкан береді. Гүңлер белгилерди көзлери арқалы қабыл етеді.

ДАКТИЛОСКОПИЯ ат. (грек. daktylos — *бармақ* + skopeo — *қарайман*). Қол бармақлары ушындағы тери излерине қарап, шахсты анықлау усылы. Хәр бир инсанда өзине тән, басқалардан ажыралып туратуғын хәм тәкирарланбайтуғын, өмиринше өзгермейтуғын қол бармақлары излерине ийе.

ДАҚ I ат. (парсы. *белги, тамға; тамғалау*). 1. Нәрселердин бетиндеги басқа рең, басқа түске ажыралып, парықланып туратуғын киши бөлек, тәбийғый белгилер. Денедеги *дақлар*. Куяш дақлары. Айда да *дақ* бар (ққ.х.н.м.). 2. Нәрселердин басқа бир зат, нәрсе тийип, былғанған, бүлдирилген, кир болған жери. Май *дағы*. Бояу *дағы*. Жууап берип буннан барған пәтине, Таяқ урып *дақ* салыпты етине («Қырк қыз»). Ақша жүзге *дақ* жаман, Ақ үйине көк жаман (Толғау). 3. ауыс. Абырайды төгиуши, жаман тәсир қалдырушы, жаман ат, шерменделик. Жақсыдан бағ, жаманнан *дақ* қалады. (ққ.х.н.м.). ◇ **Дақ түсиру** (келтиру) — 1. Шерменде қылу, абырайды төгиу, былғау. Жала бәлесинен сақлаң оларды, *Дақ түссе* синдирмей ақлаң оларды (К.Рахманов). Ол ең әуеле сизин, қала берсе факультеттин, институттын абырайына *дақ түсиреди* (К.Рахманов). 2. Көринисин бузыу. Бетине *дақ түсиу*. Денесиниң хәмме жерин ақ дақ басып кетти, дәрти хәуиж ала баслады (хикмет). **Кеуил дағы** — кеуилге ауыр алынған уақыя-хәдийсе, гәп-сөздин тәсири, кеуил қалуы.

ДАҚ II ат. (парсы. *қайғы, хәсирет, қапалық*). 1. Ауыр мүсийбеттен, қайғыдан кеуилде қалған өш, ашыу. Ана жүрегінде питпес *дақ* қалды (К.Султанов). Перзент *дағы* жүрек-бауырын езсе де, Запыран жутып көз жасларын ишсе де, Халқы сүйип, сатқын дослар безсе де, Сақтың сындырмаған Қумар аналық (Б.Зиварова). Арыңа *дақ* келтирер, Әрман менен өлтирер (Т.Жумамуратов). 2. Әрман, хәсирет. Шаш та

сийрекледі, түсті біраз ақ, мұңлы жүрегімде қалды питпес дақ (Б.Сарыбаев). ◇ **Дағда қалыу** — қандай да бір хәрекеті, мақсеті әмелге аспағаннан, әрманда қалыу, бір нәрсені орынлауға үлгермей қалыу. Кете бердин, бизди *дағда қалдырып*, Сум әжелдің жетегінде әкежан (Ақшолпан Аманияз). **Перзент дағы** — перзенттен айырылғаннан кейін кеуілде қалған қайғы, әрман. Кетти ме, я *перзент дағы* күйдирип? Айралық баурынды езип әкежан (Ақшолпан Аманияз).

ДАҚЛЫ кел. *Дағы* бар, *дақ* түскен, белгиси бар. Жолың — машақатлы, мәнзилиң — татлы, Ақ жүзин болмағай хеш уақыт дақлы! (Н. Караматдинова).

ДАҚИЙҚА ат. Минутта. Айдан ай өтип, күннен күн өтип, тоғыз ай, тоғыз күн, тоғыз *дақийқа* жетти («Юсип мерген»).

ДАҚЫЛ ат. 1. Егип алынған ауыл хожалық өними хәм егилген егин, дийқаншылық. Бир қасық суу дәри болып табылмай, Жеримиз шөлледі *дақылы* болмай (Н.Дәукараев). Еккен *дақылларым* тәрбиясыз жатыр (А.Бекимбетов). 2. ауыс. Тийисли, қараслы, қатнаслы. Көрдим, көрдим қызық қашан, Болмады тилимде нышан, Пирге *дақыл* сууы, ийшан, Өтти өмирим, өмирим (Бердақ). 3. Тиллесиу, сөйлесип отыруу мәнисинде. Еки-үш ауыз *дақылың* болмаса, Неге келдин бизге.... (Т.Қайыпбергенев) 4. Хәзил гәп, ойын сөз, шоқ жууап (хәзил түріндегі жүйели сөз), өтирик. — Әй, Ахметжан, жети жыл зинданда жатып дебдиу шықпаған екен, қарап кеткенше, *дақыл* етип кетейик («Юсуп-Ахмет»). 5. Ылайық, миясар. Өне, еккисиниң басын қосып, бир-бирине неке еттирип.....үстине сарай алып берип, сауапқа *дақыл* болды («Қыз Палуан»). 6. Өтириги жоқ. Саған көп көреді бақыйыл, сөзлерімде жоқдур *дақыл* («Қырқ қыз»). **Дақыл етиу** — сөз айтыу, хәзиллесиу. Бизин елдің келинисең, — деп қатынлар, қызлар *дақыл ететуғын* еди («Алпамыс»). **Дақыл қылыу** — каст етиу, тийиу. — Мәгар бул қыз меники болар, атам менин ушын алып келип қойған шығар, — деп қызға *дақыл қылмақшы* болады. («Шахы Мутлак»). **Дақыл болыу** — тайын болыу, келиу. Йуртыны хәм тәрк етип, мұнда *дақыл болғанын* бәтамамы баян кылды («Фәрип ашық»).

ДАҚЫЛЛАСЫУ ф. Дәлкеклесиу, бир-бири менен әлпи алысуу, ойнау, хәзиллесиу. Гүл сәнемлерге ашық, *Дақылласып* отырған Бир-биреуге мүнәсип (Т.Қайыпбергенев) — Өлим бергил алжыған, ширкин, ақлығы менен жас адам менен *дақылласады-ау*, — деп қызлар жөніне кете береді («Алпамыс»).

ДАЛ I ат. 1. Араб өлипбесиниң сегизинши хәрибиниң аты. *Дал* — дауа таптым, ләптеги палың билән (Әжинияз). **2.** Тап өзи, жүдә мегзес, уксас. Қыздың аты Қырмызы, Шахсәнемниң, *дал* өзи (А.Дабылов). **3.** Саррас, нақ, туўры, қак, анық. *Дал* мәүрити келгенде, жыл санауы питкенди («Шәрьяр»). **4.** Тик, тике, ийилмеген, бүгилмеген. Беш күн ойнап-күлген ғошшақ йигиткә, Қәлемқаш, қыпша бел, қәдди *дал* керек (Әжинияз). ◇ **Дал болыу** — еки бүгилиу, ийилиу, иймейиу. Дүнья куўып жаслай қәддиң *дал болып*, Заманың алдында тилиң лал болып (И.Юсупов).

ДАЛ II ат. Ийин, төбе. Мыс гүзени көтерипсең *далыңа*, Бабаң ашық жүзиндеги калыңа (ққ.х.к.). ◇ **Дал бедеу** — жүйрик ат. Секирдирип минип енди *дал бедеу*, Қуслар салсам бул бир майдан далаға («Жаскелен»).

ДАЛА ат. 1. Адамлар жасайтуғын жерлерден тысқарыда болған, егин егилетуғын жер. Егин *даласы*. Жер — *дала*, Қуда — пана (ққ.х.н.м.). **2.** Қаладан тысқарыда бағ, қорған хәм жер-суулар. ◇ **Дала хәули** — гөззал тәбият қойнында қурылған, дем алыуға бағышланған, дача. **3.** Улыўма кең тәбийғый ашықлық жер, жайлау. Топыраққа былғанып терлери ағып, Төсексиз *далада* жатқан шопанлар (Күнхожа). Саз дауыслы гармоньға да тил питкен, Кең *даланы* сазға бөлеп мүлгиткен (И.Юсупов). **4.** Үйден тысқары жер, сырт, көше. Ананың кеули — балада, баланың кеули — *далада* (ққ.х.н.м.) **Дала машқы** — әск. Әскерлердиң халық жасайтуғын жерден тысқарыда, ашық майданда өткерилетуғын шынығыу, әскерий таярлықлары. **Дала почтасы** — Әскерлердиң әскерий бөлимлер бойынша жүрип хызмет қылатуғын почтасы. **Далаға шығыу — а)** таза ҳауаға шығыу, үйдиң ишинен сыртқа шығыу; Терезеден сығалаған әй достым, Шапанынды кий де *шық тез далаға* (Ш.Елмуратов). **б)** ауыс. Үлкен ямаса киши дәретке шығыу, хәжетханаға шығыу. **Куу дала, меңиреу дала** — елсиз, суўсыз жер, кеңслик. Жайылып аққан Жайық жок, Жүрмиз меңиреу *далада* (Толғау). **Мийнети далаға кетиу** — еткен иси зая болды, мийнети қуры кетти. **Сөзи далада қалыу** — сөзин хеш ким тыңламады, сөзи иске аспады, сөзи өтпеди, сөзи пәтиуаға алынбады. **Қуры далаға сөйлеу** — хеш ким қулақ салмаса да айта бериу, мәзи өзинен-өзи сөйлей бериу.

ДАЛАЛЫҚ ат. I. Майданлық, кеңслик, даланлық, ашық жатырған кең жер. Кегейлиниң бойы-дарқан *далалық*, Не деген

кең сарай-концерт залы бул (И.Юсупов) 2. Далалыкка байланысly.

ДАЛАН ат. Есик алдындағы бастырма, хәйуан (айуан).

ДАЛАҢ к. Далалык. Аспаның кең талдырған кус қанатын, Жазылысып шабатуғын *далаң* бар (К.Рахманов).

ДАЛАҢЛЫҚ ат. қ. Далалык. Дийқаншылықтың тийкарғы тармақларының бири, көбинесе бир жыллык техника менен дәнли, палыз, азықлык өнимлерин егип алыу ушын қолланылады. Қуптан ұағында қалың тоғай серпилди де жазык *далаңлық* басланды (К.Мәмбетов).

ДАЛБА қ. алба-далба.

ДАЛБАҒАЙ ат. гөн. с. Адамның бетин жауын-шашыннан, самалдан, шаңнан хәм т. саклау ушын кийетуғын бас кийим.

ДАЛБАЙ I қ. далбағай. 2. Былғауыш. Айланады тауларды, *Далбайын* қолға алады, Дағларда шауқым салады («Бозұғлан»).

ДАЛБАЙ II ат. 1. Қусларды қолға үйретиуи ушын аң қусларының иши алынып тигилген тулып формасындағы тери, қусларды үйретиудеги бир усыл, әдис, тәсил. Басында турған каракус, үрkip шықты аспанға, *Далбай* салып кұрдым («Едиге»). 2. ауыс. Орынсыз дәлил, себеп, сылтау. ◇ **Далбай былғау** — әйтеуир, қуры, бостан-боска, мәзи. Билим базарын кұрғанда, *Далбай былғап* шақырғанда, Ақ сункардай куу-кууға кел! (С.Мәжитов). **Далбай қағыу** — орынсыз хәр түрли себеплер менен жәнжел шығаруу, табыу. Нуржамал ериниң гейде *далбай қағып* кететуғын минезин биледи (К.Султанов).

ДАЛБАҚ ат. Ләузе, ебетейсиз, шалжаң. Шешемизди сорасан *далбақ* дейди, үйимизге барайық десек коймайды (ққ.х.айтыс.).

ДАЛБАҚЛАТЫУ далбақлау фейилиниң ерксиз дәрежеси.

ДАЛБАҚЛАУ ф. Аяғын аннан-саннан басып жүриу, шалжаклау. Дегендей *далбақлап* ашыулы әжел, Музлы пәнже менен адамды бүреди (И.Юсупов).

ДАЛБАС ф. Алға умтылыу, талпыныу. Ержетип камалға келгениңе шүкир жалғызым, ат минемен деп, кеулиң *далбас* еткенине шүкир жалғызым гәпинди жүдә тауып айттын... («Алпамыс»).

ДАЛБЫУ ф. Бир нәрсениң ашыуына ямаса зардабына шыдамай жән-жакка урыныу, жулқыныу. Сом денемди жылан шағып, *Далбыдым* мен ойға, қырға (Бердак).

ДАЛҒАУ ф.к. Алғау-далғау. Тарқап, түтелип кетиу, былғасық. Бул дүнья ислери алғау да, *далғау*, Еки жүзлемелик, табанда алдау (Ақшолпан Аманияз).

ДАЛГЭРДАН ат. фоль. Дәл мойны. Ярым, қара кийме, қызыл жарасар, Зыя-зулпын *дәлгәрданға* шоласар («Саятхан-Хәмире»).

ДАЛЫЙЫҰ ф. Мардыйыу, шалжаклау, шыррыйыу, менменсиниу, менменсиу, мақтаныу. Дийқанлардың жағдайына қарамай, Өз-өзиннен *далыясаң* болып шер (С.Нұрымбетов). *Далыйып* бір хызмет етсем халқыма, Мийнет етсем, баурың ийсе жер-ана! (Б.Қайыпназаров).

ДАЛЬТОНИЗМ ат. (инглис алымы Ж.Далтон (Dalton) атына байланысly). Ренлерди ажырата алмаушылық кеселлиғи.

ДАМАД ат. фоль. Күйеу. Шах Аббас бермесе қызын, өзиме *дамад* етермен («Ғәрип ашық»).

ДАМБА ат. геогр. (гол. Dam — *жағадағы көтерме*). Дәрья, сай, суу хәуизи жағаларына топырақ, тас, щебень, бетон т.б. көтерілген тосық, көтерме.

ДАМБАЛАҰ ф. Дамба көтериу, тосық ислеу, көтериу. Жайхуннан каналлар кумларға бурдық, ағысын *дамбалап* ГРЭСлер қурдық (ққ.х.а.).

ДАМБАЛ ат. Шалбардың ишинен кийетуғын, белдемесинен ышқыр өткерилетуғын узын балақлы дизкийим, ыштан. Жыртық *дамбал* менен тозған көйлектің дал-далы шықты (Ж.Аймурзаев). Иш ауырыу тегин кетпес, *дамбалды* ала кетер (ққ.х.н.м.).

ДАМКА ат. сп. (фр. dame — *ханым*). Шашка ойынында: қарсылас тәрептеги ең ақырғы қатарға шығып алған хәм қәлеген тәрепке көшиу хуқықына ийе болған дана (пешка). *Дамкаға* шығыу.

ДАМНО ат. экон. (лат. damnum — *зыян*). 1. Пулдың номинал куны хәм курс бойынша есапланған кунлылығы арасындағы парк; 2. Банклердің комиссияға тапсырған векселлерди инкассациялау, яғный усы векселлер бойынша нақ пул алыу менен байланысly хужжетлер.

ДАМУ-ДАМ р. фоль. Хәп заматта, тез, дембе-дем, таяр, демде. Үстимнен өтесең *даму-дам* жылда, Дәулетиярда йуз мың әндийше жанды («Дәулетиярбек»).

ДАНА I (парсы. *билиуши, билимдан, данышпан*). 1. ат. Ақыл-парасатлы, данышпан, ақыллы. Жоқары дәретиушилик уқыбына ийе болған ақыллы адам. *Дана* перзент. Дәри шөптен шығар, *дана* көптен шығар. (ққ.х.н.м.). Бердақ еди шайырлардың *данасы*, Сөзине ийилди адам баласы (Өтеш). Дақылды баладан

сора, Накылды *данадан* сора. (кк.х.н.м.). 2. кел. Ақыл-парасат пенен айтылған, ақыллылық пенен. *Дана* пикир. Тар жолға турсаң дус келип, *Дана* бол, Қарақалпағым! (И.Юсупов). 3. поэт. Гөззаллар жүзиндегі қал (данайы қал). Хий-қыялымнан адастым *данайы* қалың билән (Әжинияз).

ДАНА II кел. (парсы. *дән; ғәлле; саны*). 1. Санақ санлардан кейін келип, муғдарды билдиреди. Бес *дана* кәлем. Алты *дана* дәптер. Бир *дана* терек қалың тоғайды баслап бериуі мүмкін. 2. Шахмат, шашка ойынында хәр бир пияда, фигура. Шашка *даналары*. 3. Шоттың (есап, счёт) майда дөңгелекшелер бөлегі. Шот *даналары*.

ДАНАЛАҰ ф. Бирме-бир, баспа-бас санау, есаплау. Бул далада бир гез бағын аралап, Сүйгенине алма тутқан *даналап* (Т.Сейтжанов).

ДАНАЛЫҚ ат. 1. Жоқарғы дәретиушилик уқыбына ийе болыушылық, ақыллылық, көсемлик, билимли, данышпанлық. *Даналық* хәм наданлық, инсанияттың анасы (К.Рахманов). Ақыл-ойлы етти, *даналық* берди, Әлемде теңи жоқ сананы берди (А.Турдымуратова). 2. Даналарға тән ис-хәрекет. *Даналық* қылыу. Елдің кәтқудалары *даналық* етсе басынан, ел кетпейди қасынан (Бердақ).

ДАНДАН к. дәндан. Пил сүйеги. Ууықлары *дандан*, Шаңарағы сап алтын, Туұрылығы ушыға, Мақпал үзик жаптырды («Алпамыс»).

ДАНАЙЫ кел. поэт. Дана. Хи-қыялымнан адастым *данайы* қалың билән (Әжинияз). ♦ *Данайы зыллы хал* — хәмме нәрсени билиуши (Алланың сыпатламаларынан). .. уә, әй *данайы зыллы хал*, әй Султан әбадул-әбәд, бир тикен урақын бендеңнин аяғына рауа көрмессин («Маликаи-Зухра»).

ДАНЫШ ат. Данышпан. Хәмме ақлы *даныш*, ал ақылсыз кимлер? Дәп соран, жалғыз тек, тек жалғыз ол мен (А.Зергер). Сөз — патшалық, өзин аға султаны, Зийрек зейин, *даныш* дилуарым мениң (Ә.Әжиниязов).

ДАНЫШПАН ат. (парсы. *алым, билимли, дана*). Барлық илим-тәлимди ийелеген, базы уақыя-хәдийселер хаккында алдыннан биле алатуғын; билимдан, дана. *Данышпан* инсан. Дарымшы емди билер, *Данышпан* елди билер (кк.х.н.м.). Сөз сересин сайлап-сайлап шанышқан, Еле тууылады қанша *данышпан* (С.Хожаметов).

ДАНЫШПАНЛЫҚ ат. Оқымысly, билимлилик, даналык. Ҳикметли сөз айтыу, бил — *данышпанлық*, Сөз мәнисин хайуан билмес яки лал (З.Турдымуратова).

ДАҢ ат. 1. Атақ, даңк, танылыушылык, белгилилик, мәлимлилик. Алып едим ал менен, Алты түлик мал менен, Жүйрик деген *даң* бенен, Не көрдин, кара атым, не көрдин? («Алпамыс»). Байсары бай бизин журтка болды *даң* («Алпамыс»). 2. Дағза, дөбдебе. Жақсы хаял жаман ерин хан қылады, Жаман хаял жақсы ерин *даң* қылады (қ.х.н.м.). ◇ **Даң болыу** — мәлим болыу, белгили болыу, хабар таралыу, жөрия болыу. Жөн-жақты өзине қаратқан, Талайлар өтти даң болып.. **Басын даң қылыу** — басын айландырыу, мийин айландырыу.

ДАҢҒЫЛ I т. Шауқым, бақырыс.

ДАҢҒЫЛ II кел. Тегис, тууры, саррас, гедир-будырсыз, ойлы-бөлентсиз, кең. *Даңғыл* жол. Қарақалпақ — деген алтын арбаны, *Даңғыл* жолға салған Аллаяр еди (Х.Дәулетназаров).

ДАҢҒЫЛБАЙ ат. Лауламай, патырлақ.

ДАҢҒЫРЛАТЫУ даңғырлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ДАҢҒЫРЛАУ I ф. Сууы қурып қалыу (көбинесе көл, салма, жап тууралы көп айтылады). *Даңғырлап* кеуин қалған көл. *Даңғырлап* та бос қалғанша, Ишиндегин алып, сырқып, Илметесик, бул барыста, Жибермесе Жерди қуртып (Х.Дәулетназаров).

ДАҢҒЫРЛАУ II ф. Металлдан исленген иши бос затты домалатқанда ямаса урғанда сестин шығыуы, дүнгирлеуи, жаңғырлауы. Устине тийеген бочкалары *даңғырлап*, жүк машинасы зытып баратыр («Жеткиншек» г.)

ДАҢҒЫРЛАМА кел. 1. Керегинен артық безелген, көркем, кең, үлкен. *Даңғырлама* үй. Есигинде адам жумсар халың бар, Еки этаж *даңғырлама* жайың бар (Ә.Қайыпов). 2. Даурығы кең тарқалған, дөбдебели. *Даңғырлама* той. Ерки, ғөрезсиз болмағым ушын, Өз алдыма *даңғырлама* отау керек (М.Жуманазарова).

ДАҢҒЫРЛЫ ат.к.с. Даңғыр-дүнгир дауыс шығарыу, жаңғырыу. *Даңғырлы-дунғурлы* болмаса той бола ма? Көшемиздеги Көшкинниң тойын көрдин бе, тоймысаң той болды дә?! («ҚӘ» ғ.).

ДАҢҒЫР-ДУҢҒЫР ел.с. 1. Металл хәм баска нәрселердин урылыуынан шығатуғын физикалык дауысқа уксас. *Даңғыр-дунғыр* дәруаза, Ашық болдым бир қызға. 2. ат. Ыдыс-табақ.

ДАНҚ ат. Мийнеттен, ерликтен, айрықша таланттылықтан келип шығып, көпшиликке белгили болған хәм таралған атақ. Әдил болып халқыма, *Даңқым* елге жайылды. Дүньяда әрман калмады («Ер Зийұар»). ◇ **Даңқы жети журтқа жетиу** – даңқы дүньяға таралды, жайылды. *Жети журтқа даңқы* толды, Он сегізге шыққанда... Даңқын Алла көтерип («Қырқ қыз»).

ДАҢҚЛЫ кел. Даңқы таралып көпшиликке белгили болған, аты жайылған, аты шыққан. Айпарша өтип кетипти, Атланың *даңқлы* батырлар («Мәспатша»). *Даңқлы* үлкем мениң – Қаракалпақстаным! (Б.Қайыпназаров).

ДАҢҚПАРАЗ кел. Танымалы болыуға, атаққа өш, хәммениң дыққат орайында болыуға хәрекет ететуғын, даңқы жайылыуын, хошаметлеуді күсеуши адам. Қой, *даңқпараз* болыудан уял, Неғе керек қанатсыз қыял! (И.Юсупов).

ДАҢҚПАРАЗЛЫҚ ат. Даңқы жайылыу, хошаметгөйлик, дәбдебегөйлик. *Даңқпаразлық*-әм туқым кууалайтуғын кесел болса керек, Инилери-әм ағасының жолына түсипти (Т.Қайыпбергенов).

ДАО (қытайша. «дао» – *қағыйда, нызам, жол*). Әйемги Қытай философиясында тийкарғы қағыйдалары: әлемнің бас себепшиси, оның сырлы қағыйдалары; ақыл менен билип, сөз бенен сыпатлап болмайтуғын, бирақ хәмме нәрсе бар болған тиришиликтеги пүтинлик. Дао хәмме нәрсениң тийкары.

ДАОСИЗМ ат. филос. (дао) 1. Әйй. Қытай философиясы бағдары; дао хәкқында тәлиймат. Усы философиядан келип шыққан динлерден бири.

ДАР ат. Тигине көмилген еки ағаштың ортасына кесе арғыт тасланып, адам асып өлтириу ушын илмекли арқан илдирилип қойылған арнаулы ағаш. 1. Оның көз алдына *дар* астына кетип баратырған баласы елеследі (К.Султанов). 2. Тик орнатылған еки ағаш хәм оған қатты тартып байланған арқан хәм шығырықлардан ибарат, дәрұаз ойынлары, шынығыулары орынланатуғын қурылма. 3. ауыс. Жоқары мақсет, лауазым, арзыу-әрман. Асылсан бәлент *дарға* асыл.

ДАРА I кел. Жеке, бөлек, жалғыз, биреу. Мал семизин сойдырды, Қасымда барған беглерге, *Дарадан* табак қойдырды («Алпамыс»). *Дара* хожалықлар шөлкемлесип колхоз болды («СК» г.). *Дара-дара*-бөлек, айырылып.

ДАРА II ат. Тау өткелі, сай, қыснақ, тау арасы, дәре, жыра. Аралап таулардың *дарасын*, Ашып кеткен арасын («Алпамыс»). Көрінеди Қаратаудың *дарасы*, Жазылды кеуілдердің жарасы («Қырқ қыз»).

ДАРАҒАШ ат. Үстине кийім таслап қойыу үшін жайдың мушына кесесіне қойылады.

ДАРАЗ р. Ұзыннан-узақ, көп, шеги жоқ.

ДАРАЙЫ ат. 1. Қолдан тоқылған жасыл реңлі қасыл жипек гезлемінің бір түрі. Жердің, үсті *дарайыдан* айнымас, Қаратауда жарқырайды сайлы тас (Т.Сейтжанов). Менің ярым кийер зарбап *дарайы*, Жәннет екен оның көшкі сарайы (кк.х.к.). 2. Мөреленген жол-жол жипектен тоқылған енлі, жуқа гезлеме хәм оннан тигілген кийім-кеншек. Қыз-жигиті кийген атлас *дарайы*, Бағы-бостан гүл-гүл дөңген шырайы (И.Юсупов).

ДАРАЙЫДАЙ кел. Дарайыға усаған, дарайыға мегзес, дарайы сыяқлы, дарайы тәрізлі. *Дарайыдай* дақыл өскен даласы, Жасыл жайлау — «Сүенлі»нің саласы (Ә.Әжиниязов).

ДАРАҚ ат. (парсы. — *терек, нарт, путақ*) Өре қойып, шақа хәм путақ шығарып, тамыр жайлап өсетуғын көп жыллық өсимлік. Ағаштың, теректің жалпы аты. Мийуели *дарақ*. ...Қызыл қыя шөлде турды бір *дарақ*, Суу-суу деп елпилдеп сарғыш жапырақ (И.Юсупов). Уста *дарағыңа* әткөншек құрды, Сөйтіп денелерден еркін қан жүрді (А.Дабылов). *Дарақты* жер көгертер, Адамды мийнет көгертер (кк.х.н.м.).

ДАРАЛАУ ф. Бөлеклеу, бір-бирлеп айырыу, жекке-жекке етип қойыу. Төлепберген аға айтсам ырасын, *Даралап* тердіңіз сөздің сарасын (Ә.Әжиниязов).

ДАРАУАРА кел. Дарау ара. Жеке, бөлек, айырым, хәр бір адамға, хәр кимге, адам сайын. *Дарауара* бір қырма алдымызға әкеліп қойылды (Т.Қайыпбергенов). Екеу ара жасауыл, *Дарауара* беқауыл («Бозұлан»).

ДАРБЕНТ к. дәрбент.

ДАРВИНИЗМ ат. биол. Хайуанлардың хәм өсимліклердің түрлерінің келип шығыуы, олардың тәбйғый таңлап алыу жолы менен рауажланыуы, тири тәбияттың рауажланыуы хакқындағы илим.

ДАРВИНИСТ ат. 1. Дарвинизмнің тәрәпдары, дарвинизмді қоллаушы, жақлаушы. 2. Дарвинизм илимінің қәнигеси, маманы.

ДАРГЕР ат. Дәрүаз.

ДАРҒА ат. (монғ. *баслық*; «дарах» — *жеңиу*). 1. Қала пас-
банлары сәрдары; бас миршаб. 2. Кемеге жууапкерли адам.
Дарғасы бийрәхим әжел өткели, Арғы жүзге кетти талай көз
көрген (И.Юсупов.) 3. Кемениң тумсық бетинде турып, узын
сырықтың жәрдеми менен суудың тереңлигин аныклап
турыушы адам. 4. Жағыстан қайық пенен өткеріуши адам.
Суудың жағасында, кумның басында хожалығы менен Қайып
дарға деген адам жасайды хәм кемесиниң жолаушыларды
дәрьяның бир жағысынан екиншисине өткерип қойыу менен
күнелтеди екен (аныз).

ДАРҒАН ат. фоль. Уста, шебер. Қара бир дарған деседи,
Қарғам соққан пышағы, кылды да жарған деседи (ққ.х.фоль.).

ДАРҒАШЫ қ. дарға. *Дарғашы* жоқ, кесиринен қайықта,
Еки апаң турған жоқ па қайқайып? (Ақшолпан Аманияз).
Дарғашы хан болды-биз нөкер болдык, Қуда хәмри менен суу
төгер болдык. (ққ.х.н.м.).

ДАРҒАШЫЛЫҚ ат. Дарғалықты өзине кәсип еткен адам,
маманлық, кәнигелик.

ДАРҒАЗАП ф. *Ашыулы, қәхәрли*. Жаксы адам жаксылыққа
тақ турар, Жаманлар *дарғазап* билен тас урар («Ер Зийуар»).
Арзайым күймеден түсип, қызларға *дарғазап* болып,
кесеклерин аударттырып тасталқан қылып, сени тауып алар,
— деди («Алпамыс»).

ДАРДАЙ кел. Ғырыстай, үп-үлкен, нәп-нәхән. Әүпилдеп
жууырдың жараған нардай, Қобыздай куусыйды турпатын
дардай (И.Юсупов).

ДАРДЫЙЫҰ ф. 1. Бойы хәм турпаты үлкейип кетиу. Ол
бала *дардыйған* жигит болды. 2. Аяқ-қолын хәр жакқа жайып
көп орынды алып жатыу. Төрге шығып *дардыйып* жатып алыу.

ДАРИҒ ЕТИҰ ф. фоль. Аяу, рехим етиу. *Дариғ етпе* хәрне
колдан келгенин, Қазым маған «неке түседи» дейгөр,...
(«Хұрлика-Хәмре»).

ДАРИЙҒА т. с. 1. Кеуилдеги өкиништи, жүректеги дәртті
билдиргенде айтылады. *Ұа дарийға*, бул дүньяда қызық жоқ,
Ғәриплерге әзизлик бар, бузық жоқ (Күнхожа). 2. Қыз баланың
исми.

ДАРҚАН кел. Еркін, еркли, бостан, азат, ықтыярлы, емин-
еркин, арқайын. Дәртке дауа берген *дарқан* заманлар, Күн киби
жарқырап жайды кулашын (Ж.Аймурзаев). *Дарқан* жасап, еркін

өмир сүрермиз, талай қызық концертлерди көрермиз (И.Юсупов).

ДАРҚАНСЫҰ ф. Өзин еркли, азат хәм ықтыярлы сезиу, өз ерки өзінде болыу.

ДАРҚАНШЫЛЫҚ ат. Азатлылық, еркинлилик, ықтыярлық, бостанлылық. «Қой үстінде торғай аўнап...» дегендей, *Дарқаншылық* болса деймен бизлерде (А.Даўышбаев).

ДАРҚЫЛДАҚ кел. 1. Сөйлемшек, быжылдақ, көп сөйлейтуғын, аўзына бек болмайтуғын. *Дарқылдақ* адам. 2. Мақтаншақ, паң-паң. 3. Ысырапхор. Бундай *дарқылдақ* катынды судласа да мәйли дә, бирақ балаларымды айтсаң-ә (К.Мәмбетов). 4. Сумлығы жок, хақ кеуил. Болғаннан соң *дарқылдақ*, Байлығы аз қолдағы (К.Рахманов).

ДАРҚЫЛДАҰ ф. 1. Көп сөйлеу, аўзына бек болмау, ұарқылдау, быжылдау. 2. Мақтаныу, марапатланыу. 3. Сумлықсыз аңқылдау. Тәуір заттың бәрин гизнеп, қонаққа арнап, аңқылдап, *дарқылдап* кетесең хәрлап (Ә.Әжиниязов).

ДАРСОНВАЛИЗАЦИЯ ат. физ. Жоқары кернеули хәм жийиликли өзгермели токты дауалау (емлеу) ушын қолланыу; усы усылды усыңған француз алымы Д'Арсонваль аты менен аталған.

ДАРҰАЗА қ. дәруаза.

ДАРШЫ ат. гән.с. 1. Ески уакытта дарға асыу хукимин орынлаушы жәллат, дарға асыушы адам, киси. 2. Керилген арқан менен жүрип хәр түрли акробатикалық шынығыу ислеитугын цирк артисти.

ДАРЫЛДАҚ кел. Қатты дауыс пенен сөйлейтуғын адам, киси. — Айгүл! — деген *дарылдақ* дауыс еситилди. Қарасам өгей әкем екен (К.Смамутов).

ДАРЫЛДАҰ ф. 1. Қатты бакырып хәм карлығыңқырап сөйлеу. — Есмырза аға, жетиншиниң балларын не қылсақ екен? — Телефондағы дауыс *дарылдап*, күлкимди келтирип жиберди (К.Рахманов). 2. Ұарылдаған сестин шыгыуы (көбинесе хәртүрли ауыр машиналар тууралы айтылады). Гөне машын *дарылдап*, көшени және басына көтерди (Е.Өтепбергенов).

ДАРЫЛ-ПӘНИЙ ат. поэт. Жарық дүнья мәнисинде. Жөн билмейсең, хаслың Жахыл, Жолланасаң *дарыл-пәний* («Мәспатша»).

ДАРЫМ ат. фоль. Ем сөз, дәри сөз. Дәри жеген емес пайда, *дарымы* тийген пайда (ққ.х.н.м.).

ДАРЫМШЫ ат. фоль. Сөз хәм ем қолланыў аркалы руўхый даўалаўшы, әруақлы емши, тәуип. *Дарымшы* емди билер, данышпан елди билер (ққ.х.н.м.). Дағлы адам *дарымшы* болар, жарлы адам жарымшы болар (ққ.х.н.м.).

ДАРЫТЫҰ ф. Келтириў, жақынлатыў, жолатыў. Туўған жерге *дарытқанша* жаўларды, Биз қайылмыз ана сүтин қуспаға (И.Юсупов). Ақыл зейин суўын бойға *дарытып*, Хұрмет сизге меҳри дәрья устазлар (Ақшолпан Аманияз).

ДАРҢҰ ф. 1. Қандай да бир жерге кәдем басыў, жақынлаў, жолаў. Бирди ярым қонып кет, Тәуир көрсең шырағым, Апаннның кеўли жай болсын, Бирди ярым *дарып* кет («Алпамыс»). 2. Көриниў. Бахтыма бир арыў қыз *дарып*, Демде ғайып болғаны ырас... (Т.Узақбергенов). 3. Жапырылып келиў, басыў. 4. аўыс. Тәсир қылыў, сыйқырлаў, тарқалыў. Алла нәзер салып елим гүллегей, *Дарып* келгей мийримликти жаңа жыл (Ж.Анетеев). ◇ **Қыдыр дарыу** — Сен *Қыдыр дарыған* бир қутлы мәкан, Жайнап-жасна, әзиз Қарақалпақстан! (Б.Исметуллаев). 5. аўыс. Тең келиў, бас келиў. Неше мыңға дарыў.

ДАРҢА к. дәрья.

ДАСҚАЛ кел. Жасларының бир-биринен шамалы айырмашылығы болған бир үйдин ер ямаса қыз балалары, қатар өскен жас қыз хәм ер балалар. Бизин менен *дасқал* өскен. *Дасқал* өстик тай қулындай тебисип, Бир нанды жегенбиз тендей бөлисип (Ақшолпан Аманияз).

ДАСҚАР ат. зоол. Мойнында кара жийеги бар еркек шымшық. Хожанияз *дасқар* шымшықтың қанатындай тарғыл атаўшық муртларын сыйпап-сыйпап, күлип жууап берди (Т.Қайыпбергенов).

ДАСМАЛ ат. Суў қабақ сыяқлы «дасмалқабақ» деп аталатуғын палыз өниминен исленеди. *Дасмалқабақ* үлкенлиги сарғайып писип кеткен қыярдың көлеминдей болады, ишиндеги туқымы хәм ети алынып тасланып, ыдысларды жууып-шайып тазалаў ушын қолланылады.

ДАСТАНДЫРЫҰ дастаныў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ДАСТАНЫҰ ф. 1. Басының астына дастық қойыў. Сол жатысында күндегидей қос билегин желкесине *дастанып*, тунжырап ойланып жата берди (Е.Өтепбергенов). 2. Бир нәрсеге ийелик етиў, ийелеў. Ким хәзир *дастанып* кітап оқыған, Буған «уақыт жок» дер шөлlep шоқыған (А.Дауышбаев).

ДАСТАҰ к. дастаныу.

ДАСТУРХАН ат. 1. Ортаға жайып, үстине аўқат қойылатуғын арнаулы гезлеме, үй буйымы. *Дастурхан* көрки – нан-шөрек, Хаял көрки – шүберек (кк.х.н.м.). 2. аўыс. Ортаға жайылған усындай дастурхан хәм оның үстине қойылған тағамлар. Толы болса *дастурханың*, атың елге даң болар, *Дастурханың* болмаса, Жабылар түрли ғәремет (терме). ◇ **Дастурханға отырыу** – аўқатланыуға отырыу. Хәмме шанарақ ағзалары менен толы *дастурханға отырып* байрамды кеуилли күтип алады. («ЕК» г.). **Дастурханға қарау** – жеп-ишип отырыу, тағамлардың тартылыуына итибар қаратыу. **Дәртин дастурхан етиу** – басынан кеширгенлерин айтып беруи хәм қандай да бир ғәпти, хәр жерде хәр кимге айтып, тарқатып жүриу. Достым буннан артық дәртин *дастурхан етип* тура бермеди, кетти. Шамасы, меннен де түңилген болса керек (М.Нызанов). 3. аўыс. Мәмлекет, жәмийет байлығы, ырыскы-несийбе.

ДАСТУРХАНЛЫҚ ат. Дастурхан болатуғын, дастурханбап. *Дастурханлық тауар* (материал).

ДАСТУРХАНСЫЗ кел. 1. Дастурхан жазылмаған (төселмеген). *Дастурхансыз стол*. 2. аўыс. Миймандослықты билмейтуғын.

ДАСТУРХАНШЫ ат. 1. Той, үлкен зыяпат хәм басқа мәресимлерде дастурхан таярлау хәм келген-кеткенлерди күтиу ушын белгиленген хаял ямаса еркек. 2. тар. Өтмиште әмир, хан хәм беклер сарайында сарай адамларына берилетуғын аўқатларды таярлатыу хәм қонақ күтиу менен шуғылланған лауазымлы киси. 3. с.т. Дәлдәлши, байланысшы.

ДАСТУРХАНШЫЛЫҚ ат. Дастурханшы уазыйпасын атқару, дастурханшы болу.

ДАСТЫҚ ат. Қураклы хәм қураксыз етип ишине пәр ямаса пахта хәм жүн салынып исленген бас қойып жатыу ушын мөлшерленген үй буйымы.. Жүн *дастық*. Пәрдастық Мамық *дастық*. Пахта *дастық*. ...кыз қосықты үзип, жерде жатқан қурак *дастыққа* өзін таслады (К.Досанов). Талай хижраннан ҳәлләнди *дастық* (К.Рахманов). ◇ **Дастық тартып жатыу** – аўырып жатаққа жатыу, аўырып қалыу. **Дастық қылыу** – басының астына қойыу, дастаныу. *Дастық қылып* ақ билегин, Қыз қосында жатыр екен (Бердак). **Дастығын алыу** – өш алыу, өзіннің пайын туурау дегенди аңлатады. – Сөйтип аға, аты шыққан Өтеш батыр қаршадай мениң оғымнан әрманда кетти,

Ол ғапыл қалды, болмаса *дастығын алмай* жан беретугындардан емес еді (М.Нысанов). **Дастық көз** — көз тиймеу ушын тигилетуғын дастықтың сыртына тигилген көз, дастықтың курак нағысы.

ДАСТЫҚША ат. Кишкене дастық, дастықтың кишкене түрі.

ДАТ ат. фоль. Арыз, мун. Тайшыхан патша *дат*, деди, арзын болса айт деди («Алпамыс»). Сол уақта 6 ай қатнап *дат* деди. («Алпамыс»). ◇ **Дат бахасы** — анық, шын бахасы.

ДАТҚА ат. гөн. с. Хан сарайындағы жоқары лауазым, атак. Әдилликтің белгиси, *Датқаға* келген адамды, Алдында тик турғызыу («Ер Зийұар»). ◇ **Датқа жай** — арыз сораитугын жай. Хан есиги *датқа* жай, Тар қапылы кең сарай («Едиге»).

ДАТҚАШЫ ат. гөн.с. 1. Ханның атына жазылған арзаларды оған билдирип турыушы сарай хызметкери. Тайшахандай патшаның, *Датқашысы* барды қасына («Алпамыс»). 2. Арыз етиуши. *Датқашы* келмесе сизге оңай ма? Жасауылын жибермеді шырағым... («Ер Зийұар»).

ДАТЛАҰ ф. 1. Жәрдемге шақырып бақырыу. Пулы таусылғанда датлап, Бийхуұда тәнирди ядлап (И.Юсупов). 2. Биреуди жаманлау, биреуди ғыйбатлау. Себеби, «Халқабадтын жолында арбамды өртеп, қулағымды кесип, атымды алып кетти!» — деп, биреу сени айтып *датлап* отыр (Ш.Сейтов). 3. Бийзар болыу, түнилий. Қашан үйге келсем *датлап*, көп тауып келсем де бул аз дейтуғын еді («ҚӘ» г.).

ДАТШЫ ат. фоль. Арзагөй, дауагер.

ДАТЧИК ат. физ. (рус). Өлшенип атырған физикалық муғдар (басым, т-ра, электр кернеуи т. б) ды узатыу, қайта ислеу хәм дизимге алыу ушын сигнал (әдетте, электр сигналларына айландырып беретугын курылма).

ДАҰ I ат. 1. Келиспеушиликтен, қарсы болыудан тууатуғын айтыс, тартыс, жәнжел, талас. Ауырыу астан, *дау* қарындастан (ққ.х.н.м.). Бий көп болса *дау* көп болады (ққ.х.н.м.). 2. Урыу ақсақалларының, бийлердин алдында шешилетуғын талас-тартыслы мәселе. Қун *дауы*, жесир *дауы*. Ең ауыр, шешилмес *дау* жердин *дауы*, Дос азлау мәккар көп душпан әпердим (Х.Дәулетназаров). ◇ **Жүреги дау бермеу** — батына алмаушылық, жүрексинбеу.

ДАҰ II (парсы. — ойында ортада пулды көбейтиу). 1. Ку-марда ортаға тигилген пул ямаса басқа қымбатлы нәрсе. 2. сп. Қарақалпақ қашарман ойынында топты арнаулы таяқ пенен

дау алыу. Нәубет келсе иркилмеймен, «Дау» аламан жайлап-жайлап (Д.Оразов).

ДАҰ-ЖӘНЖЕЛ ат. Хәр түрли тартысыу, жәнжел; қарсылық, келиспеушилик. Бир-бирине болып жау, Үзилмеди, *жәнжел-дау* (Т.Жумамуратов).

ДАҰА ат. (араб. daʿ(un) — *дәри-дәрман, илаж*). **1.** Наұкастың ем табыуы ушын қолланылатуғын нәрсе, улыуа шыпа бағышлаушы нәрсе. Таза хауа-жанға *дауа*. (ққ.х.н.м.). Бирак бизге берилмейди бизге хеш, хасла, Ондай дәртке *дауа* уақыт бир саат (Р.Гамзатов). Дәртке *дауа* минезлери — Адам болса излер едим (Бердақ). **2.** хуқық. Хуқықы бузылған ямаса заң менен қорғалатуғын, пайдасын қорғау ушын судқа, арбитражға қылынатуғын өтиниш. Қыпшақ ялғаннан *дауа* қылды, Дәхметтен мойнына кун салды (Бердақ). **Дауа арзасы** — суд ямаса арбитражға жазба тәризде бериледи. **Дауа мүддети** — шахс өзиниң бузылған хуқықын қорғауы мүмкин болған мүддет. **3.** аұыс. Шара, илаж. Табылған сөзге *дауа жоқ*, Макул сөзге не қарыу? (ққ.х.н.м.). **Дауа болыу** — ем болыу.

ДАҰАГЕР ат. **1.** Наұкасты хәртүрли емлер менен емлеуши, шыпакер адам. **2.** хуқық. Нызамлы түрде өз хуқықларын яки бузылған хуқықларын тиклеу мақсетинде судқа, арбитражға мүрәжат еткен пукара яки юридикалық шахс. Юридикалық шахс судта, хожалық судында бийгәрез рәуиште *дауагер* хәм жууапкер бола алады. («ЕҚ» г.). **3.** аұыс. Талапкер, дауласыушы, айтысыушы. *Дауагериң* қазы болса, дадынды алла берсин (кк.х.н.м.). Нан сындырысып атастырылған қалыңлығы қандайдур себеплер менен басқа жаққа кетип қалса, күйеу оған *дауагер* болып излеп барыуға хақысы бар (Қ.Жәримбетов хәм т.б.). **4.** Кек алыушы, даулаушы. Жуп жағаннан аламыз, *Дауагериң* боламыз, қарсыласып барсақ биз, Сеннен өшти аламыз («Қоблан»).

ДАҰАГЕРЛИК ат. **1.** Тәуипшилиқ, емлеушилиқ, хәр түрли ем буйырыушылық. *Дауагерлик* қылыушы палкер, дууахан хәм қәлпеки тәуиплерге алданбауға шақырыу менен бирге бул сыяқлы адамларға ақыретте азаплар таярлап қойғанының хабарын береді (Пазыйлет). **2.** аұыс. Талапкершилиқ, дауласыушылық, айтысыушылық. Мектеп оқыушыларының көпшилиги алтын хәм гүмис медал алыуға *дауагерлик* қылмақта («ҚЖ» г.).

ДАҒАЙЫ кел. 1. Қайым, қолай. Үш көпшиктің бирін өзін ал, жора, Еккиси қонаққа *дағайы* болар (И.Юсупов). 2. Ем, даға, шыпа. Уллы уламалар жолларын беріп, Азамат болың елге керек *дағайы* (Ү.Тажимуратова).

ДАҒАЛАҒ ф. Емлеу, қарау. *Дағалап* алдына келген бийтапты, Ең баслысы сағалыуын ойлапты (Б.Сарыбаев). Қояр едик *дағалап*, Шыпалы қол билсе емин (К.Рахманов).

ДАҒАЛЫ кел. 1. Еми бар, жазылып кететуғын, шыпалы. Тарийхларға гүәлі сөз, Хәр бир дәртке *дағалы* сөз (И.Юсупов). 2. ауыс. Жөнге түсіп кететуғын, дүзелетуғын, жөнлесетуғын. *Дағалы*, талабы бар Нәпсинди тый, *дағалы*, харам пасық дүньялардан, Қуда пәрманы тутқан болар ол әулийелерден (А.Өтепбергенов). 3. Зәрүр. Өлгенде көрген өгізим, Ол да өзіме *дағалы* (кк.х.н.м.).

ДАҒАСЫЗ кел. *Дағалап* болмайтуғын, еми жоқ. *Дағасыз* кеселлик. *Дағасыз* дәрт мықлап салып кисенин, Сағалыуға қалмаған соң исеним (Ақшолпан Аманияз). 2. ауыс. Қутылып болмайтуғын, илажы, шарасы жоқ. Тартыслы ис, шешілмейди *дағасыз*, Дәлиллейсиз ис кемисин тағасыз. (Қ.Алланиязов).

ДАҒАХАНА ат. ески. Наұкастарды дағалау ислери алып барылатуғын жер, имарат.

ДАҒАМ (араб. — *узаққа созылыу, узақ мүддетлилик, дағамыйлық*). 1. Қандай да бир нәрсениң хәрекет, хәдийсе, уақыя т.б.лардың үзликсиз процеси, барысы. *Дағам* етиу. Тур орныннан, сапарынды *дағам* ет, еле күн узақ... жоллар оннан да узақ... (К.Рахманов). а) Бир нәрсени үзликсиз орынлау. Гапыл болма яд ет Хакны субхы-шам, Хакнын зикри менен болғайсан *дағам* (Әжинияз). б) Мәлим уақытқа дейин созылыу. Бул халат тағы *дағам* ете берсе, Шернияздын динкеси қурып турған жерде кулап түсиуине шубха жоқ (К.Рахманов). 2. Тоқтатылған ис-хәрекет, хәдийсе, уақыя т.б.лардың (тағы *дағам* етиуи) лазым яки мүмкин болған) белеги. Гүрриннің *дағамы*. 3. Бир нәрсениң мәлим жеринен кейинги белеги, изи. Жолдың *дағамы*. 4. лингв. Дағамлы ис-хәрекетти аңлатыушы феийл.

ДАҒАМЛЫ кел. Узақ уақыт дағам еткен ямаса ететуғын, дағамы бар. Оң болсын жасыңыз шадлыққа толы, Шайырлар *дағамлы* бабалар жолы (Ақшолпан Аманияз).

ДАҒАМЛАҒ ф. Хәрекеттин, уақыянын т.б нәрселердин изин дағам етиу. Муңайма, гүрсинбей *дағамла* жолды, Бир сыр бар усы жол бағытларында (Б.Байназаров).

ДАҰАМЛАҰШЫ ат. 1. Өзинен бұрынғының баслаған исин ямаса оның идеясын рауажландырыушы, дауам еттириуши адам. Өткендеги халық шайырларының дәстүрін *дауамлаушы*, айтыс, тарийхый жыр, мақтау тәрийип жанрлары менен шығарма дөретиуши... бири деп таныймыз (Халық даналығы). 2. Питпей қалған исти дауам етиуши адам, киси. ...мал-дүньясына ийелик ететугын, ислерин *дауамлаушы* перзентке зәриу ақсақал урыу басшылар турады (Халық даналығы).

ДАҰАМШЫ ат. Өзинен әуеле баслаған исти дауам еттириуши, мийрасхор. Олардың атағы болды бир батпан, Кейнинде *дауамшы* Жаксыбай атам. (Ө.Қайыпов). Дүньяға келтирди, кууанды, күлди, «*Дауамшым, өмирим, жалғасым*» билди (Ү.Тажимуратова).

ДАҰАМЫЙЛЫҚ ат. 1. Токтаусыз, үзликсиз дауам етиушилик. 2. Дәстүрийлик.

ДАҰКЕС ат. 1. Дауласыуды, айтысыуды жаксы көретугын адам, жәнжелпаз. Күйеу баласы қандай *даукес* екенлигин ким билсин, ол келген соң мәселе пүткиллей улғайып кететугын шығар? (К.Рахманов). 2. Дәхметши, жалахор. — Бәри күрт болып алманы геулер. Бәри сизге *дауагер* булар, Ұа, нервалар, *даукес* нервалар! (И.Юсупов).

ДАҰЛАСТЫРЫҰ дауласыу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ДАҰЛАСЫҰ ф. Дау шығарыу, тартысыу, айтысыу, кейисиу, жәнжеллесиу, шатасыу. *Дауласып* енди хәлексең, Көп пенен көрген той жора (И.Юсупов).

ДАҰЛАҰ ф. Бир нәрсе тууралы айтысыу, дауласыу, тартысыу, шатасыу. Өспейтуғын бала өнбейтуғын дауды *даулайды* (ққ.х.н.м.). Ағартыу жолында бас байлап шыққан, Жұртлас әрманласлар *дауларын* даулап (Х.Дәулетназаров).

ДАҰЛЫ кел. 1. Анық шешилмеген, анықланбаған, жәнжелли, тартыслы. *Даулы* мәселелер. *Даулы* жұмыс. Уйкаспаса сөз де сөзге, Поэзия — *даулы* маған (К.Рахманов). 2. Қолы келгиш, жолы болғыш.

ДАУНА ат. мед. (инглис врачы Л.Дауна) Туума олигофренияның бир формасы, бунда баланың ақыллы зайыплылығы менен бирге оның сыртқы бет әлпети өзине тән көриниске ийе болады. Кеселлик генетикалық болып, буған тийкарынан хромосома топламында (21-жуп) артыкша хромосомалар болыуы себеп болады.

ДАҰРЫҒЫСЫҰ даұрығыу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ДАҰРЫҒЫҰ ф. 1. Даұысының барынша қатты бакырыу, шауқым шығару. Дәүсебендей *даұрығасаң* болып шер, Сен бираздың, түсине енген екенсең (С.Нурымбетов). 2. Хаулығыу, апалақлау, албырау, қысыныу. Усы уақытта есиктен *даұрығып* Мүширип кирип келди (К.Султанов).

ДАҰРЫҚ ат. 1. Даңқ, атақ. Даұрығын еситиу. Бирде жымлык, бирде *даұрық*, Көтермелеп биреулерди (Ж.Алланиязович). ◇ **Даұрық таратыу** — танымалы болуу, хәммеге танылу. **Даұрығы жер жару** — хәмме билиу, танылу, әнгиме болу. Бир нәмәрт пушайман болса исине, *Даұрығы жер жарар*, сыймас ишине (М.Нызанов). 2. Мыш-мыш гәп, хабар, шау-шуу таркалу, хауаза, сүрен. Аттың яманыны сизлерде көрдим, *Даұрық* болса баш-башыға кашады («Әуезхан»). Шайыр болуу *даұрық* салуу жер көкке (К.Рахманов). 3. Бакырыс, шауқым. Балалық — бир салынған *даұрық*, Гей уақлары көкке де сыймас (К.Рахманов). Жаханша менен Қоянкөк, *Даұрық* салып ойнады («Жаханша»).

ДАҰРЫҚПА ат. Бакырып, шауқым шығарын сөйлейтуғын адам, көтерилме киси.

ДАҰЫЛ ат. 1. Қуйынлы хәм шаң араласқан бузып ямаса копарып кетиу қәсийетине ийе болған күшли самал. *Дауыл* болды, үргин үрди, Қосымның камысын түрди (Бердак). Үзиги жоқ *дауыл* менен қарының, Көп паксалы жайдай толқын жарының (Т.Жумамуратов). *Дауыл*, сыран-ысырапыл сүргин, күшли дүбелей. *Дауыл* болды, үргин үрди... Жанымды алды сыран сууык (Бердак). 2. ауыс. Бир күшли хәм әхмийетли уакыя туұралы. Гейде *дауыл* болып турмаса, тынышлыкта зериктирип жибермес не? («ҚЖ» ғ.).

ДАҰЫЛЛАТЫУ дауыллау фейилиниң өзгелик дәрежеси. Арал теңизи жактан көтерилип киятырған кара булт ауылдың үстинен *дауыллатып* өтип атыр (К.Султанов).

ДАҰЫЛЛАУ ф. Дауыл турыу, дауыл көтерилиу. Жамғырым, жау *дауыллап*, минезинди түслетпей (М.Айтжанов).

ДАҰЫЛПАЗ ат. 1. Дабыл қағатуғын, шертетуғын. Қанаты қайырылмас сункар, Қахарман *дауылпаз* едиң (Б.Қайыппазаров). 2. Әскерий саз әсбабы. 3. Қус түри. *Дауылпаз* деген қус болар, дауысы жер жарар (ққ.х.н.м.).

ДАҰЫС ат. 1. Сөйлеу, қосық айтыу, бакырыу, жылау х.т.б. сеслердин бөрин еситиу ағзалары арқалы кабыл қылып алатуғын хәдийсе, сес, хауаз. Бакырысқан дауыс. Бар дауысы менен ямаса дауысының барынша қатты бакырыу, қышқырыу. Порқанның жараған түйедей бакырған *дауысы* хәммени тик аяққа турғызды (К.Айымбетов). ◇ **Дауыс бериу** — дауыс шығарып, әзиниң бар екенлигин билдириу. **Дауыс шығарыу** — а) бир нәрсе деу, дауысын еситтирип сөйлеу, (оқыу), бир нәрсе деу. б) биреу қайтыс болғанда үн шығарып жылау. «Жан бар жерде қаза бар», қарақалпақларда жаназа болып атырған үйге ер адамлар сырттан *дауыс* шығарып киреди (М.Нызанов). **Дауысын өшкир** — ғарғау максетинде айтылған 2. Мәлим бир сыпатларға ийе сес, хауаз. Бәлент *дауыс*. Ақыл айтқан кейиснама *дауысы*, Шанаараққа болар екен жыл азық (К.Рахманов). 3. Механикалық тербелислер нөтийжесинде жүзеге келетуғын хәм кулаққа еситилетуғын хәр қыйлы дауыслар. Аяқ *дауысы*. Самолёт *дауысы*. Тәнепис уақты болмай-ақ мектеп қоңырауының шынғырлаған *дауысы* шықты («Жеткиншек» г). 4. Шауқым, шауқым-сүрен. Бул не *дауыс*? Ким бакырды? — деп хаплығып кирип келди Базар апа. («ҚӘ» г.). 5. физ. Хауа ямаса басқа бир орталық тәсиринде майда бөлекшелердин толқын тәризли тербелисли хәрекети. Дауыс тезлиги. Кулаққа еситилмейтуғын дауыслар. 6. сия. Сайлауларда ямаса бир нәрсени шешиуде өз пикирин билдириу хуқықы хәм усылы. Бул жаңалықтың сайлаушыларымыз ушын өткен сайлауда қандай депутатқа *дауыс бергенин* анлап жетиу ушын үлкен имканият екенлиги анық («ЕҚ» г.). ◇ **Дауыс бериу** — а) сайлау уақтында усынған кандидатты қоллау. б) шақырған дауысқа сес қайтарып жууап бериу. Сайлау күни әзи жасайтуғын жерде болыу имканиятына ийе болмаған сайлаушы мүддетинен бурын *дауыс бериу* хуқықына ийе («ЕҚ» г). **Дауысқа қойыу** (салыу) — жыйналыста, конференцияда ямаса мәжилисте белғили бир мәселени, усынысты қанша адамның қоллайтуғынын билиу ушын қол көтериу ямаса бюллетень арқалы жасырын дауыс бергизиу. 7. муз. Сестин тәсир етиу күши. Дуўтардың *дауысы* еки тарында, Бұлбилдин ырғағы гүлдин барында (К.Омаров). **Саз дауыс** — бир тегис дауыс, бир жөн дауыс, дауысы жақсы, жағымлы. Саз *дауысқа* қос сестинди, хауазыңнан әлем тиксинди

(А.Қосымбетова). Хәужар айтқан кызлардың, *Саз дауысы* еситилер (Д.Нурсеитов).

ДАҰЫСЛАСЫҰ дауыслау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДАҰЫСЛАТЫҰ дауыслау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДАҰЫСЛАҰ ф. 1. Бакырыу, кышкырыу, кыйғырыу. Дәртли тикен кирсе *дауыслап* күлдим, Жаманнан бир күлки карыздур бизге (С.Айтмуратова). 2. Биреуди шақырыу, кетип баратырган адамға дауыслау. Айсултанға дууай-дууай сәлем айт деп, — изимнен *дауыслап* жағанды еки қоллап услауың менен қала бердің. (Г.Есемуратова). 3. Дауысты қатты еситтирип шығарыу. *Дауыслап* оқып бер, балам! (Т.Қайыпбергенев). *Китапты дауыслап* оқыу.

ДАҰЫСЛЫ кел. 1. грамм. Айтылған сөздің ауыздан иркинишсиз еркин шығатуғын (вокализм) сеслери туұралы.

◇ **Дауыслы сеслер.** Қатты шығатуғын сес, күшли сесли.

ДАҰЫССЫЗ кел. грамм. (консонантизм) — ауыздың азыкем ашылыуы менен сөйлеу ағзаларының бир-бирине жақынласыуы ямаса тийиуінен жасалған сеслер. ◇ **Дауыссыз сеслер.**

ДАФНА ат. миф. 1. Грек мифологиясында дәрәя қудайы қызы. Аполлон оны сүйин қалып, изинен қалмаған, *Дафна* атасы Пенейден жәрдем сораған. Пеней дафнаны лавр терегине айландырған. 2. бот. Лавр тәризлилер семействосына тийисли хәрдайым жасыл болып туратуғын терек.

ДАХМА ат. (парсы. — *жер астындағы сығанақ, қәбир*). Қәбир үстінде орнатылған естелик. Бизін эрамызға шекемги II–IV әсирлерде зароастризм дини бойынша Шылпық *дахма* сыпатында салынған хәм пайдаланылған. («ЕҚ» г.).

ДАХА ат. (араб. — *зийреклик, ақыллылық*). 1. Ақыллы, тенсиз кәбилет. 2. Усындай кәбилетке ийе; гений.

ДАХАНА ат. фоль. Ауыз. Тәрийип етсем, ауызы писте дахана, Мискин шерип сыйынарман мәулана. («Шахы Мутлак»).

ДАХЫЙ кел. Дахаларға тән болған, пазыйлетке ийе.

ДАХЫЙЛЫҚ ат. Дахалық дәрежесине жеткен, сондай пазыйлетке ийе болыу.

ДАШ ат. фоль. 1. Шөлистанлық. Ат сүринген *дашыңды*, ағызарман көзиннен жасыңды, егленбей мине бер түйеге

(«Алпамыс»). 2. Узақ, алыс. Дәрғахынан куұды жырак, *даш* болды (Әжинияз).

ДАШНАМАЛАСЫҒУ ф. фоль. Өжетлесиу, ерегисиу, айтысыу. Оннан соңғы күнинде атмай берип, найза урып, *дашнамаласып* қайтады («Ер Шора»). ◇ **Дашнам қылыу** – бакырыу, сөгиу. Малика *дашнам* қылып, оның қолын қакты («Шахы мутлак»).

ДАЦИТ ат. геогр. (лат. Dacia – *Дакия*). Қыпшкыл эффузив тау жынысы Гронодиорит хәм кварцлы диоритлердин эффузив түри. *Дацит* қурылыс материалы.

ДАЧА ат. (р. Дать – *беріу сөзинен*) Жазда дем алыу ушын қаладан тысқарыда салынған үй-жай, бағ-шарбақлы жай, дала хәули. *Дача*, курорт, бәзим, жәннетлер, Жанан қызлар, саз хәм сәубетлер (К.Рахманов).

ДӘБДЕБЕ ат. (араб. Dabdabat (un) – *кескин түс беріу, кескин түс алыу*). Дыққатын тартыу ушын керегинен артық дәрежеде бөрттирип жиберилген жағдай мәнисин аңлатады, яғный қандай да бир болажақ нәрсени салтанатлы етип, атағын шығарыу мақсетинде көп сөз етиүшилиқ, келисигин келтирип даңқын шығарыу. Инсан көзи тоймас хеш бир нәрсеге, Таусылмайды жұмыс, той хәм *дәбдебе* (Ү.Бийжанова) 2. Мен-менлик, көкиреклик пенен исленген хәрекет; әйтеуір хаулықпалық. *Дәбдебе* даңқ белгиси жоқ төсинде, мен бир жай адамман көптин ишинде (Б.Қайыпназаров). 3. Хәдден тысқары сәнлилик, саулат, иззетлилик. Тойға жараспайды қуры *дәбдебе*, Қәрежетти шашпау керек хәр неге (К.Рахманов). 4. аұыс. Қуры шауқым, әйтеуір гәп, бадабат. Тек көтерер ак қағазлар, *Дәбдебе* сөзинди халқым (А.Дауышбаев). **Дәбдебе көтериу** – шауқым шығарыу, жәнжел көтериу.

ДӘБДЕБЕЛИ кел. 1. Ләрзеге келтиретуғын. *Дәбдебели* гүлдирмама; Дүньядағы ең шауқымлы хәм *дәбдебели* салют атылды. («ҚЖ» г.). 2. Салтанатлы, келисиги келген, даңқы шыққан. *Дәбдебели* той. Қарун яңлы малы-мүлкін ағыл-тегил бир кән болса, Дөгерегин *дәбдебели* сондай бир саулатлы сән болса (Ә.Өтепбергенов). 3. аұыс. Гән-сөзли, шауқымлы. Бундай *дәбдебели* отырыспаға араласып қалғанына Шернияз қысынып терлеп сала берди (К.Рахманов).

ДӘБДЕБЕПАЗ ат. Артықмаш дәрежеде дәбдебели хәрекет, отырысларды тәуір көретуғын, мәниссиз, қуры дәбдебелерге берилген шахс.

ДӘБДЕБЕПАЗЛЫҚ 1. Дәбдебеге, куры артықмаш салтанатқа толы хәрекет. Деген менен, соңғы жыллары тойлар, шаңарақлық салтанатлар, мереке хәм мәресимлерди өткериүде *дәбдебепазлық* ким озарлық иллетлери орын алмақта. («ЕК» г.).

2. Әмелий ис орнына куры үәделер, бәлентпәрүаз гәплер менен әүере болыў. К.Худайбергенов XX әсирдин 50–60-жылларындағы каракалпак поэзиясына тән болған көпшилик шайырларда ушырасатуғын *дәбдебепаразлық*, көмpek сөзлилик хәм шақырық формасындағы лирикалық қахарманды жүрек сезимлерин қытықлай алмайды... («Илим хәм жәмийет» ж.).

ДӘБДИҰ к. дебдиұ.

ДӘБИЛХАНА ат. фоль. Тәбле, сейисхана, ойынхана. Әне, Әүез уған бул сөзди айтып атасы билән хошласып, майханадан шығып *дәбилханаға* барып көрдиким, дәбилханада Гөрүғлының екки аты ойнап тур еди («Әүезхан»).

ДӘБИР ат. Дала, тегис кеңислик. Атларды шапқанман майдан *дәбирге*, бадам атым шыдамайды жәбирге («Иззет қыз»).

ДӘБЛЕ ат. фоль. Ат байлайтуғын орын. Мәжнүн деген тулпарды *дәблесине* байлады («Мәспатша»).

ДӘГМЕНТ к. Дегмент.

ДӘДӘГА ат. Кара үйдин үзигине жабыстырылатуғын киши кийиз усылай аталады.

ДӘДИЛ кел. **1.** Ашықтан-ашық, қорықпай хәрекет ететуғын, батыр, дәүжүрек. **Дәдил** жигит. **2.** Батыллық пенен алға илгерилеуши. *Дәдил* кәдем. **3.** Қорқпай, биймәлел, исеним менен, тартынбай. *Дәдил* жууап.

ДӘДИЛЛИК ат. Өзине исенген, дәүжүрек, тетиклик.

ДӘДИМАН к. Дадымал. Дәлил, дадымал. Патшаның ашыуы келип бул иске, «мениң келип тобыма, сансыз көбиме *дәдиман* айтқандай қандай шер екен» деп, жети жасар баладан, жетпис жасар ғаррыға шекем, адам жыйнап, әнжам қылды («Бозуғлан»).

ДӘЙДИ кел. Қанғыбас, қыдырауық, гезенде. Қосық — дәртли кеуиллерге ем болады, Түсинбеслер *дәйди* ийтке тең болады (С.Айтмуратова). ◇ **Дәйди мәхәл** — биймәхәл, (кеште). Жүргениң шөли-сахралар, отырсаң бир *дәйди* мәхәл («Шийрин-Шекер»).

ДӘЙЕК ат. Ғәллениң гектарына қарай салынатуғын салық. Хан егинди дайысы арқалы дәйеклетипти, *дәйекти* ауыр салыпты.

ДӘЙЕКСИЗ кел. Тийкарсыз, дәлилсиз. Ха солай, *дәйексиз* бир нәрсе болса керек (Т.Қайыпбергенов).

ДӘКЕНЕ ат. Хаял-қызларға басты ораудың бир түрі. Басына оралған шақлы *дәкенесине* сын көз бенен тигиледи... (Т.Қайыпбергенов).

ДӘККИ ат. 1. Хұжимди қайтарыу үшін исленген шешиуши хәрекет, қарсылық, сокқы. Душпанға *дәкки* бериу. Берер едим оған *дәкки*, Хал-дәрманды қуртты салық (Бердак). Бурын *дәкки* жемеген, Есабы жоқ, саны жоқ, Лақ-лақ жатқан көп қалмақ («Қоблан»). 2. Қорлық, жәбир, азап. *Дәккини* Халмурат қудасынан көрипти (К.Султанов). 3. Надурыс ис-хәрекеті үшін айтылған ашшы гәп, кейиу. Салық жөнінде бурынғы ханлардан хәм талай *дәкки* жеп, талай ақырет еситсе де хеш қайсысы зинданның басына жетелеп бармаған еди (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Дәкки жеу** — Саяқ жүрсең, *дәкки жейсең* (ққ.х.н.м.).

ДӘЛ р. 1. Тап, туппа-туұры, саррас, нағыз. Айтқан сөздің хәммесин Гүлайымға *дәл* айтты («Қырк қыз»). ◇ **Дәл келиу** — туппа-туұры келиу, саррас келиу. Күйеу баласының айтқанлары усы әңгимеге *дәл келип тур* (К.Рахманов). **Дәл тийиу** — туұры тийиу, нақ тийиу. 2. Қәтеден жырақ, қәтесиз. Дәл жууап. Дәл анық айтылады минезимиз, Шаң баспай оқылар өмир кітабы (Б.Сарыбаев).

ДӘЛБИР кел. Ушқалақ, жеңіл, елпилдек.

ДӘЛБИРЕК кел. Жеңилірек, елпилдегірек адам, кисі. Сен корқасан, *дәлбирек*, адамның құдіретлі күшіне исенбейсен (Ө.Хожаниязов).

ДӘЛДИР кел. Делбе-қырсық, аңқау, хаулықпа. Дым жетпей баратыр тар көшесінде, кең көшесі *дәлдір* етип қояды (С.Ибрагимов).

ДӘЛДИРЕК кел. Аңкылдаған, елбирек, хаулықпа, аңқау.

ДӘЛДИРЕКЛЕУ ф. Аңкылдау, елбиреклеу.

ДӘЛДАЛШЫ ат. 1. Көбинесе малды сатыушы менен алыушының арасына түсіп, ширинкене алып, сауданы келистириуши адам, кисі. Араға бир *дәлдалшы* салып, киширек бир туұшаның пулына алады (Т.Қайыпбергенов). Тышқақ ылақ паданы бүлдірер, *Дәлдалшы* көбейсе, қаланы бүлдірер (ққ.х.н.м.). 2. Ортада туып, жөнсиз ислерди арашалаушы, ортаға түсиуши, мурасашы. — Бул айтыс-жәнжелді шешиу керек, — деп, *дәлдалшы* ақыл-ой шықты да төрге (М.Қарабаев).

ДӘЛДЕ ат. Кейпиятты көтеріуші, күш-ғайрат, мәртлик, дәдиллик бериуші руұхый жәрдем, қорғау, жыллы сөз. **Дәлде** болыу. Жетер...! Шадланыуға өзінди шәртле, Ұақыт жанымызға сүртеди дәлде (А.Аматов). ◇ **Өз-өзине дәлде болыу** – өзін-өзі жубатыу, тәселле бериу, өзін ушлап-тутыу.

ДӘЛИ кел. Сакый, төкпе, йошлы. *Дәли* жигит. Әндийшели ис питирмес, Майданда *дәли* болмаса (Мақтымқулы). Қыз-келини тууған айдай, Жигитлери *дәли* келер (И.Юсупов).

ДӘЛИЗ ат. Қурылыста турақ жай хәм мийманханаларға тутас қурылған қосымша хана. Киши, узын бөлме болып, көбинесе 1,2 хәм басқа бөлмелердің ортасына қурылады хәм сол бөлмелерге дәлиз арқалы кириледі. 3–4 хананы байланыстырыушы, еки тәрәпи хәм кириу есигиниң қарсы тәрәплеринде ишки есиклерге ийе болған дәлизлерде бар. Далаға кирип шыққанында *дәлизде* екинши қапыны көрген еди (Т.Қайыпбергенов).

ДӘЛИЛ ат. (араб. – *белги, из, себеп*) **1.** Пикир, ойлау хәм сол сыяқлы нәрселерди тастыйықлаушы, олар хаққында себеп бола алатуғын нәрсе, факт. Исенимли *дәлил*, күшли *дәлил*. Төбе керек-шығыу ушын тауды асып, *Дәлил* керек-жығыу ушын дауласып (Ж.Нажиматдинов). **2.** Суд ислеринде (дәлилениу) анықланыуы зәрүр болған жағдайларды тастыйықлайтуғын ямаса бийкарлайтуғын түрли фактли мағлыұматлар. Дәлил судта хақыйкатты анықлап, әдил қарарға келиу ушын жалғыз тийкар болып есапланады. Демеге *дәлил* жоқ «халық душпаны», Шықтыма қыялдан, ойдан билмедик (К.Нурмухаммедов). ◇ **Зат пенен келтирилген дәлил ямаса материаллық дәлил** – жынаятты сыпатлайтуғын буйымлар. **Туұры дәлил** – туұрыдан-туұры. **3.** Себеп, сылтау. Әлбетте, Рәушан бул ислерди айтып, *дәлил* етип отырмады (Ж.Аймурзаев). **Дәлил болыу** – сыпатлау, мысал болыу. **Дәлил етиу** – қандай да бир иске йошландыруу, мәсләхәт бериу.

ДӘЛИЛЛЕМЕ ат. **1.** Қандай да бир нәрсени тастыйықлайтуғын аргумент, айғақ. Буннан басқа *дәлилеме* жоқ еди (Т.Қайыпбергенов). – Әлбетте, заң ушын айыплауға буннан артық дәлилеме керек пе? Әлбетте, жоқ. (Г.Есемуратова). **2.** Жаңа кәделер дәретип шығаратуғын ой жуұмағының системасы.

ДӘЛИЛЛЕНИУ дәлиллеу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ДӘЛИЛЛЕСИҰ 1. Дәлиллеу фәйилиниң шериклик дәрежеси. Мен онын менен узак *дәлиллесип* отырмау ушын үндемедим (Т.Қайыпбергенов). 2. фоль. Сөз алысыу, дәреклесіу. *Дәлиллесек* алар ойын, хан сөзлерин қабыл алып («Аманбай батыр»).

ДӘЛИЛЛЕТІҰ дәлиллеу фәйилиниң өзгелик дәрежеси.

ДӘЛИЛЛЕҰ ф. 1. Пикир, ойлау, тастыйықлаудың туурылығын ямаса болып өткен уақыя-хәдийселердин шынлығын дәлил, хужжет пенен тастыйықлау. Пикирин дәлиллеу. Сениң сенлигинди хакыйкый *дәлиллен*, Соншелли жупыны хәм сақау музам (И.Юсупов). 2. лог. мат. Қандай бир қағыйданың яки дауаның туурылығын басқа мәлим қағыйдалар тийкарында логикалық ойлау хәм *дәлиллер* менен тастыйықлау. Теореманы *дәлиллеу*. Фактлерди *дәлиллеу*.

ДӘЛИЛЛИ кел. Дәлилленген, мойынланған, сыпатланған, тастыйықланған. Большевиклердин елдеги ири жер ийелери менен дин уәкиллеринен сескениуине де *дәлилли* себеплер бар еди (М.Нызанов).

ДАЛКӘРД ат. фоль. Көкирек тусы. *Далкәрдыңа* койған сия бул шашың, себеп не, атауда жалғызды башың («Бозуғлан»).

ДӘЛКЕК ат. Хәзил ушын айтылған мысқыл, әжиуа, сықақ сөз. Сени жорта ойнап *дәлкек* етип ем, Ойнағанды билемдин бе, хаялым? («Қырк кыз») ◇ **Дәлкек айтыу** — хәзил айтыу. Енди *дәлкек айтып* ойнағым келсе, Өзиндей бир досты излейин кайдан? (К.Каримов). **Дәлкектің изин алыу** — хәзил сөздин изин дауамлау. **Дәлкек етиу** — мазақ қылу, хәзиллесіу. Жолға шығып алайық, оннан кейин сени тамаққа гүпти қыламан, — Ажар *дәлкек* етип мыйығын тартты (К.Султанов).

ДӘЛКЕКЛЕСИҰ дәлкеклеу фәйилиниң шериклик дәрежеси. Хәзиллесіу, ойнау. *Дәлкеклесіуге* жездениң, ғаррысы-жасы болмас (ққ.х.н.м.).

ДӘЛКЕКЛЕҰ ф. 1. Хәзиллесип бир нәрсе айтыу, ойнау, басқылау. — Женгең дилуар ғой, иним, — деп *дәлкеклен* Қалмен сыртқа шықты (К.Султанов). 2. Мазақлау, масқаралау. Неге күлкениңди билгим келеди, *Дәлкеклен* өзінди илгим келеди (А.Крамов).

ДӘЛКЕКЛИК ат. Хәзил сөз айтып басқылаушылық.

ДӘЛКЕКШИ ат. Хәзилкеш, күлкили сөзли адам, киси.

ДӘЛЛЕҰ ф. Гөзлеу, нышаналау, туурылау. Мылтықты дәллеп атыу.

ДӘЛТЕК ат. бот. Шырмауық, түйесинир (өсимлик). ...түбин сағал геулеген, үстин *дәлтек* басқан бир ғарры жийде бар... («Алпамыс»).

ДӘЛҮҰ ат. Териден ямаса ағаштан исленип, қуйыдан суу алыу ушын арналған буйым.

ДӘМ ат. (арабша. *маза, жағымлы сезим*). 1. Татып ямаса жалап көріп билинетуғын; маза, татым сезиуши ағзалар тәсиринен пайда болатуғын сезим, маза, татым. Ашшы *дәм*, Душшы *дәм*. Бир түйір дуз бенен *дәм* кирер асқа, Бир дузсыз сөз бенен ғам түсер басқа (А.Қаражанов). 2. Ауыздың силекей пердеси арқалы билетуғын сыртқы бес сезимнің бири. Ауызға *дәм*, қарынға май питирмей, Шайнағаным ауқат емес, шөп болды (И.Юсупов.). 3. ауыс. Бастан кеширилген яки өткен тәсир, рәхәт. Лауазымлық *дәмин* бир көрген адам, әлбетте өзгереді, өзін басқаша сезеді, — деди ойшаң түрде төменге карап («ҚӘ» г.). 3. фоль. Уақыт, дәуір. Ғәниймет кор бу *дәмиңни*, Шах пәрман етмесдин бурын («Ғәрип ашық»). 4. Ауқат. ◇ *Дәм татыу, дәмин көриу* — ауыз тийиу, азырақ жеп көриу. *Дәм-дуз татар-татнастан-ақ* Асығаман қайтыуға (К.Рахманов). *Сөзиниң дәми жоқ* — сөзиниң мәниси, мазасы, пәтиуасы жоқ.

ДӘМ-БӘДӘМ р. фоль. Демде, тез, хәп заматта, хәр демде. Дәртим артар *дәм-бәдәмдин*, Қутылмадым хәргиз ғамдин (Әжинияз).

ДӘМБИЛШЕК кел. к. Дембелше. Келте бойлы, тапалтас. Келте бақай мәнтирсек, орта бойлы, *дәмбилшек*, бул да жортты кейнинен («Шәрьяр»).

ДӘМЕ ат. (арабша. *күшли тилек, арзыу; ашкөзлик*). 1. Биреуден бир нәрсе өндириу сезими, өзиники қылыу, алыуға умтылыу. Хәкери таздың *дәмеси*, Шул қызлардан болған екен (Бердақ). *Дәме* қылма биреуден, Жасайын десен азапсыз (кк.х.н.м.). 2. Үмит етип күтиушилик, үмитлениушилик. Бир перзенттиң кеминен, Пәтия берін бизлерге, Тек сол *дәмем* сизлерден, Бир туяқ қалса излерде («Алпамыс»). *Дәме* еткенге өкпе ет (кк.х.н.м.). 3. Адам аты, исми. ◇ *Дәмеси бар* — кәлеуи, нийети, тилеги, үмити бар. Сени келер деген бир *дәмеси бар* екен, қызыл тилин жалдаған, барған еки елшини қуры сөз бенен алдаған екен («Алпамыс»). *Дәме қылыу* — биреуден үмит етиу, үмитлениу, көз тигиу. Қанаат қылып иззетте тут өзінди, *Дәме қылып* сарғайтпағыл жүзинди (Мактымқулы).

ДӘМЕГӨЙ кел. Бир нәрсени алыуға умтылыушы, олжа күтиүши, үмит етиүши, дәме етиүши, үмитлениүши, дәмелениүши. *Дәмегөй* адам. Көзлерим жолына гиряна карап, *Дәмегөй* қыяллар кетер ме тарап? (Н.Жангелдиев). **◇ Дәмегөй болыу** — нийетлениу, үмитлениу, күтиу. Ярым хан ағасынан *дәмегөй* болып, сол жыллары Құлымбет те атқа минди (К.Султанов).

ДӘМЕГӨЙЛИК ат. Биреуден бир нәрсе күтиу яки соның хәрекетинде болыу. Үмит етиушилик, исениушилик. Хеш нәрсе керек емес жеке маған, Мен емес *дәмегөйлик* ете қалған (Ө.Байназаров). Сөйтип *дәмегөйлик* несийбин терер, Руұхы аянышлы жаслар бул манда (А.Дауышбаев).

ДӘМЕДАР қ. Дәмегөй. Жағы тынбас қызды жигит унатпай, Үндемеген қыздан болар *дәмедар* (К.Рахманов).

ДӘМЕДАРЛЫҚ қ. дәмегөйлик.

ДӘМЕЛЕНДИРИУ дәмелениу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ДӘМЕЛЕНИУ ф. Үмитлениу, дәме етиу, исеним билдириу. Мен де бардым *дәмеленип*, Нәубеттің ең алды болып (Т.Жумамуратов).

ДӘМЕЛИ кел. Биреуден ямаса бир нәрседен үмити бар, дәмеси бар. Олар жетимди жарылқар деп Құлымбет бийден *дәмели* (К.Султанов).

ДӘМИКТИРИУ дәмигиу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ДӘМИГИУ ф. Бир нәрсеге әдетлениу, үйреніп кетиу. *Дәмиккеннен* қуныққан жаман (кк.х.н.м.). ..өзі жемтік сораиды, әбден дәмигип, соңында өзі күсей баслайды (Е.Өтепбергенов).

ДӘМЛИ кел. 1. Дәми бар, мазасы бар, маза енген, мазалы. *Дәмли* аұқат. *Дәмли* қауын. Жегенмен ең *дәмли* зағара нанды, Атам аұылында ошақ нур шашқан (Ж.Анетеев). 2. аұыс. Маңызлы, жағымлы сезимлер. *Дәмли* мәүритлер. Ярдың посасы жоқ ләблери *дәмли*, Дүбелей аралас дауылдаман мен (А.Крамов).

ДӘМСИЗ кел. 1. Дәми, мазасы жоқ, биймаза. *Дәмсиз* аұқат. Бүгін асқан аұқатыңыз *дәмсиз* деп, кетсем де мийрими сөнбеген анам (З.Жийемуратова). 2. Мәниси жоқ, мәниссиз. Сен аұзына бас қулып, *Дәмсиз* сөйлеу — пәс қылық (К.Рахманов).

ДӘН ат. 1. (парсы. — *туқым, дәне*). Ғәлле егинлер мийуеси (жемиси) ямаса дәнли хәм собықлы өсимликлердің туқымы,

дийқаншылықта жетистірілетуғын тийкарғы өнімлердин бири. Дән инсан пайдаланатуғын азық-аўқат, ун, пиво, крахмал, спирт, аралас жем таярлау ушын шийки зат хәм аўыл хожалығы хайуанлары ушын тойымлы азықлық. Арпа *дәни*. Арпаның бир *дәнин* күннің шығысына шашты, бир *дәнин* батысына шашты («Алпамыс»). **2.** Дақыл, гәлле. *Дәни* жоқ деп қаптан түңилме (ққ.х.н.м.). *Дән* жоқта дийуана да қыстайды (ққ.х.н.м.). **3.** Қусларға азық сыпатында берилетуғын азықлық. Тауықларға *дән* салыу. Жүери атлар ушын жем, тауыққа *дән* болады (М.Нысанов). *Дән* жоқ жерде торғай болдым, Оны хеш ким билген емес (Бердақ). **4.** аўыс. Бир нәрсенин негизи, тийкары, маңызы. Хәр айдың өз саўлаты бар, сәни бар, Октябрьдин телек толы *дәни* бар («Әмиүдәрья» ж.).

ДӘНДАН ат. гән.с. **1.** Тис. Турым карақалпак, неге үәзирдин еки *дәнданын* сындырдың депти. **2.** қ. Дәндан. Пилдин сүйеги. Керегеси гертпе алтын, Ууығы бар сап гүмис, Шаңырағы *дәнданнан*, Ақ полаттан жаптырған («Қоблан»). Ууықларын *дәнданнан*, Табалдырық маңлайшасын, Сом алтыннан куйдырды («Мәспатша»).

ДӘНДАНА к. дәндене ат. Маланың бир түри. Сүрилген жердин кесек-топырағын езип, майдалау ушын күш-көликтин соңына тиркеп сүйрейтуғын жууан ағаш. Жел қуып думанды, бир күн кетер булт, Булт кетсе басынды *дәндана* әйлер (Күнхожа).

ДӘНЕ ат. Жемислердин хәм палыз егинлеринин ишиндеги туқымы. Еккенлерим шықты пуш дәне, Қойным толы бәри пуш *дәме* (Ж.Карим).

ДӘНЕК дәне ат. (парсы. *мағыздың қатты қабығы*). Гейпара етли мийуелер (ерик, шабдал т.б) ишиндеги қатты пошақ ямаса мағыздан ибарат туқымы, яғный етли мийуе арасындағы туқымды орап алған қабықлы бөлеги (эндокарп). Туқымнын ишиндеги *дәнеси*. Ерик *дәнеги*.

ДӘНЕКТЕЙ кел. Үлкенлиги дәнек көлеминдей келетуғын, көлеми хәм формасы *дәнек* сыяқлы болған.

ДӘНЕКЕР ат. **1.** грамм. Көмекши сөзлердин үлкен бир топарын қурап, олар сөз бенен сөзди, сондай-ақ, қоспа гәплердин қурамындағы жай гәплердин араларын байланыстыру ушын қолланылатуғын көмекши сөзлер. **Дара дәнекерлер** — тек бир ғана сөз яки компоненттен ибарат болады: я, ямаса, лекин т.б. **Дизбеклеуши дәнекерлер** — гәптин

биргелкили ағзалары менен дизбекли қоспа гәптеги жай гәптерди бир-бири менен тең түрде байланыстырады хәм олардағы хәр түрли мәнилик қатнастарды билдиреди. **Дәнекерсиз қоспа гәптер** — семантикалық дүзилісі курамындағы жай гәптердің мазмун, интонация, орын тәртіп, лексикалық хәм морфологиялық кураалардың қатнасы арқалы анықланады. **2.** тех. Еки металлды бириктиріу, курау ушын арасына салынған кепсер. **3.** ауыс. Бириктиріуши, беккемлеуши. Алыслай бересең қол жуып, *Дәнекер* анаңыз болмаса (Г.Дәулетова).

ДӘНЕКЕРЛЕНИУ дәнекерлеу феиилинин белгисиз дәрежеси.

ДӘНЕКЕРЛЕСИУ дәнекерлеу феиилинин шериклик дәрежеси.

ДӘНЕКЕРЛЕТИУ дәнекерлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ДӘНЕКЕРЛЕУ ф. **1.** тех. Еки металды ямаса металдан исленген затты мыс, гүмис хәм қалайы менен кепсерлеу. **2.** Бириктиріу, курастырыу, услаттырыу. ...Кеуиллерди бир-бирине байлап, *дәнекерлеп* турған илим жоқ еди (С.Ибрагимов).

ДӘНЛИ кел. Дәнге тийісли, байланысли. Дәнли азықлық затлар адамның ақылына күш-қуат береді («КЖ» г.). ◇ **Дәнли егинлер** — дән ушын егилетуғын ең зәрүрлі ауыл хожалығы егинлери жыйындысы. *Дәнли* егинлердің жоқары өнімдарлығы... дән жетистириуи кескин көбейтиу бүгинги күннің әхмийетли мәселеси болып табылады («ЕК» г.).

ДӘНЕМЕ фоль. Хештене, хеш нәрсе. Жолаушы айтар сөзин биле алмайсан, жала етип, *дәнемени* таба алмайсан (ққ.х.фоль.).

ДӘНХАНА ат. Ғәлле сақлауға арналған бөлме, жай, орын, телек.

ДӘНГЕСЕ ат. фоль. Бийталап, қосжақпас. Дәме еткеннен дән сорама, *Дәңгеседен* жөн сорама (ққ.х.н.м.).

ДӘНГИЛ ат. ауыс. **1.** Дым, хеш нәрсе. Атлының несийбеси алтау, ешеклиники екеу, жаяуға — дәңгил де жоқ (ққ.х.н.м.). Тары түе дәңгил де жоқ, куры сөзден қырман болды (Бердак). **2.** Түйме, қонырау. Биреу еди *дәңгилім*, екеу болды шәңгилім (ққ.х.н.м.).

ДӘНГИР МЫЛТЫҚ ат. фоль. Узын мылтық. «Усы сары ала атым астымда болса, кескир қылышым болса, *дәңгир мылтығым* болса, көп әскер үстиме келсе, биреуін аман

жибермес едим-ау», — деген баланың көкирегіне Рүстемнин ғайраты кирди дейди (кк.х.е.).

ДӘП ат. 1. Кепшик тәризли, жука тери менен дөңгелек каснаққа қапланған, каснағының (жийегинин) қыр дөгерігіне дөңгелек шыңғалар тағылған, бармақ пенен қағып шертилетуғын саз әсбабы. Арбада *дәп* қағып, шертип баламан, Келди жуұдырласып кеуіллі кәрұан (И.Юсупов). *Дәп* қағылып атыр, Топ-топ, шоқ-шоқ («Алпамыс»). 2. ауыс. Жоқ болды, куртылды. Ешбай келип гөне сазлар *дәп* болды (кк.х.н.м.). ◇ **Дәп етиү** — 1. жоқ етиү, куртыү, өлтириү. Әгер өлсе қолымда, *дәп етермен* бир жерге («Шәрьяр»). 2. Қутқарыү. Қостарымсаң түрлі бөледен *дәп* ет, Жол бурды деп қапа болма сәүдигим («Курбанбек»).

ДӘПЕҢ кел. Жоталы, үлкен, бийик, ири денели. Жол баслаған *дәпең*, жүзи пискен зағарадай, кара сақал муртлы киси — Дәлибай еди (Т.Қайыпбергенев).

ДӘПИНИҰ ф. Ашыү менен гижинип көтерілип сөйлеү. *Дәпинип* сөйлейсең менменлик пенен, Бизге баян әйле келген елинди («Қырк қыз»). Деп *дәпинип* қарап турды, Былғап суұға ылақтырды (Т.Жумамуратов). ◇ **Дәпин етиү** — жерлеү, көмиү. Ай, ата, ондай болған болса қайталы, өз қолым менен ақ жауып, арыү кепинлеп хәм жаназасын оқып, өз қолым менен *дәпин етип* қайтайын, — деди («Сәлимжан»).

ДӘПТЕР ат. (араб<грек. *diftera* — қағаз орамы). Кітапша формасында тигілген, бетленген хат жазыү, сүүрет салыүға арналған таза қағаз бетлери. Жазыүға арналған сызықлы қағаз, мектеп оқыұшыларына керек жазыү қуралларының бири. Ири сызықлы *дәптер*, сүүрет *дәптери*. Көзи көргіш кеуіллери соқырдың, Тәрийипине он бес *дәптер* толтырдым (Ө.Байназаров). ◇ **Вексель дәптери** — Қарыздарлардың қарызы хәм оны төлеү мүддетлери дизимге алынған хұжжет. **Күнделик дәптер** — оқыұшының сабақларға қатнасыуы хәм өзлестіриуіне тийисли мағлыұматлары дизимге алыү дәптери. **Нота дәптери** — музыка ноталары дизимге алынған дәптер. **Үй дәптери** — бир шаңарак, хожалықта жасаушылардың белгили аймақта, мәнзилде дизимге алынғанлығы хакқындағы рәсмий дәптер. **Шахстың күнделикли өмири дауамыида көрген** — билген кеширмелерин жазып баратуғын дәптери. **Арыз дәптери** — сауда-сатық хәм басқа шөлкемлерде клиентлер, пукаралар өз арыз хәм шағымларын жазып кетиүге арналған дәптер. **Есапқа алыү**

дәптери — шахслардың аты, фамилиясы хәм оларға, олардың жумыс хәрекетлерине тийисли мағлыұматлар дизимге алынатуғын дәптер.

ДӘПТЕРШЕ ат. Дәптердің көлеми жағынан кишкенеси. Мийнет дәптершеси.

ДӘПШИ ат. Дәп қағыушы, музыкант. Сиз дәпши болың, биз хәүескерлер дөгерегин шөлкемлестирейик! — деди шын ықласы менен (Ш.Сейтов).

ДӘРАМАТ ат. 1. эк. Кең мәниде кирис болған хәр қандай пул қаржылары ямаса пул қунына ийе болған материаллық байлықларды алыұ, экономикалық субъект, өз хызмети нәтийжесине қарай алатуғын пул хәм товар-материаллық түсим (пайда). Хожалық *дәраматы*, кәрхана *дәраматы*, мәмлекетлик *дәрама*т. Дәрама т дерегин мудам шөкелеп, Жаксы имараттың бәрин ийелеп (Мунлы шайыр). Сүүретлер, буйымлар бәри кәрама т, Олар шексиз байлық, бәри *дәрама*т. (Б.Узақов).

◇ **Дәрама т деклерациясы** — финан с ямаса календарь жылында пукаралар тәрөпинен салыққа тартылатуғын улыұма дәрама тлары көрсетилген хәм мәмлекетлик органларға тапсырылған хабарнама.

Дәрама т салығы — финан с жылында салық салына туғын дәрама тқа ийе болған пукаралар хәм юридикалық шахсларға салық салына туғын улыұма дәрама тларынан өндирилетуғын улыұма мәмлекетлик салық. 2. Күш, қууат, димар, динке. Қәнекей менде болса кәрама т, Болар едим ел дәртине *дәрама*т (И.Юсупов). 3. ауыс. Турмыс, жағдай, аухал. Фәриплерге кол берерге, Мен сорлыға *дәрама*т бер (Бердак).

ДӘРБӘДАР ат. (арабша. *есиктен-есикке, үй-жайсыз, дийуана*). 1. Мүтәжлик себеп, есикпе-есик жүрип ел гезиуши (мәжбүрликтен ямаса ел гезиу мақсетинде), өзге еллерде әүересарсанлықта жүриуши, бас алып кетиу. *Дәрбедар* адам. Қазан урған қызыл гүлдей соларсан, Хайран болып көп *дәрбедар* боларсан, Тилимди алсаң көшпе қалмақ елине, Көп пушайман етип әрман қыларсан («Алпамыс»). 2. Мәжбүрлик себепли өзге еллерде гезиуши, ұатансыз, бийұатан, ұатан гедейи, эмигрант. Ел хәм жер билендур жер хәм ел билен, Жерсиз елдің өмири *дәрбедар* билен, Хош аман бол бизден қалдың Бозатау (Әжинияз). 3. Тозыу, бүлиниу, сарсан болыу, сергизданлық. Еккен гүлиң сенсиз жылап өседі, Изинде *дәрбедар* жаслық дилгириң (Х.Дәулетназаров).

ДӘРБЕДАРЛЫҚ ат. 1. Есикпе-есик жүриүшилик, дийуаналық, сергизданлық. 2. Мәжбүрликтен өзге елдерде гезиүшилик, мүсәпирлик.

ДӘРБЕНИҰ қ. ДәрпениҰ. фоль. Албырау, қозғалыу, шегиниу. Қартайыппан, *дәрпенерге* халым жоқ, Хәр кимнин пикирин кеулин аңлайды... («Қоблан»).

ДӘРБЕНТ ат. (парсы. *Дар* — есик, *дара*, *банд* — беккем, *берк*, *тосық*). 1. Еки тау арасынан, дарадан өткен жол. Шәшмеден атты суұғарып, *Дәрбент* тауға минеди («Алпамыс»). 2. Ески әдебиетларда, шегара, аралық, гейде қорғанларға айтылған. Әйjemгi Жайхун жағасы, *Дәрбент* жоллардың сағасы, бабалардан мийрас қалған, Ески тарийх — Шылпық қорған (А.Султанов). 3. Үлкен гүзар жоллардың бир-бири менен кесискен жери. Басқа жактан келген адамларды услап алыу ушын, хәр бир жолдың *дәрбентине* бир неше адамлар қойылған еди (ққ.х.е.). 4. Кең хәм туұра жол. Байраққа ат шаптырсан *Дәрбент* жолдың аузына («Алпамыс»).

ДӘРГАЙ I ат. фоль. Уллы лауазымлы хызмет ийесинин қол асты, қабыл ететуғын сарайы, резиденция. Шүкир хактын *дәргайына*, Астымдағы арық ябым, Семиз көринди, көринди (Әжинияз).

ДӘРГАЙ II 1. Босаға, астана, үй хәм хәули-жай, мөкан. Оқыу дәргайы; Уллы сүрдеулерге кәдем баспадым, Уллы *дәргай* есигин бир ашпадым (А.Крамов). Әзиз *дәргай* босағасында, Сизди кәлбим менен кушайын (Б.Сарыбаев). 2. Орда, сарай. Үш жүз алпысқа келгенде келип турыпты *дәргайыма* («Едиге»). ◇ **Дәргайы хак** — қудай хузири — Шүкир *хактың дәргайына*, Бизлерге дәуран келгендур («Юсуп-Ахмет»).

ДӘРГАХ қ. Дәргай. Хан сарайы, ордасы. Башыны ур *дәрғахыңа*, Барып йолықғыл Шахына («Фәрип ашық»).

ДӘРГУМАН кел. фоль. Гүманлы, гүдики. Абырай барда келгил аттың алдына, Бул кәруаннан кутылмағың *дәрғуман*.

ДӘРДЕЛИ кел. фоль. Қайғылы, мунлы. Мен бүйерде жүрген иши зәрдели, Ел-журтты көрмеген ағыр *дәрдели* (Әжинияз).

ДӘРДИ-ФИРАҚ кел. поэт. Хижран кәстелиги, айралық. Өртәниб *дәрди-фирақдын*, Йолында пәрүана меңзер (Әжинияз).

ДӘРДЕСЕР ат. 1. Артықша тәшүиш, бас ауырыу, ауырманлық, қыйыншылық, мүшкил. Ат басына күн туұса, Суұлығы менен суу ишер, Ер басына күн туұса етиги менен суу кешер, Жалғыз ерге күн туұса, Басынан кетпес *дәрдесер*

(«Қоблан»). 2. Ууайым, қайғы, сергизданлық. Самал янды ойым *дәрдесер*, Әлле қайда ылағады гүз (Г.Нурлеспесова). 3. Бас қатыратуғын, машақатлы ис, артықша тәшүиш. Басынан кетпес *дәрдесер*, жылай-жылай үни өшер... («Қоблан»).

ДӘРЕЖЕ ат. (арабша. *басқыш, мәртебе, атақ, текше*).

1. Ис-хәрекет, қәсийет хәм халат аралығы, шегарасын аңдатады, көбинесе анықлауышлар менен қолланылады. Онын хауазы айтарлықтай *дәрежеде* жағымлы еди. Қайырқомлық дегеннің екінші түрі, *Әдеуір дәреже*, сауап иледі (Ж.Карим).

2. Избе-из ямаса салыстырмалы рауажланыу, көтерілиу басқышы. Билим *дәрежеси*, турмыс *дәрежеси*, илим хәм техника рауажланыу дәрежеси. 3. Атақ, мәртебе, лауазым басқышы. *Ұзирлик дәрежеси*; Солай етип, ол Сарайшыққа барып Ағабий *дәрежесин* ийелейди (ққ. фоль. «Шежире»). 4. Илим хәм пән тарауындағы мийнетлери ушын мәлим қағыйдалар хәм талаптар тийкарында берилетуғын илимий атақ. Илимий *дәреже*, Филология илимлериниң докторы *дәрежеси*. 5. Өз қәнигелиги бойынша ерисилген маманлығына байланысly. Бесинши *дәрежели* қәниге. 6. Жәмийетте, өмирде, адамлар арасында ийелеген орны, мәртебеси, итибары. Сөз инсанның *дәреже* хәм кәмалын, илим хәм пазыйлетин өлшеп көрсететуғын тәрезидур («ҚЖ». г.). 6. физ. Мүйеш ямаса шенбер дуганың өлшеу бирлиги; тууры мүйештин 90 нан бир ямаса еки шенбердиң 360°дан бир бөлеги, градус. 70 *дәрежели* мүйеш; 7. Термометр, барометр х.б. әсбаплар шкаласындағы бөлинбелер; температура, мүйеш өлшеулері; Хауа райы температурасы 40 *дәрежеден* жоқары. 8. мат. Бир-бирине тен бир нешше сан (ямаса мәни)ниң көбеймеси, яғный тен көбейттириушилердиң көбеймеси, бир санның өз-өзин көбейтиуден алынған нәтийже. Бестин екінші *дәрежеси* жигирма бес. 9. лингв. Белги-қәсийетти артық-кемлигин анықлаушы грамматикалық категория. Жай *дәреже*, салыстырыу *дәрежеси*, арттырыу *дәреже*.

ДӘРЕЖЕЛИ кел. 1. Дәрежеси бар, атағы бар, лауазымы бар. Биринши *дәрежели* бар ҳақыйқат — Алла тааладур, Оннан өзге хәммеси екінші *дәрежели* (Қабуснама). Агла *дәрежели* қатарда сыйлы. Мениң мақтанышым, қәсиплеслерим (О.Пирниязова) 2. физ. Өлшеу бирлиги.

ДӘРЕЙИ қ. ДАРАЙЫ.

ДӘРЕК ат. (арабша. *шұқырлық, хабар, хабардарлық*). 1. Бир нәрсе хакқында алынған хабар, мағлыұмат. Бирақ, еле қызынан *дәрек* жоқ (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Дәрек бериұ** — билдириұ, хабарландырыұ. Күйе берме Бұлбилзибан, Бул неден *дәрек* берип тур? (Ақшолпан Аманияз). **Дәрегин табыұ** — қандай да бир нәрсе, хәдийсе туұралы хабар, мағлыұмат еситиұ. Зорға тауып дәрегин бул қызымның, Қорлықта жүргенин көргенмен халқым (И.Юсупов). 2. Себеп, тийкар, рет. Бирақ, еле жақсылыққа жорығандай *дәрек* жоқ, — деп гүрсинип қойды (Ө.Хожаниязов). 3. Тийисли, қараслы. Алын бәрин... болса сизлерге *дәрек*, Сөйтте саұ басымды саұдаға салмаң (Ш.Артық). 4. Қандай да бир нәрсе ямаса белгиден хабар бериұши нышан, белги. *Дәрек* йок ушырған куба қушымнан, базарым тарқады ерте пешиннен (Әжинияз).

ДӘРЕКЛЕСИҰ ф. Сорастырыұ, билиұ, изертлесиұ, қуұдаласыұ, анықлаұ. Буннан тысқары малын қолынан берип, изинен *дәреклесип* келе алмай, жерде отырып қалған мешеулер канша? (К.Султанов).

ДӘРЕКЛИ кел. Тийкары бар, *дәреги* бар. Енди бүгин гүәа болып келген болсам, ендигиде байтал *дәрекли* гүналы болып және келермен (Қ.Ирманов).

ДӘРЕМАТ к. дәрамат.

ДӘРЕТ ат. (арабша. *тазалық, пәклик, жууынып таза болыұ*).

1. дин Ибадат кылыұ, намаз, қуран оқыұ алдында бет, қол, аяқ хәм басқа дене мүшелерин жууыұ, пәклениұ, пәклениұ халаты. ◇ **Дәрет алыұ** — намаз оқыұ, пәклениұ ушын жууыныұ.

2. Бүйрек арқалы ажыралып шығатуғын хәм сидик жоллары арқалы сыртқа шығарып тасланатуғын суйықлық, сидик. Ғарбыз киши *дәрет* жоллары хәм бүйректеги тас хәм дузларды еритеди (газетадан). ◇ **Киши дәретке шығыұ** — майданға шығыұ, майданлаұ, сийиұ. 3. Үлкен дәрет — ишти босатқандағы дәрет. ◇ **Дәрети сыныұ** — намаз оқыұдың алдында майданға шығып қойыұ, ишинен жел шығарыұ.

ДӘРИ ат. (парсы. *дәри-дәрман, дауа, мәлхам*). 1. Кеселликти емлеұ яки алдын алыұ ушын қолланылатуғын, тәбийғый ямаса химиялық жол менен алынатуғын зат. *Дәри* қуйыұ. *Дәри* таярлаұ. *Дәрилер* сүртип жараларын таңды (Ж.Аймурзаев). Мыкты болыұ ушын бизиң денсаулық — *Дәри* ислеуге уұ алады жыланнан (К.Рахманов). 2. Наркотик затлар (карадәри, наша, т.б.). 3. Улыұма шыпабағыш етиұши хәмме нәрселер. Биреұ саулық

излер *дәри* қолында, Дәрман излегенге дәрман бул дүнья. (Ж.Анетеев). 4. ауыс. Руўхый дәртке дәрман болатуғын, кайғы-ғамды тарқататуғын нәрсе, дауа. 5. с.т. Паразит ямаса зыянлы, кесел тарқатыушы насекомалар, кемириушылерге қарсы қолланылатуғын химиялық зат. Бүрге *дәри*. Тышқан *дәри*. 6. Мылтық оклайтуғын, оны көшириуде тез тутандырғыш зат, порох. Пуқаралар төрепинен 80 оқ *дәри* өз ерки менен тапсырылған («ЕҚ» г.). 7. Түрли технологиялық процесслерде қолланылатуғын химиялық дәрилик затлар. 8. Зәхәр. 9. ауыс. Керекли, бахалы нәрсе. Хасылың өзін алған сон, Кимге *дәри* болыпты? (Күнхожа). Ийттин тезегі *дәри* болса, сууға тезеклейди (ққ.х.н.м.)

ДӘРИГЕР ат. (парсы. *дәри таярлаушы, дәри сатыушы*). *Дәри* таярлаушы кәниге, фармацевт ямаса емлеуші медициналық билими бар маман.

ДӘРИГЕРЛИК ат. *Дәри* жасау менен хәм наұқасларды емлеу иси менен шуғылланатуғын кәсип.

ДӘРИЛИК кел. Түрли кеселликлерге дәри болатуғын яки дәри алынуатуғын. *Дәрилик* өсимликлер. Елимизде дерлик барлық кеселликлерге ем болатуғын *дәрилик* өсимликлер табылады («ЕҚ» г.).

ДӘРИҒ фоль. *Дариғ* етиу — аяу, рейим етиу. *Дәриғ* етпе, хәрне қолдан келгенше, Қазым маған «неке түседі» дейгөр («Хұрлика-Хәмре»).

ДӘРИЛБАҚЫЙ ат. фоль. О дүнья. — Әй, халайық, билин хәм әғах болың, мен бүгин дарылпанадан *дәрилбақыйға* рихләт қыларман, — деди («Хұрлика-Хәмре»).

ДӘРИ-ДӘРМАҚ к. *Дәри*. ат. Емлеуге арналған хәр түрли дәрилердің хәм басқа да нәрселердің жыйынтығы. *Дәри-дәрмақ* алдырған, Өлмеуге илаж бар ма деп, Қалаға жар салдырған... («Қырқ қыз»).

ДӘРИЛЕУ ф. *Дәри* себиу, тийисли дәрилер менен ислесиу. Бундай етип буйрық берилсе, кийген кийимин, отырар орнын *дәрилеп*, бара өлетуғын етип қайтарады екен (ққ.фоль.).

ДӘРИМАН ат. фоль. Емши, тәуип, шыпакер.

ДӘРИЛПАНА ат. фоль. Бул дүнья. — Әй, халайық, билин хәм әғах болың, мен бүгин *дарылпанадан* дәрилбақыйға рихләт қыларман, — деди («Хұрлика-Хәмре»).

ДӘРИПУРЫШ ат. (парсы. *дәри сатыушы*). *Дәрини* таярлап сатыу яки тек сатыу менен шуғылланыушы шахс.

ДӘРИПУРЫШЛЫҚ ат. 1. Дәри-дәрмақларды сатыу иси менен шуғылланатуғын, дәри сатыушылық кәсиби. 2. Нызамсыз түрде дәри алып-сатыушылық пенен шуғылланыу.

ДӘРИС ат. 1. Қара малдың, қой-ешкилердің, қуслардың қыйы. Атызға *дәрис* төгіу. 2. Мектепте өтілетуғын сабақты ертеде усылай атаған. Шәмшия сулыу *дәрисин* тамамлаған жетик молла еди («Қурбанбек»).

ДӘРИСЛЕУ ф. Егис жерлерин қый менен төгинлеу.

ДӘРИСЛИ кел. Төгинли, қыйлы.

ДӘРИСХАНА ат. 1. Класс бөлмеси, сабақ өтетуғын жай, орын. «Түбинде бир келер» деп Әжинияз *дәрисханаға* кетти (К.Султанов). 2. Малдың қыйы сақланып туратуғын жай, қора, орын.

ДӘРИТАМЫЗҒЫШ ат. *Көз (қулақ, мурин т.б.)ге суйық дәри тамызу* ушын мөлшерленген, ушы жинишке хәм ақырына резина трубка (қалпақша) кийдирилген кишкене шийше түтикше, пипетка.

ДӘРИХАНА ат. (дәри+хана) Дәри таярланатуғын хәм сатылатуғын жер; аптека. Бир дорба дәрим бар еле есимде, Көрип қалдым *дәрихана* ишинде (А.Крамов).

ДӘРКАР кел. *Керек, тийис, мақул, лазым*. Перзент *дәркар* болып жүзлери гүлдей солды («Алпамыс»). Шад болып хәм жайнап-жаснап жүрмесең, Қара жер астына түспегин *дәркар* (Өтеш). Батырға *дәркар* жау-жарак, Халқына керек уллы дарак (кк.х.н.м.).

ДӘРКАРЛЫ кел. *Керекли, тийисли*. Жаңа қонысқа керек болатуғын *дәркарлы* затлардың барлығы да бар еди (Ж.Аймурзаев).

ДӘРМАН ат. (парсы. *дәри, дауалау*). 1. Қууат, жигер, күш, қару, хал. Белде қууат, аяқта жоқ *дәрманым*, Жай таппай сууықта қалған әрманым (С.Нурымбетов). ◇ *Дәрманы кетиу* — күш-қууат, динкеси қуру, күшсизлениу. *Дәрманы кириу* — аухалы, саулығы жақсыланып, күш-қууатқа кириу, тетиклесиу. Туркынды көргенде тасты *дәрманым*, Тиринде көрмедим жалғыз әрманым (А.Дабылов). 2. ауыс. Тирек, сүйеу болатуғын адам. Хожалығыма бас еди, *Дәрманыма* жеткер мени (Қ.Ирманов). 3. ауыс. Жәрдем, мәдет; руухый көмек. Дәртине *дәрман* болу. 4. Шара, илаж; дауа. Дәрт берген қудайым, *дәрманын* да берер, өксий берме иним, — деп ийнинен қақты Дәнияр оған ашынарлы түрде тигилип («ҚЖ» г.).

ДӘРМАНДА ат. фоль. Жәрдемсиз. Зиндан ишинде Алла әрманда кылып қойма, Кәфир қолында рахман *дәрманда* кылып қойма («Маликаи-Зухра»).

ДӘРМӘХӘЛ НАҚЛАҰ ф. фоль. Тезден дийдине жетиу. Егер Хатам ақыллы жигит болса, ...ертең шәхәр қыдырып баратырып ойына келер, маған хызметти буйырып, *дәрмәхәл нақлады*, бул өзи бузық нашар екен деп, кеулине хәр түрли шайтанлық келер («Хатамтай»).

ДӘРМАНДӘРИ ат. Кууат бағыш етиуши дәри, витамин.

ДӘРМАНСЫЗ кел. Күш-қуаты кеткен, динкеси қурыған, харғын, күшсиз. Сиз сөнбейсиз жүреклерде қалғансыз, Тәрийиплеуге тилим хәлсиз, *дәрмансыз* (Ж.Анетеев).

ДӘРМАНСЫЗЛАНЫҰ ф. Дәрмени, күш-қуаты кетиу, халсызланыу. Күни менен столдың үстинде буйығып атырған телефон шынғырлады, хеш нәрсеге зауқы сокпай, *дәрмансызланып* қалған Улпери милиционерге қарады (К.Рахманов).

ДӘРМАНСЫЗЛЫҚ ат. Күш-қуатсызлық, халсызлық халаты.

ДӘРМИЯН р. Ортада, Ортасында. *Дәрмиян* қалтада жай болып турады («Хатамтай»).

ДӘРПЕНИҰ ф. 1. Қыймылдау, қозғалыу, хәрекетке келиу. Батыр жамбас урады, *Дәрпенбейди* Қаражан («Алпамыс»). 2. Шеғиниу, артқа қайтыу. Тек Муширип ғана қамақ үйдин есигинин алдында *дәрпенбей* тунжырап тур (К.Султанов).

ДӘРРИҰ р. (парсы. *кетиуши, қашыушы, жоғалыушы*) Қысқа уақыт ишинде, тезлик пенен, көп уақыт өткермей; дәрхал, шакқан, асығыслық пенен, сол заматта. Буны көрип *дәрриу* саудагердин үйине келеди (кк.х.е.).

ДӘРТ ат. (парсы. *кеселлик, азар, руұхый азап*). 1. Азан, ауырыу, кеселлик. Ауыр *дәрт*. *Дәртке* шалыныу. Кисинин кеулине ин курса қайғы, ишкизер *дәрт*-дауа дегизип майды (Т.Узақбергенов). ◇ *Дәрт көрме ямаса қолың дәрт көрмесин* – қолы гүл уста, шеберге миннетдаршылық сыпатында айтылады. *Дәртин алыу* – мунлас болыу, саулық тилеу, «сау болғайсан» мәнисинде. 2. ауыс. Қайғы, хәсирет, ууайым. ◇ *Дәртин ишине жутыу*. Дағыстанда малым таслап келемен, Көзим түссе ышқы отына күйемен, Дәрпенбесең Гүлпаршындай сулыуға, *Дәртинен* патшайым олла өлемен («Алпамыс»). 3. ауыс. Кесел, наұқас, кәсте, бийтап. Мәруерт суұлы Алтын көлдин хауасы, Хәр бир

дәртке дәрман екен Қоңырат (И.Юсупов). ◇ **Дәртке дауа болды** — а) кайғысын, ууайымын қайтарды, Қанша дәрт берсе дер: *дауасын берген*, Адасар нәпсикау жууырып желген (Ж.Анетеев). б) ауыс. наұқасына шыпа болып, ем болды. ◇ **Дәртине дәрт жамалыу** — кайғы үстине кайғы болыу, ууайымы көбейу. Берсем айта, *дәрт үстине дәрт жамалар*, Бир кем дүнья айт кимлерден қалмаған (Ақшолпан Аманияз). 4. ауыс. Пүткіл ойы, пикирин бәнт еткен нәрсе, ис, тәшүиш, арзыу, қыял т.б. Оның дәрти тек пул. ◇ **Дәрти ишинде** — Дәртин айтайын десе, тили қысык. Хаялдың сырты пүтин, иши түтин, *дәрти ишинде...* (Д.Үббиниязова). **Дәрт қылыу** — Илажсыз қалыу, дағда қалыу. 5. ауыс. Әрман, қыял, ийгиликли мақсет. Халық *дәрти* менен жасау. 6. ауыс. Ышқы, мухаббат. Ышқы дәртинде жаныу. Ер жигиттің бир мұрады ат болар, Ат болмаса жүрегінде *дәрт* болар (Әжинияз). ◇ **Гөне дәртти қозғау, қоздыру** — бұрынғы ууайым-қайғыны есине салыу. **Дәртке жарау** — пайдаға асыу. Келе қылдым *дәртке жаран* емизик, жаз паслында таң ағарып атқандай (Г.Изанова). **Дәрт тутыу** — жас босаныу, тууылыу басланғанлығын билдиретуғын белги, дәлил. **Дәртин дәстурхан қылыу** — кайғы-хәсиретин төгип салыу, мұнласыу. **Дәртинен айығыу** — кеселден сауалыу. Терлеп-тепшип бул кемпир, *дәртинен қалас болады* («Илимхан»).

ДӘРТЛЕС кел. Биреудің дәртіне шерик болыушы: сырлас, мұңлас, ууайым-қайғысы, мұны-зары бир. Тыңла достым, ишимдеги дәртимди, Мұңлас, *дәртлес* ізлей берип урындым (А.Крамов).

ДӘРТЛЕСИУ ф. Бир-бирине кеулиндеги ғам-хәсиретлерин, тәшүишлерин, ишиндеги сырын айтыу, хәсиретлесіу, сырласыу, мұнласыу. Кем көрсем де, келгенинде *дәртлесип*, Қапталымда сени бирге сағынған (Н.Жангелдиев).

ДӘРТЛИ кел. 1. Дәрти, кеселлиги бир, кәсте, кесел. Түри *дәртли* көриниу. *Дәрт* берген ийеме ақылым жетпес, *Дәртлилер* жигит болып гүна етпес (А.Крамов). 2. ауыс. Қайғылы, хәсиретли, ууайымлы, мұңлы-зарлы. *Дәртли* менен дәртлессең, *Дәртиң* қалмай төгилер, Бийдәрт пенен *дәртлессең*, Қабырғаларың сөгилер (қ.х.н.м.). 3. ауыс. Ашыу-дәрт пенен толып-тасқан: ғамлы, ашыулы. *Дәртли* өмирине күйинип, не қыларын билмей, көп жылады (К.Султанов).

ДӘРТ-ХӘСИРЕТ ат. Дәрт-ғамлар, тәшүишлер.

ДӘРҰАЗ қ. дар. ат. Еки аша ағашқа керип байланған, тамашагөйлерге ойын көрсетиуге арналған сымнан ямаса арқаннан тартылған керме. Ат шаптырып, *дәрұаз* курдырды («Алпамыс»).

ДӘРҰАЗА ат. 1. Қала, сарай, қорған, хәули т.б. кириуге орнатылған, еки жаққа қарап ашылатуғын, арба, машина хәм т. б. киретуғын бийик хәм кең қапы, үлкен есик. Полат пенен шойыннан, *Дәрұазасын* ойдырды («Қырқ қыз»). 2. сп. Топ ямаса шайба кирғизиү ушын арналған кетек. Хүжимшиң урғанда ойында голын, Ләрзеге келтирер *дәрұаза* торын (К.Мәмбетниязов).

ДӘРҰАЗАМАН ат. 1. гөн.с. Дәрұазадан кирген хәм шыққанларды бақлап туратуғын сақшы. Хәзир бир балам усы қалада *дәрұазаман* («Мәспатша»). Хәмме сениң менен мендей болғанда, бул қалаға *дәрұазаман* неге керек? (ққ.х.фоль.). 2. Спорт ойынларында дәрұазаға топ ямаса шайба өткермей, қорғап турыушы спортшы. Бәршеге қууаныш сыйлайсаң, лекин Еки *дәрұазаман* өзиннен қорқады (Б.Генжемуратов).

ДӘРҰАЗШЫ ат. Дарда ойнаушы, ойын көрсетиуши. Дәрұазда ойнауды кәсип еткен киси. Лазым десе жүрек пенен ислеуиң, *Дәрұазшыдан* өрнек алайық (А.Утемуратов).

ДӘРҰАЗШЫЛЫҚ ат. Дәрұаз өнери, хызмети, дарда ойнау. Дәрұазда ойнаушылық, *дәрұазшылық* кәсиби.

ДӘРҰИШ ат. (парсы. *гедей, жарлы*) гөн.с. 1. Тәрки дүнья кылған, кәлендершиликке берилген адам, ел аралап, қайыр садақа сорап күн көриуши кәлендер. Кутлыбек бий жанағы *дәрұиш* пенен әңгимелессин деп мени үйине шақыртқан екен, үшеуимиз онаша отырдық (К.Султанов). 2. аұыс. Хеш нәрсеси жок, гедей, жарлы. Хан да, жасауыл да, *дәрұиш* те, кул да, Хеш ким де дүньяға болмаған тулға (О.Сәтбаев).

ДӘРҰИШЛИК ат. Дәрұишлик етиү.

ДӘРХАЛ р. (парсы+араб. *хәзирдиң өзінде, тезлик пенен*). 1. Тез, шаккан, жылдам, дәрриү, шалт, асығыс. Сен *дәрхал* қууанып жууырып келдиң, Көзинде шадлы жас тамшысы менен (И.Юсупов). 2. Тез уақыт ишинде, кешиктирмей. *Дәрхал* мәлим қыламан. Қыс өтеди. Кетер *дәрхал* жаз шығып, Уақыт тынбай айландырап қаразын... (К.Рахманов). Атынан жерге түсти де, анасына карады, Қасына *дәрхал* барады («Ер Зийұар»).

ДӘРҰЯ ат. (парсы. *үлкен суу, теңиз*). 1. Белғили дерегинен куйылыу жери тәрөп тәбийғый өзектен бәрқулла ағып

туратуғын үлкен суу. *Әмиүдәрья, Сырдәрья. Дәрья* бәхәрде тасар, Адам мийнетте тасар (ққ.х.н.м.). 2. Канал, жап, арна. *Дәрья* сууға тоймас, От жағыуға тоймас (ққ.х.н.м.). 3. аұыс. Мол, көп. Бир-биринен зыяда, Ақылы да теңиз — *дәрья* (Өтеш). 4. аұыс. Қан, жас. Бир жаманның кесапатынан, Мәуиж урған *дәрья* қурайды (ққ.х.н.м.). ◇ **Көз жасы көл-дәрья болыу** — катты күйинип жылау. Шарасызлықтан иши от болып күйеди, *Көзиниң жасы көл-дәрья болып* ағар еди (А.Тажимуратова). 5. аұыс. Көп муғдардағы нәрселер ҳаққында. Қыял *дәрьясы*. Кеуил — *дәрья*, көз — найза, Үйінде саяқ сақлама (ққ.х.н.м.). Билгениң — *дәрья*, билмегениң — теңиз (ққ.х.н.м.). 6. Өтип кететуғын, өткинши. Өмир — ағар *дәрья*. Жүрген — *дәрья*, отырған — бойра (ққ.х.н.м.). ◇ **Дәрья киби** — дәрьядай, дәрья сыяклы — *Дәрья киби* мәужиреп бир тасқайсаң, Косык десе шүй төбеден таслайсаң (А.Крамов). **Дәрья ләби** — дәрья жағасы, ернеги. Бәзирген келип *дәрья ләбине* түйедеги жүклерин түширип, шул йерде жатып әрам алдылар («Бәзирген»). **Дәрья нағыс** — нағыстың түри, сууды елеслететуғын сызык.

ДӘРЬЯДАЙ кел. Кең, кең пейилли, сақый. Кеуиллери *дәрьядай* бурқырап тасқан, Каналас емеспиз, бирак тууысқан (Т.Қарлыбаев).

ДӘС ат.к. Дәст. 1. Қол. Қаст еткенге салды *дәсти* («Мәспатша»). 2. Жола, рет, мәртебе. Ерден тууған ер болады деген бар, алды менен улым, қызымды бир *дәс* сынап көремен («Мәспатша»). 3. Нағыз, тап, анык. *Дәс* еллиден пирден қайтпа, Тауып айт сөзди молайтпа, Достың сырын душпанға айтпа, Ел бузыушы боладурсаң (Бердак). Дийқаншылық үлкен *дәс*, Шаруашылық оған ес (ққ.х.н.м.). ◇ **Дәс соқты** (қойды) — 1. бирден жеп қойды; 2. Топылыу. 3. Биригип, қол берисип. Азат латыш улларының хәммеси, Иске шықты бир адамдай *дәс қойып* (Б.Қайыпназаров). **Дәс бериу** — шыдам бериу. *Дәс берип* жықсам душпанды, қалмайды хеш бир әрманым («Хажы Герей»).

ДӘСКЕ ат. Хожалыққа керекли хәр қыйлы мүлик. Мынау канша байлық, канша *дәске* (Т.Қайыпбергенев). Хәммеси әдира қалады, Қалады байлық та, *дәске* де (К.Рахманов). ◇ **Дәскенди көтер!** — бул жерден кет, жоғал! Көтер тобы-*дәскеңди*, Шақыртып ал басқаны («Шәрьяр»).

ДӘСКЕРИҰ ф. фоль. Қолға алыу, тutyу. Жылауыннан алғанман, бир *дәскерлик* қылғанман («Мәспатша»).

ДӘСКЕР I ат. Куманды оттан алыу ушын шүберектен исленген буйым, кестели түри де болады. Диалектик өзгешелігі бойынша «тутқыш» атамасы менен де қолланылады.

ДӘСКЕР II ат. фоль. Жәрдемши. Қалмады мениң зүриятым, Бизге *дәскер* алла болсын («Бәзирген»).

ДӘСКЕЛИ кел. Ғұрғын хожалықлы, мал-мүкли. Дәслеп жалқы жүрген батыр, соң үйли-*дәскели* болып, Ақшабийке исмлі қызға үйленеди (ққ.х.аңыз.).

ДӘСЛЕП р. Ең әуеле, әдеп, баслап, бурын, биринши. Кудә бендесине бермесин жәбир, *Дәслеп* адам болсын, кейин мұсылман (К.Рахманов).

ДӘСЛЕПКИ кел. 1. Ең әуеле жүз берген, ең әуелгі, басланғыш, биринши. *Дәслепки* пайтахтым, Төрткүл төрелим, Ел халқы сабырлы, ойы өрелим (Г.Дәулетова). 2. Биринши нәубеттегі, биринши гезекте. Сен арқалы басланар *дәслепки* сөзим, Мәнгилик жаса сен, әдиули тилим (Ә.Жумамуратова). 3. Бирлемши; шамалап. Бул әпсанауий күс туұралы *дәслепки* дереклер «Авесто»да келтирилген («ЕҚ» г.).

ДӘСМАЯ ат. 1. Сауда-сатықта айландыратуғын хәм оның негизинде көрилетуғын басланғыш қаржы. *Дәсмаясыз* серғиздана ылақып, Мехрибан атамға сәлам дегейсән (Әжияяз). 2. Маңлайына питкен бары-жоғы нәрсе.

ДӘСМИЯН ат. 1. Мал-мүлк, дүнья. 2. Қурал-жарак, керек-жарак, дәске. *Дәсмияныңды* алып кел де жайға пол қак.

ДӘСТ ат. Қолы, қолынан, қол астынан. Аман-есен еле алға баратыр, Досты қутқармақшы залым *дәстинен* (Ә.Шамуратов). ... Периниң *дәстинен* аман қалғайсаң, Басларына акырзаман салғайсаң («Ер Зийұар»). 2. Қол, қолы. Сен отырсаң қара талдың, астында, Мақпал тыслы еки көпшик *дәстинде* (И.Юсупов). 3. аұыс. Дәртинен, себепли. Сүйиклиси *дәстинен* узақ таңға, Кирпиклери айқасып көз илмеген (Ақшолпан Аманияз). ◇ **Дәстинен қайтыу** — әдепки пәтинен қайтыу. 4. Шырай. Ата жүрмес баласының қастына, Қызлар ашық бул жигиттиң *дәстине* («Жәхәнша»).

ДӘСТАН ат. (парсы. *қысса, тарийх*). 1. ат. әд. Қосық пенен қара сөз араласып жазылған жыраулардың қобыз бенен жырлап айтыуына қолайлы көлемли шығарма. Бердақтың «Ақмақ патша» *дәстаны*. Қазы сөйлер алдында тамағын қырынып, *дәстанға* түсейин деп отырған жыраудай тамсанып алды (Қ.Султанов). 2. әд. Халық қаһарманлары хаққында поэзия

хәм прозалық эпикалық шығарма. Қарақалпақ халық *дәстанлары*. «Қырқ қыз» *дәстаны*. 3. аұыс. Бастан кеширген уақыялар, қайғы-хәсирет. Заман дәртін дәстан етип тилинде, Халқыңның ар-намыс хұжданы болдың (И.Юсупов). 4. Аұыздан-аұызға өтип жүрген белгили, мәлим қызыклы уақыяға бай гүрринлер, гәп-сөзлер, тәрийиплер. Оның сулыулығы тиллерде *дәстан*. Айтсам адағы жоқ, бир қызык *дәстан*, Бунша сулыу, гөззалықтың тилсими (Ақшолпан Аманияз). ◇ *Дәстан болыу* – ел арасында гәп болыу, қосық болып жырланыу, ел аұзына түсиу. Тилде *дәстан* болып «УрҒа» каласы, Сөнген маяқларын қайта жанады (А.Зергер). *Дәстан қылыу* – қандай да бир уақыя-хәдийсени гәп етиу, елге жайыу, тарқатыу. Көп сөйлеген көбиктин, Еки жағы қарыспас, Баслайғойса ол сөзин, *Дәстан қылып*, тауыспас (ққ.х.н.м.). 5. аұыс. Көп нәрселерди өз ишине алатуғын уақыя, тарийх. Тәрбиялап өсиргенин устанын, Машхур еттим қысқашалау *дәстанын* (А.Дабылов). 6. Ер адам исми.

ДӘСТАНШЫ ат. 1. Дәстан айтыушы, бақсы. 2. Дәстан (поэма)лар жазған жазыушы.

ДӘСТАНШЫЛЫҚ ат. Халық аұызеки дөретиушилигиндеги эпикалық дәстүр. 2. Дәстан айтыу, жырлау, дәстаншы болыу.

ДӘСТАНЫҰ ф. Бир нәрсеге сүйенип жатыу. *Дәстанын* жатыйып бир сәубетлеспеге, Достым... Көпшик пенен көрпешен қайда (Н.Жангелдиев).

ДӘСТАР ат. Сәлле тәризли бас орау, сәлле. Гейпара шығармаларда дәстер деп жүритиледи. Эдалат жолы усы деп, Басына *дәстар* орады («Гүлистан»).

ДАСТГИР ат. фоль. Мәдеткер, жәрдемши, коллаушы. Хеш бир кимсе *дәстгир* болмас бу иште, Көнлим ғамда қалдым бойлө тәшүйште («Ғәрип ашық»).

ДӘСТЕ I (парсы. *сап, тутқыш*). 1. Түрли әсбаплардың қол менен усланатуғын бөлеги, сабы; балта дәстеси. ...*дәстеси* дәннаннан, тыйығы алмастан, сақыйнасы алтыннан... («Қоблан»). 2. Музыка әсбабының тары (сым), тартылған хәм перде басылатығын бөлеги; дуутар *дәстеси*. Дуутардың *дәстеси* тут ямаса алма ағашынан соғылады, дуутардың мойнынан баслап кулағына шекемги аралығы еки қарыс болады («ҚЖ» г.).

ДӘСТЕ II (парсы. *тода, тутам, орам, тон*). 1. Бир тутам ямаса бир орам қылып байланған нәрсе, бау, орам; Бир *дәсте* гүл, бир *дәсте* пияз. Сары гүлден сайлап, гүл *дәсте* буудым,

Жапырағын көзде жас пенен жуудым (А.Турдымуратова). Қыз бир *дәсте* шөп әкелип, жигитлерден еки адымдай қашықлап, есик бетке отырды (К.Султанов). **2.** Үсти-үстине таклап терилген, тарқалған ямаса таклап байланған қутышаға жайластырылған нәрсе, пачка. Бир *дәсте* пул. Тағы да екінші ушына үшінші бир *дәсте* талды айкастырып қосып бир-еки таулады (М.Қайыпов).

ДӘСТЕ-ДӘСТЕ кел. **1.** Дәстеленген нәрсенің мұғдарының көплигі. *Дәсте-дәсте* гүл. *Дәсте-дәсте* пәшек гүллерди, Қушағына тас қылып қысып (А.Крамов). **2.** Тода-тода, топ-топ. **3.** Үсти-үстине таклап пачкаланған нәрсенің мұғдары көплигі. *Дәсте-дәсте* хат. *Дәсте-дәсте* ақша пулым, Жарытпайды берген қуның (Т.Жумамуратов).

ДӘСТЕК ат. (парсы. *дәсте, хаса, таяныш*). **1.** Түрлі қурылмалардың рычаг тийкарында қурылған бөлеги; рычаг. Дигирман қулағының *дәстеги*. **2.** Тутқа, сап. **3.** сп. Қарақалпақ миллий қашарман ойынында топты дау алыу ушын қолланылатуғын таяқ, топты қағатуғын таяқ. Талдан *дәстек* сайлап-сайлап, Топты гөзлеп пайлап-пайлап (Д.Оразов). **3.** к.ә. Нағыста кестешилик түрі. Музейде қарақалпақ миллий ерлер хәм хаял-қызлардың кестели кийимлери, қызыл киймешек, жипек жегде, шай қалталары, *дәстек* сыяқлы елиуден аслам бирин-бири қайталамайтуғын кестеленген буйымлары кәргізбеге қойылды («ЕК» г.).

ДӘСТЕЛЕНИҰ дәстелеу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ДӘСТЕЛЕСИҰ дәстелеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ДӘСТЕЛЕТИҰ дәстелеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ДӘСТЕЛЕҰ ф. **1.** Дәсте қылып териу ямаса байлау. Гүл *дәстелеу*. Сайлап-сайлап тердим *дәстелен*, Қушағыма гүллер үйгеним (Б.Қайыпназаров). **2.** Үсти-үстине, қабат-қабат қылып териу, таклау, жыйнау, пуштаклау, пуштарлау, пәттелеу. Отынды *дәстелеу*. Ешкилерге жантак шаптық *дәстелен*, баулық пенен боян баулап ертелеп (А.Крамов).

ДӘСТЕЛИ кел. **1.** Дәстеленген, пуштакланған, пәттели, пуштарланған. *Дәстели* жоңышқа. *Дәстели* ғауыш. **2.** Саплы, сабы бар, сапланған. Гүмис *дәстели* айбалта.

ДӘСТЕЛИК кел. Сап қылыуға, дәсте қылыуға жарайтуғын. *Дәстелик* ағаш.

ДӘСТЕР ат. Сәлле тәризли бас орау. Әдалат жолы усы деп басына *дәстер* орады («Гүлистан»).

ДӘСТИЯР кел. 1. Қолдан келген исти орынлап, жасы үлкенлердің ауырын жеңіл қылыушы, жәрдемши. Саған болыу ушын *дәстияр* жолдас, Әуелха өзимди алмасам женшип... 2. Биреудің жеңіл-желпи жұмыстарын орынлаушы хызметкер. — Есенгелди *дәстияр* жигитлерден еди, кеткен екен-ә? — деп Маман өкиниш пенен бираз ойланды (Т.Қайыпбергеннов). 3. Жасы үлкейген, ересек, егеде. Тап сол уақытта жән-жақтан келиншеклер менен қызлар, *дәстияр* адамлар шыға келди (Ө.Хожаниязов).

ДӘСТҮР ат. (парсы. *жол-жорық, көрсетпе, тәртип-қағыйда*).

1. Әуладтан әуладқа өтип хәм сақланып киятырған үрп-әдет, салт-сана. Қыз да, жигит те билгенин ишинде тоқып отыр, *дәстүр* бойынша гәпти жигит баслау керек (К.Султанов). Өзгеше салт *дәстүр*, байрамы менен, Айырылып турады өзге еллерден (П.Сулайманов). 2. Белғили мақсет, ис-хәрекет ямаса көргизбениң алдыннан белгилеп шығылған жол-жорығы, оны әмелге асырыудың тәртиби, ызам-қағыйдасы; бағдарлама, программа. Мәмлекетлик тилди әмелге асырыу *дәстүри*. Республикамызда Инсан хуқықлары тарауындағы Миллий тәлим *дәстүри* тастыйықланды («ЕҚ» г.). 3. Берилетуғын көргизбе тәртиби хәм орынланатуғын ислер дизими; жыйналыс *дәстүри*. 4. Оқыу пәни мазмунының қысқаша түсиниги; оқыу *дәстүри*; 5. Театр, концертлер т.б. тамашаларда шығыу нәубетлери, атқарыушылар, қатнасыушы шахслар дизими.

ДӘСТҮРИЙ кел. 1. Белғили мақсетке қаратылған, қатан дәстүр, жоба негизинде қурылған; белгиленген. *Дәстүрий* әмел. *Дәстүрий* байрамың және келип тур, Шын кеуилден қутлықлаймыз устазлар («Устазлар»). 2. Анық мақсетти гөзлеуши, бағдарланған. *Дәстүрий* лекция.

ДӘСТҮРХАН ат. 1. Ишине хәр түрли жейтуғын затларды салып, жайып ямаса орап қоятуғын төрт мүйешли гезлеме ямаса бир неше түрли гезлемениң қурағынан исленген жайма. Чай ишилип, *дәстүрхан* жыйналды (А.Бегимов). Илайым, тек жақсылыққа жайылғай, Сыйласықтың уясы сен дәстүрхан (Қ.Есемуратов). 2. ауыс. Ортаға жайылған хәм үстине түрли тағамлар қойылған. *Дәстүрхан* дүзеу. *Дәстүрхан* жайыу. Бир *дәстүрхан* қасында, онлаған адам онысар, бир жемтиктин үстинде еки ийт неге таласар? (ққ.х.н.м.). Түрли тағамларға толы *дастүрхан*, Мийуелери көзди жайнатып турған (Н.Жангелдиев). ◇ **Дәстүрханға отырыу** — аұқатланыуға отырыу,

топланыў. **Дәстүрханлы киси** — келим-кетими зор адам. **Дәстүрханы менен урып жығыў** — ишип-жегизиў арқалы нийетин орынлатыў. **Дәстүрханлас болыў** — бир дәстүрханнан аўкат жеў, дәстүрхан дөгерегинде отырыў. **Дәстүрхан қылыў, дәртин дәстүрхан қылыў** — 1. Дәртин төгип салыў, сырласыў, муңласыў, 2. Бир гәплерди хәр жерде айтып, тарқатып, жәрия қылып жүриў. 3. Мийман болып алып баратуғын саўға, тағам; самса, нан-пәтир, шүберек-шаршы хәм т.б.

ДӘСТҮРХАНДАЙ кел. Дәстүрханға усаған, мегзес. Иши геўек бос турғандай, Нан салмаған *дәстүрхандай* (Қ.Айымбетов).

ДӘСТҮРХАНЛЫ кел. 1. Дәстүрханы бар, дәстүрханға ийе. 2. аўыс. Қонақшыл, миймандос, кел-кетли. Шахаманым *дәстүрханлы* дийқан ел, саған қарлығаштай ушып бараман (Г.Дәўлетова).

ДӘСТҮРХАНЛЫҚ кел. Дәстүрхан болатуғын. Дәстүрханлық гезлеме.

ДӘСТҮРХАНСЫЗ кел. 1. Дәстүрхан жаймаған. *Дәстүрхансыз* стол. 2. аўыс. Миймандослықты билмейтуғын, келим-кетими жоқ. Бирликсиз елдің дәстүрханы да пыррым-пыррым, *дәстүрхансыз* ел — бахытсыз ел (Т.Қайыпбергенов).

ДӘСТҮРХАНЛАНЫЎ ф. Дәстүрхан түйип барыў. Биз *дәстүрханланып* келип туражақпыз (Ш.Сейтов).

ДӘСТҮРХАНШЫ ат. Той-мерекелерде, лазымлы жыйынларда келген хәм кеткен адамлардың дәстүрханларын ретлеп баскарып туратуғын хаял.

ДӘЎ ат. 1. Зароастризмде жаўызлықтың негизги тымсалы. «Авесто»да «дайва» тәризинде көрсетип өтилген. 2. Түркий хәм парсы-тәжик әпсаналарында да жаўызлық тымсалы болып, қорқынышлы, зулым, зорлық, қанхорлық хәм жаўыз күшлердің еркине бойсыныўшы үлкен мақлұқ сыпатында сүүретленеди.....үлкен кара тасты дәстанып, *дәў* уйқылап атыр екен (ққ.х.е.). Шыға шаптың әуел бастан, *Дәў* келсе де тартынбастан (Т.Жумамуратов). 3. Күшли, сымбатлы, қарыўлы, үлкен, турпатлы, жайсан, ири. Маман бираз азыңқыраған менен нығайып ириленген, ийинлери кең, *дәў* жигит болған (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Дәўжүрек** — батыр, қорықпайтуғын адам. *Дәўжүрегің* барың ушын, Ата-анан, ярың ушын (А.Утемуратов). 4. фоль. Бесик баласы.

ДӘҰДЕЙ кел. Ири денели, үлкен, бойы узын. Жасаған *дәудей* жасанып, Жау куралын асынып («Қырқ қыз»).

ДӘҰДИРЕҰ ф. фоль. Албырау, дағдыру. Ноғай заманында Мөнке бий жас болса керек-тө халықтың басына тәшүйіш түсіп *дәудиреп* жүрген күнінде «Сиз не айта аласыз?» бул күнимізге дегенде:.... (кк.х.фоль.).

ДӘҰЕТ ат. 1. Сыясауыт, ишине сыя куйып жазатуғын тастан, шийшеден хәм тағы басқа да нәрселерден исленген кишкене ыдыс. *Дәует*, кәлем алып, қағазды услап, жазсам сөзім дауа болар, дәрт болар (Өтеш). 2. зоол. фоль. Мылтықшы, бесиктербеткиш.

ДӘҰИР ат. 1. Жәмийет рауажланыуында әхмийетли уақыя-хәдийсе болып өткен, хұким сүрген ямаса өзине тән қәсийети менен ажыралып туратуғын мәлим бир уақыт аралығы. Тас *дәуири*, Темир *дәуири*. Қанша тарийх *дәуир* бар, Инабатлы өмир бар (И.Юсупов). 2. Инсан хәм инсан өмириндеги мәлим уақыт, жыллар; Дәрт жамалып кеуиллердің шерине, *Дәуир* дағдарыстан ауара болар (И.Юсупов). 3. Тәкирарланатуғын процесстиң хәр бир тәкирарланыуында басынан ақырына дейин өтетуғын ямаса толық процесс дауамындағы уақыт аралығы. Рауажланыу *дәуири*. 4. дин. Өлген адамның ислеген гүналарын кешириу мақсетинде исленетуғын үрп-әдет. ◇ **Дәуир кус** — дәулет кусы, бахыт кусы, патшалық нышаны. *Дәуир кусын* ушырды, Басына кусты кондырды («Алпамыс»).

ДӘҰИРЛЕС кел. Биреу менен бир уақытта, бир дәуирде жасаған адам, заманлас киси. *Дәуирлес*, кәлемлес жанажанларым, Тәжет, Фалым кетик қәдирданларым (И.Юсупов).

ДӘҰИРЛИК кел. Уақты-уақты қайталанып, тәкирарланып туратуғын. *Дәуирлик* тербелислер. ◇ **Дәуирлик система** хим. — Элементлердің қәсийетлери менен атомлары ауырлығы ортасындағы *дәуирлик* байланысқа тийкарланған халда рус алымы Д.И.Менделеев дүзген элементлер системасы.

ДӘҰЛЕТ ат. (арабша. *байлық*). 1. Ырыс, байлық, дүнья, мал-дүнья. Ерге *дәулет* питсе, Ғарға салса да, ғаз алар, Ерден *дәулет* кетсе, Лашын салса да аз алар (кк.х.н.м.). Болмады хеш аманлық, *Дәулет* ушын, бақ ушын (Т.Жумамуратов). 2. Руұхый байлық, бахыт, әумет, жақсылық. Жат еллерден азат етип, *Дәулетим*, Шубарым келдің бе? («Алпамыс»). Ул-қызын — *дәулетиң*. Хаялсызда рәхәт жоқ, улсызда *дәулет* жоқ

(кк.х.н.м.). 3. аүйс. Арқасында, саясында, себепли. 4. Мәм-
лекет. 5. Еркеклер ямаса хаяллар исми. ◇ **Дәулет қус** — дин.

1. Ески исеним бойынша патшаның, ханның орнына қалатуғын мийрасхоры болмағанда сол патшалықтың, ханлықтың барлық пукарасы жыйналып қус ушыратуғын болған хәм сол қус кимнің басына қонса, соны ақ кийизге салып, хан етип көтерген, басқа қонған қусты бахыт қусы деп атаған. Уядашым шықты он төрт жасына, *Дәулет қусы* жақында қонды башына («Бозуғлан»).

2. аүйс. бир келип қонған бахыт, әумет. Мен билмеймен кимнің қандай боларын, *Дәулет қусы* қашан келип қонарын (К.Рахманов). **Басына дәулет қусы қоныу** — әумети келиу, жолы болу. *Дәулет қусы қонса кимнің басына*, Суймырық көриуге келер қасына (кк.х.н.м.). **Дәулетиниң арқасында** — қорғауы, панасы, ғамхорлығының арқасында, жәрдеминде.

ДӘУЛЕТЛИ кел. 1. Хәр иске құдирети жететуғын. Бийдәулеттин бели сынады, *дәулетлиниң* тасы сынады (кк.х.н.м.). 2. Байлыққа ийе, мал-дүньялы, құрғын. 3. Руұхый байлық мәнисинде, бахытлы. *Дәулетли* халқымның бағы-бостаны (С.Нурымбетов). 4. аүйс. Әуметли, жолы болған. *Дәулетлиниң* қонағы бир келеди (кк.х.н.м.).

ДӘҰМЕТ к. дөхмет.

ДӘҰРАН ат. (арабша. *айланба хәрекет, айланыу, бурылыу*).

1. Бийғам өмир, турмыс; шадлық; бахытлы пурсатлар. *Дәұран* сүриу. Шадлы *дәұран*. Мен сорлыға *дәұран* керек, *Дәұранымды* излер едим (Бердақ). Салтанатлы *дәұран*. Кеулимде мухаббат, баста *дәұраным*, Алтын жағыс Арал шадлы мәканым (И.Юсупов).

2. Хүкимдарлық, жоқары лауазым, (патшалық, ханлық), мәртебелик дәуири. Биреулерге *дәұран* атын мингизген, Биреулерди жалаң аяқ жүргизген (Ақшолпан Аманияз). 3. Ұақыт, дәуир, заман. Қыз *дәұраны* өтти мысал көрген түс, Хеш нәтийже шығармады өшегис (И.Юсупов). 4. Еркеклер исми. ◇ **Дәұран сүриу** — шадлы турмыс кешириу, өткериу. Хәр әуладтың өз дүркин, өз заманы, Сүрип барар **дәұран** атлы жорғаны (И.Юсупов). **Дәұраны келиу** — мәртебеси асыу, турмысы жақсыланыу, бахытлы пурсаты басланыу. Гүлпаршынлар әулады, Қайта келди *дәұраны* (Ақшолпан Аманияз).

ДӘҰСЕБЕН ат. зоол. Пышық теклес жыртқыш, жабайы хайуан. Гейпара дереклерде сагалдың бир түри деп те жүритиледи. Қырда жасайтуғын аңлар қатарына киреди.

ДӘҮСЕБЕНДЕЙ кел. Дәүсебенге усас, мегзес, янлы. *Дәүсебендей* даурығып сак болып шер, Сен бираздың түсине енген екенсең (С.Нурымбетов).

ДӘХАН к. Дахана. Ауыз. Гунша *дәхан*, гүл йүзли, Дийдарыны көрерменму? («Ғәрип ашық»).

ДӘШИҰ ф. Йошыұ, шалқыұ, йошланыұ, тасыұ. Бир күни Айдостың кейпи *дәшип* отырғанда, Кулымбет куллықты хәм куулықты асырып ағасынан «Бозатаұ» өңириндеги елатты қоса сорады (К.Султанов).

ДӘШ ҒАРДАШ ат. фоль. Хошкеуил, туұысқан, дос. *Дәш ғардаш*, аман-аман, Мурат-мақсетеңе жеттин («Әреп-Райхан»).

ДӘШТ ат. фоль. Даланлық, шөлистан.

ДВИГАТЕЛЬ ат. тех. (рус). Бир түрдеги энергияны (мыс: *самал, суу энергиясы*) механикалық энергияға айландырып беретугын машина. Мыс: пуу машинасы, пуу турбинасы т.б. *Двигательлердің* түри көп: газ, ыссылық, авиация, автомобиль, реактив т.б.

ДВИЖОК ат. (рус. — *хәрекетленетуғын*). Ишки жаныұ двигателинен ямаса басқа қандай да бир деректен энергия алып ислеитуғын көшпели электр станция.

ДВОРЯН ат. Дворянлар қатламына тийисли шахс, ақсүйек, аристократ.

ДВОРЯНЛАР ат. (р. «дворянин», «дворяне» — *князь, патша сарайында хызмет ететуғын шахс*). Россияда феодализм хәм капитализм дәуирлеринде хызмет көрсетип, мәртебе арттырған помещик хәм мүлк ийелери, олардың әуладларыда патшаларға хызмет етип мәртебели болған, өмелдарлардан ибарат хукимдар, ақсүйеклер.

ДЕ I (лат. *de* — *бийкарлаұды аңлатыұшы сөз алдына жалғаныұшы қосымта*). 1. Ажыратыұ, узакластырыұ, бийкар кылыұды аңлатады. Мыс: *дегазация, демонтаж*. 2. Төменге қарап хәрекетлениұди, пәсейиұди аңлатады. Мыс: *дегенерация*.

ДЕ II к.с. Айтыұ, сөйлеұ, баянлаұ. Койың ондай сөзди, — *деди* Жумабай (К.Султанов). Журтым мени шайыр *десе* шайырман, Не *десе* де пәрманына қайылман (Т.Жумамуратов).

ДЕБАН фоль. Деп, айтып. Мен кетти *дебан* шытпа кашынды, Кумар кара көзден төкпе яшынды («Саятхан-Хәмре»).

ДЕБДИҰ ат. Иштеғи дәрт, күйик, кайғы, шер, әрман. Ақылласпайсаң шабазым... — деп көптен берли ишинде кат-

кат болып жатырған *дебдиуи*н шығарды (К.Султанов). Иштен *дебдиу* шығарып, Кулыным деп жылады («Мәспатша»).

ДЕБЕТ ат. экон. (лат. *debet* — *қарыздар*). Еки тәрәплеме (оң хәм шеп) кесте көринисиндеги бухгалтерия есап бетлеринин бир (шеп) тәрәпи. Мәкемениң пул хәм материаллык байлықлары активи жағдайы хәм хәрекети дизимге алынатуғын есап бетлериниң *дебет* тәрәпинде ай басында байлықлардың бар екенлиги хәм бир ай дауамында олардың түсими көрсетиледи. Пассив халаты хәм хәрекети дизимге алынған есап бетлериниң *дебет* тәрәпинде дереклердиң кемейиуи. Мыс: Қарыздарлардың қарызының кемейгенлигин көрсетеди.

ДЕБЕНТУРА (лат. *debere* — *қарыздар болуу*). Бажы пулды қайтарыу ҳаққында бажыхана гүәлығы.

ДЕБИТ ат. (фр. *debit* — *өткеру*). Бурғылау кудықлары, булақлар хәм кәнлерден мәлим уақыт бирлигинде шығатуғын суйықлық (минерал суу, нефть т.б.) ямаса газ муғдары.

ДЕБИТОР ат. экон. (лат. *debitor*). Мүлк ямаса пул қарызы болған физикалық ямаса юридикалық шахс, экономикалық субъект.

ДЕБОЧА (парсы. *кирисиу*, *сөз басы*). 1. Китаптың ғезлемеден исленген қабының алтын жалатылып безелген дәслепки бөлек бетлери; 2. Кирисиу, кирис сөз, алғы сөз. Тийкарынан диван (шайырдың қосық топламы), дәстан хәм прозалық шығармаларда, сондай-ак, мемуар хәм баязларда ушырайды. *Дебоча* шығарма авторы ямаса редакция тәрәпинен жазылады, онда китап мазмуны, автордың қысқаша өмир баяны, мақсети баян етиледи. 3. Патшалардың алтыннан тигилген үстки кийими; 4. муз. Киши көлемдеги шығарма.

ДЕБЮТ ат. (фр. *Debut* — *биринши қәдем*). 1. Қандай да бир тарауда биринши рет шығыу: Артисттин сахнада биринши ойнауы. 2. Шахмат ямаса шашка ойынының дәслепки жүрислерин өз ишине алатуғын дәслепки басқыш.

ДЕБЮТАНТ ат. Сахнада биринши рет ойнаушы артист, қандай да бир нәрсениң тарауында биринши рет шығып қатнасушы адам, киши.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ ат. экон. (фр. *des* — *нәсейиу*+*valeo* — *қуны*). Миллий пул бирлиги курсының шет ел валюталары халықаралық есап бирликлерине салыстырмалы кәдирсизлениуи. *Девальвация* мәмлекет тәрәпинен рәсмий түрде дағаза етиледи хәм нызам тийкарында әмелге асырылады.

ДЕВАСТАЦИЯ (лат. *devastatio* — *қуртыу, қырыу*). Адам, хайуан хәм өсимликлерде ушырасатуғын жукпалы хәм инфузиялық кеселликлердің қозғатыушыларын (олардың хәмме рауажланыу дәуиринде) қырып таслауға, жоқ етиуге қаратылған комплекс шара-илажлар.

ДЕГАЗАЦИЯ (фр. *des* — *жоқ етиу*+ газ). 1. Зәхәрленген жерлер, имаратлар, әскерий техника, жауынгерлик қураллар, азық-ауқат, хауа, суу т.б.ларды зыянсызландыруу. 2. Металлургияда-вакуумда қайта ислеу бериу жолы менен суйык металлар қурамындағы газлерди шығарып жиберуу. 3. Пайдалы қазымалар қатламлары хәм әтирапындағы денелер арасынан зәхәрли газлерди тәбийғый ямаса жасалма усыллар арқалы шығарып жиберуу. 4. Ауыл хожалығында-фумигациядан сон зәхәрли газ хәм пуу қалдықларын жоқ етиу.

ДЕГБИР ат. 1. Шыдамлылық, сабырлылық. 2. Адасыу, алжасыу, жаңылыу, бузылыу, айныу. Сен десе жүректің оты лапылдар, Сен десе *дегбирден* сасар ақыллар (К.Рахманов).
◇ **Дегбирден сасыу** — ақылдан, естен айырылыу. Қатты жалғызсырап *дегбирден* састым, Түсингил, жаным (Б.Сарыбаев.)

ДЕГБИРСИЗЛЕНИУ ф. Тынышсызланыу, тыпыршылау, тақаты болмау. Өтемурат *дегбирсизленип* орнынан турды (К.Султанов).

ДЕГДЕ ат. 1. Аттың үстине жабатуғын шашақлы гилем. 2. Ууық, кийизден исленип етиктің ишине кийилген. Жоқарысы етиктің қонышынан шығып турған, хәр түрли ренди сабақ пенен нағысланған.

ДЕГДИ I ат. Жылымның кишкене түри. Дегди салыу.

ДЕГДИ II ф. Қангып-ылағып жүриу, ылағыу, қанғырыу, гезенде. *Дегди* боп олар семирген, Меншик қауынды кемирген (Ө.Шамуратов).

ДЕГЕЛЕЙ ат. Ерниги жүнли тери менен әдипленген, гезлемеден тигилген, малақайға усас бас кийимнің бир түри. Басында қызғыш дегелей, беліндеги төрт ели қайысқа бир кулаш гүмис саплы қылыш асынған (К.Султанов). *Дегелей* кийсе тең кийген, Теңлесим ағам бар ма едиң? («Алпамыс»).

ДЕГЕЛЕЙДЕЙ кел. Дегелейге усаған, мегзес, тәризли.

ДЕГЕНДЕЙ к.с. 1. Тәуип буйырғандай, шап-шақ, ойдағыдай, кеуілдегидей. Мына малақай маған *дегендей* екен. 2. Айтқандай, айтажақтай МТС директоры «ким сөйлейди» *дегендей* көпшиликти көзи менен шолып тур еди (К.Султанов).

ДЕГЕНЕРАЦИЯ (лат. *degenerare* — *бузылыу, айныу*). 1. Организмдеги биологиялық хәм психикалық белгилердің кеселлик ямаса басқа факторлар себепли жаманласыуы, нәсил айныуы; 2. биол. Клеткалардың ямаса жанлы организмлердің бузылыу (өзгериу) процесі.

ДЕГЕРШИК ат. Көшерге орнатылған дөңгелек, арбанын айланып туратуғын дөңгелегі. Арбасын тууарды да иркілместен атларды шешіп *дегершикке* өзи байлады (Т.Қайыпбергенов). *Дегершик* астына жыңғылды жайды, өзи сол арбаның астына кирди («Өтеш батыр»).

ДЕГЕЛЬМИНТИЗАЦИЯ (фр. *des* — *жоқ етиу*+грек. *helminthos* — *ишек құрты*). Гельминтлерди барлық рауажланыу фазаларында жоқ етиуге қаратылған дауалау-профилактика жумыслары. Гельминтлер жукқан хайуанлар, өсимликлер, шаруашылық имаратлары хәм әсбап-үскенелери, далаларға төгин сыпатында төгилетуғын тезеклер, жайлаулар, падалар — кулласы хәмме жер *дегельминтизация* етиледі.

ДЕГИЛ к. Дегил — Рамуз дер, енди көнлим хош *дегил*, Шырағың болмаса, йахши иш *дегил* («Рамуз шах»).

ДЕГИШ ат. тех. Дәрьяның күшли ағымы хәм суу бетинин кескин өзгериуі нәтийжесинде жағалаудың күшли жууылыуы, Суудың бузыушылық күшинен дәрья жағасының омырылып, жар таслауынан пайда болатуғын апат, дәрья кенарының жемирилиуі. Бир Алла қаратып дәрья *дегишин*, Алды мөхминлердің еккен егисин (Омар). Жайхун айбатынан айбынар едик, *Дегиш* алмағай деп қайғырар едик (И.Юсупов).

ДЕГИШИУ ф. Хәзиллесиу, ойнау, дәлкеклесииу, баскыласыу. Абайламай қала қойсаң *дегишип*, Ким болсаң да сөзден утпай қоймаған (Т.Сейтжанов). Илме султан сөзлер менен, *Дегишип* өткен күнлерим (Бердақ).

ДЕГИШПЕ ат. Хәзил, баскы, дәлкек, ойын-күлки. Бул отырыспада көп *дегишпелер* кетти (Қ.Айымбетов). — Әй, перзентлерим, сизлер ойнаған *дегишпени* бизлер көтермесек, бизиң ойнаған *дегишпени* сизлер көтермесеңиз, Сизлерден перзент болмас («Мәспатша»).

ДЕГИШМӘ к. Дегишпе.

ДЕГМЕНТ ат. Белбеу түри. Металлдан исленген нағыслы бәнтлери бар енли белбеу. *Дегмент* белбеу собығы — белбеудің бәнти. Соның арасында алақайысы алтыннан, үстинде

дегменти бар, Қара атлы бир келискен жигит «кудайы қонакпан» деп жетип келди (кк.х.фоль.).

ДЕГРАДАЦИЯ ат. Кем-кемнен төменлеу, жақсы қасиетлердің хәм сапаның жоғалуы, пәсейіу.

ДЕГРӘ поэт. Дөгерек, әтирап (*дигри-даш-төрт тәреп, дөгерек-даш*). Сарғайып көринген дағның кулағы, *Дегрәсинде* әлуан-әлуан булағы (Әжинияз).

ДЕГРЕЗ ат. (парсы. *қазан қуйыу*). Қазан қуятуғын, улыұма шойыннан түрлі буйымлар қуятуғын уста.

ДЕДИК ат. Максет, мурат, тилек, дийди, әрман. Ол *дедигине* жетти.

ДЕДИКЛИ кел. Дийдилеген, максетине жетиуге умтылған. *Дедикли* жерине жетемен дегенше шинелинің төрт жеринен тесип өтті (Ө.Айжанов). Жаманлар қасынан қонсы көширер, Өзинің *дедикли* антын иширер (Бердақ).

ДЕДУКЦИЯ ат. (лат. *deductio* — *шешим қабыллау*). Логикалық қағыйдалар бойынша шешім қабыллау. Айырым фактлерден улыұмалық шешімше келиу, яғный улыұма халатлардан азғана шешім қабыллаған халда пикир жүритиу; индукцияның кериси.

ДЕЗАССИМИЛЯЦИЯ ат. лингв. Ассимиляция нызамының бузылуы.

ДЕЗАФФИКСАЦИЯ ат. лингв. Жаңа сөз хәм жаңа форма жасауда аффикстин жойтылуы.

ДЕЗЕРТИР ат. әск. (лат. *desertor* — *қашқын*). Әскерий хызметти өтеу тәртібине қарсы жынайт түрлерінің бири, әскерий хызметтен бас тартыу хәм таслап кетиу, хызмет орнына келмей қалуы *дезертир* деп есапланады.

ДЕЗИНСЕКЦИЯ ат. (фр. *des* — *жоқ етиу*+лат. *issectum* — *насекома* (*құрт-құмырсқа*)). Жуқпалы кеселликлерди қозғатыушыларды таркататуғын зыянкеслерди (кене, шыбын, нангөрек, бийт, бүрге, тышқан т.б.) жоқ қылуы ушын қолланылатуғын ис-илажлар.

ДЕЗИНТЕГРАТОР ат. (дез..х лат. *integer* — *пүтин*) 1. Морт материалларды (көмир, дуз, хәк, топырақ) майдалаушы машина; 2. Санаат газлерин қатты яки суйық денелерден сапластыруға қаратылған реакциялар.

ДЕЗИНТОКСИКАЦИЯ ат. (дез+интоксикация). Организмнің зәхәрлерин суйылтыруы, нейтраллау яки басқа жоллар менен шығарып жибериу аркалы олардың өзгеше

биологиялық тәсирін күшейтіп, зиянланыуды сапластыруға қаратылған реакциялар.

ДЕЗИНФЕКТОР ат. Дезинфекция етиуіші кәниге.

ДЕЗИНФЕКЦИЯ ат. (дез+инфекция). Жұқпалы кеселіктерді қозғатыушы микроорганизмдер (бактериялар, вирустар т.б.)ді жоқ етиу, дәрілеу. Шаруашылық *дезинфекциясы*, ауыл хожалық *дезинфекциясы*, ветеринариялық *дезинфекциясы*.

ДЕЗОДОРАЦИЯ ат. (дез + лат. odoratio — ийис) Жағымсыз, қолаңса ийістерді жоқ етиу ямаса сезілмейтуғын халатқа келтириу. Үй-жай имаратлары, шаруашылық орынлары, азық-ауқат орынлары, ауыруы хәм жарадар жататуғын палаталар, бекем бекленген имаратлар хәм нәрселер (суу асты кемелери, космослық кемелер) де *дезодорация* өткериледи.

ДЕИЗМ ат. (лат. deus — қудай). Диний-философиялық тәлиймат, деизм қудайды минсиз, хақыйқый тәбият «машинасы» жаратқан, оған қағыйдалар хәм хәрекет бағыш еткен әмелдеги ақыл деп сыпатлайды.

ДЕЙДИЛЕУ қ. дийдилеу.

ДЕЙИН к. с. 1. Аяқланыу орнын яки аяқланыу шегін билдиреди. Мен сизди үйинизге *дейин* шығарып саламан (Ө.Айжанов). 2. Уақыт пенен уақытлық шегін билдиреди. Бирак, күндизги саат он екиге *дейин* әскерий бөлімге жетиу керек (Ө.Пахратдинов). 3. Шама хәм мұғдарын билдиреди. Машина жердің астын отыз метр теренлікке *дейин* қазады (Т.Нәжимов). Шабарман бағдың дийуалларын жағалап төрт жүз метрге *дейин* атын шауып, көшениң шеп тәрөпиндеги гүжимнің астына келип тоқтады (Ж.Шарипов). 4. Шегара, дәреже мәнісінде қолланылады. Жети жастан жетпис жасқа дейин. Сизге *дейин* небір заманлар өтер, Қанша әулад келип, қаншасы кетер (И.Юсупов). 5. Қолланылыу өзгешелигине қарай күшейтиу мәнісінде де қолланылады. Шыдайды суу ишпестен, Нақ бир хәптеге *дейин* (Ақшолпан Аманияз).

ДЕКАБРЬ ат. (лат. desem — он). Григорий календарында жылдың он екінші айы (31 күнлик), жылдың соңғы айы. Юрий Цезарь календарының реформа етилгенге дейин оныншы айы есапланған. Бүгін 24-*декабрь* Қарақалпақстан Республикасы Мәмлекетлик Гимни туұралы Нызамның қабыл етилгенлигине саррас 29 жыл толды («ҚЖ» г.).

ДЕКАДА ат. (грек. *dekas* — онлық). 1. Он күнлик уақыт. Әйі. Мысырда (Египет) уақыт өлшеуі бірлігі. Францияда XVIII ғасырдың ақырында француз буржуа революциясы дәуірінде хәпте орнында қолланылған; 2. Физикада-жйиілік интервалы (аралығы) бірлігі; екі жйиілік (f_1 хәм f_2) аралығындағы интервалға тең.

ДЕКАН ат. (лат. *decanus* — он басы). Жоқары оқу орынларында факультетті басқарушы адам. Жоқары оқу орны ректоры буйрығы менен профессор ямаса тәжірийбели доцентлерден таярланады. Декан факультеттегі оқу, тәлім-тәрбия хәм илимий іслерди басқарады, факультеттің илимий кеңеси басшысы есапланады. Тарийх факультетинин *деканы*. — Келдің бе? — деп түр-түсима жыпылық көзин атты *декан*, — Отыр! Сен, жолдас Жамалов, усы бир түрлі болып баратырсаң-ай (К.Рахманов).

ДЕКАНАТ ат. 1. Декан басшылық етиуши факультеттің административлік-оқу басқармасы. *Деканаттың* буйрығы. 2. Усы административлік-оқу басқармасының жайы, бөлмеси (кеңсеси). — Сизди деканат шақырды, — деп алдадым (К.Рахманов).

ДЕКАБРИСТ ат. 1825-жылы 14-декабрьдегі дворянлар топарының крепостнойлық хуқыққа хәм жеке хәкимиятшылыққа қарсы бағдарланған революциялық көтерілиси қатнасушысы.

ДЕКАТРОН (грек. *deka-он+электрон*). Онлаған катод группасы болған ион әсбап; ортасында анод хәм катод жайласқан газ араласпасы (водород, гелий, неон) толтырылған баллоннан ибарат. *Декатрон* есаплау, өлшеу техникасы, ядро хәм санаат электроникасы т.б.ларда қолланылады.

ДЕКЛАМАЦИЯ ат. (лат. *declamatio* — ораторлық шынығыу). 1. Көркем оқу, ораторлық өнеринин әхмийетли түрлеринин бири. Қыссаханлық, дәстан айтатуғын, ертекшилерде декламацияның бир көриниси есапланады. Образ жаратыу жолында актёрлық шеберлікте *декламациядан* пайдаланады. 2. Тилде — көркем тексттің мәнилик, экспрессивлік хәм эмоциялық мазмунын толық беріу ушын хәр қыйлы сөйлеу куралларынан пайдаланыу.

ДЕКЛАРАЦИЯ ат. (лат. *declaratio* — мәлім қыламан, дағаза етемен). 1. Бир ямаса бир нешше хукіметлер, сиясий партиялар, халықаралық ямаса жәмийетлик шөлкемлердин дәстүрий

хўжжет, аҳмийетли, халықаралық ўақия, нызам т.б.ларды халық итибарына жеткириўши баянаты; улыўма сиясий принциплерин салтанатлы түрде дағаза етиў. Өзбекстан Республикасы Ғәрезсизлик *декларациясы*. Қарақалпақстан Республикасының Мәмлекетлик суверенитети ҳаққында *Декларацияның* қабыл етилгенине 32 жыл толды («ЕҚ» г.). 2. Салық төлеўшилердин дәраматлар муғдары туўралы баян етиў; 3. Почта арқалы мәмлекеттен тысқарыға жиберилген пул яки қымбат бахалы пакетлерге қосымша етилген хўжжет; 4. Шеғарадан өтиўши шахс өзинде затлар, қымбат баха нәрселер т.б.лардың бар екенлиги ҳәм олардың муғдары ҳаққында бажыханаға тапсырылған мағлыўмат.

ДЕКОРАТИВЛИК ат. (лат. *décor, decororis* — *гөззаллық, нәзиклик*). Безеў ушын хызмет қылатуғын, көркемлик, гөззаллық бағыш ететуғын. *Декоративлик* өсимликлер.

ДЕКОРАТОР ат. Декорациялар жасаўшы қәниге, безеўши.

ДЕКОРАЦИЯ (лат. *desco* — *безеймен*). Театрда сахнаны, кинода фильм сўүретке алынатуғын жерди, павильонды спектакль, фильм мазмунына сәйкес безеў.

ДЕКОРРЕЛЯЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ ат. лингв. Сөзлердеги морфемалар санының қатар тәртибинин ажыралыў уқыплылығының өзгермей-ақ, тек олардың характери ямаса мәнисинин өзгериўи: басқа, илажсыздан, бийқарға, гейде, базда.

ДЕКРЕТ ат. (лат. *decretum* — *пәрман, қарар*). 1. Жоқарғы хәкимият ямаса басқарыў органы шығарған, нызам күшине ийе болған қарар. Закон (нызам, заң) күшине ийе болған қандай да бир мәселе бойынша шығарған жоқарғы ҳүкиметтин қарары, пәрманы. ◇ **Декретке шығыў** — хәмиледарлық бойынша демалыс.

ДЕЛБЕ ат. 1. Ақылдан азған, дийўана, жили. Бир *делбе* нәрестедей ешегинди ат қылып, Қолға қылыш алмастан майдан арзыў қыларсан (А.Өтепбергенов). 2. Нервлик кеселлердин бир түри. Тамға қарап жибермей де көрдик, Қайта *делбе* болып кетежақ (Е.Өтепбергенов). 3. Бир нәрсеге, биреўге хәдден тысқары берилген, шайда. Мен не әйлейин ишим жанып барады, Соның ушын *делбе* болдым балдызым (ққ.х.қ). 4. Асаў, «қутырған», «жылаўланбаған». **Делбе болыў** — ақыл-естен айырылыў.

ДЕЛЕГАТ ат. (лат. delegatus — жиберилген, жолланған). Белгили бир шөлкем ямаса жәмийетшилик тәрәпинен толық еркли етип сайлап яки таярлап жиберилген уәкил. *Делегат* сайлау.

ДЕЛЕГАТЛЫҚ кел. *Делегат* уазыйпасын өтеу; *делегат* болу; белгили уәкилликке ийе болу. *Делегатлық* гууалык. *Делегатлыққа* сайлану.

ДЕЛЕГАЦИЯ ат. (лат. delegatio — жиберу, тайынлау). Қандай да бир шөлкем ямаса мәмлекет тәрәпинен белгиленген, жиберилген уәкиллер топары. Сауда *делегациясы*. Мийманханаға қытайлы *делегация* келип, алдын оларды орналастырып болу ушын басқаларды ирkip қойған екен («КӘ» г.).

ДЕЛИМИТАЦИЯ ат. сия. (де+лат. limitare — шегаралау, ажырату). Мәмлекет шегараларын дүзилген шәртнамаға мууапык сыпатлау хәм карта сызықлары тийкарында белгилеу, белгиленген шегараларды қайта көрип шыгу.

ДЕЛИСТИНГ ат. эк. (инг. Delisting). Фонд биржасында бахалы қағазларды сауда дизиминен шыгару, эксперт тексерулеринде олардың тәмийинлениуи анықланатуғын кейинги қарар сыпатында қолланылады, бул бахалы қағаз саудаға қойылмайды, олар листинг шегирмелеринен айырылады.

ДЕЛИШЕС ат. бот. Кеш писер алма сорты.

ДЕЛЛАБИАЛИЗАЦИЯ ат. лингв. Ерин артикуляциясы менен айтылмау.

ДЕЛЬТА I (грек. delta). Грек әлипбесиниң төртинши хәриби.

ДЕЛЬТА II ат. геогр. (Δ). Дәрьяның яки көлдиң қуярлық жеринде сууда ағып келетуғын денелерден, уйықлардан пайда болған тегислик. Әмиудәрья *дельтасы*, Амазонка *дельтасы*.

ДЕЛО ат. (р. Делать — ислеу, орынлау). Қандай да бир мәселе шахсқа тийисли рәсмий яки рәсмий емес хұжжетлер топламы хәм усындай хұжжетлерди саклау ушын арнаулы папка; хұжжетлер топламасы; ис. — Кир ишке, — деди зилли түрде, кирген соң ортадағы қатардың екинши партасына отырғызып, өзи столдың жанында турып, және *делома* үңилди (Ш.Алламуратова). ◇ **Дело ашыу** — 1. Бир мәселе ямаса тарауға тийисли хұжжетлер топлап саклау ушын арнаулы папка. 2. Суд ямаса тергеу органларында қандай да бир суд иси бойынша хұжжетлер топлау.

ДЕЛЬФИН I ат. астр. (лат. Delphinus). Аспанның кубла ярым шарындағы жұлдызлар топары.

ДЕЛЬФИНЛЕР II ат. зоол. (Delphininae). Тисли китлер топарына киретуғын сүт емизюшилерге киреди. Дельфинлер хэм дельфин тәризлилер семействосы болып екиге бөлинеди.

ДЕЛЬФИНАРИЙ ат. Дельфинлерди үйрениү, үйретиү хэм көргизбе ушын қурылған бассейнли имаратлар комплекси.

ДЕМ ат. 1. физиол. Мурын хэм аүыз арқалы тыстан ишке ямаса иштен сыртқа шығарылатуғын хауа. Сержан болса *демин* бөлип-бөлип алып, үсти-үстине гүрсинип атыр (Т.Қайыпбергенов). 2. Бир дем алғаншелли пурсат, пайыт, мәүрит. Үй жаманы төле, *Дем* аларсаң өле (кк.х.н.м.). ◇ **Дем алыу** — а) Шаршау, күш-қууатты қайта тиклеу, ис қәбилетлилигин қайта тиклеуге жәрдем беретуғын халаты. Күндиз-түни бир тынбайсаң жыбырлап, маған уқсап *дем алып* бир жатпадың (Ж.Анетеев). б) Хауаны ишине тартыу хэм шығарыу. Соңғы жыллары жазымыз онша қууанышлы емес, өлпең самал менен-ақ дузлы қара шаңғыт көтерілип, *дем алыу* қыйынласты (Т.Қайыпбергенов). **Дем берди** — тыным берди. **Деми питиу** (таұсылды) — дин. қайтыс болды, тамам болды, қазаланды. Шайыр қосықларын журтқа қалдырып, Өзи *деми питкенде* өлип кетеди (И.Юсупов). **Дем салды** — молланың бир нәрселерди оқып, наукас адамға үп-сүп деуи, дем урыуы. **Демнің арасында** — жүдә тез, сол заматта, жылдам, шаққан. **Демалыс күнлери** — хәр хәптелик үзликсиз дем алыу күнлери. ӨзР Мийнет Кодекси, 129-статьясында барлық хызметкерлери 5 күнлик ис хәптесинде хәптесине 2 дем алыу күни, 6 күнлик ис хәптесинде 1 дем алыу күни бериледи. Оқыудан *демалыс* берилгени менен, Ашықлықта болмас екен *демалыс* (Ж.Нийетуллаев). **Дем алыу орайлары** — дем алыу режими тәртипке салынған денсаулықты тиклеу мәкемелери. **Деми ишине түсип кетиу** — а) дем ала алмай қалыу; б) үндемей, тым-тырыс болып қалыу; Улперини жиберип, тууатуғын хаялға үйленгиси келип турады да, тағы *деми ишине түсип*, хаялынан да, хәмелинен де қорқады (К.Рахманов). в) кейпи бузылыу, өзгерю; г) не дерин билмей қалыу, аузын аша алмай қалыу. **Демин ишине жутыу** — үндеместен, тым-тырыс турыу. **Демине нан нисиу** — қаталлық, не айтса бәри орынлана берю, басқаның үстинен хүким сүрю. Сөйтип *демине нан писип* жүрген Жалғас жорасы кеше кеште жамбасына оқ тийген қасқырдай

сүйретилип үйине зорға жетипти (К.Рахманов). **Дем урыу** — Ауырыу адамға емшиниң үп-сүплеуи. **3. фоль.** Сөйлеу, айтыу. Атың Қоблан болсын деп, Кулағына *дем урды* («Қоблан»). **Дем урмау** — дем алмау. Мәлийка жығылып, *дем урмай* жатты («Шахы Мутлак»). **Демин ыраслау** — дем алыу. Ол таудың үстінде *демин ыраслап*, ол минәрли шәхәрлер көрингенге уақтың хошлап: Бағдаттың мұрады бар дейтуғын еди... («Сәлимжан»). **4.** Жұмыстан бос уақыт. *Дем алыу*. **5.** Қандай да бір нәрсе ишине топланған, жыйналған газ, хауа.

ДЕМАГОГ ат. (грек. demagogos — *халық данасы*). Дәслеп Грецияда халықты изине ерте алған сиясий топар басшысы; демократиялық кейпияттағы сиясатшы, соңын ала бул сөз кери мәнисти аңлата баслаған. Ол яки бул мақсетке ерисиу ушын демагогиядан пайдаланыушы шахс.

ДЕМАГОГИЯ (грек. demos — *халық*+ago — *баслайман, алып бараман*). Құры уәделер бериу, алдау, хошаметлер қылу жолы менен халықты өзіне қаратыу, олар ортасында абырай арттыруға умтылу.

ДЕМАРШ ат. (фр. demarche — *шығыу*). Бир мәмлекет аймағы, сыртқы ислер мәкемеси ямаса дипломатиялық уәкилдин қандай да бир мәселе бойынша, басқа мәмлекетлерге наразылығы, илтимасы, усыныслары ямаса ескертиулері.

ДЕМАРКАЦИЯ ат. (фр. demarcation — *ажыратыу*). Қоңсы мәмлекетлер менен дүзилген шәртнама, келисимге тийкарланып, мәмлекетлер ортасындағы шегараны анықлау, белгилеу. *Демаркация* сызығы — **1.** Уақытша келисим пайытында урысушы тәреплердин армиясын бир-биринен ажыратып турушы уақытша шегара; **2.** Урыста жеңилген мәмлекет аймақларын басып алған зоналарға бөлген сызық, шегара.

ДЕМБЕЛШЕ кел. Орта бойлы, тапалтас. Аппақ куудай сақалы, Орта бойлы *дембелше* («Ер Зийуар»).

ДЕМЕТРА ат. миф. Грек әпсаналарында ең дәслеп дийқаншылық хасылы мол болыу, соңынан неке хәм шаңарақлы өмир қудайы. Кронос хәм Реяның қызы, Зевстин қарындасы, Персефонаның анасы.

ДЕМЕСИН ф. поэт. Сөзқоспа, қоллау, айтпасын. «Жанымды берейин» *демесин* саған, Берсе айтпай берер бир достын болсын (И.Юсупов). *Демесин* хеш ким, жасың киши шама жас, Ирген бастан болған Қаракалпағым (Ж.Анетеев).

ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ ат. (де + лат. *militaris* — әскерий). Халықаралық хуқықта халықаралық шәртнамаға тийкарланып белгили бир аймақтағы әскерий армия саклаўды, курал-жарак ислеп шығарыўды, қорғанлар, әскерий база курыў қадаған етиў; куралсызландырыў.

ДЕМИСЕЗОН ат. (фр. *demaisons* — жылдың өтиў дәуири) Бәхәрде яки гүзде кийилетуғын жеңил пальто.

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯ ат. (де+ лат. *mobilisation* < *mobilis* — *хәрекетшен*). 1. Урыс тамам болғаннан ямаса әскерий хызмет мүддетин өтеп болған соң әскерий хызметтен босатыў ямаса косымшаға өткериў. Әскерлерди *демобилизация* қылыў. 2. Кураллы күшлерди, сондай-ақ, халық хожалығының барлық тараўларын әскерий ҳалаттан тыныш ҳалатқа көшириў. 3. аўыс. Таярлық, жеделлик, саклық, кәуипсиз шараларының пәсейиўи.

ДЕМОГРАФИЯ ат. геогр. (грек. *demos* — халық + *grapho* — жазаман). Кең мәниде халық, елат ҳақкында, оның саны, курамы, динамикасы, тар мәнисинде халықтың сол белгилерининң санлы тәрәпин изертлеў ҳақкында илим.

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ат. Халық санының көбейиўи, өсиўи менен байланыслы ҳалат. ◇ **Демографиялық жарылыў** — халық санының ҳәдден тыс көбейиўи.

ДЕМОКРАТ ат. 1. Демократия ушын, оның тәрәпдары, халықтың сиясий азатлығы хәм хуқықы ушын гүресиўши. 2. Демократиялық партия ағзасы.

ДЕМОКРАТИЗМ ат. Демократия хәм оның бағдарларын төн алыў хәм оны әмелге асырыў.

ДЕМОКРАТИЯ ат. сия. (грек. *demokratia* < *demos* — халық + *kratos* — *хәкимият*). 1. Пукаралар еркинлиги хәм тенлиги конституция хәм ыызамларда бекитилген, халық хәкимиятының формалары әмелде орнатылған хәм жүзеге шыққан сиясий дизим; халық хәкимияты. Халықаралық хуқықтың ғалаба төн алынған нормаларының артықмашлығын мойынлай отырып, адамгершиликли, демократия хәм социаллық әдиллик идеяларына өзининң садықлығын тастыйықлай отырып Қаракалпақстан Республикасының усы Конституциясы қабыл етилди («ЕҚ» ғ.). 2. Жәмийеттин барлық ағзаларының актив қатнасыўында басшылық етиў усылы.

ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ 1. Демократиялық бағдарларға тийкарланған, демократияны әмелге асырыўшы. Демократиялық

дүзимге тән «Еркинлик, Тенлик хәм Тууысқанлык» принципи көплеген еллердин конституциясынан хәм инсан хуқықлары бойынша декларациясынан орын алған («ЕК» г.). **2.** Демократиялық бағытты қорғаушы, тәрәпдары.

ДЕМОКРАТИЯЛАСЫҰ ф. Демократия жолына түсиу, демократия тийкарларына таяныу, демократиялық тенденциялар тийкарында дүзилиу.

ДЕМОНТАЖ ат. (де+фр. montage – *көтериу, жайластырыу*). Қандай да бир нәрсе, объект яки әсбап-үскенени таяр, пүтин халатынан бөлеклерге ажыратыу, бузыу (оңлау ямаса басқа мақсетлерде).

ДЕМПИНГ ат. экон. (инг. Dumping – *таслау*). Товарларды сыртқы яки ишки базарда жасалма арзанластырылған, орташа усақлап сатыу бақаларынан, гейде хақыйқый тийкарғы бақасынан пәс бақада сатыу; сыртқы базарды ийелеп алыу ушын бәсеки гүреси қуралларының бири.

ДЕМПФЕР ат. (нем. D<mpfer – *сөндиригиш*). **1.** Машина хәм әсбаплардың ислеу уақтында болып атырған механикалық тербелисти жоқ қылатуғын, электр машина хәм электр өлшеу әсбаплары тербелислерин сөндириуши қурылма. **2.** Музыкада – көп тарлы музыкалық әсбапларда тарлардың тербелисин сөндириуши қурылма. *Демпфер* фортепиано, арфада хәм өзбек музыкалық әсбабы чангда бар.

ДЕМДЕ р. Тез, шаккан, жылдам, дәрриу. Жынғыр-жынғыр етип күлсе қоңырау, Шыпырласып толар *демде* классқа (И.Юсупов).

ДЕМЕК к.с. Бир ямаса бир неше пикирди жуумақлай келип айтылатуғын кириспе сөз. *Демек*, адамның қәдирин билиу, дүньядағы хәмме нәрседен зыяда! (Ө.Хожаниязов). Тыңламас айтқанын тууған Ананың, *Демек*, бул – пәслиги ақыл-сананың (Ақшолпан Аманияз).

ДЕМЕУ ат. **1.** Сүйениш, тирек. Сылыңғыр арық киси қолындағы таяқты *демеу* етип, жалаңғат шапанын жер сүйретип киятыр (К.Султанов). **2.** аұыс. Көмек, жәрдем. – Мына қанар қалтаны арбаға салыу ушын бир мүйешинен услап демеп жиберсең қалай болар екен, – деди тазша (кк.х.е.). Бабалардан сизден *демеу* сораймыз, Алла деймиз аспанларға қараймыз (Ж.Анетеев). **3.** ф. Айтпау. *Демеу* ушын ертен, бул миллет өлди, Қәстерлеп өтейик қарақалпақты (А.Қойлыбаев).

ДЕМИГИҮ ф. 1. Хауанын жетпеуі аркалы дем ала алмау, деми қысу, туншығыу. — Турдымурат *демигип* қалмадық па? — деди муғаллим күлип (Т.Қайыпбергенев). *Демигип* атыр адамлар, жутып зәхәрлі хауаны (Ақшолпан Аманияз). 2. Бир нәрсениң ишине хауа кирмей порсып кетиуі, бузылыуы, былығыуы. Шекийне қалтада турған нан *демигип* көгерип кетипти. 3. Руұхый қысылу, қыйналыу. Жаманлық көрсен *демигип*, Жаксылық излеп терлейсең (И.Юсупов).

ДЕМҚЫСПА ат. мед. Деминің қысылуы, астма.

ДЕМЛЕНИҮ демлеу фейилиниң белгисиз дәрежеси. Палау демленди. Демнің арасында дастурханға гиндикли жүуери зағаралар толып, чайниклерге шай *демленип* келип қалды (Т.Қайыпбергенев). Дебдиуге *демленип* демиккен хаял! Тутлар сыйдамланған кеуіл бағында (Г.Дәулетова).

ДЕМЛЕСИҮ демлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ДЕМЛЕТИҮ демлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ДЕМЛЕҮ ф. 1. Аукат писириу процесі; Гейпара тағамлар пискеннен соң, және мәлим мүддет ишінде демленеди. Бунда қазаннан пуу шықпайтуғын қылып берик бекитиледи, пәс отта ямаса қызып турған шоқта т.б. Палауды *демлеу*. 2. Чайды чайникке салып үстине қайнаған суу қуйыу. Чай *демлеу*. Ашшы арақ, вино орнына, Берер маған ашшы чай *демлеп* (Б.Генжемуратов). 3. Гүйис қайтарыушы жанлы-жаныуарлардың мөлшеринен артық жеуинен болатуғын ауырыу. Байнияздың кошқары шешилип кетип, қуяшқа жайыулы турған жүуерини өзи қайттыға жеп, *демлеп* қалыпты (ҚҚ.КСМ.атл.).

ДЕМЛЕМ: бир демлем. Бир мәрте демлеуге жететуғын, бир мәрте демленетуғын. Екиншисине «сен де бос қалма» деп, қалтасынан бир *демлем* чай, асықтай бир бөлек қант береді (ққ.х.е.).

ДЕМЛЕМЕ ат. 1. Демлеп таярланған нәрсе. 2. Аукат түрі.

ДЕМОНСТРАНТ ат. Демонстрацияға қатнасушы.

ДЕМОНСТРАЦИЯ ат. 1. Қандай да бир сиясий-жәмийетлик кеуіл сезимин билдириу ушын жасалатуғын көпшилик түрдегі салтанат. Ғәрезсизлик *демонстрациясы*. 2. Наразылық билдирип, қыр көрсетиудің түрі. Капиталистлик елдерде рабочийлар жийи-жийи *демонстрация* жасап турады. 3. Бир нәрсени сыпатлап көпшиликке көрсетиу усыл, әдиси. Электр двигательлери менен генераторлардың қайтымлылығын

көрсететуғын *демонстрациясы* да қурастырыу жағынан оғада аңсат.

ДЕНАТУРАЦИЯ ат. Түрлі физикалық хәм химиялық факторлар тәсиринде белоклар, нуклеин кислоталар т.б. биополимерлер молекулаларының өзине тән тәбийғый қәсийетлеринин жоғалыуы.

ДЕНАЛИЗАЦИЯ ат. лингв. Мурынлық артикуляцияға ийе болған сестин аұызлық сеске айтылыуы.

ДЕНДРАРИЙ ат. бот. (грек. dendron — *терек*). Дендрология бағы, арборетум-тереклер, путалар, ярым путалар коллекциясы егилген ашық майдан; Дендрарий ғәрезсиз ямаса ботаника бағына киреди. Дендрарий илимий, оқыу, мәдений, тәжірийбе, илимий изертлеу алып барыу, көргизбелилик ушын база болып хызмет етеди.

ДЕНДРОЛОГИЯ ат. бот. (грек. dendron — *терек*+logos — *илим*). Терек хәм путалар ҳақкындағы илим; анатомиясы, морфологиясы, жайласыуы, физиологиясы, экологиясы, географиялық тарқалыуы хәм хожалықтағы әхмийетин үйренеди.

ДЕНЕ ат. 1. Пүткил адам хәм жаныуарлардың денесин қурайтуғын барлық материаллық бөлеклер жыйынтығы. Бир жанның қумары екеуин алды, Не жигит *денеси* майданда қалды (А.Жийенбаев). 2. геом. Тәреплеринин баҳалауға болатуғын үш өлшемли объект. 3. физ. Массаға, салмаққа хәм көлемге ийе болыу менен сыпатланады, сондай-ақ, бир тутас бирликти қурайтуғын массалар жыйынтығы. 4. астр. Аспан денеси. Әлем, жұлдыз ямаса кеңисликтеги басқа объектлер. Соның ушын да тиришилигимиз дереги болған Қуяш хәр тәрептен дыққатқа ылайық аспан *денеси* есапланады («ЕК» г.). ◇ **Дене дүзилиси** — адам хәм жанзатлардың дүзилиси хәм ұазыйпалары ҳақкында мағлыұмат. **Дене ағзалары** — инсан яки жаныуарлардың сыртқы хәм ишки органлары. **Дене тәрбиясы** — денсаулықты күшейтиуге, шынықтыруға х.т.б миннетлерине байланыслы алып барылатуғын сабак. **Денеси түршигиу** — бир нәрседен қорқып сескениу. Жигит *денеси* түршигип кетип: «Мен жәллат емеспен», — деди (рәуият).

ДЕНЕЛИ кел. Денеси үлкен, нәхән, тайнапыр. Ири *денели* адам. Ерназар Алакөз аңызларда айтылыуынша, ири *денели*, алак көзли, айбатынан қарақалпақ бийлери түе Хийуа ханы да сескенетуғындай сусты басым адам болған (рәуият).

ДЕНСАҰЛЫҚ ат. Тири организмнің нормаль түрде хәрекеті. *Денсаулық* — терең байлық (ққ.х.н.м.). Ұа, *денсаулық*, *денсаулық*, Сен бир жүрген қол жаулық (И.Юсупов).

ДЕҢГЕНЕ ат. 1. Өтмиште ярым отырықшы хәм отырықшы халықлар ортасында кең тарқалған үрп-әдет (шаруашылықта). Жаз мәусимінде жеке хожалықта сойылған мал гөшин узак мүддет саклау қыйын болғанлығы себепли қонсы-қобалары менен бөлисилген. Хаял енди сыйырды сойып *деңгене* етиүди ойлап, ақыры күйеуін буған көндиреди (ққ.х.е.). Бир ауыл бөлисип, *деңгене* қылған, Қоғам жап ылақан, бекирен қайда (Ө.Қайыпов). 2. Шерикликке малды (ат, сыйыр, қой, ешки т.б.) пуллап өз ара бөлисиүи. Сойылған мал гөшиниң жиликлеп, өлшемей төбелеп бөлиниүи. *Деңгенеге* қосылыу. *Деңгенениң* үлкенин түйе сойғанда көресен (ққ.х.н.м.). Тарийхың талас деңгене, Қоналмайсан, қонақлайсан (А.Дәрменов).

ДЕҢГЕНЕШИ ат. Сойылған мал гөшин өлшемей төбе-төбеге бөлип сатыушы адам.

ДЕҢГЕНЕШИЛИК ат. Гөшти төбе-төбе етип, гөш сатыушылық кәсиби.

ДЕНОМИНАЦИЯ ат. (де+лат. *nominatio* — *аталыуы, атамасы*). Валютаның стабиллигин асыруу хәм есап-санақты ықшамластыруу мақсетинде қағаз пул номиналын пәсейтиү; ески пул курсы қунын жоқ етип, белгиленген атамасы өзгермеген жаңа пулға мәлим дәрежеде алмастыруу. Мәмлекеттеги пул мәселесин тәртипке салыу, пул қәдири пәсейиуін тоқтатып қалыу мақсети аркалы әмелге асырылады.

ДЕНОТАТ ат. лингв. (лат. *denotatum* — *белгиленген, аңлатылған*). Сөз аркалы аңлатылатуғын зат (предмет) денотат ямаса референт деп аталады.

ДЕНТИН ат. анат. (лат. *dens* — тис). Сүйек тәризли беккем тоқыма, тистің тийкарғы бөлегинен ибарат. Тисте *дентин* эмаль менен, тамырында болса цемент пенен қапланған.

ДЕПАРТАМЕНТ ат. (фр. *departement* — *басқарма, мәкеме*).

1. Франция т.б. көпшилик мәмлекетлерде тийкарынан ең үлкен административлик-аймақлық бирлик; 2. Гейпара мәмлекетлерде (АҚШ, Швейцария, РФ, Өзбекстан т.б.) министрлик, мәкеме хәм олар курамындағы бөлимлериниң аталыуы; Сауда *департаменти*. 3. Базы бир халықаралық шөлкемлердиң бөлими ямаса шақапшалары. Халықаралық шөлкем (ЮНЕСКО)нин медицина тарауы *департаменти*.

ДЕПЕША ат. (фр. *depeche* — *асығыс хабар*). Рәсми асығыс, тез хабар, асығыс (дипломатиялық яки әскерий) мағлыұмат.

ДЕПИЛЯЦИЯ ат. (лат. *depilare* — *шашты, түкти жоқ етиұ, төгиұ*). Бастағы жараны емлеұ яки косметикалық мақсетте шашты түсириұ.

ДЕПО ат. (фр. *depot* — *склад*). 1. Транспорт қураллары (паровоз, трамвай, троллейбус вагонлары) туратуғын хәм онланатуғын арнаулы имарат, кәрхана. Хәрекетлениұши қурам (т.ж. вагонлары, локомотивлер, метрополитен, трамвай вагонлары) онланатуғын кәрхана. Мыс: вагон *депосы*, локомотив *депосы*. 2. От өшириұ машиналары туратуғын кәрхана.

ДЕПОНЕНТ ат. (лат. *deponens, deponentis* — *жайлас-тырыұшы, сақлаұға қойыұшы*). 1. Сақлаұ ушын мәмлекетлик мәкемеге қымбат баха буйым ямаса қаржы пул койған шахс яки шөлкем. 2. Қандайдур себепке байланысly кәрхана яки мәкемеден өзине тийисли болмаған пулды яки төлеұди өз уақтында алмаған физикалық ямаса юридикалық шахс хәм алынбаған усындай пул қаржысы.

ДЕПОЗИТ ат. (лат. *depositum* — *аманат, сақлап қойылған*). 1. Банкке қойылған аманатлар. 2. Банк дәптериндеги клиентлердин банкке болған талапларын анықлайтуғын хәм тастыйықлайтуғын жазыұлар. 3. Кредит мәкемелерине сақлаұ ушын тапсырылған бахалы қағазлар (акция хәм облигация) хәм пуллар. 4. Түрли мәкемелерде талап етилетуғын төлемлерди тәмийинлеұ ушын алдыннан өткерилетуғын төлемлер.

ДЕПОЗИТОР ат. Банк, аманат касса хәм сол сыякly жерлерге пул яки бахалы қағазлар койған шахс ямаса шөлкем.

ДЕПОЗИТАРИЙ ат. (фр. *depositaire*). 1. Депозитлерге ийе-лик етиұши физикалық ямаса юридикалық шахс. 2. Халық-аралық шәртнаманың түп нусқасын, оның тастыйық-ланғанлыгы хаққындағы хұжетлерди сақлаұшы мәмлекет яки халықаралық шөлкем.

ДЕПОРТ ат. (фр. *deport*). Биржада бахалы қағазлар бахасын пәсейтиұ жолы менен пайда алыұды гөзлеп ис алып баратуғын алып сатарлар тәрөпинен мәлим мүддетке дүзилген келисим. Олар курс паркынан пайда көреди.

ДЕПОРТАЦИЯ ат. (лат. *deportatio* — *сүргин етиұ*). Жынаят ямаса административлик жаза шарасы сыпатында мәмлекеттен мәжбүрий шығарып жибериұ.

ДЕПОНЕНТ ат. (лат. deponens, deponentis — жайластырыушы, сақлауға қойыушы) **1.** Сақлау ушын мәмлекетлик органларға қымбат бахалы буйым ямаса пул қаржы қойған шахс яки шөлкем. **2.** Қандай да бир себепке ғөре кәрхана ямаса мәкемеден өзине тийисли пулды ямаса төлемди өз уақтында алмаған физикалык ямаса юридикалык шахс, алынбаған әне усындай пул қаржы.

ДЕПРЕССИЯ I ат. (лат. depressio — басылыу, хәлсиреу). **1.** мед. Өзине исенбеушилиқ руұхый түскинлик кейпияты, үмитсизлик, тилек-хәуеслеринин кемейиуи, хәрекеттин шегараланыуы. Көп руұхый кеселликлерде ушырасады. **2.** эк. Экономикалык машкала нәтийжесинде хәм оннан кейин басланатуғын турақлылық дәуири. Елдин хожалық турмысының рауажланбай, бир жерде турып калыуы ямаса төменлениуи. Экономикалык *депрессия*.

ДЕПРЕССИЯ II ат. геол. геогр. (лат. Depressio — пәсейиу, тереңлесиу) Қурғақлықтың теңиз бетинен төменги бөлими.

ДЕПУТАТ ат. (лат. Deputatus — уәкил кылынған, жиберилген). **1.** Уәкилликке ийе мәмлекет органына сайланған шахс, уәкил. Жоқарғы Кенес *депутаты*. Бес жылда бир көрисейик, *Депутатлар*, Буйынтықтан шығың берман, Сизге гәп бар! **2.** Қандай да бир шөлкем, жәмәәт тәрәпинен тапсыраманы орынлау ушын уәкил етилген шахс.

ДЕПУТАТЛЫҚ ат. **1.** Депутатқа тийисли, депутатқа тән; депутат болыу; депутатлыққа сайланыу. Халықтың исенимин ақлау, олардың дәртлерин тыңлау, *депутатлық* мәртебе, лауазым емес, ал үлкен жууапкершилиқ екенлигин анлатады («ЕК» г.). **2.** Депутат хуқықы, шегирмелерине ийе болыу; *Депутатлық* хуқықы.

ДЕРЕК ат. (қ. Дәрек). **1.** Қандай да бир нәрсениң тийкары, негизи. Қойнындағы ыссы кумдай сыйласық, Тапты сеннен байлықлардың *дерегин* (К.Рахманов). **2.** Бир жерден, биреуден, бир нәрсе хаккында алынған хабар, мағлыұмат. *Дерек* алыу. Миллийликтен *дерек* берер бас кийим, Миллетине ат беретуғын хәс дейин... (Б.Айтмуратова). ◇ **Дерек бериу** — мағлыұмат бериу, билдириу, хабарландырыу. «Хеш кимнен кем емес балам», — дегендей, Береди ығбаллы күнлерден *дерек* (З.Жийемуратова). **Дерегин табыу** — бир нәрсе туұралы мағлыұмат еситиу, хабары болыу, еситиу. Тез күнде *дерегин табамыз*, иним, — деп олар

бир дана сүүретинде алып қалды... (К.Рахманов). 3. Бир нәрсе ямаса қәсийетинен дәлил бериуши нышан, белги. Жаслық — гөззаллық *дереги*. 4. тил. *Дерек* гәп. Хабар мазмунын билдириуши гәп.

ДЕРЕКСИЗ кел. Дерезе белгисиз, хабар бермей, изсиз, бийдәрек. Дерексиз жоғалыу. ...ертең бәрине де сауал табылар-жууапсыз, *дерексиз*, шешимсиз бәри (Б.Жолдасбаев).

ДЕРЕЗЕ ат. Айна, терезе. Қарадил ханның алты қабат жайы бар еди, үстиндеги жайында алпыс еки әмелдары менен шарап ишип, *дерезеден* қарап отыр еди («Шийрин-Шекер»).

ДЕРЛИК м.с. 1. Қандай да бир нәрсе, халат, муғдарға жүдә жақын десе, деп айтса, деп есапласа болатуғын. Өзбекстанның *дерлик* барлық аймақларында жер силкиниуи сезилди («ЕК» г.). Соқпағыннан алжассаң қарыс *дерлик*, Аударып алыуын мүмкин ерди (Б.Жолдасбаев). 2. Шама менен, шамалас, жақын. Адамнан жоғалса жедел, искерлик, Жүрегине орнығады қыс *дерлик* (К.Рахманов).

ДЕРИВАТОЛОГИЯ ат. лингв. (грек. derivatio — *жасалыу* + logos — *илим*). Дөренди сөзлердің жасалыуы хаққында илим; түбир сөзлерден жаңа сөз жасау; Мыс: қал+дык, қаш+қын, қазак+ы(қой), өзбек+и(шапан), түркмен+и (ат), т.б.

ДЕРИВАЦИЯ I ат. лингв. (лат. derivatio — *жасалыу*). Тилдеги бар сөз жасау моделлери бойынша аффикслер жәрдеми менен ямаса деаффиксация усылы менен жаңа сөз жасалыуы.

ДЕРИВАЦИЯ II ат. (грек. derivatio — *киши аңғар*). Сууды дәрья өзегинен басқа жаққа (қазылған жап, каналға) өзгертиу. *Деривация* каналы. 2. әск. Атыу қуралларынан атылған ок, снаряд т.б.лардың өз бағытынан басқа тәрепке өзгериуи.

ДЕРИТИЗАЦИЯ ат. (фр. deratisation — *кемириушилерди жоқ етиу*). Жуқпалы кеселликлер дереги хәм тарқатыушысы есапланған, халық хожалығына зыян келтириуши кемириушилерди (тышқанларды) қырыу, жоқ етиу.

ДЕРМАТИН ат. (грек. derma, dermatos — *тери*). Жип гезлеменин бир ямаса хәр еки тәрәпине эластик зат қаппа, таярланған, мебель ислеу, қағаз түплеу, автомобиль санааты, аяқ кийимде пайдаланылатуғын жасалма тери.

ДЕРМАТИТ ат. мед. (грек. derma, dermatos — *тери*). Тери кеселликлери байланыслы атама.

ДЕРМАТОЛОГ ат. Тери кеселликлери кәнигеси, шыпакер.

ДЕРМАТОЛОГИЯ ат. мед. (грек. derma, dermatos — тери + logos — илим). Медицинада тери дүзилиси хәм әхмийети, тери кеселликлери үйрениўши хәм оларды емлеўши тараў.

ДЕСАНТ ат. әск. (фр. descente — *түсиу, түсириу*). Душпан тәрәпке урыс хәрәкетлерин алып барыў ушын түсирилген хәм сол аймаққа самолёт, вертолёт, кемелерден түсирилген арнаўлы таярлықка ийе әскерлер. *Хаўа десанты*. Дым жарасып кийген *десант* формаңыз, Парашюттан булттан таслап турмаңыз (Зульфия).

ДЕСАНТШЫ ат. Десант әскериниң жаўынгери. Қарақалпақтың биринши десантшы қызы Шәригүл Юсупбаева 80 жасты қарсылады («ЕҚ» г.).

ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯ ат. лингв. Сөздиң өз мәнисин жоғалтыўы.

ДЕСЕРТ ат. (фр. dessert — *соңғы аўқат*). Дастурханға ыссы аўқатлардан кейин тартылатуғын мазалы тағамлар (кисель, компот, крем т.б.), мийўелер, кондитер өнимлери хәм т.б.

ДЕСИКАЦИЯ ат. а.х. (фр. desiccare — *қурғатыу, сууды жоқ етиу*). Егинлер писиўин тезлестириў, оны машиналарда жыйнап-терип алыўды жеңиллестириў мақсетинде егинлер өсип турған жеринде арнаўлы дәрилер (десикантлар) менен қурытыў.

ДЕСПОТИЗМ ат. (грек. despoteia — *шекленбеген ҳәкимият*).

1. Ҳуқықы шекленбеген, тиран патша ҳүкимранлық еткен мәмлекетлик усылы; езиў, қыйнаў. 2. Залымлық, зорлық етиў, қорлаў.

ДЕСЯТИНА ат. (лат. decime). 1. Орта әсирлерде Европада дәрәматтың ширкеўге төленетуғын оннан бир бөлеги. 2. XVIII әсир басларына дейин Россияда епархияның бир бөлеги, ширкеў округы. 3. Метрлик өлшеў бирлиги қабыл етилемен дегенге шекемги Россияда қолланылатуғын тийкарғы майдан өлшеў бирлиги, яғный 2400 кв. саженьге яки 1,09 гектарға тең өлшеў бирлиги.

ДЕСЯТНИК ат. (р. Десять — он). Қурылыста бир топар жумысшылардың басшысы, он басы;

ДЕТАЛЬ ат. (фр. detail — *толық қалдырмастан, питкеріу*).

1. Машина, механизм, әсбап, сондай-ақ, қандай да бир буйымның бөлеги; машина деталы. 2. Қандай да бир ис, хәдийсе, сюжет т.б. киши байланысly бөлеги, толық мағлыўматы.

ДЕТАЛЛАСТЫРЫҰ ф. Қандай да бир нәрсени толық, майда-шүйдесине дейин пүтин ислеп шығыу, баянлау ямаса аныклау. ..жазба әдебияттың озық дәстүрлері сыпатында оны айрықша терең мәнилі түрде *деталластырып* ашып берген («Сүз санъати» ж.).

ДЕТЕКТИВ ат. (ингл. Detective < detectio — *ашыу, аныклау*).

1. Жынаят ислерін қыдырыу, ашыу бойынша кәниге; полицияның жасырын айғақшысы, ізкууар. 2. Тыңшы (жансыз), жасырын айғақшылар, ізкууарлар тәғдири, кыйын жынаятлардың ашылыуы хакқында тәрийипленетуғын көркем шығарма ямаса фильм.

ДЕТЕКТОР ат. (лат. detector — *ашыушы, тауып алыушы*).

1. Радио. Қабыл етилген жоқары жийиликли (қулаққа еситилетуғын) тербеліслерін пәс тербеліслерге айландырып бериуші қурылма. 2. Жүдә киші бөлекшелер хәм нурларды, аныклаушы әсбап; гамма нурлары детекторы. 3. Электр өлшеу әсбапларында-индикаторға тәсир ететуғын кем қуатты туурылағыш. 4. Жактылық (фотоэлемент) хәм ыссылықты (термопара) аныклаушы қурылма.

ДЕТЕКТОРЛАУ ф. физ. Модуляцияланған жоқары жийиликли тербеліслерден сес жийилигине ийе болған пәс тербеліслерди ажыратып алыу процеси. Гравитациялық толқынларды қабыл етиу, детекторлау, регистрациялау ... («Илим хәм жәмийет» ж.).

ДЕТЕКТОРЛЫ кел. Детекторы бар, детекторы болған, ийе.

ДЕТЕРМЕНИЗМ ат. филос. (лат. determinare — *аныклау, шегаралау, бөлеклерге ажырату*). Тәбият хәм жәмийеттегі хәмме қубылыстардың улыума объектив заңды байланысы барлығы хәм себептері хакқындағы тәлиймат.

ДЕТЕРМИНИСТ ат. Детерменизм тәрепдары.

ДЕТЕРМИНАТИВ кел. лингв. Идеографиялық жазыуда иероглифлердин мәнилик айырмашылықтарын көрсететуғын қосымша белгі; иероглифлик сөзликтегі орнын көрсетиу ушын қолланылады.

ДЕТОНАТОР ат. (лат. detonare — *партлау, жарылыу*). 1. Өзі жарылып, басқа жарылыушы затларды да жаратуғын қурал. 2. Жарылыушы затлар тийкарғы зарядын от алдыруу (жандыруу) ушын қолланылатуғын партлатқыш, капсюль, пистон.

ДЕТОНАЦИЯ ат. (лат. detonare — *партлау, жарылыу*).

1. Жарылыушы заттың қандай да бир сыртқы себеп пенен

жүдә тез жарылыуы ямаса баска жарылыушы затларды жарыуы.
2. тех. Ишки жаныу двигатели цилиндринде жаныушы заттын жүдә тез хәм шала жаныуы себеп жүз беретугын хәдийсе.

ДЕТРИТ ат. (лат. *detritus* — ысылып желинген, езилген, ысылған). **1. мед.** Өли тоқымалардың майдаланыу нәтийжеси; шешекке қарсы профилактикалық мақсетлерде колланылатугын (емлейтуғын) дәри. **2. Суу хәуизи түбине шөгетуғын, суу ямаса топырак курамында болатугын, курамында хайуан, өсимлик хәм замаррықлардың шириген қалдықларынан ибарат органикалық майда бөлекшелер.**

ДЕУИР фоль. Дейин.

ДЕУАН ат. поэт. Дәптер, топлам, ғәзеллер топламы.

ДЕ-ФАКТО ат. (грек. *de-facto* — әмелде, хақықатында). Халықаралық хуқықта жана мәмлекет ямаса хуқиметтин бираз (юридикалық тәрептен рәсмийлестирілмеген) тән алыныуы, тастыйыкланыуы.

ДЕФЕКТ ат. (лат. *defectus* — кемейу, нуқсан). Кемшилик, нуқсан.

ДЕФЕКТОЛОГ ат. Дефектология тарауында ислеуши шахс, дефектология кәнигеси.

ДЕФЕКТОЛОГИЯ ат. (лат. *defectus* — кемейу, нуқсан+*logos* — тәлиймат). Педагогиканың физикалық хәм руұхый жақтан кемшилиги бар балалардың рауажланыуы, оларға арнаулы тәлим-тәрбия бериу хәм олардағы жетиспеушиликти кемитип барыуға ызамлықларын үйренетуғын бөлими.

ДЕФЕКТЛИ ГӘП ат. лингв. Баслауыш ямаса баянлауыштын биреуи түсип қалған, бирақ мәниси бойынша аңғарылатугын гәп. Мыс: Келип кетти (ол). Көп болды (уакыт).

ДЕФЕКТОСКОП ат. Дефектоскопия пайытында ислетилетуғын әсбап, аппарат.

ДЕФЕКТОСКОПИЯ ат. (лат. *defectus* — нуқсан+ лат. *skopeo* — қарайман). Металл хәм металл емес материаллардан исленген буйымлардың көзге көринбейтуғын нуқсанлары бар екенлигин оларға зыян жеткermестен анықлау ушын колланылатугын тексеріу усылы.

ДЕФИНИЦИЯ ат. (лат. *definitio* — сыпатлама, анық көрсету). Қандай да бир түсиниктин нәрсе хәм хәдийселерге тән ең әхмийетли белгилерин көрсететуғын қысқаша илимий сыпаты; тәрийиплеу.

ДЕФИС ат. (лат. *divisio* — бөлиу, ажыратыу). Сөздің бет акырына сыймай қалған буынының екінші қатарға көшіргенде қолланылатуғын, сондай-ақ, жуп хәм тәкирар сөзлердин арасына қойылатуғын қысқа сызықша (-).

ДЕФИЦИТ ат. (лат. *deficit* — жетіспеу). 1. Дәраматқа қарағанда кәрежетлердин асып кетиуі, жетіспеушилик. Бюджет *дефицити*. 2. Айырым затлардын жетіспеушилиги, кем болыуы. Жанар май *дефицити*. 3. Жетерли муғдарда болмаған, кем ушырайтуғын; онша таптырмайтуғын, кем. *Дефицит* зат. Деп дауысы ири шығар, бир *дефицит* тауардан-ақ, Саған гезек турар бәри (И.Юсупов).

ДЕФОРМАЦИЯ ат. (лат. *deformatio* — *форманы өзгертиу, шырайсызландыру*). Сыртқы тәсирлер, температураның өзгеріуі хәм басқа тәсири астында денениң массасы өзгермеген халда формасының ямаса көлеминің өзгеріуі, бузылыуы. Дәслеппки тийкаргы формасының өзгеріске ушырауы.

ДЕФЛЯЦИЯ ат. эк. (лат. *deflare* — үнлеу, исиріу). Пул кәдирин, сатып алыу қәбилетин асыруу максетинде инфляция дәуиринде шығарылған артықша пул массасының биразын айланыстан шығаруы.

ДЕФОЛИАЦИЯ ат. хим. а.х. (лат. *defoliatio* < *de* + *folium* — *жапырақ*). Егинди машиналар жәрдеминде жыйнап алыуды ансатластыруу ушын өсимлик жапырақларын жасалма рәуиште төктируу, сууық түсемен дегенше тез жыйнап алыуға имкан береді; пахта терими. *Дефолиация* уақтында өтти, ашық жарық күнлер көп болғай (И.Юсупов).

ДЕЦИГРАММ ат. физ. (лат. *decem*-он+*грамм*). Граммның оннан бир үлеси, (0,1г).

ДЕЦИЛИТР ат. физ. (лат. *decem*-он+*литр*). Литрдің оннан бир (0,1л) бөлегине тең суйықлық өлшеу бірлиги.

ДЕЦИМЕТР ат. физ. (лат. *decem*-он+грек. *metron* — метр). Метрдің оннан бирине тең узынлық өлшеу бірлиги.

ДЕШИФРОВКА ат. лингв. (фр. *dechiffrer* — мәнисин шешиу, ашыу). 1. Шәртли белги(Шифр)лер менен жазылған нөрсени изертлеп, мәнисин билиуге, оқыуға ерисиу. 2. Намөлим ямаса онша мәлим болмаған жазыуларды, мыс: мысыр иероглифлерин, клинопислерин оқыу хәм түсиндириу.

ДЕ-ЮРЕ ат. (лат. de jure — *заңлы, рәсмий*). Хүкіметтин толық, нызамлы түрде, рәсмий тән алыныуы.

ДЖАЗ ат. к.ө. Африка ритми тәсири нәтийжесинде пайда болған музыка өнериниң бир түри.

ДЖЕМПЕР ат. Жағасыз хәм илгек жайсыз тоқылған кофта.

ДЗЮДО ат. сп. (японша. дзю — *жумсақ*+до — *жол*). Японша жеке гүрес түри, өз-өзин қорғау түри.

ДИ (грек. di — *еки*). Еки, екеу, жуп мәнисин аңлататыушы қоспа сөзлердиң қурамындағы биринши бөлеги.

ДИА (лат. dia — *арасында, ара, арқалы*). Туурыдан-тууры хәрекетти, бөлиниуди, өз ара жақынлықты, күшейттириу, тамамланыуды аңлататуғын қоспа сөзлердиң алдына қосылатуғын қосымтасы.

ДИАБЕТ ат. мед. (грек. diabetes<diabaino — *өтемен, өтип кетемен*). Кеселликлердиң көп сийиу менен байланысly түрлериниң улыумалық аты. ◇ **Қантлы диабет** — сидикте қант затының ажыралыуы хәм қанда қант муғдарының көбейиуинен ибарат кеселлик.

ДИАГНОЗ ат. (грек. diagnosis — *анықлау, билиу*). Наұқасты хәр тәрәплеме тексерип, оның кеселлигин анықлау усылы. *Диагноз қойыу.*

ДИАГНОСТИКА ат. (грек. diagnostikos — *анықлауға тийисли*).

1. Медицинаның кеселлик белгилерин анықлау, диагноз қойыу усыллары хәм бағдарларын үйренетуғын бөлими. **2.** Диагноз қойыу, анықлау.

ДИАГОНАЛЬ ат. (грек. diagonios — *мүйештен мүйешке барыушы*). **1.** геом. Көп мүйешликтиң қоңсы болмаған еки мүйешин яки көп тәрәплиликтиң еки ушын бирлестириуши тууры сызық. **2.** Қыя қылып тигилген қалың жип ямаса жүн гезлеме.

ДИАГРАММА ат. (грек. diagramma — *сызба, сүүрет, форма*). Сызықлы кесиспелер формасында анықланыушы муғдарлар ортасындағы мүнәсибетти сүүретлеуши сызық, графикалық көринис.

ДИАКРИТИК ат. (грек. diakritikos — *ажыратыушы*). Диакритикалық белгилер. Әлипбедеги қурамалы хәриплерден бириниң асты ямаса үстине, яки ортасына, жанына қойылатуғын, оның қалай оқылыуын көрсететуғын арнаулы белгилер.

ДИАЛЕКТ ат. (грек. *dialektos*). 1. аймаклық хәм социаллық тығыз байланыстың нәтийжесинде қәлиплескен, грамматикалық қурылысында, сөзлик қурамында өз өзгешеликлерине ийе болған тилдің жергиликли варианты. 2. Өз ара жакын говорлардың қосындысы.

ДИАЛЕКТИЗМ ат. 1. Көркем шығармаларында жергиликли колорит ушын қолланылған диалектлик сөзлер. 2. Әдебий тилде ушырасатуғын белгили бир диалектке тийисли фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық өзгешеликлер. ◇ **Лексикалық диалектизмлер**: шалбар-шим, сексеуил-сазақ. Лексика-фонетикалық диалектизмлер: алдында-әлдинда, салы-шалы, сорпа-шорпа, сағал-шағал. **Семантикалық диалектизмлер** — бир диалектте бар сөз екінши диалектте қосымша семантикалық хызметлерин кеңейтеди.

ДИАЛЕКТИКА ат. филос. (грек. *dialektike* — *сәубетлесіу*, *бәсекилесіу өнери*). 1. Тәбият, инсан жәмийети ойлаудың рауажланыуының улыўма ызамлықлары ҳаққында илим. 2. Тәбият хәм жәмийеттиң ҳәрдайым ҳәрекетленип хәм өзгериپ туратуғын ишки қарама-қарсылықларын ашыу хәм қарама-қарсылық ортасындағы бәрқулла байланыс хәм гүрес мазмунын анықлаудан ибарат философиялық метод. Материалистлик диалектика. 3. Қандай да бир нәрсениң ҳәрекети, рауажланыуы, рауажланыу процеси. Тарийх *диалектикасы*.

ДИАЛЕКТОЛОГ ат. лингв. Тилдің диалектологияны үйрениуши кәнигеси, маманы.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ ат. лингв. (грек. *dialektos* — *диалект*+*logos* — *тәлиймат*). Тил билиминиң диалектлерди изертлейтуғын бөлими, тарауы.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ ат. Диалектке тән, тийисли. ◇ **Диалектологиялық атлас** — белгили бир системаға салынған диалектологиялық карталар жыйнағы. Атластағы изоглосса-бул диалектлик сөзлердің пунктлердеги тарқалыу шеги, қолланылыуы. **Диалектологиялық сөзлик** — диалектлик сөзлердің мәнисин түсіндиретуғын сөзлик.

ДИАЛОГ ат. лингв. (грек. *dialogos* < *di* — *еки*+*logos* — *сөз, сөйлесу*, *түсиник*) 1. Еки ямаса бир неше адамның өз ара сөйлесіуи. 2. Әдебий шығармаларда еки ямаса бир неше персонаж ортасындағы сәубетлесіу, әңгимелесіу. 3. Еки ямаса бир неше киcи ортасындағы сәубет, сөйлесіу формасында жазылған әдебий шығарма.

ДИАЛОГЛЫҚ ат. Диалогқа тийисли.

ДИАМЕТР ат. (грек. *diametros* — *кесе өлшеу*). 1. геом. Шеңбер хәм шардың орайынан өтип, оның еки нокатын бириктириўши туўры сызық. 2. Улыўма дөңгелек нәрсениң хәм шеңбердин майданының кесе кесими.

ДИАПАЗОН ат. (грек. *dia pason (chordon)* — *барлық (тарлар) арқалы*). 1. муз. Қандай да бир саз әсбабы ямаса қосықшы дауысының ең пәс хәм ең жоқарғы шегарасы арасындағы сеслер жыйындысы. 2. ауыс. Бир нәрсениң көлеми, билим, тәлиймат, қәбилетлилик, сана-сезим хәм т.б. билим диапазоны.

ДИАПОЗИТИВ ат. физ. (диа+ лат. *positivus* — *оң*). Проекциялық фонарь жәрдеминде көрсетиў ушын тынық пластинка ямаса шийшеге, плёнқаға түсирилген ренди яки ақ-қара сүүрет.

ДИАСПОРА ат. (грек. *diaspora* — *тарқалыу, жайылыу*). Зорлап, мәжбүрлеп көшириў, геноцид кәўпи хәм б. социаллық-тарийхый, диний себеплерге байланыслы өз ўатанынан басқа еллерде жасаўшы этник топар. Еврейлер *диаспорасы*.

ДИАТЕЗ ат. мед. (грек. *diathesis* — *бейимлилик*). Зат алмасыўы процесинде туўма кемшилик себепли организмнің анаў яки мынаў кеселликке бейим болып қалыўы.

ДИАФИЛЬМ ат.к.ө. (диа+ингл. *film* — *перде*) Улыўмалық бир тема негизинде бирлескен хәм кинолентада белгили избизликте жайластырылған ақ-қара яки ренди фотокөринислер.

ДИАФРАГМА ат. (грек. *diaphragma* — *тосық*) 1. физ. Гейпара физикалық системаның бөлеклерин ажыратып турыўшы тосық. 2. анат. Сүт емизиўшилер хәм адамларда көкирек кәпесин қарын бослығынан ажыратып турыўшы, мускул-синирден ибарат перде, тосық. 3. опт. Оптикалық системалар (телескоп, микроскоп, спектроскоп, кино хәм фотоаппарат т.б.)да жақтылық хәм басқа оптикалық әсбапларда жақтылық ағымының өтиўин кемейттириўши, шеклеўши қурылма.

ДИАХРОНИЯ ат. лингв. (диа+грек. *chronos* — *ўақыт, дәуир*) Айырым тил кубылысларының тарийхый жағынан қурылысы, дузилиси, оның жағдайы, раўажланыў жоллары хәм бир нешше әсирлер даўамында болған өзгерислерди илимий жағынан анықлау.

ДИАХРОНИЯЛЫҚ ат. Диахронияға байланыслы, тийисли.

ДИВАН ат. (парсы. — *патша отыратуғын гүрси*). Отырыўға ямаса жатыўға арналып исленген, арқа сүйениши бар жумсақ мебель.

ДИВЕРСАНТ ат. Диверсиялық хәрекетлер ислеуши адам, диверсия жасаушы.

ДИВЕРСИЯ I ат. әск. (лат. *diversio* — *басқа тәрепке тартыу, шалғытыу*) Қандай да мәмлекеттің әскерий ямаса мәмлекетлик өхмийетке ийе болған объектлерин бузыу, жарып жиберіу, уайран етіу мақсетинде шет ел агентлери яки душпан шөлкемлери тәрөпинен әмелге асырылатуғын қопарыушылық хәрекеті.

ДИВЕРСИЯ II ат. әск. Душпанның әскерий күшин бир бағыттан екинши бағытқа жиберіу ушын қолланылатуғын жәрдемши жауынгерлик хәрекет.

ДИВИДЕНД ат. эк. (лат. *dividendum* — *бөлістирилген нәрсе*). Акционерлер жәмийети пайдасынан акция ийелерине олардың акциялары муғдарына мууапық рәуиште белгили уақытларда төленетуғын хәм олардың дәрәматларына айланатуғын бөлеги.

ДИВИЗИОН ат. әск. (лат. *divisio* — *бөліу, ажыратыу, бөлим*)
1. Артиллерияда, атлы әскерлерде хәм бронетанк бөлимлеринде 2—3 батареядан ибарат тактикалық бөлинбе. **2.** Әскерий-теңиз флотында: бир түрдеги бир неше кеме хәм катерлерден ибарат әскерий бирлеспе.

ДИВИЗИЯ ат. әск. (лат. *divisio* — *бөліу, бөлим*). Бир неше полк хәм батальоннан, түрли әскерий бөлим хәм бөлинбелерден ибарат әскерий бирлеспе. Танк *дивизиясы*.

ДИГИР I ат. Шығырдың керизден суу шығаратуғын көмешине қатара орнатылған гүзе. Ханлық шығырының *дигири* өзгерген менен керизи гөне, жыққынлары да үйреншикли (Т.Қайыпбергенов).

ДИГИР II: дигир етіу ф. Ири балықтың адамның аяғына ямаса колына тийіп, бирден қозғалып кетиуі, ойнап, шапшып кетиуі.

ДИГИЛДИК ат. зоол. Қамыслықта жасаушы құс түрі. Кеште келер *дигилдик*, Қудайдың урғаны, Түйме тағар *дигилдик* (кк.х.ж.).

ДИГИРИК ат. Сүтиннің астына қойылған дастықша ағаш. Енди Ерназар көп бийлердің атына барып, *дигиригин* кеспекши болады (Шежирелер).

ДИГИРЛЕУ ф. **1.** Балықтың ойнауы, ойнап қашыуы, аяққа ямаса қолға тийіуі, туулауы. **2.** Майдалап сөйлеп биреудин мазасын алыу, мыжыу. **3.** Қайта-қайта келе беріу, диңгирлей беріу. Итибар бермейсиз иске, Уйқыдан турып тал түсте, Тағы

журтқа *дигирлейсиз* (Т.Жумамуратов). 4. Бир нәрсенің екінші бир нәрсе менен сүйкелісидеги тегіс тиймеуі, гидирлеуі. Арбаның *дигирлеуі*. Дигирманның *дигирлеуі*. Самолёттың асты *дигирлеп*, жерге қонғаны қашшан, бірақ руқсат болмаған соң хәмме орынларында тыпыршып отыр (К.Рахманов).

ДИГИРМАН ат. 1. Ғәллени, дәнди майдалап тартып ун етиуге арналған, арнаулы деталлардан ибарат, механикалық (қол менен ислеітуғын, үсти айланатуғын, тиселген еки дөңгелек тастан турады), суу, самал, электр энергиясы менен ислеітуғын қурылма. Жел *дигирман*. Отырма *дигирман*. Қол *дигирман*. Кетер уақта қол хақысын сораса, Үйдің мүлки *дигирманын* сорапты (К.Султанов). 2. Усындай қурылма туратуғын жай. — *Дигирманға* барын кел, ун тартылып атыр ма екен, билип кел, — деди үй машқаласы менен әуере болып жүрген Гүлсара (газетадан). 3. ауыс. Өзинен күшли пәрманы жүретуғын айтқанын орынлата алатуғын т.б. Күшлинің деми *дигирман* тартады (ққ.х.н.м.). Әңгиме сүймеген, *дигирман* қурады. (ққ.х.н.м.). ◇ **Дигирманнан тири шығыу** — хәр қандай халаттан, жағдайдан қутыла алатуғын, есабын табатуғын инсанларға айтылады. Қол менен байлағанды тас пенен шешкендей, Мисли *дигирманнан тири түскендей* (И.Юсупов). **Дигирман тасы** — Ғәллени, дәнди еки дөңгелек тас бир-бири менен сүйкелісип майдалайтуғын арнаулы тас. Шахзада ойлай-ойлай: — **Дигирманның тасы**, — деп жууап берипти (ққ.х.е.).

ДИГИРМАНХАНА ат. Дигирман қурылған бөлме, дигирман қурылған жай, орын. Мәтнийаз бенен Есмурзаны ертип *дигирманханаға* кирдим (Ж.Аймурзаев).

ДИГИРМАНШЫ ат. Дигирман ийеси, хожейини ямаса онда ислеітуғын яки соғып шығаратуғын уста.

ДИГИРШИК қ. Дегершик. 1. Дегершик, ағаш дөңгелек, домалак. Қуйрықлары *дигиршик*, Қошқар урыстырыуды, Өмирінше кәр еткен («Ер Зийуар»). 2. Ошақтың үстиндеги шойын дөңгелегі.

ДИГРИДӘШ ат. фоль. Этирап, дөгереқ даш. Айралық түсти басыма, Келиңлер *дигридашыма* («Шахы Мутлак»).

ДИДАКТИЗМ ат. пед. (грек. *didaktikos* — *тәлим бериуши, үйретуиуши*). Акыл-нәсият, өрнек көрсетиу, әдеп-икрамлылық.

ДИДАКТИКА ат. (грек. *didaktikos* — *тәлим бериуши, үйретуиуши, өрнек алыушы*). Педагогиканың тәлим хәм оқытуы

теориясы (мақсети, мазмуну, ызыамлықлары хэм бағдарлары) улыўма метод хэм формалары хақкындағы бөлими.

ДИДАКТИКАЛЫҚ ат. Дидактикаға тийисли, байланыслы.

◇ **Дидактикалық әдебиат** — көркем тәризде баянланған, ақыл-нәсият тәризиндеги әдебиат. Мыс: Юсуп Хас Хажибтин «Кутадғу билик» шығармасы. **Дидактикалық поэзия** — инсанларға ақыл-нәсият, адамгершиликке, ата-ананы хұрметлеў, елди, Ұатанды сүйиўге үйрететуғын қосықлар.

ДИЕТА ат. мед. (грек. *diaita* — *жасаў тәризи, аўқатланыў тәртиби*). Аўқатланыўдың белгиленген тәртиби, жағдайы, нормасы.

ДИЕТАЛЫҚ ат. Диетаға тийисли, байланыслы. Диеталық аўқатлар.

ДИЕТОЛОГИЯ ат. (диета+ лат. *логос* — *тәлиймат*). Медицинада саў инсан ямаса түрли кеселликлерде наўқаслардың туўры аўқатланыў тәртибин үйрениўши бөлими.

ДИЕТОТЕРАПИЯ ат. (диета+терапия). Хәр түрли кеселликлерди арнаўлы таңлап алынған өнимлер менен белгили тәртипке бойсынған халда емлеў усылы.

ДИЗАЙН ат. (инг. *Design* — *реже, нийет, сызылма, сүүрет*).

1. Көркем хызмет усылы-эстетикалық қәсийетлерге ийе болған нәрселер, санаат буйымларын режелестириў, жайластырыў, безеў; көркемлик тәрептен режелестириў, шөлкемлестириў.
2. Усы тийкарда орынланған ислердин улыўма халаты, көриниси.

ДИЗАЙНЕР ат. Нәрсе хэм объектлерди безеў, оларға сүүрет сызыў хэм сол көринисин түсириў — дизайн менен шуғылланыўшы кәниге.

ДИЗБЕ ат. Кара үйдин шаңарақты көтерип турған уўықларын бир-бирине тиркеп дизип байлап қоятуғын жүннен тоқылған баў, уўық. Уўықты бир-бирине таңып қоятуғын *дизбе* деген материал болады, дизбени де өрмекте тоқыйды (Қарақалпақ тар, этногр. мәд. топары).

ДИЗБЕК ат. 1. Бириниң изинен бири дизилген тәртип, қатар. Таў дизбеклери. Ойыншылар еки тәрепке тендей бөлинип, бир қатар болып, қол усласып *дизбек* қурады (ққ.х.фоль.). 2. лингв. Сөз *дизбеги* — гәптиң қурамында еки ямаса бир неше сөзлердин грамматикалық хэм мәни жағынан үйлесип келиўи. Қарекенше сөз *дизбегин* таппасам, Қак айырсын маңлайымды жарып-аў (А.Крамов). 3. ат.

Балықшылыққа тийисли құрал, балықты дизип байлап қоятуғын шыжым жип ямаса таяқша, жормал деп те аталады.

ДИЗБЕКЛЕНИҰ дизбеклеу фейилинің белгисиз дәрежеси. *Дизбекленип* жаңалықтың жаңасы, Елеслейди жазыушының темасы (Т.Жумамуратов).

ДИЗБЕКЛЕСИҰ дизбеклеу фейилинің шериклик дәрежеси. Ақ қағазлар өзинен-өзи толып шығып атыр, *дизбеклесип* келген гәплерди жазыудың өзи мүшkil (М.Нызанов).

ДИЗБЕКЛЕТИҰ дизбеклеу фейилинің өзгелик дәрежеси. Директор да оның бул ойларын тастыйықламақшы болғандай Таумуратовтың айыбы деп тапқанларының ийнесинен сабағына дейин қалдырмай *дизбеклетип* айтып атыр (К.Алламбергенов).

ДИЗБЕКЛЕҰ ф. Биринің изинен бирин қатарластырып дизиу, қатарлау. Жау көзлердің қамасығы — Ұатаным, Сөз *дизбеклеп* жырладық па, Ұатаным (А.Крамов).

ДИЗБЕКЛЕҰШИ ат. лингв. ◇ **Дизбеклеуши дәнекерлер** — жай гәплердің қурамында тең мәнили биргелкили ағзаларды, қоспа гәптің қурамындағы тең мәнили жай гәплердің қурамында тең байланыстырады.

ДИЗБЕКЛИ кел. 1. Биринің изинен бири дизилген, дизбекленген, қатарланған. 2. грамм. ◇ **Дизбекли қоспа гәп** — қоспа гәптің қурамындағы жай гәплердің бир-бирине гәрезсиз, өз ара тең мәнили байланысқан түрине айтылады. **Дизбекли байланыс** — жай гәплердеги тең мәнидеги биргелкили ағзалардың хәм дизбекли қоспа гәплердің қурамындағы жай гәплердің байланысы.

ДИЗГИН ат. 1. Ат, ешек хәм басқа хайуанларды байлау хәм қаңтарып қойыу ушын хызмет қылатуғын, жүендеги суулықка бекитилген, услап отыратуғын жип ямаса узынша қайыс, жылау. *Дизгинин* көрип кара аттың, Бир қамшы урып жиберди («Алпамыс»). 2. с.т. Жылау. Мүширип *дизгинди* қайта тартып, кекшийип қалша қатты да қалды (К.Султанов). 3. Бас-қарыу, жылаулау әмели. *Дизгин* бермесем де көздеги жасқа, айтпай туралмайман сағынғанымды (Мухаммед Хошан). ◇ **Дизгинин бос қойыу** — еркине жиберіу, ерк бериу. **Дизгинин тартыу** — а) ауыс. Тәртипке шақырыу, жөнге салыу; б) ауыс. ирkiу, тоқтатыу.

ДИЗГИНЛЕҰ ф. Байлау, жылаулау. Өзин-өзи, қыялларын, нәпсин дизгинлеу.

ДИЗ ат. к. Дизе. Ақ *дизиңде* шымнан шалбар, Ақ бетинде коша қал бар («Ашық Нәжеп»). Ат шабарсыз елли менен жүзлерге, Кийген сауытларың келмес *дизлерге*... («Шийрин-Шекер»). 1. ◇ **Диз шөгиу** — дизелерин бүгип, аяқтарының астына қойып шөккелеу. Жәхәнгир шахлар да, отыралмай тахтта, Алдында *диз шөгип*, казнасын шашқан (И.Юсупов). 2. аұыс. Геудени сондай тутқан халатта ийилип жалбарыныу, өтиниу, бойсыныу. *Диз бүгип* жасағаннан, Тик турып өлген абзал (кк.х.н.м.). 3. аұыс. Адам айтканы, ерки менен жүриу, еркине бойсыныу. Ана тәбиятқа диз шөгиу. ◇ **Дизден төсек** — қалың етип төсек салыу мәнисинде. *Дизден төсек*, белбеуден дастық, күнде бес түрли тағам менен аға-ини екеуін баға берди («Менликал»).

ДИЗДАН ат. фоль. Дизкийим, ыштан. Өне, мамаң өзін шотлап жайға урды, көйлек қалды бир йерде, жаулық қалды бир йерде, орамал қалды бир йерде, *диздан* қалды хәр йерде... майданға шықты («Ашық Нәжеп»).

ДИЗЕ ат. 1. Аяқтың бүгилетуғын балтыр менен жууан сан байланысып туратуғын жери, уршықтың турған жери. Аяңлап жүрип киятырған шананың үстинде хәзир де Ажар *дизесиниң* үстиндеги китапшадан көзин үзбейди (К.Султанов). 2. Ыштан, шалбар хәм сол сыяклы кийимлердің дизеге жететуғын, дизеге дейинги бөлеги. *Дизеси* жыртық. Ийнине тартқан шапаны, *Дизесине* жетпеген, Сордын үйи деседи (Терме). 3. Аяқтың дизеден жамбасқа дейинги аралық бөлими (отырған халатта). *Дизесине* отырғызыу. Жәллатлар Ақбилек айымның ордасына барып, Ақбилектин оң *дизесинде* жатқан Шекердин, шеп *дизесинде* жатқан Шийриннин хайдарынан услап, қан қаксатып жүре берди («Шийрин-Шекер»). ◇ **Дизе бүгиу** — 1. Азырақ отырыу, иркилиу; 2. аұыс. Бағыныу, бойсыныу. Тәжим етип, *дизе бүгип* алдында, Көзге сүртер Байрағымсаң, Байрағым... (Ө.Байназаров). 3. Дәстүр, кәде түри. Минайым қыз женгелерин шақырып, Нәжепти ортаға қойып, төсек салар, шаш сыйпар, *дизе бүгер*, камау қой, баксы байрақ деген кәделерин алып, еки ашық қосылып, мұрадына жетип, той-тамаша еттирип, алтын қабақ аттырып,....баксы-жырау айттырып,...еки ашықтың мұрадына жеткен жери («Ашық Нәжеп»). ◇ **Дизеге қоныу** — дизерлеп отырыу. Назлы бир *дизеге қонып*, шынтағы менен тиреп, есик бетке телмирип карап отыр (К.Султанов). **Дизесинде дәрман болмау** — 1. Шамасы келмеу, халы қурыу,

динкеси жок. 2. Хайяр, сум. Ақылы жоктың әрманы жок, *Дизесинде дәрманы жоқ.* (кк.х.н.м.).

ДИЗЕЛЕҰ к. дизерлеу. Қызлар бир *дизелеп* отырады, жиғитлер малдас қурынады я саққа жүгинеди (Т.Қайыпбергенов).

ДИЗЕЛЬ ат. (нем. Немис ойлап табыушы инженер Р.Дизель (Diesel) атына бағышланған). Суйық жанар майдың ауыр түрлери (мыс: дизель жанар майы) менен ислейтуғын ишки жаныу двигатели.

ДИЗЕНТЕРИЯ ат. мед. (лат. dis — *жоғалыу, ажыралыу*, бөлинуу + грек. enteron — *ишек*) Жууан ишектің кеселлениуі хәм қан аралас иш кетиуден ибарат жұқпалы кеселлик; иш ауырыу. Дизентерияға қарсы гүрес.

ДИЗЕРЛЕҰ ф. Бир дизесин жерге берип отырыу, шөккелеу. Жумабай қонышынан гөне дәптерди сууырып алып кисесинен қалем алып, бир *дизерлеп* отырып, шыжбайлап әлленемелерди жазды (К.Султанов).

ДИЗИЛИСИҰ дизиу фейилинің шериклик дәрежеси. Сап тартып бир қатарда турыу, қатарласыу. Тырналардай ушар едик *дизилисин*, Ғайры көзлер қарар еди сүзилисип (П.Дабылов).

ДИЗИЛИСТИРИҰ дизиу фейилинің өзгелик дәрежеси. Барсақ бес-алты скамейканы *дизилистирип* қойыпты (Т.Қайыпбергенов).

ДИЗИЛИҰ дизиу фейилинің белгисиз дәрежеси. 1. Сыпалар қатар *дизилип*, қара үйлер қурылған («ҚЖ» г.). 2. Тыррыу-тыррыу тырналар, сап *дизилип* ырғалар 3. Көз алдына келтириу, геуделениу, көриниу. Барар интизамлы, жипке *дизилип*, Мен қарайман жүрек бауырым үзилип (И.Юсупов).

ДИЗИМ ат. 1. Қандай да бир тарау, мәкеме яки соған байланыслы, жұмыс, иске тийкар, тийисли бағдар. Банк дизими. 2. Өз ара үзликсиз байланыста болған нәрсе, хәдийселер бирлиги, жыйынтығы. Сайлаушылар *дизими*. Ғаррылыққа кандидат болғанлардың, Тапсырған сон, *дизимин* алып жүрмен (И.Юсупов). 3. Өз ара байланыслы бөлимлерден дүзилген система, социаллық, сиясий хәм басқа да дүзилиу формасы. Ески дизим 4. Қандай да бир ис процесин шөлкемлестириу, пайда етиу, әмелге асырыудың тәртип-қағыйдалары жыйынтығы. Бахалаудың рейтинг дизими. 5. Ким де болса биреулердің қағазға түсирилген фамилия, исмлери. Оқыушылардың *дизими*. 6. Қандай да болмасын

мағлыұматларды өз ишине алған хұжжет. Мийнет дәптершесіндеги қатар келген дизим.

ДИЗИҰ ф. 1. Жип, сым хәм сол сыяклы нәрселерге өткерип ямаса ортасынан тесип бириниң изинен бирин қатара өткеріу. Қой мойнына шынжырды *дизип*... (С.Қурбанов). Теңиз ултанында маржан таслардан, Моншақ *дизип* услатаман қолыңа (Мунды шайыр). 2. Белгили бир затты, нәрсени қатарластыра орналастырыу, қатарма-қатар сапқа дизиу, қатарластырыу. Босаған қатық шийшелерин стол үстине дизип қойды. Жекенди есип, арқан етип, қамысты пукталап қыршып, жыңғыл қора қыспақлағандай қамысларды бирим-бирим дизип отыр (К.Султанов). 3. ауыс. Бириниң кейнинен басқасын, избе-изликте, үзликсиз келтириу, таллау. Сөз маржанларын дизиу. Маржандай сөз дизип хәриптен, Шайырың өзинди тәрийиплер (А.Турдымуратова). Счётты үсти-үстине қағып, цифрларды қағаздың бетине ықшамлап моншақтай дизди (К.Султанов). ◇ **Жипке дизиу** — Сынау, мин табыу, сылтау табыу, санаса бериу. ...*Жипке дизип* майда өкпе-гийнени, Алауызлық етти-ау нәпси бийлері... (Х.Дәулетназаров).

ДИЯНАТ ат. (араб тилинен — *дин, диний тәлиймат, исеним*).

1. Хұждан, хұжданлылық, инсап. Душпанға инсап бер, досқа *диянат*, кеуілге жақсылық қусын уялат (Х.Дәулетназаров).

2. Диний нызам-қағыйдаларға қатты әмел қылыу; диндар, тақыуадар. Инсанларда *диянат* қалмады. Мәрипат теңизи, тақыуа липасы, *Диянат* жолында мисли бир арыслан (А.Мансур).

ДИЯНАТЛЫ кел. 1. Инсаплы, хұжданлы, *диянаты* бар. *Диянатлы* адам не ишкенин жәрия қыла бермейди (Т.Қайыпбергенов). ...«өнештен хазарсыз өтер» бирақ та, *Диянатлы* қарақалпақ қызлары (Ә.Әжиниязов). 2. Диний қағыйдаларға әмел етиуши. Бәрқулла *диянатлы* инсанлар менен бирге болың (Т.Қайыпбергенов).

ДИЯНАТСЫЗ кел. 1. Хұжданы жоқ, инсапсыз. — Мен биресе мақтап, биресе жаманлап жазатуғын *диянатсыз* шайыр емеспен, — деп оны үйине қайтарады (Қ.Байниязов). 2. Диний қағыйдаларға әмел қылмайтуғын. *Диянатсыз* адам.

ДИЯР ат. (араб. — *үй, мәкан, мәмлекет, үлке*). 1. Мәмлекет, журт, үлке. Ана диярым — мениң ұатаным. Мүбәрек тойларын тойға улассын, Әй алтын *диярым* —мәңгилик бахтым (А.Султанов). 2. Жасау жайы, мәкан. Мәртлердиң мәканы, сакыйдур жери, Берекетли *дияр* — бул Хожа ели (А.Султанов).

3. ауыс. Бир нәрсе көп яки көп жетистирілген жер. 4. ауыс. Әлем, барлық, бауыр. Ағаңның турар мекан жайы жоқ, Ағанның дияр яры жоқ (Ә.Әжиниязов). 5. Ер адамлар исми.

ДИЙДЕ ат. Көз, көз нуры. Йақа уайран, *дийде* гирийан әйлейин, меҳрим консын йүзләриннен өпейин («Рамуз шах»).

ДИЙДАР ат. (парсы. — *ушырасыу, сыртқы көринис, бет-әлпет*). 1. Жүз, келбет, түр-түс. Қасларына қара мақпал ойғандай, Ишпей-жемей *дийдарына* тойғандай (А.Дабылов). 2. Узақ айралық, сағыныштан кейин көрисиу, ушырасыу. *Дийдар* — гәниймет. Бүгин барды, ертең қаласаң таппай, *Дийдар* гәнийметдур адам, адамға (Ақшолпан Аманияз).

ДИЙДАРЛАСЫҰ ф. Ушырасыу, көрисиу, жүзлесиу, гезлесиу. Бүгинги күн *дийдарластық*, көристик, Бизди сыйлап кушақ ашып алдың қол (С.Нурымбетов).

ДИЙДИ I ат. Максет, тилек, мурат, бағдар. Еки рет атылған оқ, Еки ийтти жайлап бирден, Жаудың *дийдин* болдырған жоқ (И.Юсупов). **Дийдине жетиу** — максетине жетиу, ойлағаны болыу.

ДИЙДИ II: дийди-дийди хабар. ат. Тастыйықланбаған, анықланбаған узын кулақ хабар. Сөйтсе де *дийди-дийди* хабар, Есенгелди менен Әметтиң хәрекетлери Қоразбекке еситилди (Қ.Ирманов).

ДИЙДИЛЕУ ф. Нийетлениу, нийет етиу, нийетлеу, нәзерде тутыу, жәм етиу. Хәр ким өз чайниклерин *дийдилеген* жерине жоллап, мауқын басып атыр (А.Бегимов).

ДИЙИРМАН қ. Дигирман. Жаманға-тартылған *дийирман*, Майдалап, пашаклап ун қылған (Қ.Рахманов).

ДИЙИУ ат. фоль. Әжийне, жин-жыпыр.

ДИЙҚАН ат. (парсы. *жер ийеси, ауыл хәкими*) 1. Тийкарғы кәсиби жер менен шуғылланыу, егин егиуден ибарат болған адам, маман киси. *Дийқанлардың* дәслепки дүркини қыслаудын жары жолына жеткен шамасында жалаңаяқ бир бала қырманханаға шауып келди (Қ.Султанов). *Дийқан* баба нәпеси бар жеринде, Жуусан аңқып кийик қашар көлинде (И.Юсупов). Колхоз дийқаны тар. а) Коллективлестириу дәуиринде өз меншик жери, әсбаплары менен биргеликте колхозға ағза болып кирген шахс; б) Колхоз ағзасы. Жеке *дийқан*. тар. Колхозға кирмей өз алдына, бөлек, жеке халда дийқаншылық еткен киси. Боз жерге *дийқан* боп ақ бийдай ектиң, Гүзли-бәхәр

тынбай маржан тер төктің (А.Султанов). **2.** Биреудің есигінде хызмет етіуіші адам, батрак.

ДИЙҚАНБАП кел. Дийқанларға, дийқаншылыққа тән, қолай.

ДИЙҚАНШЫЛЫҚ ат. **1.** Ауыл хожалығында жерге егін егіп, ауыл хожалық өнімлерін жетистіріу менен шуғылланыушы тарауы, өсімликлерди өсириу мақсетінде жерди ислеушилик, егін егіушилик кәсиби. *Дийқаншылық* гүл жайнаса, Теңизінде ау майлаған (И.Юсупов). **2.** Жерге егилетуғын дақыллардың жалпы аты. Қол ушынан тийип-қашып, *Дийқаншылық* еттің бурын (Ә.Шамуратов). **3.** Егін менен шуғылланыу кәсиби. *Дийқаншылық* қылуы. Шаруа, *дийқаншылық* кәсиби-кәри, Келешеги нурлы мекан Бозатау (А.Султанов).

ДИЙҰАЛ ат. **1.** Имарат, үйдің төбелерін көтеріп туруушы ямаса бөлмелерге ажыратуушы тик бөлеги, қорған. Жайдың пақсасы, қанаты *дийұал* ылайдан (пақса дийұал), пискен я қам гербиштен, тас, шлак-бетон хәм темир-бетоннан исленеди. Патшалық шәхәр Хийуаны жаудан сақлау ушын *дийұал* салынады (К.Султанов). **2.** Қандай да бир нәрсенің (мыс: асқазан, двигатель) әтирапы оралған ямаса бөлімлерге ажыратқан бөлеги; асқазан *дийұалы*, цилиндр *дийұалы*. **3.** Қандай да бир жерди (мыс: үй) айланасын оран алған ямаса бөлімлерге ажыратып турған тосық; пақса, тахта, сым, темир-бетон, гербиш пенен оралады. Төрт *дийұал* ишине жайғасыу қыйын, Аңсайман руұхый *дийұал* болуғын (П.Мырзабаева). **4.** Қала, қорған (хәттеки мәмлекет)ды орап, душпан хұжиминен қорғау ушын қурылған имарат. ◇ **Дийұалдың қулағы бар** — гәплерін басқаларға еситтirmeу мақсетінде әсте сөйлеу, аңлап сөйлеу. — Хей! Абайла деймен келин, Айттым ғой, *дийұалдың да қулағы бар* (Мухаммед Хошан). **Реңи дийұалдай** — қорқыудан, ашыудан ағарған, шаршаған, сур түске енген. Ол *дийұалдай* болып ағарып кетти де, атларын тоқтатты («Ашылған тың»). **Төрт дийұал ишінде** — сыртқы әлемнен, жөмийеттен ажыраланған ямаса мәжбүрий ажыратылған халда өмир кешириу. Жалғызлық ауырлығын сезингенмен, *Төрт дийұал ишінде* езилгенмен (Б.Сарыбаев). **Дийұалға сөйлеу** — бийкарға айтыу, гәпке кулак салмау, немкурайды, пайдасы жоқ мәнисінде.

ДИЙҰАЛСААТ ат. Дийұалға асып қойылатугын саат.

ДИЙЎАН I ат. 1. Ханның хәкимшилик хызметиндеги адам, патшаның жазыу жумысларын алып барыушы хаткер, секретарь. Сол уақытлары Хийуа ханы *дийуанға* хатты жаздырып, Айдос бийге жоллады (Бердак).

ДИЙЎАНБЕГИ ат. 1. Бурынғы Бухара хәм Хийуа ханлыкларында сарайда дийуан баслығы. *Дийуанбегилик* хәмел бердим қолына, Мәртлигим сынаиды, өлтирмен қулды («Юсуп-Ахмет»). 2. Хан сарайында кирис-шығысларды, азық-ауқат есапларын алып барыушы хәмелдар. *Дийуанбеги* Есназар, Ағай менен Тағай бар («Едиге»). 3. Мәмлекеттин тийкарғы басқармасы хәм айырым министрликлердин мәкемелери; усындай мәкеме имараты.

ДИЙЎАН II ат. гөн. с. парсы. Түркий тиллес халықлардын классикалық поэзиясында бир ямаса бир неше шайырдын қосықлар топламы.

ДИЙЎАНА ат. (парсы. — *ақылсыз, делбе*). 1. Ақылдан азған, ақылы пәс, делбе. *Дийуананың* сүйер асын ким берсин (ққ.х.н.м.). 2. дин. Алланың мәрхәматына жетисиу үмитинде зикрге берилип, бул дүнья ислеринен уаз кешкен суфий; дәруиш сыяқлы адам. Ғарға баласы «ғак» дейди, *Дийуана* баласы «хақ» дейди (ққ.х.н.м.). 3. Қайыр-садака менен күн көриуши; гедей, тиленши. *Дийуана* тентиресе, Шайық ел аралайды (ққ.х.н.м.). *Дийуана* жети есикке барса бети ашылар (ққ.х.н.м.). Өзин *дийуанасаң*, кимге пир боласаң (ққ.х.н.м.). Зийуар айтар, журтсыз елсиз, Адам бир *дийуана* мегзер (Әжинияз). *Дийуанаға* гүнжи де болса жарайды (ққ.х.н.м.). 4. ауыс. Қандай да бир максет, хәрекетке толық берилип, ес-хуушынан айырылған. Мухаббат ышқында дийуана болыу. Бир ярдың жолында *дийуана* болып, Яр қолынан бүлбилгөяны алып («Хурлика-Хәмре»).

ДИЙЎАНАДАЙ кел. 1. Дийуана сыяқлы, уқсас. Дийуанадай кийиниу. Парахорлық өз алдына бир кесел, *Дийуанадай* қолын жайып үйренген (Т.Жумамуратов).

ДИЙЎАНАШЫ ат. гөн. с. Хақлаушы, қайыршы, тиленши, ел гезиуши.

ДИЙЎАНАШЫЛЫҚ ат.гөн.с. 1. Хақлап күн көриушилик, ел гезиушилик, тилениушилик, қайыршылық. Патша дийқанлардың көпшилигин әбигерликке, *дийуанашылыққа* түсириу нийетинде еди (Қ.Ирманов). 2. Жүдә жарлылық, турмысы төменлик. *Дийуанашылық* бул ислер, Бир-бир наннан беринлер («Алпамыс»).

ДИЙҰАНХАНА ат. Ұәзир хәм елшилерди, мийманларды қабыллайтуғын, мәмлекетлик әхмийетли мәселелерди шешиў орны. Және қолынан услап, оқыў көнине барғанша батырдың сиясатын тәрийип етип, *дийұанханасына* барғанша айтқан сөзин еситиң... («Жәхәнша»).

ДИКИЛДЕҰ ф. 1. Нық хәм шаққан басыў, қатты-қатты жүриў. Соркәлди жайлаған қызыл аяқтай, Аяғың *дикилден* жүрген Курбансаң (Омар). 2. Жүректің анық хәм қатты соғыўы. Оның жүреги *дикилден* урды.

ДИКТАНТ ат. (лат. dictare — *тәкирарлаў, айтып берип жаздырыў*). Имла хәм пунктуациялық қағыйдаларын өзлестиріў дәрежесин тексеріў максетинде айтып турып жаздыратуғын жазба иси. *Диктант* алыў. «Астаұпыралла! Кешеги карақалпақ тилинен *диктант* алған «гүрилдек» муғаллимнің сүүрети төрги жапсарда қыстырыўлы тур! (С.Қаниязов).

ДИКТАТОР ат. (лат. dictator — *қәдимги Римде айрықша жағдайларда сайланатуғын, шекленбеген хәкимиятқа ийе болған шахс*) 1. Шекленбеген хуқықларға ийе болған шахс, жеке хуқимдар, жалғыз басқарыўшы. 2. Қандай да бир тараўда, мәселе де өз хуқимин, сөзин өткеріўши шахс.

ДИКТАТУРА ат. (лат. dictatura — *диктатор атағы, шекленбеген хәкимият*). Мәмлекет басқарыўының демократиялық усыллар менен әмелге асырылыўы; зорлыққа таяныўшы шекленбеген хәкимият; тоталитар режим. Фашистлик *диктатура*.

ДИКТАТОРЛЫҚ ат. 1. Шекленбеген хәкимиятқа ийе болыўшылық; 2. Усындай хуқық бериўши лаўазым, шараят; *Диктаторлық* режим.

ДИКТОВКА ат. (лат. dictare — *айтып турып жаздырыў*). диктовка етиў. 1. Тыңлаўшы жазып алыўы ушын қандай да бир текстти даўыс шығарып айтып турыў. 2. ауыс. Қандай да бир пикирди яки өзинің жеке пикирин әмелге асырыўға мәжбүрлеў.

ДИКТОВКАШЫ ат. Текстти өзгелер жазып алыўы ушын ядтан айтыўшы ямаса оқыўшы шахс.

ДИКТОР ат. (лат. dictor — *сөйлеўши*) Радио хәм телекөрсетиўлер арқалы берилетуғын таяр текстлерди микрофон алдында ямаса телекамера қарсы алдында оқып еситтириўши хызметкер. *Диктор* болып ислеў. *Диктор* болып халық оны таныды (А.Крамов).

ДИКТОФОН ат. (лат. dictare — айтып турыу+грек.phone — сес). Ауызеки сөйлеу, нама хәм дауысларды жазып алып, қайта еситтиретуғын қол аппараты. *Диктофонға жаздырып алыу.*

ДИКЦИЯ ат. (лат. dictio — дурыс айтыу). Сөйлеу, қосық хәм дикламацияда сөз бууын хә бууынларды дурыс айтыудың анықлық дәрежеси.

ДИЛ ат. (парсы. *кеуил, жүрек, қалби*) ауыс. Инсанның ишки руұхый дүньясы, ишки сезимлери, кеуил-кеширмелери, қалби. Бәхәр болса, гүл якшылық, Сөзлер болса *дил* якшылық («Әуезхан»). Оқытсаңыз мени жан менен *дилден*, Болсаң кәйтер екен мениң устазым («Жәхәнша»).

ДИЛӘПКАР ат. фоль. Ғам шегип кеули бузылған, қайғылы, мунлы йарым неге себепдин көринмес көзге, Қәни, мениң *диләпқарым*, Сәнемжан? («Ғәрип ашық»).

ДИЛБАР ат. кит. (парсы. — *жағымлы, кеуилге жақын*)

1. Өзине тартатуғын, әжайып, таң қалдырарлық, жағымлы, гөззал яр. Ұәде қайда, лебиз қайда Қаншайым, Истин басы қалай болды *дилбарым*? («Мунлық-Зарлық»). 2. Гөззаллығы, көркемлиги, әдепи, хош минезлилиги менен ес-хуыштан айыратуғын, шырайлы. *Дилбар* қыз. Бир қара көз *дилбар* саллана келди, Көзди камастырар қалы Гүржиниң («Саятхан-Хәмре»). 3. Хаял-қызлар исми.

ДИЛВАРЛЫҚ ат. Гөззаллық хәм өзине тартатуғын кәбилетке ийе; нәфислик.

ДИЛБЕНТ кел. фоль. Кеуилли, кеули хош.

ДИЛГИР кел. (парсы. — *қапа, ашыуы шыққан, қолайсыз*).

1. Бир нәрсени илажсыз көп күтиу. Кемеси дәрбентте *дилгир* болмиян, Қырда қара жердин кәдирин не билсин (Әжинияз). 2. Бир нәрсеге қуштарлық, қумарлылық, интизарлық. Мен оны көриуге *дилгирмен*. Патша болсам мен өзим билгир едим, Жалғызымның жолына *дилгир* едим («Алпамыс»). 3. Қайғы, хәсирет, ренжиген, азарланған, қапаланған, ғамгүн. Неше уақлар әжеп *дилгир* болыппан, Маған жууап бергил, Юсуп султаным («Юсуп-Ахмет»).

ДИЛГИРЛИК ат. 1. Көп күтиушилик. 2. Қайғы, қапалық. 3. Қумарлылық, қуштарлылық, интизарлылық. Үмитлер жаудыра, изине бақпас, *Дилгирлик* шаршатты еки көзимди (Н.Жангелдиев).

ДИЛДАР I ат. поэт. 1. Гөззал, сүйикли яр; Алып зулпы *дилдарыны*, Ахметбегимниң ярыны («Юсуп-Ахмет»). 2. Кеуил-

ди өзине тартыушы, жағымлы, мийирбан. Деди Якып: — пәни *дилдар* кисиге айтпағыл зинхар, Қудайым бәршеге ғамхор, бул сыр ишинде пинхән болсын («Юсуп мерген»).

ДИЛДАР II қ. дилбар. Қолына бермес бул душпан, Гүлпаршын атлы *дилдарын* («Алпамыс»).

ДИЛЕММА ат. (ди+грек. lemma — *тийкар, дәлил бола алатуғын хуким*). Бир-бирине карама-қарсы болған еки кәлемеген имканиятынан бирин таңлауға мәжбүр болыу.

ДИЛЕР ат. экон. (ингл. Dealer — *биржа дәлдалшысы*).
1. Товар өнімлеринин алды-саттысы менен шуғылланыушы, өз атынан хәм өз қаржысы есабынан хәрекет етиуши физикалық шахс яки фирма. 2. Қымбат бақалы қағазлар, валюталар хәм бақалы металлар алды-саттысы менен шуғылланыушы, өзи хәм өз қаржысы есабынан хәрекет етиуши фонд биржасы ағзасы, физикалық ямаса юридикалық шахс.

ДИЛЕРЛИК ат. Дилер кәсиби хәм сол ис пенен шуғылланыушы. Дилерлик фирмасы.

ДИЛИЖАН ат. (фр. diligence). Транспорт раўажланбаған уақытлары почта, жолаушылар хәм олардың жүклерин хәрдайым тасуу ушын хызмет еткен төрт дөңгелекли үлкен усти бастырмалы арба.

ДИЛКӘШ кел. поэт. Кеуилди өзине тартатуғын, зауық, ләззет беретугын, сүйикли, адамның кеулин шадландыратуғын. Худаның күдиретин көрин, дең-душлар, Хошпәхим, идрәкли, сөхиб *дилкәшлар* (Әжинияз).

ДИЛЖӘМ ат. поэт. Кеули орнына түсиу, тынышланыу, арқайынлық. Жәми *дилжәм* хасыл етип, бел шешип, Қошылышып йатқыдайын йерлерө («Ғәрип ашық»).

ДИЛМАШ ат. Бир тилдеги гәп яки сөйлеу пайтындағы гәплерди ауызеки екинши тилге аудармалаушы адам, аудармашы. Бул сорауды шайыққа татар *дилмаш* түсиндирди (Т.Қайыпбергенов). Тили басқа, дини басқа кисилер, *Дилмашсыз*-ақ кеуилимди түсинер (С.Сырғабаева).

ДИЛМАШЛЫҚ ат. Дилмаш иси, кәсиби.

ДИЛРАБА фоль. Дилбар. Жети жыл айра түскен, *Дилрабалар* бармекен («Юсуп-Ахмет»).

ДИЛТӘН ат. фоль. Бийтакат, қапа, мунлы. — Әй, шахы әлам, қызыңыз зийада *дилтәң* болубдур, мени сизге йибәрди, шу бағны мениң ушын бинә йеттирип эрди....деди («Ғәрип ашық»).

ДИЛОГИЯ ат. әд. Белғили автор тәрәпинен жазылған, өз алдына бөлек еки бөлимнен туратуғын, бир-бири менен байланысқан хәр қайсысының өзине тән қахарманлары бар тамамланған сюжетли музыкалық шығарма.

ДИЛФИҒАР кел. Кеўли жаралы, мунлы. Мендей кәсте *дилфиғарға* қыл кәрам, мунша мени ахыў-зарға қоймағыл («Шахы Мутлақ»).

ДИЛҰАР ат. 1. Сөзге шебер, шешен. Шар китаптан тура қаштым, Наўайыдан саўат аштым, Физулийден дүрлер шаштым, *Дилұарларды* излер едим (Бердақ). 2. ауыс. Көп сөйлейтуғын адам, мылжын, быжык. Бир нәрсени басына барып ойласайық десек, бәрха *дилұар* болып шығасан (Ө.Хожаниязов).

ДИЛҰАРЛЫҚ ат. 1. Сөзге шеберлик, шешенлик. Тоқсан тоғыз ойдың жүз мың түйинин, Жүйрик тилдің шешкен *дилұарлық* гилти (А.Даўышбаев.). 2. ауыс. Көп сөйлеушилик, быжықлық, мылжынлық.

ДИМАҚ ат. фоль. Мурын бослығы менен ауыз бослығынын тутасқан жери, мурын. Кәруанбасы қанжардың басын *димағына* тутты («Шахы Мутлақ»). ◇ *Димағынан* дүт шығыў — қатты қыйналыў, иши оттай жаныў. Көрген заман хуўшы басынан ушып, *димағынан* дүт шығып, бийхуўыш болып жығылды («Шахы Мутлақ»).

ДИМАР ат. Динке, хал, күш, ғайрат. ...омба қар, аяқты көтерип басаман дегенше қара кумның жумсақ кумындай *димарыңды* куртады (ЖАймурзаев). 2. ауыс. Жәрдемши, қосшы, изин даўамлаўшы. Сен сағам болдың да арнадың *димар*, Саў бол, мениң ушын куламас шынар (А.Нуратдинов).

ДИН ат. (араб. *исеним, көзқарас*). Илахий күшке, Кудайға исениўге тийкарланған көзқарас, түсиник, үрп-әдет, мәресимлер жыйындысы. Илимий көзқараска карама-қарсы келиўши тәбияттан тысқары күшке тийкарланған исеним. Ислам *дини*. Христиан *дини*. Тилимде зикирим, дилимде Аллах, *Дин* Ислам әлемин геземен шарлап (Ақшолпан Аманияз). ◇ *Диннен* шығыў — 1. *динге* исенбей, оған әмел қылмай қойыў, атеист болыў (динсиз). 2. Өз динин басқа *динге* алмастырыў. Жаман арба жол бузар, Дүмше молла дин бузар (ққ.х.н.м.). *Диннен* шықсан да, Елден шықпа (ққ.х.н.м.). 3. Тин, тамыр, түбир, сүйеклес. Жолаўшылар болғайсызлар *дин* аман, Елтип қояр хәр күн мәнзиллер таман (Ақшолпан Аманияз).

ДИНАМИК кел. Электр тербелислерин сес тербелислерине айландырып беретугын әсбап.

ДИНАМИКА ат. (грек. *dinamikos* — *күшке тийисли, күшли*)
1. физ. Механикалық денениң механикалық хәрекетти оларға тәсир қылатугын күшлер менен байланыслы үйренетугын бөлими. **2.** Хәрекет халаты; өсиу, рауажланыу; уақыя, хәдийседеги йошлылық. **3.** муз. Белгили дәретпениң нота жазыуында хәм оны атқарыуда сеслер айтылыу күшинин (бәлент-пәслигинин) өзгериушеңлиги. **4.** Усы өзгериушеңдикти аңлатыушы белгилер жыйынтығы.

ДИНАМИКАЛЫҚ ат. Динамикаға тийисли, байланыслы; **1.** хәрекет хәм күш тәсири менен байланыслы. *Динамикалық* күш. **2.** ауыс. Хәрекетке, уақыя-хәдийселерге бай, йошлы.

ДИНАМИТ ат. әск. (грек. *dinamis* — *күш*). Әскерий тарау хәм тау жумысларында қолланылатугын, тийкарғы курамы нитроглицерин хәм суйық нитроэфирлерден ибарат күшли жарылыушы зат. *Динамит* жарылар, лайнерлер жанар, Террорлар, мафилер, жауыз хайуанлар (И.Юсупов).

ДИНАМОМЕТР ат. физ. (грек. *dinamis* — *күш*+*metreo* — *өлшеймен*). Күшти өлшеуши әсбап.

ДИНАСТИЯ ат. тар. (грек. *dynasteia* — *үрим-путак*). **1.** Тахт-ты атадан балаға, әуладтан-әуладқа монархиялық бийлик етип дауам еттириушилер. *Династия* уәкиллери. **2.** Бир шанаарақтың бир нешше урнақлары уәкиллери.

ДИНАР ат. (араб. — *тилла, пул*). **1.** Әйjemги мусылман мәмлекетлеринин алтын теңгеси. Хәзирги уақытта Ливия, Тунис, Ирак, Иордания, Судан, Кувейт сыяқлы мәмлекетлердин пул бирлиги. **2.** Тилла, алтын.

ДИНДАР ат. (араб. — парсы. *динге бойсыныушы, қудайшыл*). Динге әмел қылыушы, бойсыныушы, қудайға, динге исениуши, қудайшыл. *Диндар* адам. Биреулер-атеист, биреулер-*диндар*, бул сөзден бираздың кулағы шыңлар (И.Юсупов).

ДИНДАРЛЫҚ ат. Динге әмел қылыушылық, бойсыныушылық, қудайшыллық. Бирақ, бул төрт сыпат бир-бири менен салыстырылғанда олардың арасында *диндарлыққа*, тақыуалыққа тең келетугыны жоқ («ЕК» ғ.).

ДИНИЙ кел. **1.** Динге байланыслы, динди баянлайтуғын. *Диний* исеним. **2.** Динге исенетугын, динге берилген. *Диний* адамлар. *Диний* көзқарас.

ДИНОЗАВР ат. зоол. (лат. *deinos* — *қорқынышлы*+ *sauros* — *кесиртке*). Мезазой дәуірінде жасаған, нәсили қырылып кеткен, ұзындығы 20 м хәм оннан да үлкен жер бауырлаушы хайуан.

ДИНШИЛ кел. (араб. — *динге исениу*). Динге әмел кылушы, кудайға, динге исениуши. Күншил деди, *Диншил* деди, Бай деди, «Ақыр уақты» болмай, иним не қалды? (И.Юсупов).

ДИНШИЛЛИК ат. Динге берилиушилик, динге исениушилик. Илхамның ауызы кулыплаулы жабық, *Диншиллик* иллеттің пайына тийген (И.Юсупов).

ДИНСИЗ кел. 1. Шәриат талап хәм қағыйдаларына әмел кылмай, динге, кудайға исенбеу. Атеист. Хәй дослар ақыр заман келди көрин, *Динсиз*, кәпир бул әлемге толды көриң (Хожа Ахмед Яссауий). 2. Диннен қайтқан; кәпир. Паркы қалмас оның *динсиз* кәпирден, Алла берген хәр күниңе шүкир дең (А.Қаражанов).

ДИҢ ат. 1. Узын, бийик, үлкен, тайнапыр. Курттай тайға *диңдей* молла (қ.х.н.м.). Маңлайына қарасаң, Алатаудың *диңдей* («Мәспатша»). 2. Төбе, шың. Динге шығып карау. ◇ *Диң хауа* — әл-аспан, әл-хауа, уша бийик. Пәлпеллеп *диң* хауаға, ийманын айтып барады («Меңликал»). 3. Қарақшы, карауыл төбе. Ашыу менен суұпы ийшан, шықты *диңнен*, сөгинди («Мәспатша»).

ДИҢГЕК ат. 1. Жүерини шымшықтан, ғарғадан қорыу мақсетинде үстинде сақпан атыуға, палақпан урыуға бейимлесетуғын, ылайдан салынған дүмпешик. Атызлап жүери еккен дийқанлар атыздың бир шетине бийиклиги бир метр этирапында ылай *диңгек* соғады, сол *диңгекке* минип гә палақпан, гә сақпан атып егинди қуслардан қорғайды (М.Нызанов). 2. Бийик, төбе. Гүздің ақырына келип, көсемнің тулғасы турған *диңгек* қолға алынды (М.Нызанов).

ДИҢГИРЛЕУ ф. 1. Бир нәрсенің изинен қалмай айта бериу. Жүрек соқпас дүбирлеп, Сөйлей берме *диңгирлеп* (А.Қрамов). 2. Қайта-қайта келе бериу. «Клубка хеш кеуил бөлмейсең сен» деп, Ол мийимди тескен талай *диңгирлеп* (И.Юсупов).

ДИҢКЕ ат. Күш, ғайрат, хал, дәрман, димар. Адамзатқа *диңке* берген хәрдайым, Нан әзиз бәринен, несийбе әзиз (Ақшолпан Аманияз). ◇ *Диңкеси ениу* — денсаулығы дүзиулену, тикленип баслау. *Диңкеси куруу* — шаршау,

хәлсиреу, күшсизлениу. Хожелиге жакынлаган жерде онын *диңкеси* *куруп* жығылып, сол жерде жан тапсырады (кк.х.фоль.).

ДИҢКИЛДЕУ ф 1. Аяғын шаккан хәм анык басып жүриу. Бир нешшелер хызметте жүр *диңкилдеп*, Өттиң шайыр бул жалғаншы дүньядан (Өтеш). 2. ауыс. Бир нәрсениң изинен қалмай келе бериу. Береси болсаң ақмаққа, Күнде келер *диңкилдеп* (кк.х.н.м.).

ДИОД ат. физ. (ди+(электр) од). Еки электродлы электрон лампа.

ДИОРАМА ат. (дио+ грек. *horama* — *көринис, пейзаж*). Сүүрет арнаулы сәулененетуғын материалға сызылатуғын көркем сүүретлеу өнери усылы.

ДИПЛОМ ат. (фр. *diplome* < грек. *Diploma* — *еки бүкленген бет, хужжет*). 1. Қандай да бир оқыу орнын питкергенлиги ямаса илимий атақ, илимий дәреже берилгенлигине тастыйыклаушы рәсмий хужжет. *Диплом* алыу. *Диплом* алған жас азамат: «Болсадағы қандай талап. Қайылман» деп жазады (И.Юсупов). 2. Орта арнаулы ямаса жоқары оқыу орынларын питкериу алдынан, усы хужжетти алыу мақсетинде жазылатуғын изертлеу ямаса жойбар иси. *Диплом* иси. *Диплом* жазыу. «Алтын медаль», «*Диплом*» деген жыр емес, Тур алдында, Пулың жетсе сатып ал (Г.Айтмуратова). 3. Қандай да бир хуқық ямаса сыйлық берилгенлигин тастыйыклаушы хужжет. Биринши дәрежели *диплом*. Бердак сыйлығынын лауреаты *дипломы* менен сыйлықланды.

ДИПЛОМАНТ ат 1. Орта ямаса жоқары оқыу орнын питкериу диплом жумысын жазып атырған талаба. 2. Жарыста, таңлауда утып шығып, диплом менен сыйлықланған инсан. Диплом алған лауреат. Эстрада шеберлериниң *дипломанты* атанған жас қосықшыға хәмме алғыс айтты.

ДИПЛОМАТ I ат. сия. (фр. *diplomate* < грек. *diploma* — *еки бүкленген бет, хужжет*). 1. Шет еллер менен рәсмий байланыс жасау хәм қарым-қатнас алып барыу ушын арнаулы таярлық көрген хәм усындай ислер ушын өз хукимети тәрөпинен уәкил етип сайланған хәм толық хуқық берилген лауазымлы шахс, елши. Россия *дипломаты*. 2. сөйл.т. Басқалар менен хәр бир истиң көзин билип, шебер хәм укыплы қатнас жасаушы адам.

ДИПЛОМАТ II ат. Киши чемодан формасында исленген, кулыпланатуғын портфель.

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ат. 1. Мәмлекеттің шет елдер менен болатуғын рәсми мүнәсибеттери хәм *дипломатияға* байланыс. *Дипломатиялық* байланыс.

ДИПЛОМАТИКА ат. сия. (фр. diplomatie < грек. diploma — *еки бүктелген бет, хужжет*). Тарих рәсми хәм жеке юридикалық хужжетлердің форма хәм мазмунын үйренетуғын жәрдемши тарауы.

ДИПЛОМАТИЯ ат. сия. (фр. diplomate < грек. diploma — *еки бүктелген бет, хужжет*). 1. Мәмлекеттің сыртқы халықаралық сиясатты әмелге асыру, шет мәмлекеттер менен қарым-қатнас жасау тарауы бойынша хызметі. ◇ **Халық дипломатиясы** — Гейпара шахслар, социаллық топарлар х.т.б.лардың әхмийетли социаллық машқалаларын шешиуге, өз ара бирге ислесиуди беккемлеуге қаратылған рәсми емес хәрекети. 2. сөйл. т. Бир мақсетке ерисиу жолында шеберлик пенен алып барылатуғын қатнас.

ДИРДЕКЛЕТИУ дирдеклеу фейилинің. өзгелик дәрежеси.

ДИРДЕКЛЕУ ф. Сууыққа тоңып қалтырау, қалшылдау, *дирилдеу*. Ауылда бар ески мектеп, Оқып жүр жаслар *дирдеклен* (Х.Ахметов). ◇ **Дирдек қағыу** — қалтырау, дирилдеу.

ДИРЕКТИВА ат (фр. directive < diriger — *жоллау, бағдарлау*). Жоқары баслық органлар тәрәпинен берилген хәм орынланыуы мәжбүрий саналған рәсми жол-жоба, дәстүр, көрсетпе. *Директива* алыу.

ДИРЕКТИВЛИК ат. Рәсми жол-жоба көрсетип беретуғын, дәстүр болып хызмет ететуғын, дәстүрий. *Директивлик* хат. *Директивлик* реже.

ДИРЕКТОР ат. (лат. director < diriger — *жоллау, бағдарлау*). Кәрхана, мәкеме, оқыу орны, совхоз, завод, театр хәм т. б. басшысы, басқарушысы. Мектеп *директоры*. Бир күни үлкен тәнеписте лицей хәулисінде ойнап жүр едик, үстимизге бирден *директор* келип қалды (А.Султанов). ◇ **Директорлар кеңеси** — Ири кәрханалар, акционерлик жәмийетлеринің сайланатуғын басшылық етиу органы.

ДИРЕКТОРЛЫҚ ат. Директорлық уазыйпада болуы, *директорға* тийисли. *Директорлық* басқару. Орта жасларға барып қалған ийекли, қысық көзли қара киси *директорлық* дизгинге беккем жабысып отыр екен (К.Рахманов).

ДИРЕКЦИЯ ат. (лат. directio — *бағдарлау, жол көрсету*) 1. Кәрхана, мәкеме, оқыу орайының директор басшылығындағы басқару аппараты. *Дирекция* қарары. *Дирекция* қурамы.

ДИРИЖАБЛЬ ат. (фр. dirigeable — *басқарылатуғын*) Ишине газ бенен толтырылған хауаға көтерілиуіші, мотор менен жүргизилетуғын, хауадан жеңил ушыу аппараты.

ДИРИЖЁР ат. (фр. diriger — *басқару, жолға салу*). Оркестр яки хорды, опера ямаса балет сахналарында оркестрди, хорды, барлық атқарушыларды басқарып барыушы, музыкалық дөрөтпенің гармониялы түрде атқарылуын тәмийинлеуші шахс. Бир билимсиз: «*Дирижёр* не дәркар» деп, Тырнақ ишинен кир ақтарып атыр (А.Смайлов).

ДИРИЛДИ ат. Тоньу, зирилдеу, қорқыу, қалтырау, титиреу, денеси қыймылдау. Сол дирилди усланылмаған дуутардың тарларын шертип жибергендей тула беденим жууылдап, биразға шекем өзиме келе алмай тұрдым (С.Бахадырова).

ДИРИЛДЕНИУ дирилдеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ДИРИЛДЕСИУ дирилдеу фейилинің шериклик дәрежеси. Набада бармақлары бармақларына тийип кетсе етлери *дирилдесип* кетер еди (М.Нызанов). Алдыма түсиуге команда берип едим, жарақларын таслап *дирилдесиу* менен болды (Т.Қайыпбергенов).

ДИРИЛДЕТИУ дирилдеу фейилинің өзгелик дәрежеси. Оны тап мен қорлап қойғандай, — деп тоңқылдауы менен аұқат тасыушы Полина апай семиз денесин *дирилдетип* ашыулануы менен асханаға кирип кетти (Г.Есемуратова).

ДИРИЛДЕУ ф. 1. Сууыкка тонып қалшылдау, зирилдеу, титиреу. Денеси *дирилдеу*. Усы киси есине түссе, Жумагүлдин денеси *дирилдеп*, гейде түсинде хаулығып шығатуғын еди (Т.Қайыпбергенов). 2. Бир нәрседен қорқып қалтырау. Байлар қашты телпеклери *дирилдеп*, Қызыл күшке бардаш бермей зирилдеп (И.Юсупов). 3. Қалтырап шығыу, қалтырап еситилиу. Сәрсенбай дауысы *дирилдеп* жыламсырады (Т.Қайыпбергенов). 4. Силкиниу, титиреу, қалтырау. Жүреги *дирилдеу*. Жасырмайын тәсиринен сезимнің, Жүрегимнің кеткенлигин *дирилдеп* (Ақшолпан Аманияз).

ДИСГАРМОНИЯ (лат. dis < грек. dys — *ажырату, бийкарлау* + грек. harmonia — *гармония, сәйкесlilik*). 1. муз. Гармонияның, сеслик сәйкесликтин жоқлығы ямаса бузылғанлығы; гармонияның жоқлығы. 2. Келиспеушилик, ара бузылуы, мууапық емес.

ДИСК диска ат. тех. (грек. diskos — *жазық дөңгелек, айлана*)
1. Машина, механизм т.б.лардың дөңгелек формалы бөлегі.

Машина *диски*. 2. сп. Жеңіл атлетикада қол менен узаққа ылақтырылатуғын жалпақ металл әсбап. 3. әск. Пулемёт, автомат, мылтық хәм т.б.лардың патрон орналасқан, дөңгелек формадағы оқ жатары. 4. Улыұма дөңгелек формадағы нәрсе. Қуяш *дискасы*. 5. инф. Бир яки еки тәрәпинде мағлыұматларды оқыұ яки жазыұды әмелге асырыұ ушын айланатуғын жалпақ домалақ пластинадан ибарат мағлыұматлар тасыұшысы. Қатты *диск*.

ДИСКЛИ кел. Диск орнатылған механизм, техника. Машина баллоны *дисклары*.

ДИСКВАЛИФИКАЦИЯ ат. (лат. dis — *ажыратыұ*, бийкарлаұ + gualificatio — *қандай (сыпатлы) екенлигин белгилеұ*). 1. Жарыс қағыйдаларын техникалық тәрәптен бузғанлығы ушын спортшы (яки жәмәәтти) ны ерискен нәтийжелеринен айырыұ. 2. Мораллық нормаларды бузғанлығы ямаса белгили талаптарға сәйкес келмеслиги себепли спортшыны жарыслардан улыұма ямаса ўақытша шетлетиұ.

ДИСКЕТА ат. тех. (ингл. Diskette — *киши диск*). Компьютердин сыртқы мағлыұматлар сақланатуғын алмастырыұға болатуғын жалпақ қурылмасы; ийилгиш магнит дискли кассета.

ДИСКОВОД ат. тех. (р. — «диск кириткиш»). Компьютердин дисктеги мағлыұматларды компьютерге көширип алыұ ямаса компьютердеги мағлыұматларды дискке көширип алыұ ушын мөлшерленген қурылма.

ДИСКОНТ ат. экон. (ингл. Discount — *улап қалыұ, парық*). 1. Қымбат қағазлар, қағаз яки тенге пуллар хәм сол сыяқлы фонд биржасында сатылып атырған паркы менен белгиленген нарқы ямаса оларды қайтарып сатып алыұдағы нарқы ортасындағы парық.

ДИСКОТЕКА ат. (диск+грек. there — *склад, жай*). 1. Компакт дисклер, грампластинкалар жыйынтығы; олар сақланатуғын жер. 2. Жаслардың музыка тыңлаұ хәм аяқ ойын ойнаұ ушын кеўилашар орайы; музыка клубы.

ДИСКРИМИНАЦИЯ ат. (лат. discriminatio — *ажыратыұ, парықлаұ*). Халықаралық хәм миллий мүнәсибетлерде қандай да бир мәмлекеттин, юридикалық ямаса физикалық шахстың ҳуқық хәм имканиятларын басқаларға салыстырғанда шеклеұ, кемситиұ.

ДИСКРИМИНАЦИЯЛАҰ ф. Хуқыкын шеклеұ, хуқықтан айырыұ.

ДИСКУССИОН кел. Дискуссия, талқыланатуғын, сәубетлесетуғын, тартыслы.

ДИСКУССИЯ ат. (лат. discussio — *талқылау, додалау*). Қандай да бір тартыслы мәселені тууы шешиу үшін пресса яки илимий жыйындарда өткерилетуғын еркін, хәмме менен бирге талқылау, бәсеки. Илимий *дискуссия*.

ДИСЛОКАЦИЯ ат. (лат. dislokation — *жайластыруу, жылжыу, сүйек шығыуы*). 1. әск. Әскерий бөлімлердин мәмлекет бойлап белгиленген жерлерге орналастырылыуы, әскерий — хауа күшлериниң тийисли аэродромларға, әскерий-теңиз флоты кемелериниң портларға бөліп жайластырылыуы. 2. геол. Жер қабатындағы түрлі өзгериу процесслери нәтижесинде тау жынысларының дәслепки жайласыуының бузылыуы, өзгериуі. 3. мед. Сыныу яки шығып кетиу пайытында сүйеклердин орнынан жылжыуы.

ДИСПАНСЕР ат. мед. (фр. dispensaire < dispenser — *ажыратыу, бөлеклеу*). Айырым кеселликлерди аныклау, емлеу, олардын алдын алыу, тарқалыуы хәм хәуиж алыуына жол қоймау максетинде хәрдайым баклап барыушы арнаулы медицина-профилактикалық мәкеме. Тери хәм қан кеселликлери *диспансери*. Онкологиялық *диспансер*. Өкпе кеселликлери *диспансери*.

ДИСПЕПСИЯ ат. мед. (грек. dyspepsia — *ас сиңире алмау*). Көбинесе балаларда ушырайтуғын ас сиңириу ағзалары кеселлиги; асқазан-ишек хызметиниң бузылыуы.

ДИСПЕТЧЕР ат. (инг. Dispatch — *тез орынлайман*). Транспорт кураллары хәрекетин ямаса кәрханадағы жұмыс бериу процесслерин хабарлау курылмалары хәм байланыс кураллары: телефон, радиотелефон, сигнализация, факс хәм телевизиялық үскенелер, компьютер х.т.б. арқалы бир жерден, бир орайдан турып қадағалаушы хәм баскарып туруушы хызметкер. Темир жол *диспетчери*.

ДИСПЕТЧЕРЛИК ат. Диспетчер хызмети хәм жұмысы, диспетчерге тийисли.

ДИСПЛАЗИЯ ат. мед. (грек. displasia — *(сүйек) өсиуі, рауажланыуының бузылыуы*). Ағза, тоқыма дене бөлеклеринин эмбрионал хәм тууылыудан кейинги дәуирде натууы рауажланыуы.

ДИСПЛЕЙ ат. инф. (ингл. Display — *қайта көрсетиу*) Мағлыұматлардың ислеу нәтижелерин электрон есаплау

машинасынан алып, оларды электрон-нурлы әсбап экранында текст, кесте, график тәрізде сөулеленіуге арналған қурылма.

ДИСПРОЗИЙ ат. хим. (лат. Dysprosium < грек. Dysprositos — табылыуы, анықланыуы қыйын). Химиялық элемент, Менделеев дәуірлік системасының III топарына тийисли ашық күлрен металл.

ДИСПРОПОРЦИЯ ат. (лат. disproportion — өз ара сәйкесликтің бузылыуы). Сәйкесликтің жоқлығы, пүтин зат бөлеклеринин бир-бирине туұры, сәйкес келмеуі; сәйкессизлик.

ДИСПУТ ат. (лат. disputare — бәсеки, бәсекилесіу, додалау). Қандай да тема бойынша өткерилетуғын, көпшилик пенен талқылау, тартыс, дискуссия. *Диспут* өткеріу.

ДИССЕРТАНТ ат. (лат. dissertans, Dissertantis — толық қарап шығушы, түсиндириуши). Илимий дәреже алыу мақсетинде өз илимий иси — диссертациясын арнаулы илимий кеңес ағзалары алдында қорғаушы адам. *Диссертантқа* қосымша мәсләхәтлер берилди.

ДИССЕРТАЦИЯ ат. (лат. dissertatio *никир жүргизиу, изертлеу*). Илимий дәреже алыу мақсетинде жазылатуғын хәм арнаулы илимий кеңес мәжилисинде қорғау ушын көрсетилетуғын илимий изертлеу жұмысы. *Диссертация* үстинде ислеу. *Диссертация* жақлау. Докторлық *диссертациясы*.

ДИССИДЕНТ ат. әск. (лат. dissidentis — қарсылық қылушы, қосылмайтұғын). 1. Басқаша ойлаушы, хәкимшилиқ система, идеологияға қарсы. 2. 1950-80-жыллардың орталарында бир қатар социалистлик мәмлекетлерде хәрекеттеги системаға қарсы болғанлардың улуыма саны.

ДИССИМИЛЯЦИЯ ат. (лат. dissimilatio — уқсамау, уқасалықтың жоғалыуы). 1. биол. Организм хызмети процесинде қабыл етилген қурамалы органикалық затлардың бөлинип, әпиуайы затларға айланыу процесси. 2. лингв. артикуляциялық жақтан бирдей яки уқсас болған еки сестің хәр қыйлы сеслерге ямаса аз дәрежеде уқсас болған еки үндеу сеске айланыуы: таңлай-таңнай, гүмбез-гүнбез, трамвай-транвай т.б. Дисстактлық *диссимилиация*-араларында басқа сеслер жумсалған қоңсылас бууындардағы сеслердің өз ара уқсаслығының жойтылығы: менинше-менимше.

ДИССОНАНС ат. муз. (фр. dissonance < лат. dissonare — хәр қыйлы сес шығару, уйғын емеслик). Дауыслар уйғынсызлығы; сәйкесликтің жоқлығы яки бузылыуы. 2. Жағымсыз сес, дауыс.

ДИССОЦИАЦИЯ ат. (лат. dissociatio — бөлинуу, ажыралыу).
1. хим. Молекулалардың курамының бөлеклерге ажыралыуы, бөлектенууі. 2. психол. Рууый (психикалык) процесслердеги байланыслардың бузылыуы.

ДИСТАНЦИОН кел. Мөлим аралыктан тәсир ететугын, баскарылатугын. *Дистанциялык* баскарыу.

ДИСТАНЦИЯ ат. (лат. distantia — аралык). 1. Улыума нәрсе, буйымлар, денелер ортасындағы аралык. 2. әск. Қатарда турған әскерлер, армия арасындағы, сондай-ақ әскерий техника, әскерий самолёт хәм кемелер ортасындағы аралык. 3. спорт. Жууыруу, секириу сыяклы жарысларда хәрекеттин баслангыш хәм соңғы нокатлары (старт хәм финиш) ортасындағы, сондай-ақ боксшылар ортасындағы аралык. 4. Темир жоллардың, тағыда әпиуайы суу жоллары (дәрьялар)ның административлик-техникалык бөлинбеси (хызмет көрсетиу шакапшасы).

ДИСТИЛЛЕУ ф. Дистиллеу, айдау жолы менен тазалау, таза суйыклык пайда етиу. Сууды *дистиллеу*...

ДИСТИЛЛЯТ ат. Дистилляция, айдау өними (мыс: бензин, керосин хәм т.б нефтти айдау процесинин *дистилляты*).

ДИСТИЛЯТОР ат. Суйыклыкты дистиллеуши аппарат.

ДИСТИЛЯЦИЯ ат. хим. тех. (лат. destillatio — тамшылап ағыу). Суйыклыктарды, суйык араласпаларды пууга айландырып, таза курамлы бөлеклерге ажыратыу, тазалау.

ДИСТРОФИЯ ат. мед. (грек. dystrophia — азыкланыудың бузылыуы). Қандай да бир ағза, тоқыма хәм улыума организмнің азыкланыу процесі бузылыуынан ибарат кеселлик. Бауыр *дистрофиясы*.

ДИСТРОФИЯЛЫҚ ат. Дистрофия менен кеселленген адам.

ДИСТРОФИЯЛЫҚ ат. Дистрофияға тийисли. *Дистрофиялык* өзгерис.

ДИФТЕРИЯ ат. мед. (грек. diphthera — перде, ет). Тамақтың хәм мурын силекей перделеринин жарақатланыуы хәм олар үстинде перде пайда болыуы менен өтетугын, көбинесе балаларда ушырасатуғын ауыр жукпалы кеселлик; *дифтерит*.

ДИФТЕРИТ ат. мед. Көбинесе балаларда гезлесетуғын жукпалы тамақ ауырыуы.

ДИФТОНГ ат. лингв. (ди+грек. phthongos — сес, дауыс). Еки үнли дауыслының бир бууында биригип келиуі ямаса бириккен дауысшылар (мыс: англис тилиндеги [ei], [ai] сыяклы).

ДИФФЕРЕНЦИАЛ I кел. 1. мат. Еркін өзгермели муғдардың шексиз киши ықтыярий арттырмасы. *Дифференциал* санлар. 2. тех. Бир валдан түрли тезликте айланатуғын еки валға хәм еки валдан бир валға хәрекет узататуғын, машина хәм механизмлердин түрли бөлеклерге түрлише айланыу имканын беретугын тисли дөңгелекли механизм.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ II кел. 1. Хәр түрли шараятта түрлише жүз беретугын, бир түрде турмайтуғын; айырмашылық. *Дифференциал* рента. 2. мат. *Дифференцияға* тийисли, тән. *Дифференциал* геометрия.

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ат. (лат. differentia — *бөлек, парық, парықланыу*). Бир пүтин нәрсениң хәр түрли бөлеклерге, формаларға, басқышларға ажыралыуы, бөлиниуи; пүтинниң бөлеклерин өз ара парыклау, ажыратыу. 3. лингв. Формалардың жақынласыуы менен (ассимиляция) бирликте тилдин раўажланыуындағы тийкарғы ишки факторлардың бири болған грамматикалық формалардың ажыралыуы. Грамматикалық *дифференциация*.

ДИФФЕРЕНЦИЯЛАУ ф. 1. Бир нәрсени үйрениуде, оның курамалы бөлеклерин бир-биринен ажыратыу, парыклау, сол нәрселерди бөлеклерге ажыратыу. 2. мат. *Дифференциалды* табыу, есаплап шығыу.

ДИФФУЗ: диффуз сеслер. лингв. Бир-бирине синисип кеткен, бириккен сеслер.

ДИФФУЗИЯ физ. (лат. diffusio — *тарқалып кетиу, жайылыу*). Қандай да бир зат (газ, суйықлық) атомларының баска зат арасына әсте-ақырын өтип тарқалыуы, кирип барыуы. Суйықлықлар *диффузиясы*.

ДИХОТОМИЯ ат. (грек. diho — *еки бөлимге+to me — кесилиу, бөлиу*). Пүтинниң избе-изликте екиге бөлиниуи хәм бул бөлеклерден хәр бириниң екиге ажыралыуы.

ДИЭЛЕКТРИК ат. физ. (грек. dis — *арқалы, арасынан+ингл. electric*). Электр токин өткермейтуғын зат, изолятор.

ДОБАЛ кел. 1. Қопал. — Әй Тилеу *добал!* Үш жыл болды жүргенимизге, Үйден шай ишти айтпадың ғой (Аңызлар). 2. Семиз, жуған. 3. Жонылмаған, өрескил, турпайы, дөреки исленген нәрсе.

ДОБАЛДАЙ кел. 1. Сықылсыз, семиз. Айнаға барып, карап еди шыдамай, *Добалдай* исип ерни кеткен көгерип (Ақшолпан Аманияз). 2. Қопал. 3. Өрескидей, дөрекидей.

ДОГОВОР ат. (рус. *келісуі, шәртнама*). қ. Шәртнама.

ДОҒАЛАҚ кел. 1. Дөңгелек, домалақ. — Бержағына бир бийіклеу *доғалақ* ағашты сүйеп қойдым, — деди (К.Рахманов). 2. Жуғанлау ағаш. 3. Дөреки, турпайы, қарапайым айтылған сөз. 4. ауыс. Пул мәнисінде де қолланылады.

ДОДАЛАНЫҰ додалау фейилинің белгисіз дәрежеси.

ДОДАЛАСЫҰ додалау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДОДАЛАТЫҰ додалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДОДАЛАҰ ф. 1. Талқылау, талқыға салыу, қарау. Пәрманды хәм қарарларды, исленип атырған жумыслардың орынланыу барысын *додалап*, болажақ илажлар искерлигин көріп шықты («ЕҚ» г.). 2. Жәриялау, хабарлау, Қарарды *додалау*. Мәселени *додалау*.

ДОДАЛАНЫЛЫҰ *додалау* фейилинің белгисіз дәрежеси.

ДОДАҚ ат. 1. Ерин, ләб; Юпқа *додақ*, бедени ақ, Әлеуметлер салың кулак (Өтеш). 2. Ауыз, тил. Ап-аппақ, жупқа *додақ*, Шашбаулары шашақлы, Шашағы толған моншақлы («Алпамыс»).

ДОЗА ат. (грек. *dosis* — *үлес, бөлек*). 1. мед. Наұқасқа бир мәрте ямаса бир азанлы-кеш қабыл қылыу ушын белгиленген дәри-дәрмақ муғдары. Дәри *дозалары*. 2. Улыұма белгили бир өлшемге ийе муғдарлар.

ДОЗАЛАҰ ф. Дозаларға бөлиу; дозаларын белгилеу. Наұқасларға дәри *дозаларын* белгилеу.

ДОЗАТОР ат. 1. тех. Суйық хәм шашылатуғын затлар муғдарын, биригиуге кирисетуғын құрамы үлесин автомат тәризде өзи өлшейтуғын (*дозалайтуғын*) әсбап. 2. Усындай әсбап пенен ис алып барыушы кәниге.

ДОЗИМЕТР ат. физ. (доза+грек. *metreo* — *өлшеймен*). Ионлаушы нурланыу дозаларын өлшеуши әсбап.

ДОЗИМЕТРИЯ ат. физ. Әмелий ядро физикасынын ионлаушы, радиоактив нурлар дозасының жанлы хәм жансыз организмге тәсирин аңлатыушы физикалық муғдарларды үйрениуши, нурланыу дозасын анықлаушы тарауы.

ДОЗАҚ ат. дин. с. (парсы. *жәхәннем*). 1. Диний көз-карасларға қарай: қайтыс болған, диний талаптарды орынламаған гүнакар беңделер ақыретте мәңги азапланатуғын жер; жәхәннем. Өзинди бейиштин я есигінде, ямаса *дозақтың* төрінде көре бер (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. а) адамды артықша азап-ақыбет хәм мүшкіл ауҳалға салатуғын жағдай,

шараят, халат. Алла Ҳаккы ондай кулға *дозақ* таяр, Даналардан еситип, бул сөзди айттым мине (Хожа Ахмед Яссауий). **б)** күннің хәм жайдың қатты ыссысы.

ДОЗАҚЫ ат. дин.с. (парсы. *дозақ отына ылайық, дозаққа түскен*). 1. Дозаққа түсіуге ылайық гүна ислер ислеген адам; дозаққа сазауар. Ақыретте не деп жууап бересең, Мениң ушын болмайсыз ба *дозақы* («Алпамыс»). 2. ауыс. ғарғыс. Жаман, пейли жаман адамға қаратыла қолланылады. *Дозақы-ғой...Хәммеси...бул әлемди өртейди* (А.Қосымбетова).

ДОЙНАҚ ат. Аттың туяғы. Қыя майдан таслақта, Керип урды *дойнақты* («Алпамыс»). Астындағы бедеу ат, Ақ кийик пенен жарысып, Керилип *дойнақ* урады («Қоблан»).

ДОЙНАҚЫ ат. Ат дойнағынан исленген ойыншық. Атым ойнақы, Қақтым *дойнақы*, Қырдың қызының... (ққ.х.фоль.).

ДОЙЫР ат. Малдың терисинен исленген көп өрімлі жууан қамшы. Еркебай қолына алып *дойырды*, Услап тур деп Молдабайға буйырды (Бердақ).

ДОЙРА ат. фоль. к. Дәп. Қызлар *дойра* алып қолына, шынқобыз тартып ләбине, дийқан-кәмбағаллар жыйылып... Рахматтың ағайын-тууғанлары қалды пашшайы шайыдан кийинип... («Юсип мерген»).

ДОК ат. тех. (ғолл. dok, ингл. Dock — *кеме устаханасы*). Кемелердин сууға батып туратуғын бөлегін қурыу, суудан шығарып алып көзден кешіріу хәм онлау ислерин алып барыушы кәрхана.

ДОКЕР ат. (ингл. Docker — *док ишиси*). Портларда жүк тасыушы, доктларда, кеме ислеп шығыу кәрханаларында ислеуши кәниге.

ДОКЛАД ат. (ески рус. докладати <кладати — *қойыу, тақлау*). 1. Белгили бир темаға, мағлыұматларға тийкарланған орталыққа баянлау, баянлама. 2. Усындай *докладтың* жазба тексти. 3. Жоқары басшылық орғанларына яки баслыққа ауызеки рәуиште берилген рәсмий мағлыұмат, хабар. Арал, Арал десип *доклад* жасаймыз, Бетимиз жоқ теңиз толса қарауға (А.Дәрменов).

ДОКЛАДШЫ ат. Доклад оқыушы, айтыушы.

ДОКТОР ат. (лат. doctor — *оқытыушы, муғаллим, устаз*). 1. сөйл.т. Наукасларды дауалаушы жоқары мағлыұматлы медицина хызметкери, шыпакер, врач. Атомды кеселге ем етемен деп, Талай *доктор* өз өмирин набытлар (И.Юсупов). 2. *Докторлық* диссертация жақлаған илим *докторлары* хәм

профессорларға берилетуғын жокарғы илимий дәреже хәм сол дәрежеге ийе болған адам. Филология илимлериниң докторы.

ДОКТОРАНТ ат. (нем. Doktorant — докторлық илимий дәрежесин алыуға таярланып атырған<лат. doctorantis — тәлим алып атырған). Докторлық диссертациясын жазыу ушын қандай да бир илимий мәкемеге бириктирилип қойылған илимпаз.

ДОКТОРАНТУРА ат. Илим-изертлеу институтлары хәм жокары оқыу орынларындағы жокары кәнигели илимий хызметкерлер-илим докторларын таярлау орны.

ДОКТОРЛЫҚ ат. 1. Илимий дәреже алыу ушын жазылған илимий жумыс ямаса илимий дәреже. Докторлық диссертациясы. Алды илим дәрежесин, атағын, Бурқытып докторлық айлық алып тур (И.Юсупов). 2. Шыпакерлик, врач кәсиби, хызмети. Докторлыққа оқыу.

ДОКТРИНА ат. (лат. doctrina — тәлиймат, оқымысылылық). Илимий ямаса философиялық тәлиймат; тийкарғы теориялық яки сиясий көзқарас. Әскерий доктрина.

ДОКТРИНЁР ат. (фр. doctrinaire — белгили доктрина тәрепдары). Қандай да бир доктринаға, доғмаға, илимий яки философиялық тәлийматқа қатты жабысып алған яки болмаса оған көзсиз еретуғын шахс; доғматист.

ДОКУМЕНТ ат. қ. Хүжжет. 1. Бир нәрсеге дәлил бола алатуғын ямаса усы көрсеткен адамның хуқықын билдиретуғын қағаз. 2. Қандай да бир адамның ким екенин тастыйықлайтуғын гүуалық. 3. Қандай да бир дөретпениң тарийхый әхмийетке ийелигин билдиретуғын нускасы, сүүрети. 4. Барлық керекли нәрселердиң жыйынтығы. 5. Бухғалтериялық есап-санақ, хәр түрли ис бойынша дүзилген шәртнама, доғовор.

ДОҚ ат. 1. Қорқытыу, шоршытыу, тәртипке шақырыу ушын айтылған гәп, қылынған хәрекет; абай, сиясат. Куұйс-қолтық қалдырмай тышқан янды тасынып, Бир-биреуғе доқ етип, әззилерди бассынып (А.Өтепбергенов). ◇ **Доқ урыу** — қорқытыу, доқ-попса қылыу, абай-сиясат. Жығылғанды жудырықлап жабылып, Сүйе оннан гердейгенше доқ урып (А.Дәрменов).

ДОЛАНЫУ ф. 1. Хәр түрли реңге дөниу, қубылыу. Күн уясына сыймай доланып, қып-қызыл шоктай жанып, батыудын аз-ақ алдында тур (Н.Дәукараев). Отырар ол бағ ишинде толғанып, Хауыз бетте тауыслар жүр доланып (И.Юсупов). 2. Келиу, қайтыу, айланыу. Алма аттым хауаланды, Қайтып

өзиме доланды (кк.х.к.). 3. Сайлап кийиниў, салланыў. Қаршығадай қыялланып, *Доланған* кимнің ярысаң? (кк.х.к.).

ДОЛАШЫҰ ф. фоль. Оралыў, шырмалыў.

ДОЛБАР ат. 1. Шама, жоба. Оның айтып отырғаны *долбар* ғана... 2. Мақтаныш, марапат. Бәрха *долбар* етип алсам тиллерге, Мен жақсы дегенди ол жаман деди (К.Ирманов).

ДОЛБАРЛЫ кел. Болжаўлы, мөлшерли, дусмалый. *Долбарлы* жуўап.

ДОЛЛАР ат. (ингл. dollar<нем. Taler — *алтын ямаса гүмис теңге*). 1. Америка Курама Штатының тийкарғы пул бирлиги. (1786-жылдан берли). Гүришиң *доллар* болар, пахта — ақ алтын, Суў болса, жер-анаң асырар-халкың (И.Юсупов). 2. Австралия, Барбадос, Канада, Малайзия, Сингапур, Ямайка, Фиджи сыяклы 30 ға жақын мәмлекетлердің пул бирлиги (басқа валюталарға салыстырғанда қуны бірдей емес).

ДОЛОМИТ ат. (франнуз минерологы Г.Доломье атынан). геол. Курамалы курамға ийе күл рен, сары, жасыл ренли минерал.

ДОЛЫ кел. Ызалы, ашыўлы, кекли дығы бар. Аттың басын бурады, «Шүў» деп қамшы урады, Өзи ойын құрмаға, Көкиреги *долы* ер жиғит («Алпамыс»). 2. Көк бет, жез өкше. Турмыстан дәкки жеп көрмеген *долы* қатын тәғдирдің силтеген қамшысына жауырынын тутып төтепки бере алар ма екен... (К.Рахманов).

ДОМАЛАҚ кел. 1. Шар формасына ұқсас, жумалақ, жумыры, дөңгелек. *Домалақ* ғарбыз. Ертектегі қанат питкен тулпардай, Жер *домалақ*, айланып шық арқайын (Ақшолпан Аманияз). 2. Жумалақланған нәрсе. *Домалақ* үйде от жанар, От изинен нан шығар (кк.х.ж.). 3. Семиз, томпақ, толық, томпыйған, көмpek. *Домалақ* адам. ◇ **Домалақ арза** — изине қол қойылмай ямаса аты-жөни көрсетилмей жазылған арза. Бул «*домалақ арза*» жазса қорқыңлар, (Дөхметинен көплер урылып кетти) (И.Юсупов). **Жер домалақ** — қайтар дүнья, айланып, алдына келеди мәнисинде. *Жердің домалақ* екенлигин тағы бир мәрте қамсығып турып есине алды, келининиң жәбирин өзине берилген жаза билди (К.Бегниязова).

ДОМАЛАҚЛАҰ ф. Дөңгелеклеў, жумалақлаў, домалақ халға әкелиў. Сайранлаўға шыққан ғәрип-ашықлар, *Домалақлап* бир-бирине атып қар (Ақшолпан Аманияз).

ДОМАЛАНЫҰ домалау фейилинің өзлик дәрежеси. Алтын куяш *домаланып* түскендей, Сен жүрген жер гүлистанға айланар (Г.Дәулетова).

ДОМАЛАСЫҰ домалау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДОМАЛАТЫҰ домалау фейилинің өзгелик дәрежеси Барлығы сол «ешейин» баллонды зорға *домалатып*, тандырдың астына қойды («ЕК» г.).

ДОМАЛАҰ ф. 1. Жумалау, дөнгелеу. Жолда булар баратырса, бир шийдей далада жел менен канбақ *домалап* ушып баратырған екен (Рәуиятлар). 2. аұыс. Айланыу. Бир *домалап* гүлге айланып, Шашларының ийсине қансам (А.Крамов).

ДОМБАЙ кел. Бет-әпшери домалак, келисиксизлеу, исик кабаклылау. Биреуи тапалтас, елгезер бетли, *домбай* кара (К.Султанов).

ДОМБАҚ ат. Жиптин бир түри.

ДОМБЫҒЫҰ ф. Исиу, қалқыу. Кулымбет бий үплеген местей тырсыйып, қалың бетинің алмасы қызарып исип, *домбығып* шыға келди (К.Султанов).

ДОМБЫҚ ат. 1. Өсимликтің түбин босатып, қыр дөгерегине үйілген топырақ. Бул хеш *домбық* емес, мен айттым дурысын (И.Юсупов). 2. Өсип турған өсимликтерди меншиклеу ушын хәр жерге үйілген топырақ, белги, шек. *Домбықты* үйдиниз дизеге шекем, Оған қандай пәлек көгерер екен? (И.Юсупов).

ДОМБЫҚЛАНЫҰ домбықлау фейилинің белгисиз дәрежеси.

ДОМБЫҚЛАСЫҰ домбықлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДОМБЫҚЛАТТЫРЫҰ домбықлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДОМБЫҚЛАТЫҰ домбықлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДОМБЫҚЛАҰ ф. 1. Өсимликтің түбин босатып, қыр дөгерегине топырақ үйиу. Таң самалын кумарлана бир жутып, *Домбықлады* үй алдында гүл түбин (Т.Сейтжанов). 2. Өсип турған өсимликтерди меншиклеу мақсетинде хәр жерге топырақ үйиу, белги салыу, белгілеу, шеклеу.

ДОМБЫҚТЫРЫҰ домбығыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДОМБЫРА ат. муз. Еки тарлы, пердесиз, дуұтарға карағанда келтерек, шертип шалынатуғын музыкалық әсбап. *Домбыраңа*

дуўтарым тур жупласып, жырласканда жырына дым канықпан (И.Юсупов).

ДОМБЫРАШЫ ат. Домбыра шертиўши, шалыўшы; домбыра менен косык айтыўшы.

ДОМИНАНТА ат. (лат. *dominans, dominantis* — *үстинлик етиўши, ҳүкимдарлық*). 1. Үстин турыўшы тийкарғы идея, белги, қәсийет. 2. лингв. Синонимлер қатарындағы бас, тийкарғы сөз.

ДОМИНАНТЛЫҚ ат. Үстин келиў, үстин турыўшылық.

ДОМИНИОН ат. (ингл. *dominion* <лат. *dominium* — *бир нәрсеге ийелик, ҳүкимдарлық*). Британия империясы курамына кирген, тек өзін-өзи басқарыўды пайда еткен, бирақ сыртқы хәм ишки сиясатта оған бағынышлы болған мәмлекет.

ДОМИНО ат. (фр. итал. *Domino* <лат. *dominus* — *мырза*). Хәр бир еки үсти (бети)не ажыратылған хәм хәр бир бетинде 0 ден 6 ға дейин точкасы (очко) болған жигирма сегиз тегис төртмүйешли пластинкалар менен ойналатуғын ойын хәм сондай пластинкалардың өзи. *Домино* ойнаў. Иши писсе карта ойын ямаса *домино*, Себеп таўып ишеди пиво, арақ я вино (С.Курбанов).

ДОМКРАТ ат. тех. (ғолл. *dommekracht*). Машина, вагон сыяқлы аўыр нәрселерди сазлаў-қурыў хәм оңлаўда өз үстине қойылған аўырлықларды (500 тоннаға дейин) уактынша мәлим бәлентликке көтерип беретугын механизм.

ДОМНА ат. (ески рус. *дымати* — *үплеў*). Темир рудаларынан шойын алыў ушын қурылған арнаўлы печь, жай. Бул күш мартенлерди мәс етип хәм де, Алып *домналарға* күнди орнатар (И.Юсупов).

ДОМНАШЫ ат. 1. Домна печин қурыўшы. 2. Домна печинде руда еритиўши кәниге, ишши.

ДОМОВОЙ ат. с.т. (р.домовая (книга) — *үй дәптери*). Белгили үйде, хожалықта хәрдайым жасаўшыларды дизимге алыўшы арнаўлы дәптер; үй дәптери

ДОМУЛЛА ат. (парсы+хинд. үлкен, ата+араб — *оқытыўшы, диний алым*). 1. Диний мектеп муғаллими. Қытайбек *домулла* болды, Илим талаб қылған екен (Шежирелер). 2. Медресени питкерген молла, устаз. Аўылымызда *домулла*, Айтатуғыны бәрха олла (Өтеш).

ДОНОР ат. (<лат. *donare* — *саўға қылыў, қурбан етиў*). Жарадар хәм наўкасларға қуйыў ушын өз қанын яки басқа,

науқасларға көшіріп өткеріу үшін бир ағзасын бериуши адам.
Донор хаял.

ДОНОРЛЫҚ ат. Науқасларға өз қанын бериу менен шуғылланыу, донор болыу.

ДОҢЫЗ ат. 1. Аша туяқлы, келте бақай дүз хәм үй хайуаны, шошқа. Адамлардан қалғанын түни менен *доңыз*, түлки, шағаллар жеп кеткен (М.Қайыпов). 2. ауыс. Қәсийетсизлик хәм жаманлық ис етиуши адам тууралы, гүдибузар адамлар хаққында берилетуғын баха, сын. Ел аулак болса, *Доңыз* төбеге шығар (ққ.х.н.м.). Хәр бир иске есапласып санасар, Нағыз *доңыз* болар адам жаманы (Р.Парахат улы). 3. Хайуанлар бойынша Шығыс гороскопы. Бул бир айкан хикаяты, Сыйыр емес *доңыз* жылы (Бердак).

ДОҢЫЗДАЙ кел. Доңыз сыяқлы, доңызға усаған, доңыз яңлы, доңыз тақлетли (тақлетте). Қәдир жолбарыстан қашқан *доңыздай* қамысты жарып баяғы кетистен «Сарыбас» көлинен шықты. (К.Султанов). *Доңыздай* тап берип шыққан қопадан, Мың кубылып турған минезин бар-дә (Ақшолпан Аманияз).

ДОПИНГ ат. (ингл. Doping – *наркотик пайдаланыу* <dope – *наркотик бериу*). Спорт ойынлары нәтийжелерин жақсылау мақсетинде қолланылатуғын, организмнің физикалық хәм руухый хызметин уақытша күшейтетуғын затлар; стимуляторлар.

ДОРБА ат. 1. Аттын, ешектің хәм ғашырдың тумсығын тығып, басына илдиретуғын, жем салыуға арналған, көбинесе жүннен тоқылып, бау тағылған кишкене қалташа. Мақпалдан сайлап *дорба* илдим, Жеминди қашан кем бердим, Хайуан да болсан енеғар, Өз басыма теңгердим («Алпамыс»). 2. Курғақ тамақ ямаса хәр түрли майда-шүйде затлар салыуға арналған қапшық, қалташа. Қап та тең, *дорба* да тең (ққ.х.н.м.) *Дорбаңда* ер басына қыстырылған, Жем емес, китап жүрди бар уағында (И.Юсупов).

ДОРБАЛАУ ф. Дорбаға салыу, дорбаға жыйнау. Алыстан арбалағанша, жақыннан *дорбалаған* жақсы (ққ.х.н.).

ДОРБАША ат. Дорбаның кишкене түри, кишкене дорба, кишкене қапшық, кишкене қалта. Қап толды, канар толды, Дорбаша саған не болды (ққ.х.н.м.).

ДОС ат. 1. Көзқараслары, ис-хәрекеті, ойлауы жақын болған, татыулық, ауызбиршилик пенен байланысқан еки ямаса оннан артық инсанлардың хәр бири. Қәдирдан дос. Опадар

дос. Дос досқа қол берсе, арасынан қыл өтпес (ққ.х.н.м.). Шын достың көбирине шекем барар, жаман дос бир қарар да қалар (ққ.х.н.м.). 2. Жақын, таныс. Халқың бар азамат, дос хәм меҳрибан, Еркін жайнап-жаснап мәңги бол аман (И.Юсупов). 3. Қандай да бир нәрсениң ямаса биреудің тәрепдары, соның қорғаушысы. Тазалық, тәртип сизге дос, Есинде болсын балалар (Х.Турымбетов). Ашыў-душпан, ақыл-дос (ққ.х.н.м.). 4. ауыс. Ғамхоршы. Дос баласын жылатпаған, Әдил ерлер маған керек. (Бердақ). 5. ауыс. Руўхый азық. Китап – адамға дос. Билимли менен дос болсаң, Албырағанда ақыл берер (ққ.х.н.м.). 6. Қаратыў, қатнас жасаў мақсетинде. Күншығысқа сапар шеккен азамат, Асық достым, бизиң жаққа жетиўге (И.Юсупов). ◇ Достыңнан тап – Досты, жақын адамы қандай да бир жаманлық ислегенде айтылады. Жан дос – Жанын да аямайтуғын, нағыз, шын дос. Жан достың жанынан кешсе де, Мал достың малынан кешпес (ққ.х.н.м.).

ДОСАҚ ат. фоль. Дос, жолдас. Жетпеслигин қолы енди, Әбден сизди талай досақ (К.Рахманов).

ДОС-ДУШПАН ат. жуп.с. Дослар хәм душпанлар. Ким жыласып қосылса, *дос-душпанын* танымас (ққ.х.н.м.).

ДОСЛАСТЫРЫҰ досласыў феѝилиниң өзгелик дәрежеси.

ДОСЛАСЫҰ ф. Дослық мүнәсибетлер менен байланысly, өз ара жақынласыў, татыўласыў, биригиў, қатнас жасаў. Киши жүздиң халқы менен үйиркелесип-шүйиркелесип *досласып* кетти... (Т.Қайыпбергенов).

ДОСЛЫҚ ат. 1. Келисимли, аўызбиршиликли дос болыўшылық; жақынлық, жолдас, татыўлық, мийирманлықта болыў. *Дослық* тозбас, Кеўил қартаймас (ққ.х.н.м.). *Дослық* беккем болса, душпан артын қысар, бирлик қашса, душпан хәдден асар (ққ.х.н.м.). Халықтың *дослық* муҳаббатын хошлайық, Күшейтиў, көбейтиў жолын дурыслайық. (А.Дабылов). *Дослыққа дослық* – қарыз ис, Душпанына әдил бол. (ққ.х.н.м.). 2. Халықлар аралық татыўлық, урыс ашпаў мүнәсибетлерин дүзиў. Ғәрезсиз Мәмлекетлер *Дослық* Аўкамы. *Дослықта* мәнзил болмас (ққ.х.н.м.). *Дослық* пенен хәр бир иске тақ турсаң, Жан аямай ел-журт ушын ис қылсаң (Бердақ).

ДОС-ЯР ат. қ. дос-яран. Туўысқан-туўғанды бауырына тартып, *Дос-яр*, бирадарға исеним артып (Ақшолпан Аманияз).

ДОС-ЯРАН ат. Дос, татыў, жора-жолдас, курбы-қурдас. Мактымқулы шайыр еди, *Дос-яраны* мақтар еди (Бердақ).

ДОТАЦИЯ ат. экон. (лат. *dotatio* — *сауға* < *dotare* — *тәмийнлеу, безеу*). Кәрхана, мәкеме, шөлкем т.б.дың артықша қәрежетін қаплау хәм басқа мүтәжликлери ушын оларға мәмлекет тәрәпинен жәрдем тәризинде, қайтарып бермеслик ушын жәрдем пул, қаржы. *Дотация* беріу.

ДОЦЕНТ ат. (лат. *docens, docentis* — *үйретіуши*). Жоқары оқыу орынларында профессорлықтан төмен, ассистентликтен жоқары илимий дәреже хәм сондай илимий дәреже алған адам. Бириси *доцент*, бириси профессор, Тәрбия бағының жемиси — олар! (А.Қосымбетова). **2.** Жоқарғы оқыу орынларында көп жыллық мийнетине хәм илимий мийнетине қарай отырып, сол жоқарғы оқыу орынларының илимий кеңесиниң қарарына муапық берілген атағы бар адам. Тарийх кафедрасының *доценти*.

ДӨГЕРЕК ат. **1.** Гүзетіуши, сөйлеуши ямаса басқа шахс, нәрсеге салыстырмалы хәмме тәрәп, айлана, тум-тус, жән-жақ. *Дөгерекке* нәзер таслау. Бәлент тауға шығады, *Дөгерекке* көзлер салып қарады («Бозуғлан»). **2.** Бир нәрсениң гир әтирапы, айланасы. *Дөгерегиң* шалқар суу, Ишиуға суу таппайсаң (ққ.х.ж.). **3.** аұыс. Қандай да бир шахс, топар, күш т.б. бирлестіріуши орталық, әтирап. Фотоға нәзер салсам төбелеп, Жаса мәңги! Дөретиуши *дөгерек!* (Ж.Анетеев.). **4.** Әтирапында болған, әтирапындағы. Қайсы жерде болмасын емлеухана, Қыр *дөгерек* қорғанша дәрихана (А.Ибадуллаев). **5.** Әтирапында, шамаласында... Оның жасы елиу жас дөгерегинде. **6.** Қоңсы-қобалар. *Дөгеректегилер* күлиуи менен жигитти кабина үстинен сүйреп түсирди («Әмиүдәрья» ж.).

ДӨГЕРЕКЛЕУ ф. Әтирапында, хәр тәрәплеме қоршап алыу, орау. Отты *дөгереклеген* балалар жаңылтпаш, жумбақ айтысып отыр (ққ.х.е.)

ДӨГМЕЛИ кел. фоль. Түгмели. Қәнизлери бардур, алды *дөгмели*, Гөззаларың бир-биринен өтмели («Әуез үйленген»).

ДӨКЕЙ кел. Зор, үлкен, пәтли. Жасауылдың *дөкейи* усы болыуы керек (К.Султанов).

ДӨНБЕ ат. Хәр түрли ренлерге дөнип туратуғын зат, нәрсе.

ДӨНДИРИУ ф. **1.** Үсти-үстине урыу, сабау, баспалатыу. Таяқ урсам ашыу менен *дөндирип*, Жерди айдайман қара күшке көндирип, Гүнде ағашты еңсесине миндирип, Тартады тарбайып қара өгизим (Бердақ). **2.** Түрли түске бояу, түрлендириу, енгизиу. Түрли бояулар менен түрли түске тәбият

көринислерин *дөндирди*. Сулуўлықты да *дөндирип*, Көзимди байлап көндирип (Б.Узақов). **3.** Кеўилдегидей қылып, баппап орынлаў, талапка жуўап беретуғындай таярлаў, орынлатыў. Гәпти *дөндириў*. Исти *дөндириў*. Куйылдырып айтып гәпти *дөндирип*, Эрман менен Бердақ өтти дүньядан (Өтеш). Пул аларда сөз айтасаң *дөндирип*, Өлердеги гәпти айтып көндирип (К.Бабаниязов).

ДӨНЕН ат. Төрт жасар айғыр жылқы, ат ямаса түйе. Аты озған сейислерге, Тоққыз *дөнен* байлады («Алпамыс»). ◇ **Дөнен қошқар** — үш жасар қошқар. Быйыл серке семирди, *Дөнен* жасына келди («Алпамыс»). Қазығыма әкеп байла, жигирма бес *дөнен қошқар* («Мәспатша»).

ДӨНИҰ ф. **1.** Хәр түрли реңге, түрге айланыў. Көкөзек жерлери өним бергендей, Бәхәр болса *дөнер* моншақ дизгендей (Өтеш). **2.** аўыс. Топылыў, дәпиниў, умтылыў. Аға сен бир ат минипсең, Душпан үстине *дөнипсең* (А.Дабылов). **3.** аўыс. Айланыў, өзгериў. Сейит ата муртын сыйпап күлди бир, Фаррылығы жаслық күшке *дөнгендей* (Т.Сейтжанов). **4.** аўыс. Түрлениў, айныў, өзгериў. Хәрким *дөнсе* лебизинен, Хүкиминде болар кәпирдиң («Алпамыс»). ◇ **Дөник шапан** — жылтырак гезлемеден тигилген шапан. *Дөник шапан* хәм де силикпе шөгирме, Ақ пушта етик хәм белбеуи түрме («Өтеш батыр»).

ДӨҢ ат. **1.** Жердиң ямаса басқа нәрсениң бираз бәлент көтерилген жери; төбелик. Жолға жүрген *дөң* асар, Сөз бенен сөз таласар (ққ.х.н.м.). **2.** кел. Бөртип шыққан, көтеринки, томпайған, шығыңқы. *Дөң* жер. *Дөң* манлай. Қошқар болар қозының, Манлай жағы *дөң* болар. Адам болар жигиттиң, бойысыны кең болар (ққ.х.н.м.). Тегисленип қар менен *дөң* жабында, Жүрис болды бир уўайым шеккендей (Ж.Алланиязович). **3.** аўыс. Минези турпайы, гүдибузар. Душпанға емес маған жасап *дөң* айбат, Бир атаның баласымыз екеўимиз.

ДӨҢБЕКШИТИҰ Дөңбекшиў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Түн ишинде қосық даўысы қыз айтқан, *Дөңбекшитип* кемпир-шалды оятып, Елжиретип көп қызларды муңайтқан (И.Юсупов).

ДӨҢБЕКШИЙ ф. Жатып арман-берман аўнай бериў. *Дөңбекшир* жақтыда уйқылап көрмеген, Қатал шөл тәңириси-жабайы дала (И.Юсупов).

ДӨҢГЕЛЕК ат. 1. Арба (вагон, машина т.б. транспортлар) өз көшеринде айланыушы шеңберге уксаган домалак деталь. Машинаның *дөңгелеги*, Велосипедтиң *дөңгелеги*. Төрт туяғы *дөңгелек*, Қыстаулы иске дым керек (кк.х.ж.). 2. Домалак, жумалак формадағы. Көзлери бар *дөңгелек*, Қатар турар өңирде, Кийиминди қаусырып, Тондырмайды өмирде (кк.х.ж.). 3. *Дөң* жер, төбелик.

ДӨҢГЕЛЕКТЕЙ кел. Дөңгелек сыяқлы, дөңгелек тәризли, дөңгелекке усаған.

ДӨҢГЕЛЕНИҮ дөңгелеу фейилинин белгисиз дәрежеси. *Дөңгеленген дөңгелек* үй, Ишине жемис салынар, Арадан ай, жыл өткен соң, Сол турысында алынар (кк.х.ж.)

ДӨҢГЕЛЕТИҮ дөңгелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ДӨҢГЕЛЕҮ ф. 1. Дөңгелектің ямаса сыртқы формасы соған усаған нәрселердің айланып хәрекет етиуі, домалауы. Гөне кийимге оралған нанлардың хәр қайсысы хәр жаққа *дөңгелеп* кетти (Т.Қайыпбергенев). 2. ауыс. Айланшықлап, былай-былай жүриу. Жигитлер жүрсин хызметте *дөңгелеп*, Байрам күни хош келипсиз жеңге, — деп (Г.Дәулетова).

ДӨҢЕС кел. 1. Тегис жерден бийиклеу, *дөңнен* пәслеу жер. Айрылдым жалғыз қостардан, Маңлайы *дөңес* қошқардан, Аса алмай қалдым асқардан, Не боларымды билмедим (Бердақ). 2. Көтеринки, дүңкийген. Ортасы *дөңес* мұрынын қол орамалы менен басып турып қатты түшкирип жиберди (кк.х.е.).

ДӨҢЕСЛИК кел. Дөңлик, бийиклик, дүңкилик.

ДӨҢИС к. Дөнес. Дүмпешик.

ДӨҢЛИ кел. *Дөңи* көп, биртегис емес, ойлы-бәлентли. Өлилердің мазарына шыдамағандай, Жердің үсти *дөңли* шуқыр болды жарадан (К.Рахманов).

ДӨҢЛИК кел. 1. Дүмпийгенлик, бөртиклик. 2. Жердің дүңкийип шыққан жерлери, дөң жер, төбелик.

ДӨРДИЯН ат. Асық ойынының бир түри. Журт кеткени келип, той-тойлап, Бизлер болсақ «*дөрдиян*» ойлап (Т.Сәрсенбаев).

ДӨРЕТИЛИҮ дөретиу фейилинин өзгелик дәрежеси. Халық қосықлары халық шайырлары тәрәпинен *дөретилип*, оған халықтың жасаған дәуири, турмыс-салт кеширмелери, рууҳияты синдириледі («КӘ» г.).

ДӨРЕТИҮ ф. Қандай да бир нәрсени өзінше жазын ямаса ислеп шығыу, жаңа шығармалар *дөретиу*, пайда етиу, жарыққа

шығарыу. Адам, адам болып тилге келгели, дәстанлар *дөретип*, қосықлар жазып (И.Юсупов). Мениң де қолымнан түспес, Сен *дөретип* кеткен «Ана» (Б.Қайыпназаров).

ДӨРЕТИҮШИ ат. Бир нәрсениң тийкарын салыушы, бир нәрсени *дөретиуши*, жарыққа шығарыушы, пайда етиуши. *Дөретиуши* мийнеттиң сақый қуяшы, Төк сен нурларынды далаларыма! (И.Юсупов). Әдебиат мүлкинің султанлары болған *дөретиуши* инсанлар халықтың турмысын өз қәлемине алып, қағазда сәулелендиреди... («ЕҚ» ғ.).

ДӨРЕТИҮШИЛИК ат. Бир нәрсениң тийкарын салыушылық, бир нәрсени жазып ямаса ислеп шығарыушылық, пайда етиушилик.

ДӨРЕТПЕ ат. Дөретиушиликтің хәрекетлеринен келип шыққан нәтиже. Еки қәуимнің ауызеки халық дөрөтпеси толық хәм таза түрінде қарақалпақларда сақланған (Н.Дәукараев).

ДӨРЕТТИРИҮ дөретиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДӨРЕҮ ф. 1. Пайда болыу, шығыу. Усы тийкарда бир неше пьеса *дөреді* (Г.Есемуратов). 2. Тууылыу, дүньяға келиу. Қәдир бир атадан *дөреген* еки жигит еді (К.Султанов).

ДӨХМЕТ ат. 1. Ауырманлық, ауырлық, мийнет. Ешектең жүгі бизлерге, *Дөхмет* болды тағы да (Жийен жырау). 2. Жала, өтирик. Кетпес хеш ызасы беглер ағалар, Гош жигит нахақтан такса *дөхметти* (Әжинияз).

ДРАМА ат. (грек. drama — *хәрекет*). 1. Көркем әдебиаттың 3 тийкарғы түри(лирика, эпос)нен бири: тийкарынан диалог-персонажлардың өз ара сөйлесиу формасында, автор сөзи араластырылмай жазылған сюжетли сахна шығармаларынан ибарат. Ж.Аймурзаев *драмалары*. *Драма* театры. Музыкалы *драма*. *Драманың* хәрекеті бир мақсеттиң этирапында болыуы керек хәм оған қосымша уақыялар жат (С.Бахадырова). 2. Адамның сезими, ишки дүньясы, қарым-қатнастары терен конфликтлердің тийкарында ашып берилетуғын шығармалар. Өмир өзи жазған бул *драманың*, Сүйикли геройысан, сендағы жаным (И.Юсупов).

ДРАМАЛЫҚ кел. 1. Драмаға тийисли, драмаға тән, драмаға тийкарланған, драмаға қатнасы бар. *Драмалық* актриса. *Драмалық* театр. Басқа жанрға қарағанда бунда уақыя айрықша *драмалық* сыпатқа ийе болады хәм тамашагөйдің дыққатын

динамикалық характери менен орап алады (С.Бахадырова).

2. Драматизмге бай. *Драмалық* шегинис.

ДРАМАТИЗМ ат. Сахналық шығармаларда ұақыя хәм хәдийселердин өзине тән кескинлиги, әхмийетлилиги, сезимге бай.

ДРАМАТУРГ ат. Сахналық шығармалар, драмалар дөретиўши жазыўшы.

ДРАМАТУРГИЯ ат. (грек. *dramaturgia*). 1. Драмалық шығармалардың қурылысы жөниндеги теория, драмалық шығармаларды изертлейтуғын илим. Драматургияның ұазыйпалары. 2. әд. Қандай да бир жазыўшы, халық яки дәуирдин *драмалық* шығармалары жыйынтығы. Урыстан соңғы қарақалпақ *драматургиясы*.

ДРАП ат. (фр. *drap* — *маўыты*). Үстки кийимлер тигилетуғын қалың жүн ямаса жип араласқан гезлеме, қалың маўыты. *Драптан* тигилген пальто.

ДРАХМА ат. (грек. *drachme* — *Әййемги Грецияда гүмис пул хәм өлшеу бирлиги*). 1. Әййемги Грецияда гүмис ямаса алтын теңге хәм хәзирги Грециядағы пул бирлиги. 2. Дәрихана тәрзисиниң 3,73 граммға тең салмақтағы өлшеу бирлиги.

ДРЕЗИНА ат. тех. (нем. *Draisine* — *немис ойлап табыўшысы инженери Дреза(Drais)* — *атына байланысly*). Темир жол изи бойлап онша узак болмаған аралыққа барыўға мөлшерленген, қол күши ямаса мотор менен жүргизилетуғын төрт дөңгелекли арба.

ДРЕЛЬ ат. (нем. *Drillbohrer* — *бурғы*). Металлар, ағаш хәм баска материалларда тесиклер ашыў ушын қолланылатуғын қол менен ямаса электрде ислейтуғын механизм. Электр *дрель*. Пневматикалық *дрель*.

ДРЕНАЖ ат. тех. (ингл. *Drein* — *қурғатыў*). 1. Ызғар, изей суўлы, шорланған жерлерди қурғаклатыўшы салмалар (дренажный) қазып ямаса трубалар көмип, қурытыў усылы хәм сондай салма, трубалар. 2. Изей суўды тарттырыў ушын трубаның жәрдеми менен қурылған моторлы станок. 3. мед. Жара хәм дене бослығынан суйықлықты (ириң хәм қан аралас сары суў) арнаўлы трубка менен сорыў яки сийле пилтеге синдириў арқалы тартып алыў. 4. мед. Усы мақсетте исленген арнаўлы резина яки шийше трубка.

ДРЕНАЖЛАЎ ф. Дренаж жолы менен жердин суўын, изейин кашырыў, қурғатыў.

ДРЕССИРОВКА ат. (фр. dresser — *үйретиу*). Хайуанларда белгили көникпелерди пайда етиу аркалы гейпара хәрекетлерди орынлауға үйретиу. Ийтлерди *дрессировкалау*.

ДРОЖЖИ ат. к. Ашыткы. с.т. (рус. «дрожжие» — *сууы сығып алынған нәрсе; қоқым, шөгинди*).

ДРУЖИНА ат. (рус. дружина < друг — *жолдас; дос*). 1. тар. Кәдимги Руста: князға жақын адамлар хәм князь әскерлери. 2. Қандай да бир ис (жәмийетлик тәртипти сақлау т.б) алып барыу максетинде дүзилген кеуиллилер (еркли қатнасыушылар) топары, тодасы. *Дружина* дүзиу.

ДРУЖИНАШЫ ат. Дружина ағзасы, дружина ислерине қатнасыушы адам.

ДУАЛ ат. (лат. dualis — *қос, еки тәреплеме*). Еки, екилик.

ДУАЛИЗМ ат. филос. (лат. dualis — *қос, еки тәреплеме*). Дүньяның негизинде бир-бири менен келистирип болмайтуғын халатлар, тенденциялар, пикирлеу тәризи, дүньяқарасы жақынлығы бар деп билиуши, материалистлик көзқарас пенен идеалистлик көзқарасты бирлестириуға урыныушы философиялық ағым.

ДУАЛИСТ ат. Дуализм, яғный дуалистлик көзқарас тәрәпдары.

ДУАЛИСТЛИК ат. Дуализмге тән, тийисли, дуализм тенденцияларына тийкарланған. *Дуалистлик* көзқарас.

ДУБ ат. бот. (рус. дуб — *қурылысқа сай терек, ағаш*). Терек ағашы.

ДУБЛЕТ ат. (фр. doublet < double — *қос, еки, еки есе*). 1. Бир нәрсениң екинши нұсқасы; еки бирдей, тең қымбатлы нәрсениң бири. 2. Қымбат бахалы, таптырмайтуғын таслар(буйымлар)дың жасалма нұсқасы. 3. лингв. 1. Тилде мәнисине қарай тең келиуши хәм бири екиншисиниң орнына алмасып қолланыуы мүмкин болған сөз ямаса тил бирликлери. Берилген тил бирлигиниң екинши бир фонетикалық, морфологиялық, синтаксислик, стилистикалық жубайы. ◇ **Морфологиялық дублетлер** — Түбири бир, бирақ хәр түрли аффикслердин жәрдеми менен жасалған бир сөздин морфологиялық вариантлары: дилетантизм-дилетанство. **Синтаксислик дублетлер** — Гәптеги орнының хәм атқарған хызметиниң айырмашылығы нәтийжесинде пайда болған сөздин вариантлары. **Этимологиялық дублетлер** — Келип шығыу негизи бир, мәниси хәм айтылыуы бир-бирине жақын сөзлер.

2. Қандай да бир илимий объектти атап көрсететуғын ямаса бир илимий уғымды аңлататуғын еки терминнің бири. Мыс: лингвистика-глоттология.

ДУБЛЁР ат. (фр. doubleur — *екинши*). 1. Бир исти нәубетлесип орынлаушы ямаса бир-бириниң орнын баса алатуғын еки инсаннан бири. Космонавттың дублёры. 2. Театрда ролди атқарыушы актёрды алмастырыушы актёр яки бир ролди нәубетлесип ойнаушы еки актёрдан бири. 3. Дубляж етилген фильмде дауыс берген (кино) актёр. 4. Футбол хәм басқа ойынларда тийкарғы ойыншылар яки команда курамы ушын тәрбияланыушы ямаса оларды алмастыра алыушы ойыншылар яки команда.

ДУБЛИКАТ ат. (лат. duplicatus — *екинши*). Қандай да бир жазба хужжеттиң тийкарғы нускасы менен теңдей рәсмий, юридикалық күшке ийе болған басқа нускасы, копиясы.

ДУБЛЯЖ ат. кино. (фр. doublage — *еки мәрте, еки есе көбейтиу*). Басқа бир тилдеги хауазлы фильмди екинши бир тилге аудармалап, диалоглар аудармасын фильм қахарманлары дауыс хәрекетине сәйкеслендирген халда жаратылған фонограмма.

ДУДЫҚ кел. Гейпара сеслерди қыйналып айтатуғын хәм тутлығып сөйлеуши. *Дудық* адам.

ДУДЫҚЛАНЫҰ ф. Тутлығып сөйлеу.

ДУТА к. дуға. Сәниуәрдек ярның дағы хижридан, Әлийдек кәуметиң *дута* әйледі («Гүл-Сәниуәр»).

ДУҒЫМЛЫ кел. фоль. Геүдели, ири, боласынлы, ғайратлы. *Дуғымлы* тууған мәрт еді, Ел шетине жау келсе, қанасына сыймайды («Ер Зийуар»).

ДУҒЫЖЫМ кел. Жауырынлы, жерден пишип алғандай, күшли. *Дуғыжым* жигит. Шайханашы *дуғыжым* мына, Бул руссты қайыл етсем деп (Б.Генжемуратов).

ДУЗ ат. 1. хим. Молекулалары курамына кислота қалдығы менен байланысқан металл атомларынан ибарат курамалы зат. 2. Усы бирикпениң аұкат ушын қолланылатуғын бир түри (натрий хлорид). Ас *дузы*. Қараұымбет *дузы*. Май айныса *дуз* саламыз, *дуз* айныса не саламыз? (ққ.х.н.м.). ◇ **Дузын көриу**.

1. Аұкаттың *дузының* басым ямаса кем екенлигин татып көриу.

2. ауыс. Жеу, татыу(қонақ болып барып). *Дуз татып кет* дегенди де, Тегин айтқан деп болмайды (И.Юсупов). **Жарасына дуз себиу** — айыбын айтыу, қайғысын есине салыу. 3. Улыұма

аўкат, ишип-жеў мәнисинде. *Дузың* болмаса да, достың болсын, отаўың болмаса да қоңсың болсын (ққ.х.н.м.). 4. аўыс. Кимниңдур жедирген, иштирген, баска адамға берген *дуз*-дәмеги, аўкаты. *Дузын* ишиў. Ата-ананың берген оған хақ *дузы*, Өзине саўап бон қайтады екен (Г.Курбанбаева). ◇ *Дуз ишиў* — биреўдин үйинен тамақ жеў. Бир күн *дузын ишкенге*, қырк күн сәлем бер (ққ.х.н.м.). *Дуз ишкен* жерине жаманлық етпе (ққ.х.н.м.) *Дузы урыў* — 1. ғарғыс мәнисинде, қәдирин билмеў, оңбаған хәрекет ислеғенде қолланылады. 2. Ант ишиў мәнисинде. *Дузын ишип, дузлығына түпириў* — жаксылыққа жаманлық ислеў, пәс қылық ислеў. Әўмет, бахыт қусы басына қонар, *Дузын ишип* түпиргенлер хор болар (А.Қаражанов). *Дузын ақлаў* — баққан, жәрдем еткен мийнетин бақалаў, қәдирин билиў, жаксылығын қайтарыў. Мәрт болсаң, елдиң *дузын ақла* (ққ.х.н.м.). *Дуз айдаў*. Несип етиў. Адам айдаса бармассаң, *дуз айдаса* қалмассаң (ққ.х.н.м.). 5. аўыс. Бир нәрсениң мәниси, маңызы, мазмуны. Оның ғәпиниң *дузы* жоқ. Уяты жоқ жигит — жүеңсиз аттай, Уяты жоқ қыз — *дузсыз* астай (ққ.х.н.м.). Сөзиң қурысын *дуз* салғандай, Ыссы суўға муз салғандай (ққ.х.н.м.). *Дузы жоқ* — мәниси жоқ, әйтеўир айтылған өсек, ойланбай сөйлеў мәнилерин аңлатады. Гей өтирикши өсекшини ойладым, Сөзлериниң *дузы* барлы-жоқлы деп («Әмиўдәрья» ж.).

ДУЗАҚ ат. 1. Қус яки баска аўланатуғын хайўанларды тутыў ушын әдетте жиңишке сыртпақтан исленген қурылма. *Дузақ* қойыў. Шайнамаған жуталмас, *Дузақ* қурмаған туталмас. *Дузағың* сай болса, талабың жай болар (ққ.х.н.м.) 2. аўыс. Улыўма, қолға түсириў ямаса өзине қаратыў ушын қойылған хәрекет, шара, илаж. Жылан изли қорған қашылар созылып жатырған узыннан-узақ душпанның жолына қурылған *дузақ* (Мухаммед Хошан). ◇ *Дузақ қойыў (қурыў)* — 1. Қус тутыў ушын дузақты сазлап, орналастырыў. Арыслан суў ишетуғын суўатқа *дузақ қойып* таслапты хәм шөллеген арыслан *дузаққа* түсип қалыпты (ққ.х.е.). 2. аўыс. Қолға түсириў, пайдаланыў шара-илажларын ислеў. Алған абырай, ақшаға *дузақ* қурып, Түлкилер қуғалады тазыларды (И.Юсупов). ◇ *Дузаққа түсиў (илиниў)* — 1. Қолға түсиў, дузаққа илиниў. Орынбай қалай болмасын мени *дузаққа түсириўдиң* әнжамында (К.Мамбетов). 2. аўыс. Дуўшар болыў, илажсыз қалыў. Қырылдық қыспаққа түстик, Отыз еки *дузаққа* түстик (ққ.х.терме.).

ДУЗАҚШЫ ат. 1. Дузақ жасаушы хәм курыушы хәм сол ис пенен шуғылланыушы шебер адам. *Дузақшы* ғарры. Мөканым Балқан тау деген жер еди, қақпаншы, *дузақшы* жақсы ел еди («Аманбай батыр»). 2. ауыс. Адамларды дузағына илиндириушы, пайдаланыушы. «Журтка хәким болар қойшы, *дузақшы*» — дегени келмесе болар еди (Т.Қайыпбергенов).

ДУЗАҚШЫЛЫҚ ат. Дузақшының тийкары кәсиби, талабы дузақшылық пенен шуғылланыу.

ДУЗБЕЛ ат. Балықты дузлағанда қолланылады.

ДУЗ-ДӘМЕК ат. 1. Аұқаттың дузының кем-көплиги. Аұқаттың *дуз-дәмегин* туурылау. 2. Улыұма жейтуғын нәрсе, аұқат, тағам. ◇ **Дуз-дәмек татыу** — Жаңа алдында өзін айтқандай, *дуз-дәмек* болдық, бир хатадамыз (С.Қаниязов). **Дуз-дәмек болыу** — мәлим мүддет бирге болыу, табақлас болыу. Еле талай ислесип *дуз-дәмек боламыз* (Г.Есемуратова).

ДУЗҚАЛАҚ ат. Шаңға салынатұғын дузды дузқалақтан өткереді, балыққа байланысly қолланылады.

ДУЗ-НЕСИЙБЕ ат. Тәғдирде белгиленген ырысқы, несийбе. Сизлер қайда биз қайда? *Дуз-несийбе* айдайды. (ққ.х.терме.). ◇ **Дуз-несийбеси көтерілиу (шашылыу)** — турмысқа шығыу, алысқа кетиу. Ақ кеуилли азаматтың үйине, Ерки менен *дуз-несийбеси шашылып* (Б.Қайыпназаров). **Дуз-несийбе тартыу** — сәти болғанда биреудің үйине келиу.

ДУЗЛАҚ ат. Кебир жер, топырағы дузлы жер, ашшы жер, ашшы, дузлы. Ауыз суың *дузлақ* болса, Үйренген өз дузын болар (И.Юсупов).

ДУЗЛАНЫУ дузлау фейилинің белгисиз дәрежеси.

ДУЗЛАС ат. Биреу менен қатнасығы бар, үйине барып турыушы, байланысы бар адам. Мен оның менен көп уақыттан бери *дузлас* едим. ◇ **Дузлас болыу** — бир жерде ушырасып калып, бирге отырыу, бирге аұқатланыу.

ДУЗЛАСЫУ дузлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДУЗЛАТЫУ дузлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДУЗЛАУ ф. 1. Дуз себиу, дузға былғау, дуз салыу. Гөшти *дузлау*. Мийүеси бар, дәни жок, *Дузлап*, кууырып жейди, Айтын буны не дейди? (ққ.х.ж.). 2. Сақлап жеу максетінде қандай да бир нәрсенің ишине дуз салып таярлау, дуз себелеу, сурлау. Балық *дузлау*, Қыяр *дузлау*. Балықты *дузлап*, қақлап таяр өним халына келтирип Россия хәм Европаның басқа еллерине сатыуды шөлкемлестиреди («ЕК» г.).

ДУЗЛЫ кел. 1. Ишинде хәм курамында дузы бар. *Дузлы аўкат. Дузлы сорпа. Дузлы суў. Дузлы самал ессе де, даўылларда, Берекеттиң барлығы аўылларда (Ақшолпан Аمانияз).* 2. аўыс. Татлы, мазалы. *Мухаббат деген дузлы суў, Ишесең де шөллейсен (кк.х.н.м.).*

ДУЗЛЫҚ ат. 1. Гүртиктің ямаса туўраманың үстине куйыу ушын қазаннан қалпып алынған май менен пияздың араласпасы, майлы сорпаға өлтирилген пияз. *Дузлыққа түскен дуз болар (кк.х.н.м.).* Гүртик әбден пискеннен соң сүзилер, *Дузлық куйып, майлы пияз жүзилер (А.Хожаметова).*

ДУЗСЫЗ кел. 1. Дузы пәс, кем. Түтинсиз от болмас, *дузсыз ас болмас (кк.х.н.м.).* 2. аўыс. Мәниссиз, мазмуны жоқ, биймәни, тutyрықсыз. *◇ Гәпиниң дузы жоқ. Доссыз басым — дузсыз асым (кк.х.н.м.). Дузсыз жигит көп сөйлер, Шешен жигит даў шешер (кк.х.н.м.)*

ДУЗШЫ ат. Дуз сатыушылық пенен шуғылланыушы адам. *Дузшының пиязшыдан хабары бар (кк.х.н.м.).*

ДУЙЫМ алм. Барлық, пүткил, хәмме. Дуйым журт — барлық халық, барлық адамлар. Егер адам екениңди умытсаң, Шайырман деп *дуйым журтты алдама (И.Юсупов).*

ДУМА ат. (рус. дума — ой, *никир* <думать — ойлау>). тар. Өтмиште Россиядағы түрлі мәмлекетлик мәкемелердің аты; хәзирги Россияда төменги палата аты. Мәмлекетлик *дума.* Қалалық *дума.*

ДУМАЛАҚ к. домалақ. Бир уақытлары карасам, әлле кандай *думалақ* қарын биреу менен қолтықласып, Сәпиұра кетип баратыр (К.Мәмбетов).

ДУМАН ат. 1. Атмосфераның төменги қатламында жүзеге келетуғын суў пуўлары ямаса қапланған гүңгирт хаўа, пуўланған хаўа. Қойыу *думан.* Ескен жер ызғарлы, жән-жағым *думан,* Түним ада болмас-жабылған қазан (Ж.Өтениязов.). 2. аўыс. Думанға уксас, қараңғы, емески, гүмилжи. Бултлар көп түнеген асқар таўлардың, Жүзин перделеуши *думаны* болар (И.Юсупов). Ғыйбат өз зәхәрин иширсе езип, Инсан кеулин гәплет *думаны* басқан (И.Юсупов).

ДУМАНЛАНЫУ думанлау феиилиниң өзлик дәрежеси. 1. Ду-ман менен қапланыу, гүңгиртлесиу. 2. аўыс. Анык емес, емески.

ДУМАНЛАСЫУ думанлау феиилиниң шериклик дәрежеси. *Думанласып* бийик ақ таўлар үсти, Жағымсыз самаллар ызылдап күшли (А.Султанов).

ДУМАНЛАТЫҰ думанлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДУМАНЛАҰ ф. Думан басыу, думан қаплау.

ДУМАНЛЫ кел. Думан басқан, думан қапалаған. *Думанлы* хауа. Гүз хәм қыстың *думанлы* жауынында, Ушыушылар тәғдири шешиледи (Т.Айбергенов).

ДУМАНЛЫҚ ат. 1. Думан менен қапаланған халат, қатлам. 2. Думан басқан, қараңғы жер. 3. астр. Жерден узакта жайласқан Қус жолына уксас көриниске ийе болған жұлдызлар системасы.

ДУМАНШЫЛЫҚ ат. Думан басыушылық, думан қаплаушылық. Дала жым-жырт, дөгерек үнсиз, *Думаншылық*, ай да батыпты (И.Юсупов).

ДУМШЫҚ ат. Шам (Дамашк). Сол уакта Хатамды атқа миндирип, жол туурысын тәрийиплеп, бул жигитинди мәгар *Думшық* шөхәринен табарсан, деп бир сөз айтады («Хатамтай»).

ДУП: дуп-дурыс болыу ф. Саррас болыу, дурыс болыу, дүзиу болыу. Оның ойлағанларының хәммеси есапка *дуп-дурыс* болды (Қ.Айымбетов). Бир ғәлет сөзин жоқ, бәри *дуп-дурыс*, Жоллай бер! Зилийхаңа сәлем хатты (Ақшолпан Аманияз).

ДУРЫС кел. Хакыйкат, ырас, анык, шын. Досың дос болсын, есабың *дурыс* болсын (ққ.х.н.м.). Жумыры полат ак билеги, *Дурыс* жолдасың сениң халал (А.Дабылов).

ДУРЫСЛЫ кел. Әндамлы, пәкизе, жақсы, тууры жолдан жүриуши, хакыйкый. Шуғыл сөзге берилип, *дурыслы* достан айырылма (ққ.х.н.м.). Хакыйкатлык бар жерде *дурыслы* өмир бар (Т.Қайыпбергенов).

ДУРЫСЛАНЫҰ дурыслау фейилинің белгисиз дәрежеси.

ДУРЫСЛАСЫҰ дурыслау фейилинің шериклик дәрежеси.

ДУРЫСЛАТЫҰ дурыслау фейилинің өзгелик дәрежеси

ДУРЫСЛАҰ ф. 1. Қәтесин дүзетиу, кемисин айтыу, кемшилигин көрсетиу, жөнлеу. Қонақ келсе үйине, Сыбағасын қоялмас, Қабағын үйип бултыйып, *Дурыслап* тағам бере алмас (ққ.х.н.м.). 2. Қандай да бир хужжеттин дурыслығын тастыйыклау, бекитиу.

ДУРЫСЛЫҚ ат. Хакыйкатлык, ыраслык, шынлык. «Жақсылык, *дурыслык* хактан тилеген, Ақыл мүриүбеттин булағы бол» деп (И.Юсупов).

ДУСЛАСТЫРЫҰ дусласыу фейилинің өзгелик дәрежеси. Дүнья мени *дусластырып* дауылына, Ықтырмасыз қойды жалғыз жауынында (А.Зергер).

ДУСЛАСЫҰ ф. Бир-бири менен гезлесиу, ушырасыу, жолығысыу. Әдебият бундай халға, Турған талай *дусласып* (М.Нысанов). Хәр күн танда дийдарына *дусласып*, Жасағаным досларымның аркасы (Б.Қайыпназаров).

ДУСМА-ДУС р. Қарама-қарсы, қарсыма-қарсы, қатарма-қатар, сыбайлас. Олар бизлер менен *дусма-дус* отырды.

ДУСМАЛ ат. Шама, болжау. Дусмалдан айтыу. *Дусмал* менен жақсы екен деп жүрсіз бе? — Хәзирше арқалатып жиберип атырған алтыны (Қ.Досанов).

ДУСМАЛЛАҰ ф. Шамалау, болжау. Қандай «минезлем» сорайсаң меннен?! Айттым кимлигимди *дусмаллап*, анық (Б.Жолдасбаев).

ДУСТ ат. Зыянлы жәнликлерди жоқ етиу ушын қолланылатуғын унталған химиялық зат.

ДУТА ф. фоль. Ийилген, бүгілген, бүкшийген. Сәниуәрдек ярның дағы хижриден, Әлийдек кәуметин *дута* әйледі («Гүл-Сәниуәр»).

ДУҰ ел.с. Улы-шуу, шауқым, бақырыс. *Дуу* күлиу. Толайым журт *дуу* күлисти (кк.х.лег.анекд.).

ДУҰ-ДУҰ тәкирар. Жүдә көп, санақсыз. Солығымды баса алмай көз жасларым *дуу-дуу* ағады («ҚЖ» г.). *Дуу-дуу* гәп. Көпшилик арасында тарқалған хәр түрлі: туұры ямаса шубхалы гәп-сөз. Сылбыр болса тийгенин, қосыла алмассаң қатарға, Устиң *дуу-дуу* сөз болып, Жүре алмассаң қатарда (кк.х.н.м.).

ДУҰА ат. (арабша. *тилеу, сораныу, өтиниш*). 1. дин. Кудайға жалынып, оған тилек тилеп, өзи ямаса басқалар ушын жақсы, ийги тилек тилеу. Көпшиликтің *дууасы* қабыл болар (кк.х.н.м.). Әйлегил, әй, инсан, шын жүректен *дууа*, Таралсын көклерге әлемнен нурлар. 2. Пәтияда оқылатуғын қуран сүреси. Аұқаттан соң *дууа* қылса, Ердин орны дегени (Г.Қурбанбаева). 3. Улыұма адамлар бир-бирине тилейтуғын жақсы тилеклер, нийетлер. Алтын алма *дууа* ал, *дууа* алтын емес пе? (кк.х.н.м.). *Дууасы* қашқан ауыздан, сылдырлаған сөз қалар (кк.х.н.м.). ◇ **Дууайы сәлем** — сәлем хәм жақсы тилеклер жазылған хат. Мейли десе десин бизлер сондаймыз, Досларға *дууайы* сәлем жоллаймыз (П.Сулайманов). **Дууайы бәд етиу** — ғарғау, биреуге жаманлық тилеу.

ДУҰАГӨЙ к. Дууахан. *Дууагөй* периштем дууаларыңыз, тек бизлерге емес бәрше-бәршеге («ҚЖ» г.).

ДУҰАГӨЙЛИК к. дууаханлық.

ДУҰАДАҚ к. Дууалак. ат. фоль. Тууалак. Кырк *дууадақ*, Бир салмадан суу ишеди (кк.х.ж.).

ДУҰАЙМЕНТ ат. фоль. Жаманлык нийетинде дууа, гаргыс, гарғау. Мен оған тыйық урсам, *дууаймент* боларман ба, ата-енемди көре алмай қаламан ба..... аттың жылауын бурды («Мәспатша»).

ДУҰАЛАҚ ат. зоол. Узын мойынлы дала қусы.

ДУҰАЛАҰ ф. Адамның денсаулығы, өлими, бахытсызлығына себепши деп есапланыушы түрлі жауыз күшлер, жин-шайтанларды қайтарыу, биреуді биреуге ыссы-сууық ислеу хәм т.б. дууаханлар, моллалар тәрепинен оқылатуғын ямаса тумар жазып берилетуғын хат.

ДУҰАШЫҚ ат. Қара үйдин ший есигиниң сыртына тағылатуғын, тауардан исленген пөпекли үш мүйешли әшекөй.

ДУҰАХАН ат. 1. Дууа оқыушы, дууа қылушы; тилек пенен қудайға жалыныушы. 2. Дууа оқып жин-шайтанларды қайтарыушы, усы жол менен науқасларды дауалаушы. 3. Ыссы-сууық ислеуши, дууа оқыушы. Ол баба қатты *дууахан* баба екен, жерден бир қысым топырақты алды, бир *дууаны* оқыды, аспанға атты, жер жүзи куба тартып, думан болды («Мәспатша»).

ДУҰАХАНЛЫҚ ат. Дууа оқыу, дем салыу менен шуғыл-ланыушылык. *Дууаханлықтан* хабары бар Қумар қыз уақытша қуска айланып, жигит пенен ушырасып келетуғын болыпты (кк.х.әпсана.).

ДУҰБАЗАР ат. фоль. Шауқым-сүрен. Қымызлы үй — уллы үй, *Дуубазар* дейди сол күни (кк.х.терме.).

ДУҰЖАН кел.фоль. Еки қабат, хәмиледар, еки жанлы.

ДУҰЛАНЫҰ дуулау феиилиниң өзлик дәрежеси.

ДУҰЛАСЫҰ дуулау феиилиниң шериклик дәрежеси.

ДУҰЛАТЫҰ дуулау феиилиниң өзгелик дәрежеси. Үлкен-үлкен шәхәрлерге бассынбай, Бийғамлықта шет-шебирди *дуулатып* (Т.Жумамуратов).

ДУҰЛАҰ ф. 1. Денени кыздырыу, ашытыу, қызарыу. Дәри етимди *дуулатып* жиберди. Сен сонда мени көргеннен бирден кобылжып, еки бетиң *дуулап* қызарып, өзинди қоярға жер таппай қаласаң (Е.Өтепбергенов). 2. Шауқым салыу, бакырысыу. Түклери *дуулап*, Не қылса да атасының, Кеулин аўлап, жылай берди («Қырк қыз»).

ДУҰЛЫҒА ат. фоль. Әскерлердің темирден исленген бас кийими, темир қалпақ. *Дуұлығасы* жылтылдап, түймелерин иледі («Хажы Герей»). Душпан көзін қыздырған, Ерлердің *дуұлығасынан* (кк.х.терме.).

ДУҰРАМА қ. туұрама. Тағам түрі. Деп хаял сорпа қуяды, *Дуұрамалы* самарға, Балалар да тояды (И.Юсупов).

ДУҰМА ат. фоль. Құл.

ДУҰРЫ кел. қ. Туұры. 1. Кәтеден жырақ, кәтелескен, жаңылысқан жери жоқ, кәтесіз. *Дуұры жууап. Дуұры пикир.* Дәлден *дуұры* хабар (ққ.х.н.м.). Екі жакты тең көрмесе, *Дуұры* әдиллик бермесе (Күнхожа). 2. Белгили талап, қағыйдаларға жууап беретуғын, сәйкес келетуғын. *Дуұры* ушлау, жүриу. Таймастай хешуақ гүйлери, *Дуұры* жууап айтқан емес (Бердак).

ДУҰТАР ат. муз. (парсы. *Еки тар, еки тарлы*). Екі тарлы, узын дәстели тут, ерик, жийде ағашларынан соғылатуғын, шертилетуғын халық саз әсбабы. Дүзилиси бойынша дауыс шанағы, дәсте, бас бөлеги болып бөлинеди. Ойма *дуұтар*, Қурама *дуұтар*. *Дуұтар* шертиу. Әжинияз қосығын жазған, *Дуұтар* шерткен Бердақтай бабам (И.Юсупов). *Дуұтар* дәстесинде он екі перде, Он төрт ямаса он бес болмаған неге? (К.Омаров).

ДУҰТАРШЫ ат. 1. Дуұтарды шертетуғын сазенде, сазшы, музыкант. *Дуұтаршы* қызлар ансамбли. Дуұтар шерткен қолларыңыз талмасын, қауазыңыз бәлент болсын, *дуұтаршы* қызлар (Г.Айтмуратова). 2. Дуұтарды соғып билетуғын адам, уста. Болыпты ол гезде *дуұтаршы* уста, Хәрдайым тың-тынлап иркилген туста (И.Юсупов).

ДУҰХАТ ат. Ишине пахта салынбаған жалаңқат шапанның бир түрі. Қаражан бақсы жасында саз шертиуди, дуұтарды сазлауды, сазлап ат миниуди, ел қыдырған өнерпаз, сазенде, ғошшақ жигитлериниң сазлап кийетуғын *дуұхат* шапан, мәшкеби, дөнбе, мөрели шапанлар, пәрүазлы шекпен, елтири тон, түрме белбеу, жипек шай қалта т.б нағыслы кийим-кеншек кийиуди жақсы көрген («ҚЖ» г.).

ДУХТАР ат. поэт. Қыз. Ақлы-хууышым кетти излеп ол залымның духтарын, Гезип ол йерниң йүзин, минип алашның атларын (Әжинияз).

ДУХОВКА ат. (рус. дух — қауа). Асхана плитасы яки газ плитасының ишине орнатылған, қыздырып түрли тағамлар

писирилетуғын арнаулы темирден (лист) ибарат қуты. *Духовкада* пирог писириу.

ДУҰШАКЕР кел. Гезлескен, көрискен, ушырасқан, дусласқан. Қара теңиз бойының салқын лебин, бәринің шалашарпы халында қалып қойғанын.....ендиги өмир жолының нелерге *дуушакер* болатуғынын ойлап ар-сары шықты (К.Рахманов).

ДУҰШАКЕРЛЕСИҰ ф. Биреу менен гезлесиу, көрисиу, ушырасу, өз ара дусласу. Ол кийик маған *дуушакерлесип* қалды, мен де хаялымның жүкли екенлиги ядыма түсіп тиймедім («Илим хәм жәмийет» ж.).

ДУҰШАКЕРЛЕСТИРИҰ дуушакерлесиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ДУҰШАКЕРЛИК ат. Гезлесиушилиқ, көрисиушилиқ, ушырасушылық, дусласушылық.

ДУҰШАР: дуушар болу ф. 1. Ушырасу, гезлесиу, жүзбе-жүз келиу, дусласу. Көп *дуушар* болғанман оның жәбирине, Сүйектен өткен сөз кетер өмириңе (К.Каримов). 2. Гириптар болу, жолыгу. Тәнири жаманлыққа *дуушар* етпесин, Нәмәртлер колында гәрип етпесин («ҚЖ» г.).

ДУШ ат. (фр. *douche* < *doucher* — *суу трубасы, суу себиу*). 1. Шомылу яки дауаланыу ушын ыссы хәм сууық суу келетуғын кранлар менен байланыстырылған, сууды майда тесиклерден ағатуғын ямаса өз алдына орнатылған жууыну әсбабы. *Душқа* түсиу. *Душқа* суу куйу. 2. Усындай курылма курылған хана, бөлме. *Душқа* кириу.

ДУШПАН ат. (парсы. *жау, қарсылас, дос емес*). 1. Дунья карасы, хәрекетлери бир-бирине карама-қарсы болған; өз ара бәсекилес, қас болған тәреплердин хәр бири. Аңлысқан *душпан* алыспаға жақсы (ққ.х.н.м.). *Душпанды* бүлдир, досты күлдир. *Душпан* не демейди, түске не кирмейди. *Душпанның* күлгени, сырынды билгени (ққ.х.н.м.). 2. әск. Урыста бир-бирине қас, бир-бирине қарсы урыс ашқан тәреплердин хәр бири; жау. Орынсыз жерге ат салып, Этирапынды *душпан* алып (А.Дабылов). 3. ауыс. Инсанға хәм улыма хәр бир нәрсеге зыян келтириуши кимсе, нәрсе, хәдийсе. Ашыу *душпан*, ақыл дос, Ақылына ақыл қос (ққ.х.н.м.). Соңғы пушайман — өзине *душпан* (ққ.х.н.м.).

ДУШПАНЛАСЫҰ ф. 1. Бир-бирине жау, қас, душпан болу, көре алмаушылық. Ағасы менен инисиниң өз ара *душпанласып* қырылысуына халық хайран қалады (ққ.х.фоль.).

ДУШПАНЛЫҚ ат. 1. Биреуге жау, қаслық етиу, жаманлық қылыу, өшпенлик, қастыянлық. Өлтирмей кетсеш жыланды, *Душпанлық* қылған боласаң (И.Юсупов). 2. Душпанларша истутуу, хәрекет, қатнас. *Душпанлық* қылыу. *Душпанлығы* көринсе, Аянбай атлар шабайық («Айдос бий»).

ДУШПАНШЫЛЫҚ к. Душпанлық. Едиге өз әкесине Тохтамыс тәрөпинен исленген бул *душпаншылыққа* ауыр үнсизлик пенен жууап берди («ҚӘ» г.).

ДУШЫҰ ф. фоль. 1. Душшы, мазалы болыу. Бала көрген менен ауыз *душымас* (кк.х.н.м). 2. Дәл түсиу, дусласыу, дуушарласыу.

ДУШШЫ кел. Ишинде ямаса курамында дузы кем, ашшы емес, дәми жақсы. *Душшы* суу. *Душшы* қатық. Қосшы бар жерде, басшы бар, Ашшы бар жерде, *душшы* бар (Т.Жумамуратов). ◇ **Өмирдин ашшы-душшысын татыу** — жаман-жақсы нәрселерди көриу, қыйыншылық хәм жақсы күнлерди басынан кешириу.

ДУЭЛЬ ат. (фр. duel — алысыу, гүрес<лат. duellum — урыс). Еки инсанның ар-намыс таласып, мәлим шөртлер тийкарында жеккеме-жекке қылышласыуы ямаса атысыуы. *Дуэльге* шығыу. Инсанның арына ким қол қатса, *Дуэльге* шақырар ол Машук тауына (И.Юсупов).

ДУЭТ ат. муз. (итал. Duetto<лат. duo — еки). 1. Еки музыка әсбабы ямаса еки түрли хауаз бенен атқарылатуғын қосық, музыкалық дөретпе. 2. Усындай дөретпени атқарыушы еки сазенде ямаса музыкант. «Билезигим» қосығы ауыз әдебияттағы дәсме-дәс айтысқа, *дуэтке* уқсайды (Қ.Айымбетов).

ДҮБЕК Қ. түбек.

ДҮБЕЛЕЙ ат. 1. Жерден шақ ямаса қар көтерип, уйтқып ескен күшли самал. Бул *дүбелей* қояр емес тоңлатпай, Сур тәбиғат қатаң сырын аңлатпай (Т.Жумамуратов). 2. Жерден шок болып көтерилип айланып ескен, шақлы самал. Жаз айында бир *дүбелей* басланып, Дузлы шаңғытынан көзим жасланып (Г.Нурлөпесова).

ДҮБЕҰ ф. Топылып келе бериу, топарласып үсти-үстине келиу. Балалары ата-анасынан бөлинсе шексиз бостанлыққа шығатуғындай кууанысып хәм хәр ким пайына ең жақсы жер алғанша асығып, атасының есигиниң алдына *дүбен* келеди (Т.Қайыпбергенов).

ДҮБИР ат. 1. Бас кийим. Шекер минди бир атқа, Басына *дүбир* кийеди («Шийрин-Шекер»). 2. Жүрип киятырған адамның, жанлы мақлұқтың аяқтарының гүмилжи еситілген сести. Топлымға *дүбир*, Тойға жыйын жарасар (ққ.х.н.м.). Аттың жортқан *дүбири*, Уйқылатпады бизлерди («Алпамыс»).

ДҮБИРЛЕНИҰ дүбирлеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ДҮБИРЛЕСИҰ дүбирлеу фейилинің шериклик дәрежеси. Отырған мешитимизде жаз айлары ара-тура түнде мешиттин үстінде *дүбирлесип*, шақалақлап күлисип, кишкентай балалар ойнап жүргендей болар еди («ҚӘ» г.).

ДҮБИРЛЕТИҰ дүбирлеу фейилинің өзгелик дәрежеси. Ағасына ерип жауға қойған ат, *Дүбирлетип* Дон, Днепр жағасын (И.Юсупов).

ДҮБИРЛЕҰ ф. Дүбир-дүбир етип сес шығарыу. Мингизип канатлы тулпар атыңа, *Дүбирлеп* шабысың той алып келсин (Д.Жолшымов).

ДҮБИРЛИ к. дүбир. Ат туяқтарының *дүбирлиси* менен дәрриу оянып, көзин ашты (ққ.х.е.).

ДҮБИҰ I к. дүбеу.

ДҮБИҰ II к. дебдиу.

ДҮГИСИҰ дүгиу фейилинің шериклик дәрежеси. Қошқарлар *дүгисип*, қораз жулысса, Арқан тартысқанда күшлиси утса («ҚӘ» г.).

ДҮГИСТИРИҰ дүгиу фейилинің өзгелик дәрежеси. Неге олар тойларда қошқарларын *дүгистирип*, атларын айлауға қоса бермейди десем, оның машақаты көп екен (Ә.Қайыпов).

ДҮГИҰ ф. 1. Бир нәрсеге келип урыу, соғыу, соқлығыу, қағысу. Оны токтатыуға изинен жууырып жүрген қызы балконның әйнекли қапысына маңлайы менен *дүгип*, пашыр етип сынып төгілген әйнек қыйындыларының үстине жығылды (Т.Қайыпбергенов). 2. Сүзиу, ийтериу. Барсак, балкон шайқалып тур екен, ал қошқар болса *дүгип* атыр екен (Ә.Қайыпов). 3. Бульдозердің жәрдеми менен ийтерип тегислеу.

ДҮЗ ат. Елсиз қула майдан, дала. Жол гүзеткен жалғыз батыр, Турды *дүзде* шөл тереги (И.Юсупов).

ДҮЗДИРИҰ дүзиу фейилинің өзгелик дәрежеси. Айралықтың коз жасына жүздирип, «Ойламаслық шәртнамасын» *дүздирип* (Н.Жангелдиев).

ДҮЗЕЛИҰ ф. 1. Кеселликтен, кәстеликтен тәуір болыу, шыпа табыу, сауалыу. Наұқас *дүзелди*. 2. Питип кетиу, жок

болып кетиү (жара, шыйқан, жарақат хәм т.б.). Жарасы *дүзелди*. Жасалма жол менен болса да көздин мини *дүзелди* (Т.Қайыпбергенов). **3.** Бузық халдан пайдаланыўға, ислетиү ушын жарамлы халға келтириү. Машина *дүзелди ме*, не болды? Усталы ел *дүзелер* (ққ.х.н.м.). Бузылып *дүзелди* жана қалаңыз, Сизлерди шер етип берди Алламыз («Қоблан»). **4.** ауыс. Кемшиликлери, қәтеликлери туўрыланып, келеге келиү, оналыү, жақсыланыү. Көш жүре келе *дүзеледи* (ққ.х.н.м.). Сын дүзелмей, мин *дүзелмес* (ққ.х.н.м.).

ДҮЗЕСИҮ дүзеү фейилинин шериклик дәрежеси.

ДҮЗЕСТИРИҮ ф. Азы-кем оңлау, тәртиплеу, дүзеу. Зәрипбай қара шөғирмесин *дүзестирип*, қарсы киятырған жолаушы қусап, атының басын бурды (Т.Қайыпбергенов).

ДҮЗЕТИЛИҮ дүзетиү фейилинин белгисиз дәрежеси. Қос *дүзетилип* болған уақытта аўқат та писти (К.Султанов).

ДҮЗЕТИҮ ф. **1.** Оңлатыу, жөнлетиу, дүзеу. Адамның жаманын халық дүзетер, Ағаштың жаманын қасық *дүзетер* (ққ.х.н.м.). **2.** Соқтырыу, ислетиу. Турды мерген қыз қарасын гүзетип, Аттың ерин *дүзетип*, Беттен сүйип таудың таңғы салқыны (И.Юсупов). **3.** Қурыу, дүзиу, жасау. Жай *дүзетти*. Сол жерден түрли шөплерди алып үй *дүзетти* (ққ.х.е.).

ДҮЗЕТТИРИҮ дүзетиү фейилинің өзгелик дәрежеси. Буннан кейин Қоблан қуу ғеллелердин әтирапына ғаррыларды жәм қылып, қорғанша *дүзеттирип* белги етти («Қоблан»).

ДҮЗЕҮ ф. **1.** Оңлау, жөнлеу, дүзетиу, туурылау. Сәтең жигит көркін *дүзер*, Сәтий жигит елин *дүзер* (ққ.х.н.м.). Елди жаман бузар, жақсы *дүзер* (ққ.х.н.м.). **2.** Соғыу, ислеу. Ене гезер, қыз гезер, Қыйсық шатпаны ким *дүзер?* (ққ.х.н.м.). **3.** Жайыу, безеу, туурылау. Дастурхан *дүзеу*. Келин бир күн *дүзеп* жүрсе дастурхан, кеселеп жолға шығып қалды енеси (А.Дәрменов). **4.** Тағыншак.

ДҮЗИМ ат. Жәмийет хәм мәмлекет дүзилиси системасы. Және қандай *дүзим*, қандай сиясат, Және қанша басшы береді үәде? (Х.Дәулетназаров).

ДҮЗИСИҮ дүзиу фейилинің шериклик дәрежеси. Олар ушын батрашком шөртнама *дүзисип* қойған (Т.Қайыпбергенов).

ДҮЗИҮ I ф. **1.** Қурыу, пайда етиу, жаратыу, орнатуу. Армия *дүзиу*. Жәмийет *дүзиу*. Шыңғысхан қаншелли жауыз болмасын, дүнья бурын көрмеген үлкен империя *дүзип*, тарийхта мәңги ат қалдырды («ҚӘ» г.). Мол пахта базасын *дүзип* Елликте, Газ

аштың ба Үстирттеги шөлликте? (И.Юсупов). 2. Структуралык бөлеклерден бир пүтин нәрсе пайда етиү, кураү, дүзиү. Гәп дүзиү. Реже дүзиү. Шебер исинин де бар ғой обалы, Дүкәнлар айланың дүзин жобаны (Н.Жангелдиев). 3. Түрли материал, мағлыұмат хәм т.б.ларды жыйнап, белғили тәртипке түсирип, пүтин бир халатка келтириү, дөретиү. Сөзлик дүзиү. Сабаклык дүзиү. Тест орайда сораү топламын дүзин, Мийнети еленген... апа (Ақшолпан Аманияз). 4. Рәсмий рәуиште келисип, хұжжет жазыү. Шәртнама дүзиү. 5. Шөлкемлестириү; курыү, ислеү. Отырыспақ дүзиү. Бул тәгдирдин жазыуы үзик сызык. Жасаймыз хәр затты бир бузып, дүзин (А.Исмаилов).

ДҮЗИҮ II кел. 1. Кемшилиги, жаман жери жоқ, дурыс, кеүйлдегидей. Дүзиү жигит. Қыйсық адам дүзиү жолды излемес, Дүзиү адам қыйсық жолды гөзлемес (ққ.х.н.м.). 2. Бузылған жери жоқ, ислеп турған хәм ислеі алатуғын. Мотор дүзиү ислеп тур. 3. Қыйсық емес, айланыш емес, туұры, туппа-туұры. Дүзиү таяк, Дүзиү жол. Тоғайдай турмыстан излер дүзиү жол, Қыял дәрьясында ескексиз ығып (К.Рахманов). 4. Қағыдасы менен, дурыс, жақсылап. Дүзиү сөйлеү. Жақсылар көп келип дауды шешеди, Дүзиү болса сөзиң тас та кеседи (Д.Айтжанова). 5. Дурыс, анық, хақ, саналы. Есиң дүзиү ғой, иним, керегинди айта бер (Т.Қайыпбергенов).

ДҮЗИҮШИ ат. 1. Қандай да бир нәрсени (сөзлик, акт, дизим) питкериүши, ислеүши. Фольклорлық терминлер сөзлигин дүзиүши илимпазлар тәрөпинен де халық эпослары поэма термини менен аталады («ҚӘ» г.). 2. Қурыүшы, орнатыүшы, иске асырыүшы. Пуқаралық жәмийет олардың тийкарғы системасын дүзиүши белгилерин анықлайды («ЕК» г.).

ДҮЗЛЕСИҮ ф. Оңалыү, сауалыү, дүзелиү, тәуир болыү. Замана дүзлесип, сазласты оған, Сазлас, баста тутсаң шын жолдың хағын (С.Мәжитов).

ДҮЗИҮЛЕҮ ф. 1. Қыйсығын дүзетиү, оңлаү, туұрылаү. Сымды дүзиүлеү. Шелди дүзиүлеү. 2. аұыс. Биреудің, нәрсениң, жәмийеттин жаңылысын ямаса кәтесин дүзетиү.

ДҮЙШЕМБИ ат. Хәптениң биринши күни, хәпте басламасы.

ДҮК ел.с. Бир аұыр нәрсе екиншисине урылғанда шығатуғын даұыс. Дүк етилген даұыс еситилди.

ДҮК-ДҮК ел.с. Есик дүк-дүк қағылды. ◇ **Жүреги дүк-дүк урыү** — Жүреги ойнаү, жүреги катты соғыү.

ДҮКӘН ат. (арабша. *киши магазин; шатыр, устахана*).

1. Қандай бир нәрселерди сатыу ушын арнаулы безелген сауда-сатық ханасы; жай, орын. Азық-ауқат *дүкәны*. Хожалық товарлары *дүкәны*. Адамларға өкпеси исинген Улпери Шернияздың дүкәнының алдына келди, *дүкән* илик еди. (К.Рахманов). **2.** Темиршиниң устаханасы. Мәселен, темиршилик пенен шуғылланатуғын адамлардың жумыс орны «*дүкән*» деп аталған, бул жерде темиршиниң көриғи, әсбаплары хәм ислеп шығарған өнимлери болған («КӘ» г.). **◇ Әңгиме-дүкән қурыу** – **а)** көп сөйлесиу, гүрриндлесиу; Небир иси жоқ адамлар дүкәншылар менен гүрриндлесип, *әңгиме-дүкән* қурып отырып, көпшиликтиң ортасында....ғәззелин айтады (Қ.Айымбетов). **б)** пайдасыз гәплер менен шуғылланыу. **Дүкән ашыу** – сауда-сатық пенен шуғылланыу. **Дүкән ағаш** – ағашты сүриу, жоныу ушын арналған қурал.

ДҮКӘНШЫ ат. (арабша+парсы. *дүкәны бар, дүкән ийеси*). Дүкәнда қарыйдарларға зат сатыушы адам, киcи.

ДҮКӘНШЫЛЫҚ ат. Дүкәншылық кәсиби, сауда менен шуғылланыушылық. Мен көп уақыттан бери *дүкәншылық* етемен.

ДҮКӘРТ ат. Муртты, сақалды пардозлап қырқатуғын кишкене қайшы.

ДҮКИЛДЕТИУ дүкилдеу фейилиниң өзгелик дәрежеси. *Дүкилдетип* бир айдап келсең, балдызым, өзим жағада жалау көтерип күтип аламан! (К.Султанов).

ДҮКИЛДЕУ ф. **1.** Дүрсилдеу, тақылдау, тықылдау. *Дүкилдеген* дауыс шығару. – Солар жибермесе, Шымбайда трактор зауытың *дүкилдеп* турған шығар, жүдә! – деди тикленип (Ш.Сейтов). **2.** Тез уруу, соғыу, ойнау (жүрек хаққында). Жүреги бирден *дүкилдеди*. Сен *дүкилдеп* соғып турған гезинде, Балалықта, жаслық, картлық өзінде (Ж.Анетеев).

ДҮКИЛДИ ат. Дүрсилди, тақылды, тықылды, соғыу. *Дүкилдеген* мотор дауысы маужыраған түңғи тәбиятты силкиндирди (К.Султанов).

ДҮЛДҮЛ ат. **1.** Ертеклерде, әпсаналарда хәм дәстанларда ушырасатуғын шапқыр, шаршамайтуғын, жүйрик ат. Астында ойнап *дүлдүли*, Бағында сайрап бұлбили, Алты ай жаз жайнап гүли, Қысында да солған емес (Бердақ). Жети ашықтың тойында, *Дүлдүл* пырақ үстінде («Едиге»). **2.** ауыс. Шапқыр

хәм қарыулы ат. *Дүлдүл* болсаң ең алыс, Айлауларға шабар-ен (Ә.Қайыпов).

ДҮМБИЛ ат. Ериктін қызарып писиўге шамаласқан хәм шаңғалағының қарауыта баслаған уақты. Бул бағдың сырыққан мийуелери жаңа *дүмбил* (Ж.Әбдиреймов).

ДҮМБИЛШЕ ат. Дән өсимликлериниң сүттен қамырға айланған уақты, мәхәли. Қарап отырсаң, қызықтың барлығы соның ишинде, орта бойлы, *дүмбилше* хәр басы бир қамтым болып бир жағында тарылар өсип тур («ҚӘ» ж.).

ДҮМБИШ қ. дүмпиш.

ДҮМДҮМ ат. Түйелерге тағылатуғын қоңыраў. Қоңыраўын жаңғыртып, *Дүмдүмлери* жер жарып... («Жәхәнша»).

ДҮМҚОЗА ат. Қустың ямаса таўықтың қуйрық бетки жағы, ең мазалы жери. Дәстүрге бола, келген қонақтың алдына түйетаўықтың *дүмқозасын* қояды («ҚӘ» г.).

ДҮМПЕЙИҰ ф. Исиў, домбығыў, көтерилиў, исип томпайыў. Бети кеткен *дүмпейип*, Кеткен өзи гүмпийип (А.Бегимов).

ДҮМПЕК ат. Бийиклеў төбе, дөнеслеў жер. Назлы *дүмpek* басындағы мешитке келип қараса, хәрдайым аңқайып ашық туратуғын үлкен ағаш дәруазаға бул рет бир қара қулып урыўлы түр екен (Е.Өтепбергенов). Тораңғылдан бағ болмас, *Дүмpekтен* төбе болмас (ққ.х.н.м.).

ДҮМПЕШИК ат. Кишкене төбешик, бийиклик, дөнес жер. Минары бәлент көк сарай, *Дүмпешик* болар бузған соң (ққ.х.терме.). Үстине шығып турған *дүмпешигимниң* арқа тәрәпиндеги бийикке қарай жүрдим (Ж.Аймурзаев).

ДҮМПИЛДЕҰ ф. 1. Дүм-дүмп еткен сестиң шығыуы. 2. Хабардың шығыуы, таралыуы, жайылыуы.

ДҮМПИҰ ф. 1. Урысыу, кейиу. Биреудиң *дүмпиуине* ушырау. Мамыт бий *дүмпиу* менен шығып кетип еди, неликтен де қайтып кирип ахиднаманы сорады (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Атақ, даңқ. *Дүмпиуи* жер жарған той Атабектиң ауылын да сендей соғылыстырды (Н.Бөрекешов).

ДҮМПИШ ат. Урған муш, түйген муш. Жедик бәрха байдың *дүмпишин*, мушын (Омар).

ДҮМПИШЛЕҰ ф. Қол менен биреуди ямаса бир нәрсени урыу, қағыу. Хәп заматта қутқарды, Дизеге бүкке жатқарды, Арқасынан *дүмпишлеп*, иштеги суўын ақтарды (Т.Жумамуратов).

ДҮМШЕ ат. 1. Суу кайнатыуға арналған сүмеги жок, усағышсыз, гүзеге уксаған металдан исленген ыдыс. Қанылтыр дүмшеден чай ишилип атыр (Т.Қайыпбергенев). 2. Сауаты кем, шала сауат. Жаман арба жол бузар, *Дүмше* молла дин бузар (кк.х.н.м.).

ДҮМШЕДЕЙ кел. Дүмшеге усаған, дүмше яклы, дүмше сыяклы, дүмше тәризли, дүмшеге кусаған. Өмирде бундай уақытта жатпайтуғын адамның бүккесине түсип, киши тулғасының төрде *дүмшедей* томпайып атырғанын көрип, Мәдияр Қудайбергенди қатты, өзинен де бетер аяп кетти (Ш.Сейтов).

ДҮНЬЯ ат I 1. Жер жүзи, әлем, барлық. *Дүньяда* адамның тени-тайы жок, Залым фәлак буған қарсы жумсар ок... (Әжинияз). 2. Болмыстың айырым бөлеклери жыйындысы, топламы. Жулдызлар *дүньясы*. 3. Жанлы тәбияттың айырым топарлары, олар жасайтуғын орталық. Хайуанат *дүньясы*, Өсимликлер *дүньясы*. Арал теңизинің қурыуы нәтийжесинде жабайы өсимликлер хәм хайуанатлар *дүньясы* қырылып бармақта (Е.Қанаатов). 4. Этирапымызды орап турған барлық болмыс, орталық, этирап, кеңлик. Тарға — тар *дүнья*, кеңге — кең *дүнья* (кк.х.н.м.). Етигин тар болса, *Дүньяның* кеңлигинен не пайда. *Дүнья* — шалқар көл, Заман — ескен жел (кк.х.н.м.). 5. Жер жүзи хәм ондағы барлық адамзат, инсаният. *Дүнья* таусылмас — әлұан, Адам — жол жүрген кәрұан (кк.х.н.м.). Өмирге өрнек салмасаң, *Дүньяда* болғанын бип-бийкар (кк.х.н.м.). 6. Жер жүзи, ондағы барлық материклер, мәмлекетлер. Бул *дүнья* хеш уақта көрмеген шығар, Бир майданда теңиз қурып калғанын (И.Юсупов). 7. Турмыс, тиришилиқ, өмир. *Дүнья* қызық, Қуұсан жеткермес. 8. фоль. Гейде бала мәнисинде колланылады. ◇ **Бийопа (опасыз)** *дүнья* — хеш ким аямайтуғын, соңы өлим менен тамамланатуғын, тегис емес *дүнья*. **Бес күнлик дүнья** — қысқа өмир, өткинши дәуир. Бул *бес күнлик дүньяда*, Жатырлас жақын деседи (Г.Курбанбаева). **Бул (бу) дүнья** — диний көзқарасларда жердеги бар, жасап турған *дүнья*. **Дүньядан қайтыу (өтиу)** — өлиу, қайтыс болыу, казаланыу. **Дүньяға келиу** — тууылыу, пайда болыу, бинә болыу. **Дүньяға келип мен арттырдым нени...** (Б.Сарыбаев). **Дүньяға батыу** — байып қалыу, молайып қалыу, байлыққа ийе болыу. **Дүнья таныу** — турмыс шынлығынан, турмыс сырларынан хабардар болыу, илим алыу, билимге ийе болыу. **Дүнья жүзин көриу** 1. Ел аралап, көп нәрселерди көриу; 2. **Дүньяға**

келиу, тууылыу. **Жалғаншы дүнья** — өтирик, алдамшы, өткінші өмир, турмыс. **Жарык дүнья** — жер жүзи, тиришилик әлеми. **Еки дүнья әуереси** — еки ортада сарсаң, не қыларын билмей жүриу. **О дүнья, бу дүнья.** 1. Хәр еки дүнья, хәзирги усы хәм ол иләхий дүнья. 2. Хеш кашан, улыўма. **Бири кем дүнья** — бир нәрсе жетиспейтуғын, әрманлы, **Өли дүнья** — пайдасыз, басылып жатқан өли зат, байлық. **Өткінші дүнья** — аманат, тез өтип кететуғын, алдамшы өмир. **Пәний дүнья** — бул дүнья, жалғаншы дүнья, өткінші дүнья. *Пәний дүнья* жаратқанда, Усылай етип таратқан ба? (К.Рахманов). **Дүнья тәғдир болыу** — сөзге турмау, писент етпеу. 9. ауыс. Инсанның руўхый әлеми, турмысы. *Руўхый дүнья*. *Қыялый дүнья*. М.Жуманазарова өз поэтикалық шығармаларында *руўхый дүньясы* бай заманласларымыздың сезимлерин береді, байытады («ҚӘ» г.). 10. Белгили бир кәсип-өнер, илим-пән, социаллық хәдийселер тарауы. *Әдебият дүньясы*. *Адамзат дүньясы*. 11. Мәлим бир социаллық дүзимге, өзине тән мәдений-тарийхый сыпатламаларға ийе болған факторлар менен сыбайлас инсаният жәмийети хәм дәуірлер. Әййемги дүнья. **Бир дүнья** — жүдә көп, санаўсыз, жүдә үлкен. *Бир дүнья* затың менен қайда бармақшысан? **Дүньяға үстин болар ма едиң?** — хәмме нәрсеге жетискен, ийелеген болар ма едиң мәнисинде. **Дүньадан так өтиу** — турмыс қурмастан, жалғыз, жеккеликте жасау. **Дүнья көзине қараңғы көриниу** — дәртли, ғам-тәшүиште қалыу, руўхый түскинликке түсиу. **Дүнья көрген** — турмыс тәжирийбелерине ийе, өмирдің ғалмағалларын көрген. **Дүньяны суу басса, тобығына келмеу** — хеш нәрседен тәшүишсиз, арқайын, қайғысыз, пәрўайы пәлек. *Дүньяны суу алса* үйрекке бир пул (кк.х.н.м.). **Тәрки дүнья** — дүнья ләззетлеринен ўаз кешиу.

ДҮНЬЯ II ат. Мал-мүлк, байлық, дүнья-мал, дәулет. *Дүнья* бир пулдан жыйналады; Мийнетсиз *дүньяның* паяны болмас; Сөзи өтқир жигиттің, *дүньясы* орынсыз шашылмас; *Дүнья* деген қолдың кири, Кетеди жуўсан бир күни; Малды баға билмеген, *Дүньяны* таба билмес... (кк.х.н.м.).

ДҮНЬЯҚАРАС ат. Әлемге, тәбият хәм жәмийетке, ўакыя-хәдийселерге болған илимий, руўхый, идеялық көзқараслары. Күніне 20 минут пайдалы кітап оқыйтуғын адам *дүньяқарасы* кеңейиўине исене бериу керек («КЖ» г.).

ДҮНЬЯЛЫҚ кел. Хақыйқый, реал, турмысқа байланыслы, турмыслық. Импульс бар ма-жат па бийқар жат, Тилиң *дүньялық* тилге кириўи керек (А.Дәрменов).

ДҮНЬЯПАРАЗ ат. Жемей, ишпей дүньяны, байлықты жыйнауды сүйетуғын адам, байлыққа қызығыушы адам, дүньяхор. Журттың бәри Дүйсен молланы *дүньяпараз*, дүнья алдына шыққан киси дейтуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

ДҮНЬЯПАРАЗЛЫҚ ат. Жемей, ишпей дүнья-малды жыйнауды жаксы көриушилик, байлыққа қызығыушылық, дүньяхорлық. *Дүньяпаразлық* адамды езиу, хақысын бермей қан қаскату, биреудің аркасынан байыу, булардың бәри жоқ етиледі (С.Бахадырова).

ДҮНЬЯПУРЫШ ат. Байлық тапқыш, топлағыш, байлыққа өш.

ДҮНЬЯХОР кел. қ. дүньяпараз. Ҳаялым бир *дүньяхор*, жатып ишер болып шықты (К.Мәмбетов).

ДҮНЬЯХОРЛЫҚ қ. дүньяпаразлық. — Қуда бала, кеңесін жаксы кеңес, Бирақ та, *дүньяхорлық* жаксы емес (Әжинияз).

ДҮҢ ат. 1. Суу куйыуға арналған, мыстан исленген ыдыс. Қырмандәлини жети қатар нар үстине зер менен, көрпе-төсеги менен, бау-шууы менен, кели-келсабы менен, қасық-шөмиши менен, *дүңи* менен, оны арқалайтуғын күни менен барлығын таяр етип, бабаны узатып жибере берди («Қырмандали»).

ДҮҢГИР ат. Дүңше, кишкене дүң.

ДҮҢКИ кел. Орта бели шығып турған, тегис емес, дөңес, көтеринки. *Дүңкитаяқ*, *Дүңки* аяқ. Биреу кайкыны сүйер, биреу *дүңкини* сүйер (ққ.х.н.м.).

ДҮҢКИЙИҮ ф. 1. Көтерилип шығып турыу, томпайып турыу. 2. ауыс. Жақтырмау, хош көрмеу, қабағын үйиу. — Кете бер, өзим сөйлесемен, — деп Төребай да *дүңкийиуи* менен қалды (Т.Қайыпбергенов).

ДҮҢКИЛДЕТИҮ Дүңкилдеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ДҮҢКИЛДЕҮ ф. Дүңк-дүңк деген сес шығарыу, тықылдау.

ДҮҮДЕН ат. Тоғайталдың шыбығынан ямаса қызыл жынғылдан тоқылған, керек-жарақ салынатуғын аузы жайпақ ыдыс. Әуден, әуденнің үсти *дүүден*, *Дүүденнің* үсти шырақ... (ққ.х.ж.).

ДҮП: дүп-дүзиу к.с. Күшейттириуши жанапай, «оғада, дым», қыйсық емес, туұры, дүзиу деген мәнисти аңлатады. *Дүп-дүзиу* сым. Тырна еди аяқлары *дүп-дүзиу*, Соларды да тәғдир бүгин майырған (К.Рахманов).

ДҮҢКИЛДИ ат. Тақылдап еситилген сес, тақылды. Аратура шалынатуғын жумсақ *дүңкилди*, жинишке шынғырлы бар (Т.Қайыпбергенов).

ДҮҢКИТАЯҚ ат. Ойын түри, хәр баланың қолында бир таяктан болады, кимнің таяғының рети келсе, сол таяқты жаткарып қойып, қалғанлар сол таяқты урады.

ДҮПЕҢ: Дүпен ат. фоль. Мылтык. Сәхәр уақта қарлы *дүпең* атылды, Бенде болып түстим, қолым шатылды (Әжинияз). Ауызы қанлы әширет *дүпен*, атылды майдан ишинде («Мәспатша»).

ДҮПИЛДЕҰ ф. Қатты соғыу, хәулириу (көбинесе жүрек тууралы). — Ел ағасы, жүрегим *дүпилдеп* күтә жаман нәрсе сезип тур (Т.Қайыпбергенов).

ДҮПИЛДИ ат. Дүпилдеген сес, дүрсилди.

ДҮПИРЛЕНИҰ дүпирлеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ДҮПИРЛЕСИҰ дүпирлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ДҮПИРЛЕТИҰ дүпирлеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДҮПИРЛЕҰ ф. 1. Дүрсилдетип сес шығарып турыу. 2. Бир нәрсенің үсти-үстине келиуи. Жетип келер едің бәрха *дүпирлеп*, Кууғанғанда сүйсинер едің шүкир деп (Ү.Бижанова).

ДҮР ат. 1. Қымбат бақалы хасыл тас, хинжи. Көплер әрман еткен *дүр*, гәухар емес, Оның бир бағыуы, мехри-керегим (П.Мырзабаева). 2. ауыс. Бир нәрсенің ең хасылы, сайландысы, жақсысы. Сен бийбаха гәухар, *дүр*, маржан едің, Көзи жаудыраған бир жейран едің (П.Мырзабаева) 3. ауыс. поэт. Бақалы, мазмунлы, терең мәнилі сөз ямаса қосық. Ойланып билип бабалар, Сөзди *дүрге* теңгерген (қ.х.н.м.). 4. Нәтийже, сулыу сөйлеу, бүлбилдей сайрау. Шар китаптан сауат аштым, Науайыдан *дүрлер* шаштым (Бердақ).

ДҮРБЕЗЕ ат.гән.с. Жип ийириу ушын исленген әсбап ийиктің үлкен түри. Ийик жонса ғаррыкештей, *Дүрбезе* боп шығатуғын (И.Юсупов).

ДҮРДАНА ат. (парсы. *бир дана дүр, жалғыз бала*). 1. Дүрдің ири сайландысы, хинжи. 2. ауыс. Бир нәрсенің сайландысы, хасылы. Бир топар қызлар ишинде көринген *дүрданасысаң*, Көп ишинде кеуил берген, Нурлы бәхәрим сен менің (Т. Сейтжанов). 3. ауыс. Таза, бийғубар, аппак. 4. ауыс. Бийбаха, бақасы шексиз, қадирли нәрсе хаққында. 5. ауыс. Терең мазмунлы, мәнилі, бақалы. *Дүрдана* шығарма. Нақыл-мақал журттың *дүрдана* мүлки, Жүйрик тилдің шешкен дилуарлық гилти (А.Дауышбаев). 6. ауыс. Көркем, мәдений, рухый мийраслар есапланатуғын бақалы шығармалар, естеликлер. Мәдений хәм рухый *дүрданалар*. Бийбаха, *дүрдана*

естелик болып, Қосықларым қалар перзентлериме (Ақшолпан Аманяз). 7. Хаял-қызлар исми.

ДҮР-ДҮР: дүр-дүр етиў. ф. Көбинесе бир нәрсениң силкинғенин билдиретуғын еликлеўши сөз, силкиниў. Бәри *дүр-дүр* силкинди, тырна бөриге карады (ққ.х.е.). Сөйтип, айдарха үнгирге бир кирип, қайтып келип *дүр-дүр* силкинип, бир перийзат кыз болады (ққ.х.е.).

ДҮРЕ к. дүрре.

ДҮРИ АКИК ат. фоль. Түрли рендеги қымбат бахалы таслар.

ДҮРИЛДЕСИҰ дүрилдеў фейилиниң шериклик дәрежеси. *Дүрилдесип* ушқандай қус, «Хә қайдасан, берман ауыс!»... (Бердак.)

ДҮРИЛДЕТИҰ дүрилдеў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Қанатларын *дүрилдетип*, Қырғауыллар ушып жолда (Н.Жапаков).

ДҮРИЛДЕҰ ф. Дүр-дүр сес шығарып ушыў, дүркиреў (көбинесе қуслар ҳаққында). Сол мәхәлде көгершинлер *дүрилдеп*, Ески қорған тынышлығы бузылды (И.Юсупов).

ДҮРИЛДИ ат. Қуслардың бирден көтерілип ушқандағы қанатларының сести. Анда-санда өз-өзинен үркіп ушқан қырғауыллардың *дүрилдисинен* басқа нәрсе жоқ (Т.Қайыпбергенов).

ДҮРИ СӘНА ӘЙЛЕҰ ф. фоль. Қудайдың атына айтылған мақтаў сөзлер. Ауызын ашып, *дүри сана әйлеген*, қуданың қулының бәрини көрдим («Гүл-Сәниўар»).

ДҮРИШТЕ ат. Шаўып майдаланған мал оты (жоңышқа, ғауыш хәм т. б.). Қой қозылап, бузаў мәңиреп өристе, Ферма малы жеп өседі *дүриште* (Ә.Шамуратов).

ДҮРКИН ат. Бир тутас, топар, көпшилик. Солай етип, бурынғы бир *дүркин* ауыл еки *дүркинге* бөлинип, ақ отаў менен кара шаңараққа айырылып шыға келди (К.Султанов).

ДҮРКИН-ДҮРКИН кел. Топар-топар, жыйын-жыйын, топ-топ, шок-шок. Қыз-жигитлер *дүркин-дүркин*, Хош ийисин жутар гүлдің (Т.Қабулов). Ортасында узын халқа таслап, басын ораған кыз жеңгеси *дүркин-дүркин* қызлар қоршауында өтип баратырғанын көрдик (К.Мәмбетов).

ДҮРКИНЛЕНИҰ дүркинлеў фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ДҮРКИНЛЕСИҰ дүркинлеў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ДҮРКИНЛЕТИҰ дүркинлеў фейилиниң өзгелик дәрежеси. Ел артына жаў келсе, *Дүркинлетип* айдайды («ҚӘ» г.).

ДҮРКИНЛЕҮ ф. Топар-топар болыу. Колхозшылардың изин ала *дүркинлеп* шыққан бир топар балалар бир-бирине кар ылақтырысып кеуилли кайтты (Т.Қайыпбергенов).

ДҮРКИРЕСИҮ дүркиреу фейилинің шериклик дәрежеси. *Дүркиресип* ылағындай кийиктин, Синдилерин өтер еди шабысып (И.Юсупов).

ДҮРКИРЕТИҮ дүркиреу фейилинің өзгелик дәрежеси. Халықтың жауын *дүркиретип* айдасам, Ұайранлап талқанласам жердің алабын («Қырқ кыз»).

ДҮРКИРЕҮ ф. Топарласып, дүркин-дүркин болып қашыу. Бул хәдийселерден шоршып, маллар басы ауған жағына *дүркиреп* қашты (К.Султанов).

ДҮРЛЕҮ ф. 1. Көпшилик болып қустын, шымшықтың ушыуы. Биз болайык, сиз болайык, *Дүрлеп* ушқан қус болайык (Т.Қабулов). 2. Самалдың есиуі. Желмен десен, дүбелей бол *дүрлеген*, Шокпан десен жүреклерин жағып өт (И.Юсупов). 3. Бир нәрсени тарпа басыу, астына басыу. *Дүрлеп* келип жеп қояжақ адамдай, Өктемсип бир майдан көклеп қаласыз (Г.Дәулетова).

ДҮРМИН ат. Дүрмийин. Алыстағы нәрселерди жақын етип көрсететуғын оптикалық әсбап. *Дүрмийин* менен карау. Баба *дүрминши* баба еди, колына *дүрмин* алды, алды-кейнине серлеп қараса, сол алдында үш мезгиллик жолларда таласып кетип баратырған Мәспатша менен Айпарша қызды көреді («Мәспатша»).

ДҮРМЕ ҚЫЛЫШ ат. Иймек қылыш. Пәринен жулып береді, *Дүрме қылыш* береді («Хатамтай»).

ДҮРРЕ ат. (парсы. *Қайыс қамшы*). 1. XX әсир басларына дейин Түркстандағы ханлықларда дене жазасына хұким етилгенлерди жазалау ушын қолланылатуғын қамшының бир түрі. 1. Мал терисинен жиңишке етип тилип өрилген қамшы. Абайсызда баланы *дүрре* менен берип жиберди (ққ.х.е.). — «Тоғыз дүрре урылсын!», — депти хәким ойланбастан. (Т.Қайыпбергенов). 2. Шаршыдан, сүлгиден хәм т. б. есилген, отырыспада гұналы, жазалы болғанларды хәм де ойыннан утылғанларды дәлкеклеп уратуғын қамшыға мегзес өрилме. Балалар ойында жеңилгенлерди гезеклесип, *дүрре* менен урып атырғанда ғаррылар келип қалды (газетадан). 3. ауыс. Күш, қурал, байланыс мәнисинде. Егер және тәкирарласаңыз, *дүрре* менен писиртип отырмайман, дененізди пыт-шыт қылып дағыттыраман! (Т.Қайыпбергенов).

ДҮРРЕЛЕҮ ф. Дүрре менен урып жазалау, урыу, сабау. Оннанша *дүррелеп* мийрим қанғанша, Өлимши етейин естен танғанша (С.Хожаметов).

ДҮРРЕЛЕТІҮ дүррелеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ДҮРС-ДҮРС ел.с. 1. Аттың туяғының ямаса басқа бир нәрсенің сесті. Жипти енди мойнына илежак еди, бирден әлле қайдан *дүрс-дүрс* еткен сес шықты (А.Дәрменов). 2. Жүректің соғыуы. Және *дүрс-дүрс* еткен сап жүрек ушын, Саған садық болыу шәрт екен, хаял (А.Дауышбаев).

ДҮРСИЛДЕСИҮ дүрсилдеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ДҮРСИЛДЕТІҮ дүрсилдеу фейилинің өзгелик дәрежеси. Мәулен сары аяқларын *дүрсилдетип*, жөтеліп өзинен белги берип кирди (Т.Қайыпбергенов).

ДҮРСИЛДЕҮ ф. 1. Аяқларын ямаса туяқларын дүрс-дүрс етип басып жүриу. 2. Соғыу, урыу (жүрек хаққында). Бирак, жүрегим *дүрсилдеп* алып ушып жатты (ЖАймурзаев). Бир яр дийип гүрсинип, Жас жүреги *дүрсилдеп*, Иши жанып ах урып («Қырк кыз»).

ДҮРСИЛДИ ат. 1. Аяқ, туяқ хәм т.б. да нәрселер сесті. Жортқан ат *дүрсилдиси* тап ылашықтың астынан шыққандай жер солқылдатты (К.Султанов). 2. Жүректің қатты сокқандағы сесті. Жүрегим улы *дүрсилди* болып, ауылға шады-қуррам болып қайттым (Ө.Хожаниязов).

ДҮСИРЛЕНИҮ дүсирлеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ДҮСИРЛЕСИҮ дүсирлеу фейилинің шериклик дәрежеси. *Дүсирлесип* Наурыздың атлары, Далаларды жатқармайды арқайын (К.Рахманов).

ДҮСИРЛЕТІҮ дүсирлеу фейилинің өзгелик дәрежеси. Сол мәхәли *дүсирлетип* ябысын, семиз ауылатком сууытып түсин (И.Юсупов).

ДҮСИРЛЕҮ ф. Дүсирлеген сес шығарыу. Олсыз да бул галауатлы дүньяны, Хәулиртип, *дүсирлеп* кирип келдің сен (И.Юсупов).

ДҮСИРЛИ ат. Дүсирлеп еситилген сес. — Бул не дүсирли? — деп сәл едирейип, көуипсинген қарауыл орнынан турып барып, қапыны ашты (У.Пиржанов).

ДҮСТӨМЕН р. Бетин жерге қаратып, бүкленип жатқан түри. Насыратдийин бийдің қонаққа сойған соғымын да жеуге

шамасы келмей, отаудың төрінде *дүстөмен* жатқанынан өртенине зордан турды (Қ.Аралбаев).

ДҮТ I ат. Түтин қурым, ийис. Түтиннен, пуудан пайда болған қурым. Жалғыз ағаш жанса иши *дүт* болар, Ярсыз адам иштен күйип от болар (Т.Жумамуратов). **Дүт болыу** – күйип-жаныу, қайғыланыу, қапа болыу. Сап жүрегі өртенипті *дүт* болып, Тири қалдым ақыр түби қут болып (Т.Жумамуратов).

ДҮТ II дүт тоғай. кел. Қалың тоғай, пышық мурны батпайтуғын тоғай. Деген менен, *дүт* тоғайлар сүрилип, жаңадан жерлер ашылыуы менен жабайы аңлардың бас саны да азайып, қус салыу дәстүрі де умыт болып кеткен («ЕҚ» г.).

ДЫБЫРЛАУ ф. 1. Түсиниксиз хәм тез сөйлеу, шаққан сөйлеу. 2. Тынбай қыймылдау.

ДЫБЫРЛЫ а т. Түсиниксиз хәм тез айтылған сөзлер, тынышсыз халат. Журттың *дыбырлысы* басыла бергенде Ерполат: – «Достың жылатып айтады, душпан күлдирип айтады», – дегендей, биз саған доспыз (М.Дәрибаев).

ДЫБЫС қ. сес. Қыз ойланып азғана иркилип турды, хеш қандай *дыбыс* болмады (Е.Өтепбергенов).

ДЫҒЫР ат. Түте сабак. Мәтек деп те аталады. Тигиу машинасында яки қол менен кийим тигиу ушын арналған сабакқа айтылады.

ДЫҒЫРЫҚ ат. 1. Арбаның көшери кийгизилип арыска бекитилип қойған жалпақ тахтайша. 2. аұыс. Дәрьяның ямаса жолдың айланған, бурылған жери, бурылыс, айланыс. Дәрья қаланың тусына келгенде *дығырық* жасап бурылып кеткен (К.Султанов). Бул жолда көп екен өткел, *дығырық*, Оннан жүріп емес өттим жуғырып (Х.Дәулетназаров).

ДЫЗЫЛДАТЫУ ф. 1. Дызылдатып сес шығарыу.

ДЫЗЫЛДАУ ф. 1. Дызылдаған сес шығарыу (көбинесе шыбын-ширкейлер сести). Дәудей хәрре *дызылдап*, Сабалайды айнаны (А.Дәрменов). 2. аұыс. Ананы-мынаны айтып көп сөйлей бериу. Мәжилислерде дым жағымсыз *дызылдап*, Айтары тек сыйқы шыққан қызыл гәп (К.Рахманов).

ДЫЗЫЛДАУЫҚ ат. Пал хәррелериниң семьясына жататуғын шыбын-ширкей, жәнлик.

ДЫЗЫЛДЫ ат. Дызылдап еситилген сес, ызылды. «Сессиз режим» телефоның жарқ етер, Ақшамлары *дызылдысы* бақлауым (М.Оразбаева).

ДЫЙНАҚ кел. Тың, нық, пәтлі. Аяғы *дыйнақ* болсын, Адымы шыйрақ болсын (кк.х.фоль.).

ДЫЙЛАНЫҰ ф. фоль. Кунтыйып семириү. Әбди әбден *дыйланып*, өзіндегі шын тәбыйғый күштің барлығын сезеди хәм ауыл ақсақалларының пәтиясын алып, мәулетли күни гүресжайға барады (С.Әмирлан).

ДЫҚ ат. Умытылмайтуғын хәм кеширилмейтуғындай болып қалған сезим, ашығу, кек. Кәлпе бурынғы *дықты* умытсын ба, қолы келди (Ә.Шамуратов). Өлмесе мениң шайырлығым, Душпанларға қарсы шығын, Кеулимде барды *дығым*, Әлгенше ойымда мениң (Бердақ). ◇ **Дық сақлау** — өшпенли болыу, кек сақлау.

ДЫҚҚАТ ат. (араб. *анықлық, тынықлық, нәзиклик*). 1. Пи-кири, қыялы, ой-қыялы, яды. Бар *дыққаты* менен. Сәл сауа уақтым болса...ал сен болсаң гүжим алдындағы скамейкаға арқанды берип, көзлеринди сәл перделеп отырған халында мени *дыққат* пенен тыңлайсаң (Т.Қайыпбергенов). 2. Барлық нәзери, итибар, излениушең, пукта түрде. *Дыққат* пенен тыңлау. Айтып едің бәрін қабарып кеулин, Мунласпан. Тыңлайман *дыққат* қаратып (Б.Сарыбаев). ◇ **Дыққатқа сазауар (ылайық)** — Итибар бериуге арзыйтуғын, итибарды өзине тартатуғын. **Дыққатын тартыу** — 1. итибарды бир жерге топлау, жәмлеу, қаратыу. Көрилген илажлар, жемиси қайтып, Әлемнің дыққатын өзине тартып (Ақшолпан Аманияз). 2. Басқалардың *дыққатын* өзине тартыу. **Дыққат қылыу** — 1. Итибар бериу. 2. Зериктириу, жүрегін езиу. Оған дыққат аударма, өзи сондай (газетадан).

ДЫҚҚАТЛЫ кел. Дыққат қоятуғын, дыққат бөлетуғын, кеуил бөлетуғын. *Дыққатлы* оқыушы. Гәпинди еситсе дыққатлы, Оннан жақсы перзент қайда? (Ү.Бижанова).

ДЫҚҚАТСЫЗ кел. Итибар бермейтуғын, бийпәрәу, итибарсыз. — Мен муғаллиммен. Сени неге танымайман? Өзим бираз *дыққатсыз* адамман (Т.Қайыпбергенов).

ДЫҚҚАТСЫЗЛЫҚ ат. 1. Итибар бермеслик, итибарсыз-лық. 2. Иске немқурайдылық, бийпәрәуалық, үстиртин қарау.

ДЫҚҚАТ-ИТИБАР ат. Пүткил пикири, ой-қыялы, дыққат-итибарын тартыу. Сауғаның болмайды киши-үлкени, Деседи: «Баслысы *дыққат-итибар*!» (Б.Сарыбаев).

ДЫҚШЫЛ кел. Кекшил, гийнешил. *Дықшыл* адам.

ДЫҚШЫЛЛЫҚ ат. Кекшиллик, гийнешилиқ.

ДЫМ р. 1. Жүдә, оғада, күтә, аса. Барғым келер саған қайтып, *Дым* сағынып кеттим сени (Х.Дәулетназаров). Атаңнан қалса теберик, сақла оны *дым* берик (кк.х.н.м.). 2. Хеш, сирә. Нешше

түрлі ойлар ойлап, *дым* уйқысы келмеди (Б.Бекниязова). *Дым* еткиміз келмейди, Журттан артық хәрекет (К.Рахманов).

ДЫМАҚ ат. фоль. Жуткыншак.

ДЫМАР қ. Димар.

ДЫҢҒЫР ел.с. Металлдан исленген заттың бір нәрсеге тийгендегі сесті.

ДЫҢҒЫРЛАТЫҰ ф. 1. Металлдан исленген затты бір-бирине қақлығыстырып сес шығарыу, жыңғырлатыу, ғаңғырлатыу, *даңғырлатыу*. 2. аұыс. Саз әсбабын келистире алмай шертиу, *дыбырлатыу, дымбырлатыу*.

ДЫҢҒЫРЛЫ ат. 1. *Дыңғыр-дыңғыр* еткен металлдан исленген затлардың бір-бирине тийгендегі сес. 1. сөйл.т. Пәтиұасыз, мыж-мыж сөз, мәниссиз бір нәрсе хаққында келе беріу. *Дыңғырлыңды* тоқтат.

ДЫР ат. Қалың териден өрилген жууан хәм узын қамшы. Бай сени урғанда *дыр* қамшы менен, Жууырып бармақшы болып қалдым мен (И.Юсупов). *Дырды* қолға аларман, Қылт етпестей қылып, Керегеге таңарман («Алпамыс»).

ДЫРДАЙ кел. Үлкен, нәхән, узын. Гүмис жүен салған Торы атлы тобылғы саплы *дырдай* қамшыны былғап, қоқырайып тур (К.Султанов).

ДЮЖИНА ат. (фр. douzaine<лат. doudecim — он еки). Он еки дана (бір түрдегі затлар хаққында).

ДЮЙМ ат. (голл. duim — бас бармақ). Өтмиште Россияда хәм хәзир Англияда: 25,4 миллиметрге тең узынлық өлшеу бірлигі.

ДЮЙМЛЫҚ ат. Дюйм узынлығындағы, дюймға тең.

ДЮКЕР ат. (нем. duker<лат. ducere— өткеріу). Салма, канал сууларын олар жолындағы тосықлар (басқа канал, дәрья т.б) менен кесилискен жеринен өткеріу үшін жатқарылған труба формасындағы, белгили басымдағы суу өткеріуши қурылма, сооружение.

ДЮЙМОВКА ат. 1. Қалыңлығы бір дюймға 2,54 сантиметрге тең болған тактай. 2. Узынлығы бір *дюймға* тең болған темир шегелердің бір түрі.

ДЮНА(ЛАР) ат. (нем. Dune). Самал тәсиринде пайда болатуғын (топланатуғын) хәм үзликсиз көшпели құм төбелери.

ДЮРАЛЮМИНИЙ ат. (нем.<дәслең еритинди ислең шығарылған Дюрен қаласы аты+алюминий). Алюминийдің мыс, азғана марганец, магнит, темир менен еритиндиси.

Е

Е I ат. 1. Тил менен ийектин сәл төмен түсип, жақтың тар ашылыуы аркалы пайда болатуғын жиңишке дауыссыз сес, фонема, тилдің горизонталь (жазық) жағдайы бойынша тил алды, ериннің қатнасуы жағынан езиулік сес. Мәселен, Е сөздің барлық буындарында келе береді, ол түбірде де, қосымтада да қолданылады. **2.** Усы жиңишке дауыссыз сесті билдиретуғын қарақалпақ әліпбесінің бесінші хәриби хәм усының аты, атамасы.

Е II к. с. Тийкарығы мәнилі сөзден болған баянлауышты турақлы етип, оған өткен мәхәллик мәни бериу ушын ямаса баянлауыштың мазмұнын түрлендириу ушын жумсалатуғын көмекши сөз, атауыш, хал феиіл сөзлерден жасалған баянлауышларға да өткен мәхәллик мәни берип, олардың баянлауышлық хызметин күшейтип анықлайтуғын көмекши феиіллердің бири — е, буған бетлеу жалғаулары да жалғана береді. Мәселен, *еди, едик, екен, едим, емей, емес* хәм т. б. усы сыяқлылар атауыш хал феиіл сөзлердің кейнине қосылып, дизбеклесип келип, көмекши феиіллик ұазыйпаны атқарып келеді. Армияға соңғы ретте жигитлердің көбиси кеткен *еди* (Т.Қайыпбергенов). Аш болып та тур *едик*, жеп алайық (К.Султанов). Ески тарих ерте туған ел *едиң*, Қайтадан жаңарып күлдің, Қоңырат (И.Юсупов). Үлкенлиги табалдырықтай, гүмистей жарқыраған, гил ақ марқаны услаған *едик* (К.Султанов). Топар-топар малдан маған пайда жоқ, Перзент *екен* адамзаттың мийуеси («Мәспатша»). Ол заманларда түсти ким болса соған жорыға бермейди *екен* (қ.х.е.). Буның урғаны өзинің өш алатуғын адамы *емес*, басқа бир бала *екен* (Қ.Айымбетов). Я сабақ таярлаған *емес*, я жұмыс ислеген *емес* (Т.Қайыпбергенов). Жауын менен дауыл тынар *емес* (Н.Дәукараев). Бул ой *емей* не? (Ж.Аймурзаев). ...бул күнелтиу *емей* не?... (Ө.Хожаниязов).

ЕБЕЙ ат. Жанлы-жаныуарлардың бир түри. «Ийт *ебейден* қорқады, *Ебей* ийттен қорқады», Қалмақ үйген Саркопка, Торы тайын тартады («Қоблан»).

ЕБЕЛЕК ат. бот. Жапырақлары балдақсыз, гүллери майда (ақшыл ямаса қызғылт түсли) кәлемпир туқымлас, кумлы жерде өсетуғын көп жыллық өсимлик.

ЕБЕЛЕКЛЕҰ ф. Епелеклеу, жалбыраклау. Кемпир алдына бары-жоғын қойып *епелеклеп* атыр (Ә.Атажанов)

ЕБЕЛЕКТЕЙ кел. Ебелекке усаған, ебелек сыяқлы, ебелек тәризли, ебелек янлы. Булардың ишинде *ебелектей* гүллер де ушырасып, хәммени өзине тартады (газетадан).

ЕБЕТЕЙ ат. Уқып, қолай, еп, ыңғай, ийкем. — Мениң алма қыршыуға *ебетейимниң* келиспей атырганын масқаралап күлип атырсаң ғой (Р.Тагор).

ЕБЕТЕЙЛИ кел. Уқыплы, епли, ыңғайлы, қолайлы, ийкемли. Белгисиз жигиттиң сөзге шебер хәм *ебетейли* екени сезилип тур (Қ.Айымбетов).

ЕБИН: ебин табыу ф. Қолайын табыу, ыңғайын табыу, жолын билиу.

ЕБИНДЕЙ кел. Шамалы, аз ғана, азмаз, ебин-жорық, теғараң, сәл ғана. Оның *ебиндей* хәрекетине жердин бети мақпалдай түрленип атыр (А.Бекимбетов). *Ебиндей* балығы бар екен, ауын жағаға салыпты, деген менен адамның басы сыйып кеткендей жыртық еки аудың биреуинен ушырар еди... (Ә.Айжанов). ◇ **Ебин-жорық** — еплеп, барлы-жоклы, азмаз, азғана. ... *ебин-жорық* әйтеуір күн көрип отырмыз, — деди Жәмийла Сәлиймаға (К.Султанов).

ЕВРЕЙ ат. миллет атамасы. *Еврей* халқы, яхуудий, жөт (жөхит). Олар менен бирге бир *еврей* жигит те келди (Қ.Досанов).

ЕВРЕЙЛЕР ат. Еврей халықлары, яхуудийлер, жөтлер (жөхитлер). Арамызда бир қанша *еврейлер* де бар еди,.. («ЕК» г.). **Евро** — Европа материги атамасынан алынған. *Европа* аұқамы курамындағы Европа экономикалық хәм пул жәмийетшилиги ағзаларының 1999-жылы 1-январьдан баслап айланысқа шығарылған пул бирлиги. Сомның пулға салыстырғандағы курсы.

ЕВРОПАЛЫ ат. Европада жасаушы халық, туруушы адам. ... Мен жолда *европалы* жигит пенен жолдас болдым... («ЕК» г.).

ЕВРОПАЛЫҚ кел. Европаға тән, Европаға қатнасы бар. Бул жигит бизиң елден шыққан, *европалық* билими хәм тәрбиясы бар биринши адам (Қ.Айымбетов).

ЕГЕДЕ кел. Есейген, үлкейген, жасы барған, жасы толған. Олардың ишинде *егеде* болған адамлар менен хаяллар да бар еди (Ж.Аймурзаев). Басқалардан *егеде* болғанлықтан жасы кишилер «Мийирбек аға» деп хұрметледи (Қ.Айымбетов). Бурынғы ўақытта бир баланың *егеде* болған үлкен ағасы бар екен (Қ.Айымбетов).

ЕГЕ//ЕГЭ – бир нәрсеге ийелик, хожейинлик етиўши адам.

ЕГЕЛИ – ийели. Бул бир егели журт еди («Шәрьяр»).

ЕГЕЛИЎ ф. Қайралыў, өткирлениў, жаныў. ... пышақ та егелип қойылды («ЕК» ғ.).

ЕГЕР к.с. Шәрт мәнисин билдиретуғын сөз. Шықпаса *егер* бул Нәдирша қаладан, Оның елин мен қыламан тас-талқан («Қырқ қыз»). *Егер* маған Гүлайымды көрсетсең, Ат басындай алтынымды беремен («Қырқ қыз»). *Егер* мен көше ғойсам, мүмкин полсыз жайға дус келип қаламан ба, – деп ойлайман (Қ.Айымбетов). ◇ **Егер** – ер, ат ушын арналған буйым. *Егерин* әбден мықлады («Шәрьяр»).

ЕГЕР де қ. егер.

ЕГЕСИЎ егеў II феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЕГЕТТИРИЎ егеў II феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕГЕТИЎ егеў II феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕГЕЎ I ат. Металлдан исленген нәрселерди өткирлететуғын, жуқартатуғын, жинишкертетуғын хәр түрли қырлы, түрпили курал, әсбап. Алмасты жонарға болмаса *егеў*, Бахты ашылғай илахийда қызлардың (Өтеш). *Егеўдиң* қытырлысы куйқанды жуўлатып баратыр (Қ.Аралбаев).

ЕГЕЎ II ф. Егеў менен қайраў, жоныў, өткирлеў, тегислеў. Олар кеткеннен кейин өзи пышағын *егеп*, темир ислерди шеге менен ысып тазалай баслады (Б.Сейтаков). Бир жигит тырнағын *егеп* отырып, Иренжир өмирдин қысқалығынан (И.Юсупов).

ЕГЕЎЛЕНИЎ егеўлеў феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ЕГЕЎЛЕСИЎ егеўлеў феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЕГЕЎЛЕТИЎ егеўлеў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕГЕЎЛЕЎ ф. Өткирлеў, қайраў, жоныў. ... қолындағы пышағын *егеўлеп* отырған жигит сыртқа қарай шықты... («ЕК» ғ.).

ЕГИЗ ат. 1. Адам баласының ямаса жанлы-жаныуарлардың бирден артық бала тууыуы. Егиз тапқан қойлардай, Кишипейил бол тауық (Г.Есемуратов). Бир анадан туўсаң *егиз*, Бир-бирине болма тебиз (Өтеш). Менешжан, баққан малың семиз болсын, Бахытлы бол, толғанғаның *егиз* болсын (Әжинияз). 2. ауыс. Бир-биринен бөлип алыуға болмайтуғын, бир-бирине тығыз байланысly нәрсе. ... ақыл менен мийнет булар екеуи *егиз*... («ЕК» г.).

ЕГИЗ ТУҰҢЫ – бир баладан артық тууыу. Кутлы қонақ қонса үйине, Қойың *егиз тууар*, кутсыз қонақ қонса үйине, қойыңа қасқыр шабар (ққ.х.н.м.). ◇ **Егиз қозыдай** – жүдә татыу, айырылмас дос, қатар, күрдас. Мен сол күни түнде Мийирхан менен ушырасып, екеуимиз *егиз қозыдай* бир-биримизге тығылыстық (Ө.Хожаниязов).

ЕГИЗДЕЙ кел. Егизге усаған, егиз тәризli, егиз сыяқлы. ... бир-бирине күтә уксас, екеуи *егиздей* (Қ.Досанов).

ЕГИЗЕК ат. Бирге тууылған, егиз тууылған, тууысқан. Қара үйде еки бесик тербеліп, Иңгәлайды қыз хәм бала – *егизек* (И.Юсупов).

ЕГИЗЕҢ егиз, егизек, қосалақ.

ЕГИЗЛЕП: егизлеп тууыу ф. Адамның хәм де жанлы-жаныуарлардың егиз-егизден, еки-скиден, жеке-сийрек жағдайда бир уақыттың өзінде екеуден де көп тууыуы, төллеуи. ... бәхәр болыудан фермадағы қойлар *егизлеп* тууа баслады... («ЕК» г.).

ЕГИЗЛЕҰ ф. Жуплап тууыу, төллеу, балалау. Қойлар қозылап, *егизлеп* қоянлардай, Төрт жылда улың-қызың сегиз болсын (Әжинияз).

ЕГИЛИҰ егиу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЕГИЛ-ТЕГИЛ: егил-тегил болыу ф. Ениреу, ағыл-тегил болыу, қатты өксип жылау. Мениң бұрынғы дәртим аздай, әкемнің *егил-тегил* болып жылауы дәрт үстине дәрт жамап, жүрегимди парра-парра етип жаралады (Ө.Хожаниязов). *Егил-тегил* болып жылаған көз жасым менен барлық адамға қарайман (Ж.Аймурзаев).

ЕГИН ат. Қолдан егилген, дийқаншылық дақыллары. Шегирткеден қорыққан *егин* екпейди. Барымтадан қорыққан мал жыйнамайды (ққ.х.н.м.). *Егинлердиң* басы әсте ғана қыймылдап тәжим беріп турғандай (Қ.Айымбетов). Шәхәрине ақыр кәруан шегилер, Жерлерине түрли *егин* егилер (ққ.х.к.).

ЕГИН-ТЕГИН хэмме егинлер, барлық егилген егинлердин жыйынтығы, түрлери. *Егин-тегинди* жыйнаған соң базарға барып, ғәлле-пәлле сатыстыраман ба деп отырман (К.Султанов).

ЕГИНАҒАШ гүнде ағаш.

ЕГИНЛИК ат. Егин егилип қойылған жер, егинлер, көлемли жерлер. Мине, *егинликке* де араласты (Н.Дәукараев). ... Бизлер *егинликтің* арасы менен өтип кеттик... («ЕК» г.).

ЕГИНШИ ат. 1. Егин егиуши адам, егин егиуди кәсип етиуши, дийқан. Ел қырғынға ушырады, *егинши* дийқанлар әдепкіден де жаман азапта қалды (Қ.Ирманов). 2. ауыс. Егин жеуге қуштар мал, *егинши* мал. ... ғарры сыйырларды жыйнап аламан дегенше-ақ, сыйыр қусаған *егинши* қақбаслар «Дөңгелеккөл»дің қолтығындағы салыға түсти... («ЕК» г.).

ЕГИНШИЛ кел. 1. Егинди көп егетуғын, егинге кумар, егинди жақсы көретуғын, егинге қуштар. Бизлер дийқан емеспиз, тек *егиншимиз*. 2. Қай жерде егин болса, соны қуғалап жей беретуғын хайуанлар, жанлы-жаныуарлар, егин жеуге қуштар мал. Кемпирдің гәүмис қара сыйыры *егиншил* еди... (Б.Кербабаев).

ЕГИНШИЛИК ат. Егин егилген жер, егиннің егилип көгерип тұрған жери, егилген егин. Мен *егиншилик* бетке барайын, қосқа кашан шығады екен? — деп жұмысына кетти (Қ.Ирманов).

ЕГИС ат. 1. Егинди егетуғын уақыт, мәхәл, мапаз. Бәхәрдеги *егис* уақытында гүнде табыуды мойнына алған биреуи гүнде ағаш излеуге кетип, жазы менен көринбей кетипти (Қ.Айымбетов). Перзентим, басымды бөлеге шатпа. Тары *егистің* изи тақалған уақта («Мәспатша»). 2. Туқым салынып егилген жер, *егислик* жер, егинлер. Бир Алла қаратып дәрья дегишин, Алды мөхминлердің еккен *егисин* (Омар). Түрли *егислер* бар егилген, Оған нешше мийнет күшлер жегилген (Бердақ).

ЕГИС ЖЕР Егин егилетуғын жер, егин егиуге қолайлы жер, егислик жер. Әмиу бойы *егис жериң*, Жаумағай да маңдай терин (И.Юсупов).

ЕГИСИҰ егиу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕГИСЛИК ат. 1. Егин егилип қойылған жер. Көрмейсең бе, өткендегі түксиз тақырлықты жасыл дөнген *егисликлер* орын алған (А.Бекимбетов). Тилеген балаларды ертіп, олардың

колына өз кітаптарын ұслатып, *егісликтің* арасынан жүріп кетті (Қ.Айымбетов). **2.** Егін егіуге таярланып қойылған жер, орын. ... ұсы көрінген көлемнің хәммеси быйыл егісликке таярланып қойылған... («ЕК» г.).

ЕГИТИЛИҰ ф. Елжиреу, емирениу, еңиреу, кеули босасыу, кеули бузылыу, қамсығыу, жылап жиберіу, жылау. Нуржамал топты айырып келип, Айсәнемнің жоқлауына *егитилип* жылап тұр (Қ.Султанов). ...болар-болмас әйтеуір нәрсеге *егитиле* беретұғын жүрегі бос адамлардан емес еді (Ө.Хожаниязов).

ЕГИҰ ф. **1.** Себиу, сеуиу, отырғызыу, туқым салыу. Жер екті, мал жыйнады (Қ.Айымбетов). Жүуери *ектим* кендир менен аралас, Бир яр туттым орта бойлы қара қас (ққ.х.к.). Үш ай шабыс әйне егис ұағында, Кең салада тары *егип* жүр едим («Мәспатша»). **2.** аұыс. Жоқ етиу, туқымқұрт қылыу, бузыу, сындырыу. ... буны да сындырып биротала *ектим* десеш, — деп ғарры шыр-пыры шықты (Қ.Айымбетов).

ЕГИН ЕКПЕКШИ БОЛЫҰ Егін егіуге таяр болыу, егіу қыялында болыу, егежак. Өткен заманда үш адам мойын ортақ болып *егин екпекши болып* үәделескен екен, булардың биреуі пазна, биреуі гүнде, биреуі мала таппақшы болыпты (Қ.Айымбетов).

ЕГИҰЛИ кел. Себиули, сеуиули, шашыулы, тигиули, егип қойылған. Бул жерге жүуерилер әлле қашан *егиули* тұрған екен... (Қ.Айымбетов).

ЕГИҰШИ ат. Егін менен шуғылланыушы адам, дийқан. Олар патша ғазнасынан алған пулдың жарым-жартысын пахта *егиуши* дийқанларға берді (Қ.Ирманов).

ЕГЛЕНДИРИҰ еглениу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕГЛЕНИҰ ф. Иркилиу, гидириу, тоқтау. ... келип қалар деп жолына қарауыллап едим, не де болса *егленди* (Ө.Хожаниязов). Не болып қалды, неге бунша *егленди* екен (Қ.Аралбаев). Таң атып сәскеге жетті, *Егленди* ярым келмеді (ққ.х.к.).

ЕДЕН I ат. **1.** Өжирениң, бөлмениң, қара үйдің адам отырыуға, жатыуға қолайластырылған ишки майданшасы. — Бармасаң, бармай-ақ ғой, — деди *еденге* таман отырған жаңағы аққуба жигит (Н.Дәуқараев). Бир ұакта Абыл *еденде* жатқан айбалтаны ала сала маған умтылды (А.Бекимбетов). **2.** Өжи-

реге төселип қағылған тахтай. Бурынғы төселген гербишти сөтип алып, оның орнына тахтадан *еден* салды,.. («ЕК» г.). Апам шалқая берип бүккесине түсіп, тахтай *еденге* басын урды (К.Смамутов).

ЕДЕН II к ел. Хақ кеуіл, хақ көкирек, кишипейил. Дурыс, ол күтә катал адам, бирақ хадал адам! Өзи де *еден*, үлкенликтин нышаны жоқ сирә (Ө.Хожаниязов).

ЕДИГЕ дәулет, кут, бахыт.

ЕДИЛ ат. Волга дәрьясының базыбир түрк тиллес халықлар тилиндеги атамасы. *Едилден* суу ишпек деген, Түркстаннан кешпек деген (И.Юсупов). *Едил* дәрьясы, Аштархан теңизи арқалы рус келип Хорезмди алады,... (Н.Дәукараев).

ЕДИЛ дәрьяның аты, орысша – Волга.

ЕДИРЕЙИСИҰ едирейиу фейилинин шериклик дәрежеси.

ЕДИРЕЙИҰ ф. Аларыу, бадырайыу, адырайыу, тикирейиу, тиклениу. Ауа, сен қай баласаң, – деп *едирейиу* қарады (Г.Изимбетов). Бай селк ете қалды, хаялы *едирейиу* қарады (Ш.Сейитов).

ЕДИРЕЙТИҰ едирейиу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕДИРЕН қ. елен.

ЕДИРЕНЛЕҰ қ. еленлеу.

ЕЖЕ аулақ, онаша, жырақ.

ЕЖЕЛ әуел, әзел, қәдим.

ЕЖЕЛЕТ ежелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕЖЕЛЕТТИР ежелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕЖЕЛЕТТИРИҰ ежелеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕЖЕЛЕҰ ф. 1. Сөзди таллап, хәрипке, бууынға бөлип оқыу. Үш-төрт айдан бери бир кітапты *ежелеймиз* де жүремиз (К.Султанов). 2. Тәкирарлау, қайталау, мыжыу, езиу. – Сөй-тип жүрген жоқ па? – деп Сайып тағы *ежелеп* сорады (Т.Қайыпбергенов). Мүширип Қосыбайдың бул *ежелеген* төрелигин жактырмай, қарсы дау айтты (К.Султанов). ◇ **Ежесинен шығыу** – хәриплеп, бууынлап оқыудан шығыу, тамамлау, тауысыу, питиу. «Әптүйектин» *ежесинен* шығып, сүресине түсе алмай, Тилегеннің жүйкеси қурыды (Қ.Айымбетов). **Ежесине түсиу** – бууынлап, хәриплеп оқыуға түсиу. Ол бергенин бес-алты күннің ишінде ядлап алып, арадан жети-сегіз күн өткен соң оның *ежесине* түсти (А.Бегимов).

ЕЖЕСИҰ ф. Тиресиұ, өжетлесиұ, қарсыласыұ, тартысыұ. Қосыбай *ежескеннен* нәтийже шықпайтуғынын сезсе де, гәптин ушын басқа жакқа бурды (К.Султанов). Қасарысқан жерден қан алған, *Ежескен* жерден жан алған (Бердақ).

ЕЖИКЛЕҰ к. ежелеұ.

ЕЖИРЕЙИҰ к. едирейиұ.

ЕЗ нәмәрт, ынжық, ийи бос.

ЕЗБЕ кел. Көп сөйлейтуғын, быжық, мылжын, мыж-мыж. Көп сөйлейтуғынн *езбе* болар, Көп қыдырған гезбе болар (ққ.х.н.м.).

ЕЗБЕН торақтан езип исленген шире аралас суұ.

ЕЗБЕЛЕҰ кел. 1. Быжықлаұ, мылжынлаұ, мыж-мыжлаұ. Ол *езбелеұ* болған менен бизлер менен татыұ еди,.. («ЕҚ» г.). 2. аұыс. Анығына жетиұ, тақыйықлаұ.

ЕЗБЕЛИК ат. Мылжынлық, быжықлық, мыж-мыжлық. ... бундай *езбеликти* кайдан үйренип жүрсен, — деди Жәмийла Сәлиймаға (К.Султанов).

ЕЗГИЛЕҰ ф. Мыжғылаұ, жумбаршақлаұ, езиұ, уұкалаұ, бууыұ, қысыұ. Мойнын *езгилеп*, алқымын бууып туншықтырды (Ш.Сейтов).

ЕЗДИРИҰ езиұ феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕЗИЛГИШ кел. Майдаланғыш, унталғыш, жумсақ. Бул көлем суұға жаксы қаныпты, кесеклери де *езилгиш*, пахтаны егиўге кирисиұ керек,... («ЕҚ» г.).

ЕЗИЛИҰ ф. 1. Майдаланыұ, унталаныұ, қыйқымланыұ, шылпәрше болыұ, унтақланыұ, бөлеклениұ. Палұанның сүйеклерине шекем *езилип* кетеди (ққ.х.е.). ... ол да мылжа-мылжа болып *езилип* атыр (Ж.Аймурзаев). Шоқпарлар тийип геллеге, *Езилди* майдан ишинде («Ер Зийұар»). 2. Биреўдин қол астында болыұ, қараслы болыұ, зорлық көриұ, жәбирлениұ, аұыр азапта жасаұ. *Езилди* халық жән-жактан, Көп қыйынлық болған екен (Бердақ). Даналардың данасы, Жер жүзинде езилгенлердин панасы (Ә.Шамуратов). Халық ушын бир жакты күн болмады, Ел *езилип* аш-жалаңаш зарлады (М.Дәрибаев). ◇ **Тул бойы езилиұ** — женшилиұ, аұыр тартыұ, мажырасы шығыұ, унтағы шығыұ. Зилдей адам көкирек аұызына минип отырған соң оңсын ба, *тула бойы езилип* қалыпты (Ө.Хожаниязов). **Жүрек езилиұ** — қапашылық көриұ,

кыйыншылык көриү, азап көриү. От ишинде өртенгендей намысы, Қорланғандай жас *жүреги езилип* (И.Юсупов). **Бауыр езилиү** — кыйналыу, азапланыу, капаланыу. Ата дедін, пүткіл кеулим бузылды, Көбап болды, жанды *бауырым езилди* («Мәспатша»).

ЕЗИЛИҰШИ ат. Жәбирлениуши, қыйналыушы, азапланыушы. *Езиушини* бир күн езилиуши жєнер, Сауаш болып бир күн жақтылык болса (Қ.Ирманов).

ЕЗИҰ I ат. Ауыздың, ериннің еки шети, астыңғы ерин менен үстинги ериннің тутасқан жери, мыйығы. Еки көзин алартып ашып, еки *езиуинен* сол уақытта көбиги бурқырап кетти (Ө.Айжанов). Қарт буұрадай сақылдап, *Езиуден* көбик шашады («Қырк қыз»). ◇ **Езиу тартыу** — әсте күлиу, жымыйу, күлимсиреу. Көзинше мақтап жибергенине кеули толмаса да, Сержан мыржыйып *езиу тартты* (Т.Қайыпбергенов).

ЕЗИҰ II ф. 1. Қыйнау, азаплау, жәбирлеу. Сорлы ол *езип* халықты, Салды хәм нобай салықты (Бердақ). 2. Бууындырыу, туншықтырыу, қысыу, мыжыу. Малға сатып алған нәуше қызларды, Туншықтырып *езген* сәруи назларды (С.Нурымбетов). 3. Майдалау, усаклау, кыйкымлау, унталау, бөлеклеу. Ортадағы тамның пәтигине беккемленген бақанның кең шуқырында гүнжини *езип*, майын шығарып тур (Б.Бекниязова). 4. Қатты нәрсени суйық нәрсеге айландырыу, мыжыу, сығыу, мыжғылау. Дәуеке бир күни көкнарын *езип*, чай ишип йошланып, отқа тапланып, қызара бөртип, пайнекке қашып отырғанда бир ой сап ете қалды (Қ.Айымбетов). 5. ауыс. Сөйлей бериу, бир айтқанын қайта-қайта айта бериу, көпириу. Қайта-қайта бир сорағанын *езип*, ис буйырған адамның өзін шаршатады (Т.Қайыпбергенов). **Тумсық езиу** — урыу, уқалау. Қара мушлар *тумсық езип*, Бул күниннен өзін безип (Ж.Аймурзаев). **Жүрек езиу** — жәбирлениу. Жаслай *жүрегимди езген* жокшылык көп уақыт маған жолдас болды (Ж.Аймурзаев). **Бауыр езиу** — азапланыу. Мен жок едим, қыянат *бауырыңды езгенде* (Т.Сейтжанов). **Мойынын езиу** — алқымын қысыу, мыжыу. *Ездим мойынын* ийзелеп, Тыктым кумға басларын (Т.Әбдираман).

ЕЗИҰЛИК I а т. Ауыздың еки қапталы, суулық салатуғын жери. Табаны таска такылдап, *Езиулиги* сылтылдап, Қуйысқаны шырпылдап («Мәспатша»).

ЕЗИҰЛИК II кел. грамм. Гейбир сеслердің жасалатуғын орны. Мысалы, *езиұлик* дауысlyлар а, ә, е, ы, и.

ЕЗИҰШИ ат. Езилиұшилердің үстинен хәкимшилик етиұши, қыйнаұшы, азаплаұшы. «Сениң максетин езиұшилерди өз бойыңнан куртыұ болса, бир жерден емес, тум-тустан... (Қ.Ирманов).

ЕЗИҰШИЛИК ат. Азаплаұшылық, қыйнаұшылық, үстемлик етиұшилик. ... ханның салтанатын мақтаұ орнына ханлық тәртиптин қаттылығын, турпайы *езиұшилигин* әшкаралап, өдилсизлигин айтады (Қ.Айымбетов).

ЕКЕС еки если адам, акылый нуксаны бар адам. Баласы *екеслилеу* еди (Г.Есемуратова).

ЕКЕҰ сан. Санлықтын жыйнақлаұ түри. Алда *екеу*, артта *екеу*, төртеуи де сары ала тағынған полицейскийлерден онға тағыұлы кийимлерине көзин қамасады (Н.Бөрекешов). Булар *екеуи* сүйиншиге жыйналған қой-ешкини айдап базарға келди,... (Қ.Айымбетов). Бир күни анасы кабакка сүт куйып еки қасық салып, «*екеуиң* ише ғойың», — депти (Қ.Айымбетов). **Екеу ара а)** еки адамға тән, еки адамға ортак. Қолға суу куйылды, *екеу ара*, үшеу ара бадиялар менен палаулар келди (Қ.Айымбетов). **б)** екеуиниң арасында ғана, өз ара. Чай-пай ишип болған сан, тамақ жеп, *екеу ара* әңгимелесип хәзиллестик (Ө.Хожаниязов). **Екеу болыу — а)** қос көриниу, булдырау. Бир сүүрет *екеу болып* көрине баслады,... («ЕК» г.). **б)** бас қосыу, шаңарақ қуруу, үйлениу. Бас *екеу болмай*, мал екеу болмайды (ққ.х.н.м.).

ЕКЕҰЛЕҰ ф. Еки адам болып ислеу. Бизлер *екеулеп* атызға суу аштық (Ө.Айжанов). — Хе, сизлер *екеулеп* сабайжақсыз ба!? (Т.Қайыпбергенов). Кулбай да қатты күш жумсап, молланы *екеулеп* жықтық (Ж.Аймурзаев).

ЕКИ сан. Бир менен үштин арасындағы санақ сан. *Еки* қолына еки шелекти көтерип қылтылдап киятыр (Т.Қайыпбергенов). Сәуле кеткели Ержанның *еки* көзи жолда болды (С.Хожаниязов). Елмураттың еки ғана улы болған (Ж.Аймурзаев). *Еки* бой, *еки* жаға — *еки* қапталы, тәрәпи. Әмиүдәрьяның *еки* жағасы қалың тоғайлық (Б.Бекниязова). Көкөзектин *еки* бойы қайырды, Залым байлар Көкөзектен айырды (Өтеш). ◇ **Еки әтирап** — дөгерек, айлана. *Еки*

әтираптағы жупар ийисли көк өсимликлерди бирим-бирим көзинен өткереди (Ж.Аймурзаев). **Еки ернек** – тәрәп, жаға, қаптал. Каналдың *еки ернегине* асылып, тағы өрге карай жүзеди (Ж.Аймурзаев). **Еки хәдийсе** – уакыя, жағдай. Китап, журналлар жөнинде Айсәнемнің *еки хәдийсе* ядында бар (Ж.Аймурзаев). **Еки дүнья** – а) еки дәуир. Айсәнемге бул жерде атасының *еки дүньяны* салыстырып, шын жүрегинен сөйлегени унаған еди (Ж.Аймурзаев). б) ауыс. О дүнья, бу дүнья. ...жолбарыстың жүрегин бир тислесем, *еки дүньяда* әрманым жоқ («Мәспатша»). **Еки жүзли** – а) биреуге былай, биреуге олай сөйләуши адам, өтирикши. Еки ортада мен *еки жүзли* болып, бахтыма нағыз кара тигилди, – деп Уғыл кемпир қорлығы келип жыламсырады (А.Бекимбетов). б) еки жағында да жүзи бар пышақ. *Еки жүзли* қанжар екен қайралған (Ш.Артық). Еки ауыз азғана гәп, кишкене сөйлесик, азырақ пикир. Дайысының жалғызынан еки ауыз сөзин аясын ба? (Ө.Айжанов). **Еки айры** – аша. Ана таудың күн шығар етегинде қуанның жилигин қақ жарып шыққан бир түп ушы *еки айыр* жалғыз жыңғыл бар (қ.х.е.). **Еки жүзлилиқ** – еки жүзли болыу. Кернский басқарған Уақытша хукиметтиң *еки жүзлилигинен* дийқанлар биротала безди хәм оның хукимет ағзаларын тутқынға алды. **Еки ортада** – арада, аралықта. Жеңил минезлилигинен пайдаланып, *еки ортада* оның әуересин шығарды (Ж.Аймурзаев). **Еки пайда** – еки есе түсирим. ...мениң пәмимше, бий усы даудан *еки пайда* көрип атыр (К.Султанов). **Еки ушлы** – гүмилжи, гүманлы, белгисиз. – Эй қәйдем,... – деп Қосыбай ишинен баласын жақсы көрип турса да, хаялының алдында сыр бергиси келмей, *еки ушлы* жууап қайтарды (К.Султанов).

ЕКИҚАБАТ кел. 1. Жүкли, аяғы аұыр, хәмиледар. – Жок, аға, *екиқабат* болғанына қарамастан өзимнен кем ислеген жоқ... (Н. Дәуқараев). Көп кешикпей келиншектің *екиқабат* екени билинди (Ө.Айжанов). 2. Бөлме, өжире. Оның тек ғана *екиқабат* жайы бар,.. («ЕК». г.)

ЕКИҚАБАТЛЫ кел. Еки бөлмели, өжирели. Асан *екиқабатлы* үйге орналасты,.. («ЕК» г.)

ЕКИҚАБАТЛЫЛЫҚ ат. Жүклилик, аяғы аұырлық. Бул оған қыс айында пайда болған «*екиқабатлылық*» еди (Ө.Айжанов).

ЕКИЛИК а т. Екинің орнына жүретуғын өлшеу бирлиги.

ЕКИЛЕНШИ қ. екинши.

ЕКИНШИ сан. 1. Қатарлық санлық. Ал, таныс емес жигит, асхананың *екинши* есигинен әлле қашан шығып кеткен екен (Қ.Айымбетов). Буны көріп кемпир бул ауылға қайтарсын келермен деп, *екинши* ауылға өтип кетеди (Қ.Айымбетов). Усы жолдың аяғы *екинши* бригадаға барады (С.Хожаниязов). 2. Тәреп, жақ, бағдар. Екинши бир жерине баскаша таза пикир жазды (Ө.Айжанов). Аршаның үстине боғжама, қаршын, қаршынның үстине түрли көрпе-төсек, *екинши* жақтағы жүк сандықтың үстине көрпе, мақпал дастықлар менен толған (Ө.Хожаниязов). 3. Буннан былай, ендигиден былай. ...бундай нәрселерди *екинши* кайталама? — деп ескертип қойды ол киси (Қ.Айымбетов).

ЕКИНШИДЕН м.с. Нәубетлесиў, гезеклесиў, тәртиплеў, ретлесиў, санлық сөзлердің топлау саны. — Бул да дурыс аға, — дедим, бириншиден, әкемнің кеўлин жықпайман, *екиншиден*, бул шын мәнісинде дурыс еди (Ө.Хожаниязов). Бул бир, *екиншиден*, бул арза әпиұайы заттың я малдың жоғалғанына жазылған арза емес ғой (А.Бекимбетов). *Екиншиден*, өзи де жат адам емес (Ж.Аймурзаев).

ЕКИ ШАЙЫМ үлкен еки қасық аұқат.

ЕКИСИМЛИ еки если, жилли сүрей.

ЕККИ қ. еки.

ЕККИЗИҰ қ. ектириў.

ЕКПЕ ат. Қолдан егилген, қолдан отырғызылған ағаш хәм егинлер. ...бул ағашлардың бәри де *екпе* (Қ.Айымбетов).

ЕКПЕ АҒАШ ақ тал хәм қара тал, яғный қолдан егилген тереклер.

ЕКПИН қ. епкин.

ЕКПИНЛИ қ. епкинли.

ЕКСИМ ат. Бир нәрсениң тәсири, хәрекеті, епкини. Кемпирдің сөйлеген сөзи бир нәрсениң *ексими* бардай көринеди, .. («ЕК» г.).

ЕКСИМДЕЙ кел. Ексимге усаған, ексим янлы, ексим тәризли, ексимге қусаған, ексим сыяклы. Сол думанның *ексиминдей* танның өлпең самалы есип тур (К.Султанов).

ЕКТИРИҰ ф. Септиргизиў, ектиргизиў, отыртқызыў. Жерин суўғартады, сүрдиреди, егинин *ектиреді*, писсе ордырады,

жыйнатады (Қ.Ирманов). ...дийқанларды зорлық пенен өзі ушын ұзыны 8 шақырым, ени 4 шақырым жерге ғәлле *ектирип* турған (Қ.Ирманов).

ЕКШЕЛЕУ ф. 1. Бир нәрсени қайта-қайта ийзелеу, қозғау, желпиу. Келиншек кепшиктегі салының шигинин *екшелеп* айырды,... ,... («ЕК» г.). 2. аұыс. Бөлип-бөлип күліу, нәшесин келтирип кенкилдеу. Көп уақытқа шекем ол күлкисин *екшелеп*, тынбай дауам етип отырды (Қ.Айымбетов).

ЕКШЕМБИ а т. Хәптениң жетинши күни. ... *екшемби* күни азаннан апам екеуимиз тандыр қурыу ушын атыздың қапталынан топан ылай ислей басладық,... (М.Чимбергенов). Қанлы *екшемби* — 1905-жылы 22-январь күни, қан төгискен урыс күни, қанлы урыс *екшемби* күнге тууры келгенликтен тарийхта усы ат пенен аталады.

ЕКШЕУ ф. 1. Айырыу, ириклеу, желпиу, үйириу. Қырға барсаң қызыл тары *екшедиң*, Көлге кетип шөбиресин шөпшедин (Омар). 2. Ийзеу, шайқау. Бий басын *екшеп*, дәпинип шулғып сөйледі,... (К.Султанов). 3. Қайталау, езиу, мыжыу, езбелеу. Токсан жолдың торабына тирелип дағдырған кисидей иштегі пикирин *екшеп*, өлшеп нәзерин көтерди (К.Султанов).

ЕЛ ат. 1. Халық, журт, елат, аұыл. Жырағырақта *ел* барды, Жакын жерде көл барды, Деп бала кетип барады («Қоблан»). Ай соқтырып алтыннан, Қапталына қыстырды, *Ели*-халқын жыйдырды, Топарлап мал сойдырды («Мәспатша»). Бирлик пенен *ел* болады, Көп түкирсе көл болады (А.Дабылов). 2. Ұатан, мәмлекет, тууған *ел*. Қарақалпақтың *елинде*, Кең салалы жеринде (А.Дабылов). Тағы да түркмен *елине* барып қырғын қылайын деп еді, араға ақша, алтын түсип, ашыуды басты (Қ.Ирманов). Сен бир қызсан барлық мақсет-мурадың, Бағышланған тууған *елин* безеуге (Ш.Мәмбетмуратов). ♦ **Ел ғамы** — елдің мәпи, ел ушын. Олар *ел ғамы* ушын кеткен ерлерге қапа емес (Т.Қайыпбергенов). **Ел дөретиу** — пайда етиу, келтирип шығарыу, жүзеге шығарыу. Мен кашан өз күшим, жигерим, мийнетим менен *ел дөретсем*, әне соған мақтанаман (А.Бекимбетов). **Ел дәулети** — ырысы, жемиси. Еккен пахтаң *ел дәулети* (И.Юсупов). **Ел дәстүри** — үрп-әдети, ырымы. *Ел дәстүрин* етип, баланың елге аман кууысканына бирнеме ретлеудің ғамын жесек кәйтеди? — деди (Ө.Хожаниязов). **Ел**

арасы – иши, ауыл иши, ортасы. *Ел арасы* дуу-дуу әңгиме (А.Әлиев). **Ел ағасы** – басшысы, меңгеріушиси, басқарыушысы, көтқудасы. ... *ел ағасын* шақырып аспазшысы сүт бурыш берсин (кк.х.е.). **Ел-журтқа** – халыққа, ауылға, журтқа, журтшылыққа. Әке-шешенің ақылын алып айтқанына жүрмесен жүз қара болып, *елге-журтқа* шерменде боласаң (А.Бекимбетов). **Ел бийлеу** – басқарыу, меңгеріу, басшылық етіу. ...ол уақытта *ел бийлеуі* байлардың өз құлқыны ушын еди,... (Қ.Айымбетов). **Ел-елат** – белгили бир жерде, аймақта жасаушы халық, ауыл, журт. Гүлпаршын *ел-елатына*, қатар-қурбыларына хош алла яр айтып, зар-зар жылап, бир нәрсе айтып баратыр: («Алпамыс»).

ЕЛАТ ат. Ауыл, халық, журт, аймақ. Ұарып-талып биразы, *Елатына* қайтады («Қырқ кыз»). Семиз маллар сойдырып, Қууандырып *елатын*, Аш-арығын тойдырып, Ел қууантып пәтия алады («Мәспатша»). ...оннан соң *елатқа*, бара-бара пүтин халыққа таралып кетеди, патшаға еситиледи (кк.х.е.).

ЕЛАТЛЫ кел. Бир топар ауыл, ел, халық, журт. Қуу даланың бундай көриниси – кең *елатлы* ауылының қууанышы (Ж.Аймурзаев). ...душпанның бекинисиіп отырған *елатлы* пунктиниң ойлы-шуқырлы жери менен таныстық (Ө.Хожаниязов).

ЕЛАТЛЫҚ ат. Ауыллық, халықтың көп жыйналған жери, орны, журтшылық. ...балықта ислеітуғын балық өндириси болған, көп *елатлық* жер болған (Қ.Айымбетов). Усы елди паналап келе қойып еди, – деди Әжинияз ашынып, қабағын түнертип, – Хийуаға услап бергенимиз *елатлыққа* миясар емес (К.Султанов).

ЕЛЕНБЕГЕН сыналмаған. Елде *еленбеген* қызының кеше-күндиз бахтын тиледи (Ө.Атажанов).

ЕЛБИРЕК кел. Ушқалаклық, жеңіл, дәлбирек. Генжебайдың *елбирек* адам екенлиги бурыннан-ак хәммеге белгили еди,... («ЕК» г.).

ЕЛБИРЕК ақкөкирек, сумлықсыз адам.

ЕЛБИРЕНИУ елбиреу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЕЛБИРЕСИУ елбиреу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕЛБИРЕТИУ елбиреу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕЛБИРЕУ ф. Дәлбиреу, жалбырау, жортыу, жорғалау, құлпәрені шығыу, ушып-қоныу. Жәмийла болса келгенлерге

елбиреп жортып хызмет етип жүр,... (К.Султанов). ... кемпир бизлердің алдымыздан *елбиреп*, жуғырып шықты (ққ.х.е.).

ЕЛГЕЗЕР ат. 1. Ун елеу ушын майда көзлі тордан исленген дөңгелек қаснақлы асхана, қазан-табақ үскенеси, елек, елеуиш. Турдыгүл қусаған тынымсыз хаяллар ауыз қабағын,... оқлауы менен *елгезерин* ядка түсирди (Ж.Аймурзаев). 2. Қыдырымпаз, елди гезиуши, аралаушы, қыдырыушы. Залымлардың бир қылығы *елгезер*, Оннан бетер халықты етер телбезер (Күнхожа).

ЕЛГЕЗЕРДЕЙ кел. Елгезерге усаған, елгезерге мегзес, елгезер тәризли, елгезерге қусаған, елгезер янлы. Жаббақларға кемпир: — *Елгезердей* қаңғырасыз да жүресиз, — деп бақырысын дауам етти (Б.Кербабаев). ◇ **Елгезердей ел гезиу** — қаңғырыу, тентиреу, елди шолуу, ел қыдырыу, елди гезип жүриу. *Елгезердей елди гезип* жүрсе де, Асқар таудай көрер еди өз елин (К.Султанов).

ЕЛЕ I р. Усы уақытқа дейин, хәзирге шекем. Тилеген еки көзи алаңлап, тулымшағы салбырап *еле* түргелип тур еди (Қ.Айымбетов). Қызың *еле* камалына келген жоқ, Ол ислер болмайды сизге ылайық («Мәспатша»). Мине, еле жайлар шала, Суу да акпас трубалардан (И.Юсупов). **Еле де анық қутыла алмау** — хақыйкат, анық қутылмау, ырасына шықпау, қутылыспау. *Еле де анық қутыла алған* жоқ (А.Бегимов). **Еле де көп** — бар, мол, баршылық, молшылық. Оның есине келмеген *еле де көп* нәрселери бар еди (Ө.Айжанов).

ЕЛЕ II қ. елеу.

ЕЛЕБЕРИН р. Және де, еле де, тағы да, алдағы уақытта. *Елеберин* тойлар алға басады, Жәбдилесип тойыңа кел, Пиримбет (Ж.Аймурзаев). Сол айтқандай, сиз асыға бермениз, *елеберин* бәри де болар,... (Қ.Ирманов).

ЕБЕСЕ//ЕМЕСЕ ямаса, болмаса.

ЕЛЕК ат. 1. Хәр түрли нәрселерди елеитуғын тордан исленген нәрсе, елгезер, елеуиш. *Електің* майда көзлі тесиклеринен түскен суперфосфатты өз алдына бөлек қойды (Қ.Досанов). Бүлк-бүлк етип бүлкілдеп тур, ун заводтың *елеги* (Ж.Аймурзаев). 2. ауыс. Сыннан өткеріу, көзден өткеріу, сайлау, ириклеу. Көп жыллар илгери болған уақыяларды ой *елегинен* өткізе баслады (Қ.Айымбетов). Қатарынды сынап *елекке* елеп, Хақыйқый ис шынын көрсет палуан қыз

(Ж.Аймурзаев). ◇ **Аспан елеги** — ауыс. Күннің себелеп жауа баслауы, жауынның, буршақтың себелеуі, күннің куйыуы. Соңынан *аспан елеги* шашыратып себелей баслаған буршак бетиме сабалап кем-кем үдей баслады (К.Смамутов).

ЕЛЕКЛЕҮ ф. 1. Бир нәрсени електен елеп өткериу, елеу, ириклеу. ... кемпир түйілген гүришти *елеклеп* кепегинен айырды... (кқ.х.е.). 2. Көзден өткериу, сыннан өткериу. Ертектилердің шәкиртлери өз устазларының *елеклеуинен* өтиуге талпынды (Н.Дәукараев).

ЕЛЕНИҮ ф. 1. Електен өткериу, ириклеу, елеу. Ун екінші мәртебе *еленди*, — деди хаял кемпирге (Қ.Айымбетов). 2. ауыс. Ойдан өтиу, көзден өтиу, сыннан өтиу. ...биздегі көпшилик шығармалар *елениуи* керек екенлиги турған гәп,... («ЕК» г.).

ЕЛЕНИҮ жалынуы, жалбырануы.

ЕЛЕНЕР жалынар.

ЕЛЕҢ: елең етиу ф. Бир нәрседен сезиклениу, сезик табыу, шоршынуы, селтен етиу. ...биреу сылт етпестен *елең* етип шыға келди,... (Т.Қайыпбергенев). ...Қосыбай ат дүрсилдисине *елең* етип есикке қарады (К.Султанов). Қылаңдаған жас жигитлер қызыл шүберек көрсе *елең* етип, көз таслап киятыр (К.Султанов). ◇ **Елең-қулаң** — билинер-билинбес болып көриниу, сезиле баслау, билине баслау, сезилиу. Урыс питкен уақларында таң *елең-қулаң* болып атып киятырған еди (А.Бегимов).

ЕЛЕҢЛЕНИҮ еленлеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЕЛЕҢЛЕСИҮ еленлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕЛЕҢЛЕТИҮ еленлеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕЛЕҢЛЕҮ ф. Алақлау, сезиклениу, елериу, кәуиплениу, кәуөтерлениу. Хәмме отырғанлар *елеңлеп*, ким шаңараққа, ким есикке үрейленип қарады (К.Султанов). ...бай бийге көз астынан карасып, *елеңлей* калды (К.Султанов).

ЕЛЕҢ-СЕЛЕҢ — қараңдаған нәрсе. Айдай қыз *елең-селең* менен иси болмады (Г.Есемуратова).

ЕЛЕРЕҢЛЕҮ қ. елериу.

ЕЛЕРИСИҮ елериу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕЛЕРИТИҮ елериу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕЛЕРИҮ ф. Хәулириу, көтерилиу, хәулигиу, тиклениу, тикиренлеу. Қараңғы кеш қайғы менен түнерген, Түршигип

хәм мениң кеулим *елерген*, Мениң күним қараңғылық хәм де түн, Ай, жулдыз да нур сәулесин бермеген (Күнхожа).

ЕЛЕС ат. 1. Булдыр, елес, сәуле, сағым, билинер-билинбес, көринер-көринбес, болар-болмас, емески. Таудан түсип қиятырғанда көзине уақтан бир *елес* көринди («Алпамыс»). 2. Қыял, әрман. Өткендеги бир умытылған *елеслер* қайта «тирилип» көз алдымнан өте берди,... (К.Смамутов). ◇ **Өмир елес** — тиришиликтің айнасы, сәулеси. Төсекке киргеннен кейин өткен *өмирдің елеси* көп уақытқа шекем көз алдымнан кетпеди (Ж.Аймурзаев). **Елес-елес** — а) алыстан бир нәрсенің булдырланып көриниуі, емески көриниуі. *Елес-елес* алдында, Бабаны көзи шалады («Мәспатша»), б) бир нәрсенің сәулелениуі. ...оның өткендеги өмири көзинің алдынан *елес-елес* өтті (Қ.Айымбетов). **Елес-қапас** — бир нәрсени билдирмей ислеп таслау, болдыру, питкеріу, ислеу. ...Айқыз Саятханның жәрдеми менен *елес қапаста* бир кишкентайлау қайыққа минип, көлге қарай зып берди (А.Бегимов).

ЕЛЕСЛЕНИУ елеслеу феилиниң өзлик дәрежеси.

ЕЛЕСЛЕТИУ елеслеу феилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕЛЕСЛЕУ ф. 1. Булдырлау, еленлеу. Аяпбергеннин ылашығы уақта елеслен көринин қала берди (Қ.Айымбетов). Бир мәхәлде ақ кийимли биреулер *елеслегендей* болды (Ө.Хожаниязов). 2. Сәулелениу, қыял етиу, әрман етиу. Көз алдында Ханзада *елеследі* (Қ.Султанов). Кең дала, сулығ қалалардың дийуалларын *елеслейди* (Ө.Айжанов).

ЕЛЕСПЕЛИ кел. 1. Белгили, айқын, анық. Бул терек бурыннан хәммеге *елеспели* еди,... (Қ.Айымбетов). 2. Тилге аларлық, көзге түсерлик. ...оның бул жүриси журтшылыққа жүдә *елеспели* еди,... (Қ.Айымбетов). ◇ **Елеспеси жоқ** — уят емес, зыяны жоқ, айып емес. Бир сабақтың изинде бир ай жүрсен де *елеспеси жоқ* (Ө.Шамуратов).

ЕЛЕСПЕСИЗ кел. Белгисиз, елеспеси жоқ, айыбы жоқ, әлеми жоқ. *Елеспесиз* тал таяғын таянып, Ғарры жолға түсти тезден сол уақта (Т.Сейтжанов). Бурын анау-мынау *елеспесиз* жүретуғын еди (Ж.Аймурзаев). *Елеспесиз* бир адам тауып, мениң алдыма алып кел деди («Алпамыс»). ◇ **Елеспесизлеу үй** — белгисизлеу үй, анық емеслеу үй. Жигитлер усы уақытта шаңырағының алды-артына гөне шыпта жабылған бир *елеспесизлеу үйдің* қасына келди (Қ.Султанов).

ЕЛЕСТИРИҰ ф. Есапка алыу, айыпка санау, шөпке дизиу. Сонда да сууықты *елестирип* жүрген хеш ким жок (Т.Қайыпбергенев). Сиз бул мәкемеде бестин бирисиз, сизде майдалык жок, мудамы ирисиз, соны *елестирип* нетесиз энди (И.Юсупов).

ЕЛЕТТИР елеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕЛЕТТИРИҰ елеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕЛЕТИҰ елеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕЛЕҰ ф. 1. Ун, кум хәм тағы басқа усы сыяклы нәрселерди тазалау, електен өткериу. Бул араласпаны қайтадан сол електен *елеп* өткериу керек (А.Жәлменев). 2. Ириклеу, байқау, сайлау. Ол келгенлердин хәммесин *елеп*, көзден өткерди,.. («ЕК» г.). 3. ауыс. Аспаннан қардың, жауынның жабыуы, булттын себелеуи. Ол қарды тынымсыз *елеген* аспанға қарайды (Айбек).

ЕЛЕҰИШ а т. Ун, дән, кум хәм т. б. нәрселерди елеу ушын тордан исленген дөңгелек қаснақлы асхана, қазан-табақ үскенеси, елек, елгезер. ... келиншек қоңсы үйинен *елеуишти* әкелип унды елей баслады (Қ.Айымбетов).

ЕЛЕҰЛЕНИҰ ф. Қозғалу, белгили болу, барып-келип туру, қыймылдау. Алқымының бууазақлары *елеуленип*, еринлери дирилдеп тур (Қ.Ирманов).

ЕЛЕҰЛИ кел. Белгили, көзге түсетуғын, айтарлықтай. Бурынлары еситкен ертегиниң бир *елеули* жери еди (Ж.Аймурзаев).

ЕЛЕҰСИЗ кел. Белгисиз, аңсыз, ескертиусиз, байқаусыз. *Елеусиз* жатқан бул елди, Аңсыздан қырды ақмақ хан («Ер Зийуар»). Булардың жатқан жери хәзирше *елеусиз* (Қ.Досанов).

ЕЛЕҰСИЗ 1. көзге түспестен, ескертиусиз, байқаусыз; 2. нәзерден тыс, ескериусиз; 3. әсте-ақырын, жай ғана.

ЕЛЕҰСИЗЛИК ат. Белгисизлик, аңсызлык, байқаусызлык, ескериусизлик. ...Ол *елеусизлик* пенен хәрекет етти бул жағдайға,... (Қ.Ирманов).

ЕЛЕҰШИ ат. 1. Ун, дән, кум хәм тағы усы сыяклы нәрселерди елеитуғын адам, киши. ... жоңышқа туқымын *елеуши* де келип қалды қырманға,.. («ЕК» г.). 2. Сыншы, көзден өткериуши, ириклеуши, байқаушы. ...соңғы уақытлары әдебиятшыларымыздың арасынан *елеушилер* де жетисти,.. («ЕК» г.).

ЕЛЖИРЕНИЎ елжиреў фейилининг өзлик дәрәжеси.

ЕЛЖИРЕСИЎ елжиреў фейилининг шериклик дәрәжеси.

ЕЛЖИРЕТИЎ елжиреў фейилининг өзгелик дәрәжеси.

ЕЛЖИРЕЎ ф. 1. Ыдыраў, босасыў, жибисиў, ылжыраў. *Елжирейди* шүлдирлеген тилиме, Ынтық болып сағыйралық түрime (К.Султанов). 2. Езилиў, женшилиў, ылжыраў. ...көп қайнағанлықтан қазандағы гөш *елжиреп* кетипти (Қ.Айымбетов). ◇ **Жүрек-баўыры елжиреў** — босасыў, ыдыраў, жибисиў. Аўыр турмысты көрип *жүрек-баўыры елжиреп*, бизге рейими келип кеткен еди (А.Бекимбетов). **Тула бойы елжиреў** — жибисиў, балқыў, ысыў. *Тула бойым елжиреп*, қыстың қақаман суўығын умытқандай болдым (Ж.Аймурзаев). **Кеўли елжиреў** — ыдыраў, бузылыў. Мениң де балалық *кеўлим елжирейди* (Ж.Аймурзаев).

ЕЛ-ЖУРТ ат. Аўыл, халық, ел. Мүмкин болса маған руқсат етиң, мен бир *ел-журт* жақты барып көрип келейин, — дейди (ққ.х.е.). Сени *ел-журттың* күлкисине қалдырмайман (А.Бекимбетов).

ЕЛИ — бармақ еnine тең өлшем. Еки *ели* аўызына беккем бол (Г.Есемуратова)

ЕЛИГИЎ ф. 1. Берилиў, қызығыў, кумартыў, хәүес етиў. Түнлерде *елигип*, қалғыма хасла, Оянбастай мәңги уйқы бар алдымда (Т.Сейтжанов). 2. Хәўлириў, желигиў, қаңғырыў, ылағыў. Айырым сыйырлар *елигип* бир жерде турар емес... («ЕҚ» г.). 2. Ойлары алғаў-далғаў болыў, еки ойлы болыў. Неге узакка *елигип* қарайды (Ә.Атажанов).

ЕЛИК 1. сайғақтың ылағы; **2.** кийик.

ЕЛИКЛЕГИШ кел. Уйғарғыш, кумартқыш, хәўесленгиш, уқсатқыш... Өзинен үлкен оқыўшылардың ислеген қылықларына қызығып, соларға *еликлегиш* еди ол, — деди ғарры қыз бенен жигитке («ЕҚ» г.).

ЕЛИКЛЕНИЎ еликлеў фейилининг өзлик дәрәжеси.

ЕЛИКЛЕСИЎ еликлеў фейилининг шериклик дәрәжеси.

ЕЛИКЛЕТИЎ еликлеў фейилининг өзгелик дәрәжеси.

ЕЛИКЛЕЎ ф. Бир нәрсеге усаўға тырысыў, кумартыў, хәўеслениў. Үлкен балаларға *еликлен*, мен де баспағымды узын жипке арқанлап қояман (Ө.Айжанов). ...бурыннан мөкан басып отырған өзбеклерге *еликлен*, айырым аўыл болып кент қура баслайды,... (Қ.Ирманов).

ЕЛИКЛЕҮШИ ат. Бир нәрсеге усауды кумар етиүши, әрман етиүши. ... дәстанлардағыларға *еликлеүши* еди, — деп көрсетиледи (Қ.Айымбетов).

ЕЛИКТИРІҮ елигиү фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕЛИРЕНИҮ елириү фейилинің өзлик дәрежеси.

ЕЛИРИҮ ф. Ашыұланыү, тулланыү, көтерилю, түрлениү, көтерилип сөйлеү. Отыр еди еки көзи телмирип, Сырттан дыбыс еситилсе *елирип* (Т.Жумамуратов). Жүзбасы *елирип* олжа деген бир себеп пенен, келисиги менен болады, — деди (Қ.Ирманов).

ЕЛИТИҮ ф. 1. Балқытыү мәс болыү, бийхууыш етиү. Көкнардың қызығы менен *елитип* отырғанда куда түсип келгенин айтып салды (Қ.Султанов). *Елитти* ме танның татлы уйқысы, Бала кетти төмен жардан жумалап (Қ.Султанов). Бул шәукетти көрген адам *елигип* мәс болады (Қ.Айымбетов). Таза хауа, егинлердің жупар ийиси киси *елиткендей* болады (Қ.Айымбетов). 2. Алдаү, арбаү, тәсирине көндириү. Сапарбайды көптен өзинен қалдырмай *елитиүи* де тосыннан нәрсе емес (Қ.Айымбетов).

ЕЛИҮ сан. Санақ сан. Оның жасы болса қырдан асып, *елиүге* кәдем урган (Ө.Хожанов). Хәзир тис жарсан, «ел қулағы *елиү*» дегендей, аты-журтқа таралып кетип отырысы (Ө.Хожаниязов).

ЕЛИҮИНШИ сан. 1. Қатарлық сан. Жәмийетлик турак жайларды қурыү Қарақалпақстан қалаларында *елиүинши* жыллардан баслап хәуиж алды,.. («ЕҚ» г.). 2. Заттың, кийим-кеншеклердің хәм т. б. нәрселердің узынлық-қысқалық, кеңлик-тарлық шамасы, размери. Қаладан ағам өзине *елиүинши* көйлек алып келди, — деди Жәмийла құрдасына («Жеткиншек» г.).

ЕЛИҮЛИК ат. 1. гөн.с. Елиү хожалыққа басшылық етиү-деги хәмелдің аты. Хүкімет тәртиби өзгерди, аталық, бий, жүзбасы, *елиүликтің* орнына уезд, ақсақал, арық ақсақаллар пайда болды (Қ.Айымбетов). «Елиү үйге бир *елиүлик*, Салық бер деп салған бүлик (А.Дабылов). 2. Елиү сомлық ақша, бир *елиү* манатлық. ... келген жигитке бир *елиүлик* алып берди,... (Қ.Айымбетов).

ЕЛИЯТ — мәмлекет.

ЕЛЛЕС кел. 1. Ауыллас, қоңсылас, сыбайлас, иргелес. Мийнеткеш халық ауылласың, *еллесің*, Жат-жамайға қарсы

бирге беллесип, Түсип атыр шын бахыттың жолына, Сен жүріпсен қыйсық жолда түнлетип (И.Юсупов). **2.** к. еллесіу.

ЕЛЛЕСИУ ф. Жерлесіу, қонысласыу, қоныс басыу, жер ийелеу. Хәр кимге бир адам несип, Хийуа ханның кеули өсип, Атысып шабыспай *еллесип*, Он төрт урыуды алған екен (Бердақ).

ЕЛЛИ к. елиу.

ЕЛЛИЛИК к. елиулик.

ЕЛП: елп етиу ф. **1.** Бирден көриниу, шыға кетиу, көринип кетиу, бирден көриниу және жоқ болыу. Алдынан *елп* етип шығады (Қ.Аралбаев). Сулыұдай *елп* етесең, Тауланасан силкинип (Әжинияз). **2.** Қыймыл, хәрекет, қозғалыс. Хауа ашық болған менен *елп* еткен самал жоқ (А.Бегимов).

ЕЛПЕҢ I елпең етпеу ф. Қозғалмау, қыймылдамау. Қырман атыуға бүгін *елпең* еткен самал болмай тур (Н.Дәуқараев).

ЕЛПЕҢ II елпең етиу ф. Умтылыу, талпыныу. Ушаман деп алысқа, *Елпең-елпең* етеди (И.Юсупов).

ЕЛПЕНЛЕУ I к. елпилдеу.

ЕЛПЕНЛЕУ II ф. Әсте, ақырын. ...азанғы қоңыр салқын самал *елпеңлеп* есип тур (Қ.Айымбетов).

ЕЛПИЛДЕСИУ елпилдеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕЛПИЛДЕТИУ елпилдеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕЛПИЛДЕУ ф. **1.** Желпилдеу, ушкалаклау, жууырып-жортыу. Қалмақ... «патша бизге хызмет буйырды» деп мәхремге усап *елпилдеп*, жортып баратыр майданда («Алпамыс»). **2.** Жумсақ самалдың әсте есиуі. *Елпилдеген* таң самалы ести (А.Бегимов). **3.** Сыпайылап сөйлеу, жууқылдап сөйлеу. Тауназар сынаптай жылпылдап, майлы тил менен *елпилдетип* тур (Н.Бөрекешов). **4.** Жеңил қозғалыу, жеңил айланыу, барып-келип турыу. Дигирман жүдө жеңил екен, *елпилдеп* айланып тур,... (ққ.х.е.).

ЕЛПИ-СЕЛПИ ке л. Олпы-солпы, тегис емес, мини бар, қалай болса солай. ...бул кемпир қай уақ көрсе де *елпи-селписи* шығады да жүреди (А.Бегимов).

ЕЛПИУ ф. Самалдың әсте соғыуы, желпиуі, ақырын есиуі. ... самалдың *елпиуинен* ақшамғы жағымлы ләззетти таслап кетким келмеди (Ө.Хожаниязов). ◇ **Елпил қағыу, елпил есиу** — самалдың жағымлы хәуири, есиуі. Гүл шешек атқан бағлардың шақалары *елпил қағып* ескен самал менен шайқалып, тербенип тур (Ж.Аймурзаев).

ЕЛСИЗ кел. Ел жоқ, адам турмайтуғын, халық жасамайтуғын жер, сырдан дала, даланлық, кула майдан, кула дүз. Сол *елсиз* кула дүзде, аркасында ески қапқа салған нәрсе-қарасы бар (Н.Дәукараев).

ЕЛТИ ат. гөн.с. Молланың, жасы үлкенлердің хаялы хәм соған дерек атақ. ...молла хәм *елти* хаққындағы көп қызық бәйитлерди айтысып, бизлер ишек-силемиз қатып отыр едик (Ә.Шамуратов). Әне, қалас! Тап ханның *елтисине* жаңа усадын (Қ.Аралбаев). Күн сайын ахунның *елтисине* дигирман тартып береді (Т.Қайыпбергенов).

ЕЛТИРИ ат. 1. Сойылған ямаса өлген қозының яки ылақтың териси. Аларсаң *елтирини* ақша берсек, *Елтирисин* мут бермес хеш ким онай (Әжинияз). 2. Жас қозының, ылақтың терисинен жиңишке етип қыйылып, тонның, дегелейдин дөгерегине тигилетуғын жийек. ◇ **Елтири тон, елтири постын** — жас қозының, қойдың терисинен тигилген тон, постын. Үстинде бар *елтири тоны*, Айта берсем көпдур мини (Өтеш). Жылт етип шығып кеткен хаял бир *елтири* постын,... алып келди (Н.Бөркешов). **Елтири-сеңсең** — өскин жүнли қой терисинен исленген тон, постын. Өзиниздей мырза, ұллы ақын қыздан, *Елтири-сеңсең* аламан ба деп келдим (Әжинияз).

ЕЛТИРИДЕЙ кел. Елтириге қусаған, елтири яңлы, елтириге мегзес, елтири сыяқлы. ...узақтан қарағанында бул да *елтиридей* жалтырап көринеді екен, — деди ғарры («ҚЖ» г.).

ЕЛТИРИЛИ кел. Елтириси көп, елтириси бар. *Елтирили* малақайы бар бир атлы аттан түсіп, ишкериге кире берди (Қ.Айымбетов).

ЕЛТИРИЛИК кел. Елтири алыўға болатуғын, елтири беретуғын, елтириге жарайтуғын. Кемпир *елтирилик* болғандай тери берип, келгенлерди қайтарды (Б.Кербабаев). Тонға жететуғын *елтирилик* тери алып келиўге Аманды қалаға жиберди («ЕҚ» г.).

ЕЛ-ХАЛЫҚ к. ел-журт.

ЕЛШИ ат. 1. Мәмлекетлер менен қатнас жасасыў миннетин (лаўазымын) атқаратуғын дипломатиялық ўәкил, посол, дипломат. Майский И.М. 1932—1943-жыллары аўқамның Англиядағы *елшиси* болды («ЕҚ» г.). 2. гөн.с. Бир ис жөнинде еки кисиниң ямаса еки елдің арасын питимге келтириў ушын

жүретуғын адам. *Елиши* менен патшаға, *Хеш* уақытта өлим жок еди («Ер Зийуар»). ... бул киятырған жалғыз атлы жолаушы ғой, мәгар болса бул киятырған *елиши* шығар, кейининде көп жығыны бар шығар («Алпамыс»). 3. аұыс. Бир нәрсениң хабаршысы, жаршысы. Еллестирмек *елишиден*, жауластырмак жаушыдан (кк.х.н.м.).

ЕЛШИЛИК ат. 1. Бир мәмлекеттиң екннши мәмлекеттеги дипломатиялық (мәкеме). *Елшиликтиң* жеңил машинасы емлеухананың дәруазасынан ишкериге барды да бир наўкасты түсирди («ЕҚ» г.). 2. Шет елдеги хукимет уәкиллиги хызметин аткарыушылық, елши болыушылық. Кутузов көп жыллар *елишлик* хызметинде де болды («ЕҚ» г.). 3. Еки ел арасын келистириушилик, питимге келтириушилик, маўаса болдырыушылық. Руқсат бер айналайын жан аға, Елшиликке жалғыз өзим барайын («Қырқ кыз»). 4. Ел-елатлық. Бурынлары дәрьяның еки бойы сығасқан *елишлик* еди,... (Б.Бекниязова).

ЕЛШИХАНА ат. Елшилердиң болатуғын жери, жайы, орны. ... елшиханаға барлық елшилер де жыйналды («ЕҚ» г.).

ЕМ I ат. 1. Хәр бир ауырыуға қолланылатуғын емлеу хәрекети, емлеу иси, илажы. Онда барғаннан кейин тәжирийбели врач кәнигелер кеселимди жақсылап пукта тексерип, түрли *емлер* ислеги (А.Бекимбетов). — Балам, сен кызға не ем ислеп едиң? (кк.х.е.). 2. Ауырыудын (дәрттин, кеселдин) айығыуына, сауалыуына пайдасы тийетуғын нәрсе, дауа, шыпа. Әдираспанды карапайым халық көбинесе *ем* ушын пайдаланады, — деди кемпир (Б.Кербабаев). 3. аұыс. Айтылған сөздин, пикирдин, ислеген истин тууры келиуи, басқалар тәрeпинен мақулланыуы, дәл келиуи, истин ҳакыйкат иске асыуы, журтқа унауы, бир нәрсениң көпшиликке унамлы болыуы. Ярдың кеули *ем* болады, Тениң соған бағышлы («Мәспатша»). Оқ атып кеулинди қылса жарадар, *Еми* тек мергенниң өз қолында бар (И.Юсупов).

ЕМ II к.с. Фейил сөздин кейнине қосылып, дизбеклесип келип, көмекшилик уазыйпаны билдиреди, едим көмекши фейилиниң хызметин атқарады. Бир кеше жатыр *ем* көрдим бир аўхал, Бир бөлек баслары жығалы келди (кк.х.к.). Узак жолда киятыр *ем* пияда, Еки сунқар жатыр екен уяда (кк.х.к.).

ЕМБЕК мийнет. Ауызеки сөйлеу тилинде еңбек сөзи *ембек* түринде айтылады. Бурыннан *ембекли* адам (М.Нызанов).

ЕМБЕКЛЕҮ қ. еңбеклеу.

ЕМ-ДӘРИ р. Жетпесин, аз, кем, қыт, кемтар. Кез гер болды жылай-жылай, Суу ақпады, жаплар ылай, *Ем-дәри* болды басалай, Аш-әптада болды заман (Күнхожа).

ЕМЕЗЕ: емезеси қурыу ф. Ынтығы қурыу, хәуес болыу, сағыныу, күсеу, қәлеу, қумартыу, қызығыу. — Не депти, сау ма екен әйтеуір? — дести гә биреулері ийек созып, гә биреулері хатқа *емезеси* қурып отырғанлар жабырласты (Ө.Хожаниязов).

ЕМЕК ат. 1. Бир нәрсенің кем-кетигін толықтыруу үшін жанына қосылатуғын үстеме, қосымта, зат. Тәрезинің басын теңлеу үшін *емек* салып теңгерди,.. («ЕК» г.). 2. ауыс. Жууындыхор, жарамсак, жалаңқая. Бүйтип изиме ере берип *емек* боласаң ба?... (Б.Кербабаев). ◇ **Емек тастай** — қапталынан қалмау, изине ере бериу, қыстырылыу. Әнжим *емек тастай* изимнен қалмады,... («ҚЖ» г.). 3. Жағымсыз, барлық нәрсеге араласыушы адам. 4. Бир жерге барғанда ата-анасы я басқалардың изине ерип баратуғын, бәркулла ерип жүретуғын адам.

ЕМЕКТЕЙ кел. Емекке усаған, емек тәризли, емек сыяқлы. Қойдың изинен қозысы да *емектей* сирә қалмайды екен,... (Б.Кербабаев).

ЕМЕН ат. бот. Көп шақалы хәм үлкен жапырақлы қатты кара ағаш. Олар жалғыз түп *еменге* жетип иркилди (Т.Қайыпбергенов). Турыпты ол жасыл айғақ, Мың жасаған мықлы *емен* (И.Юсупов). Мен қырғыйман, Днепрлик *еменде*, Ерте гезде болған туңғыш уясы (И.Юсупов).

ЕМЕНАЛЫ — тарийхый урыу-тийре атамасы.

ЕМЕНДЕЙ кел. Еменге усаған, емен сыяқлы. ...күдиретли *емендей* тийкары бир, бирлиги күшли (Қ.Досанов).

ЕМЕНЛИ кел. Емени көп, емени бар. Бизлер еменли жерлердің үстинен өттік (А.Гайдар).

ЕМЕНЛИК кел. Емен егилип турған жер, орын, өсип турған емен ағашы. Солдатлар *еменликтің* ортасы менен туұры жүрип, бир ауыллыкка шықты (Ж.Төшенов).

ЕМЕН ШОТ ағашты жоныуға арналған балта.

ЕМЕС: емес-емес р. Гүнгирт, болар-болмас. *Емес-емес* түсти еске, Кеше жолда ауырғаным (И.Юсупов).

ЕМЕСЕ к. ямаса.

ЕМЕСИН шыпа, шыпабағыш.

ЕМЕСКИ р. Билинер-билинбес, болар-болмас. Сонын арасында *емески* ыңкылды тағы еситилди (Т.Қайыпбергенов). Әйнеклеринен *емески* жарық жылтырайды (К.Смамутов). *Емески* самал ести де, көлдин жийеклерин ақ көбиклерге безеди (Ө.Айжанов).

ЕМЕҰРИН тили майлы адам. Сөзин жумсартып хәм адамлардың кеулин тауып сөйлейтуғын адам.

ЕМЕШЕ: емешеси қурыу ф. Ынтығы қурыу, ынтығыу, кумартыу, сағыныу. Аркадан түје тартып барса казак, *Емешеси қурайды* ауып еси (Әжинияз).

ЕМИЗДИРИҰ емизиу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЕМИЗИК ат. 1. Жас балаға хәм де жанлы-жаныуарлардын балаларына бир ыдыс аркалы, яғный шийшеге сүт куйып, соның аузына кийгизилетуғын резинадан исленген зат. — Жеңге, былтырғы Камалжанның емизиги кайда? — деп сорады Тимур (А.Бекимбетов). 2. Бир нәрсениң изинен қалмау, дыңғырлай бериу, жабысып алыу. Бир нәрсе көрсең алмай қоймайтуғын нағыз *емизик* екенсең өзин, — деди кемпир балаға (Б.Кербабаев).

ЕМИЗИКТЕЙ кел. Емизикке усаған, емизик сыяқлы, тәризли. Ынтық болдым жутым сууға, Бир уақытта *емизиктей* (Ж.Аймурзаев).

ЕМИЗИҰ ф. Баланы хәм де жанлы-жаныуарлардын балаларын анасының емшеги аркалы ауқатландыруу, емдириу, сорғызыу, жамыратуу. Жанға сездирмей ауызына тас басып, кешке қарай келип *емизип* жүре берди («Мәспатша»). Айгүл екинши бетке айланып қорғалап, баласын *емизди* (А.Бекимбетов). Жатқарыпты жас ана, Қыңыр улын *емизип* (Г.Есемуратова).

ЕМИЗИҰЛИ кел. Емшек емип жүрген. ...қолындағы *емизиули* баласы бар хаял кирип, моллаға ийилип сәлем берди (Ә.Шамуратов). Ал, Сержан *емизиули* уақтында қалған (Т.Қайыпбергенов). Қолындағы *емизиули* баласын қапталына жатқызды (Н.Дәуқараев).

ЕМИН: емин-еркин р. Дарқан, қәлеуінше, керегинше, мейлинше, жай-парахат, арқайын. *Емин-еркин* бир жыллы сөз,

Қозғалыуға ерк бермеді (Ж.Аймурзаев). Енди *емин-еркин* мийнет ислеп, Шийрин нан жеңиз (Қ.Досанов)... Дәулетбай *емин-еркин* жууап қайтарды (Қ.Ирманов).

ЕМИРЕНИҰ ф. 1. Мийри қаныу, мийрими келиу, ийиу. Ол еки бетин алақанлары менен капсыра жауып, келе ғунанның жалына мойнын салып *емирениди* (Ө.Хожаниязов). Ақлықтарын қолға алып *емиренип*, Гилемши ана усылай деп толғады (И.Юсупов). 2. Ынтығыу, жақсы көриу. Таумурат мырс етип тағы бір күлди де, балаға *емиренип* қарады (Қ.Султанов).

ЕМИРЕНТИҰ емирениу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕМИСИҰ емиу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕМИСКИ шала ямаса анық емес. Оны емиски билемиз (Қ.Султанов).

ЕМИҰ ф. 1. Жас балалардың хәм де жанлы-жаныуарлардың анасын сорыуы, аұқатланыуы. Мен бир перзент, сен бир ана, *Емдим* сүтин, қана-қана (И.Юсупов). Бүгин олардың өзлерин айыплы етип санауы тек ғана бузаудың *емип* кетиуинен (Т.Қайыпбергенов). Мениң жетимлигим анамның ууыз сүтин *емген* күннен басланыпты (Ж.Аймурзаев). 2. аұыс. Мийнеттин нөтийжесинде күнелтиу, камалға келиу, тиришилик етиу. Сол пахтаның нурын *емип* халқымыз, Хәр жыл сайын еркин бахыт таппакта (Ш.Мәмбетмуратов). Мийнет етсең *емерсең* (қ.х.н.м.).

ЕМИҰШИ ат. 1. Ана сүти менен аұқатланыушы. ...үлкейип, есейип кетсе де еле анасын *емиуши* еди (Н.Дәуқараев). 2. аұыс. Биреудин мийнетиниң арқасында күн көриуши, тиришилик етиуши, жасаушы, күнелтиуши,... айырымлар жарлыларды *емиуши* болып, оларды езип келди (Қ.Айымбетов).

ЕМИШ к. с. Уйғарыу, болжау. Бүгин олар қудалыққа келеди емиш,... (С.Хожаниязов).

ЕМЛЕНИҰ ф. Наұкастың белгили бир орында тәуир болыу ушын дәри-дәрмақ ишип дауаланыуы. — Егер ол емлениуге кетсе, қызына ким қарайды? (А.Бекимбетов). Бүгин ғана Сибирь жақтағы госпитальдан *емленип* қайтып келген жигиттин тәғдири де мениң менен ортақ болып шықты (Ө.Хожаниязов).

ЕМЛЕНИҰШИ ат. Белгили бир орында дәри-дәрмақ ишип дауаланыушы, сауаланыушы. — Хәр еки сааттан бир рет *емлениушилерди* көрип турамыз:... (Ө.Хожаниязов).

ЕМЛЕСИҰ емлеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕМЛЕСИҰШИ ат. Емлейтуғын, дауалайтуғын адамның жанында жүріуши, жәрдем бериуши, көмеклесиуши. ...ол урыс уақтында госпитальда емлесиуши болып ислеген,... (Қ.Аралбаев).

ЕМЛЕТИҰ емлеу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЕМЛЕТИҰШИ а т. 1. Белгили бир орында дәри-дәрмак ишип караныушы, дауаланыушы, сауаланыушы адам. ... сол жердеги тәжирийбели кәнигелерге көриниу ушын *емлетиушилер* де келди,... (А.Бекимбетов). 2. Науқасты белгили орынға алып барып қаратыушы, дауалатыушы, сауалтыушы адам, киси. Ауырыудың жанында емлетиуши болып кеттим (Қ.Досанов).

ЕМЛЕҰ ф. 1. Науқасты дауалау, сауалтыу. *Емлеп* сауалтқандай болсақ илажлап көр (Ж.Аймурзаев). *Емлегеним* жазылмай қалмаған еди (ққ.х.е.). 2. ауыс. Бабын табыу, кеулин табыу, сөз бенен алдастырыу. ... буны хәр қыйлы сөз бенен *емлеу* керек, — деди кемпир (ққ.х.е.).

ЕМЛЕҰШИ ат. Науқасқа дәри-дәрмак бериуши, дауалаушы, сауалтыушы, тәуир етиуши, доктор, врач, тәуип. Олар екеуи де қалалық емлеуханаға келип, Атажанды жатқарған бөлмеге барып, оны *емлеуши* врач пенен алдын-ала гүрринлести (А.Бекимбетов).

ЕМЛЕҰХАНА ат. Науқасларды қарайтуғын жай, орын, кеселхана, ауырухана. *Емлеуханадан* кууанып шықтым (Ө.Хожаниязов). *Емлеуханада* мен пүткиллей жалығып кеттим (К.Рахманов). Қурылыс хәр уақ қалмас бизде пәсеңлеп, *Емлеухана*, мектеп салдық хәсемлеп (И.Юсупов).

ЕМПЕҢЛЕҰ ф. Асығыу, албырау, алға умтылыу, биреудин изинен қалмай ерип жүриу. ... *емпеңлеп* анасының изинен жүрди (М.Чимбергенов).

ЕМШЕК ат. 1. Адамзаттың хәм жанлы-жаныуарлардың бир мүшеси. 2. Сүт емиушилердің сүт жыйнайтуғын мүшеси, мәмме, мәммешек. Өзинен сүт шықпаса да *емшегин* сорғызды (Ж.Аймурзаев). Таласып *емшек* емискен, Тай ғунандай тебискен («Қырк қыз»). Бир күни белли жеген тамақ жоқ, емизейин десе *емшегинен* сүт шықпайды,... («Мәспатша»).

ЕМШЕКЛЕС ат. Бир анадан тууылған тууысқан, каналас, бауырлас, ағайин. Қушақласпай хошласпас, Әрманда өтип

кетти ғой, Бегис пенен Мыржықтай, *Емшеклес* қаналасым-ай (Бердак).

ЕН I ат. Өлшеуі бирлиги, бир нәрсенің жалпақлық кеңлиги. Оның қасында бойы қырк гез, ени қырк гез Рүстем баладай болып көринеди,... (ққ.х.е.). Сууы қумай, сағасы тардан келип, боздың шеге жерин қак жарып аққан сайын дәрьяның ени кенейе береді (К.Султанов). ◇ **Ен жайыу** — рауажланыу, хәуижлениу, таралыу; жайылыу, молайыу, көбейиу. Бул жердин байлығы көзден-көзге түсип, тилден-тилге алынып, елден-елге *ен жайды* (К.Ирманов).

ЕН II ат. Ер адамлардың хәм еркек жанлы-жаныуарлардың жыныс беzi, мәйеги жайласқан қалташа, енек. Растан да, Қыдырдың *енин* тилип, Ақылбектің қолында жаны шыққан еди (С.Хожаниязов).

ЕН III ат. Жанлы-жаныуарлардың көбинесе қой, ешкилерге салынатуғын белги,... кишкене қозылар менен ылақлардың қулағына *ен* салып, өріске қосып жиберди (Ж.Сейтназаров).

ЕНГИЗИУ ф. Киргизиу, иске түсириу, иске қосыу. Мектеп устаханасына көп ғана жаңалықлар *енгизди*,... («Жеткиншек» г.).

ЕНДИ р. 1. Буннан былай, усыдан соң. Айналайын, жан ата, *ЕНДИ* қайттым райдан («Қырк қыз»). *ЕНДИ* жумысқа шамасы келинकिремейтуғын түри бар (Т.Қайыпбергенов). 2. Тап усы уақытта, дәл усы мәхәлде, хәзирги уақытта. Ал, *енди* өзлериңиз арқайын отырып жумыс алыса берің, — деп директор кабинеттен шығып кетти (А.Бекимбетов).

ЕНДИГӘРИ р. Буннан былай, усыннан баслап, усыннан соң. — *ЕНДИГӘРИ* бул жерден жүрсен тақымыңды бурап аламан, билдин бе? (К.Смамутов).

ЕНДИГИ р. Кейинги, келеси, соңғы, алдағы, буннан былайғы. *ЕНДИГИ* сөзди қызлардың әкесинен еситиң (ққ.х.е.). *ЕНДИГИ* күннің қандай болатуғынын билмеймен (А.Бегимов). *ЕНДИГИ* гәп бизлерде тур (Ж.Аймурзаев). ◇ **ЕНДИГИДЕН** былай — буннан былай, ендигәри. ...*ендигиден былай* кемпир-ғаррыларды өлимнен қутқарыуға буйрық береді (ққ.х.е.). **ЕНДИГИ ЖЫЛЫ** — келеси жылы, алдымыздағы жыл. — *ЕНДИГИ* жылы оқыуға барады (А.Бекимбетов).

ЕНДИГИСИ р. Кейингиси, келесиси, соңғысы. Қызым дейип хәр бетиннен бир өптим, *ЕНДИГИСИН* надан улым өзін

бил («Мәспатша»). «Ендигисин өзиниз билесиз, сүйеги бизики, ети сизики», — деди (Қ.Айымбетов).

ЕНДИРИҰ ф. Колланыұ, иске асырыұ, иске салыұ, иске косыұ. Политехникалық тәлим-тәрбияны мектеп турмысына *ендириұ* халық билимлендириұ хызметкерлериниң бас уазыйпасы («ЕҚ» г.).

ЕНЕ ат. 1. Ана, шеше. Неке жағынан тууысқанлық атама. Хаял адам ушын еринин тууған анасы, қәйин атасының анасы да ене болып есапланады. Қыз дегениң мийман екен, Ата-енеси қыйған екен, Елден саяк жыйған екен, Мудам иши өрман екен (кк.х.к.). 2. Хаялдың күйеуиниң анасы. ... бизиң *енем* урыс басланған күннен баслап-ақ белин беккем буұды (К.Султанов). Мен енемди анамнан да артық көремен (Ж.Аймурзаев). — Жылама, ене! — деди ол (К.Султанов). 3. Жанлы-жаныуарлардың балаларының, төллериниң анасы. ...бузаұды *енесинен* айырған екен,... (Қ.Айымбетов). ...бул бизлердеги бурыннан киятырған ене сыйыр еди,... (К.Аралбаев). ◇ **Мурындық ене** — жигит пенен кыздың турмыс курғаннан кейин тазадан сайланатуғын анасы. *Мурындық ене* болса баяғыда болыпты (Т.Қайыпбергенев). — Ол катын Турымбеттин бурынғы *мурындық енеси* (Т.Қайыпбергенев).

ЕНЕҒАР кел. 1. Биреудиң мәртлигине, ерлигине хайран калыұ, мәрт жигит, ер жигит. Бай хәмелин асырды, Хошеметлеп *енеғар*, Шердин кеулин тастырды («Мәспатша»). Нәдиршадай *енеғар*, Әрмансыз өмир сүреди («Қырк қыз»). Қара аттың урды етине, Ашыұ менен *енеғар*, Есабы жоқ калмактың, Кире берди шетине («Алпамыс»). 2. ауыс. Унамсыз, ойнастан тууған, уәлетизна, харамзада. ... *енеғардың* сүйеги жаман, бузык еди,... (газетадан).

ЕНЕДӘРЕК — бир нәрсениң төркини, тийкары мәнисинде. *Енедәрегине* ой жиберсең, кимниң бабасы дүзиұ... (Т.Қайыпбергенев).

ЕНЕДӘРЕКСИЗ ГӘП — тийкарсыз, мәниссиз гәп.

ЕНЕГЕ — тууғызыушы хаял.

ЕНЕ ПУЛЫ — пайдадан тыскары, әзелги пул. *Ене пулынан* да кешти (Г.Есемуратова)

ЕНЕЛЕС ат. Енеси бир, тууысқан, қаналас, бир енеден болыұ. «Аталастан алтаұ болғанша, *енелестен* екеұ бол» деген (К.Султанов).

ЕНЕПАТ кел. Көп, мол. Сол ушын *енепат* елден отыз шаңарақ қалып отыр (Т.Қайыпбергенев). Өзи бир өжетлеу хәм ойсыз болған менен гәпине кулақ асыушылары *енепат* (Т.Қайыпбергенев).

ЕНЕПАТТАЙ кел. Әдеуір, бир талай, кенепаттай. Пахта атызларында еле өним *енепаттай* (Т.Қайыпбергенев). Ишки хәулинин алып турған жери *енепаттай* (Айбек).

ЕНЖАР кел. Кеуилсиз, ықлассыз, интасыз. Көрүанды көріп, кеули хош болып, көп уақытлардан берли атасынан хабар еситпей кеули *енжар* еди («Алпамыс»). Сөйтип, *енжар* болып үйге келсем, кемпирим менен қарындасым егил-тегил жылайды (К.Султанов).

ЕНЖАРЛЫҚ ат. Кеуилсизлік, ықлассызлық, интасызлық, жұждансызлық. Ел арасында усындай енжарлықтын барлығынан пайдаланып, көпшиликтің ханға қарсылығын күшейтиу еди,... (Қ.Ирманов).

ЕНИ I к. ен I.

ЕНИ II к. ен II.

ЕНИ III к. ен III.

ЕНИСИУ ф. Бейимлесиу, қолайласыу, ынғайласыу, кирисиу. Ол әдепки уақта булқынды,... сонынан өзи-ақ *енисе* баслады (Ө.Хожаниязов). Балалар менен сырласып сыр бөлисти, Ата, бала бауырласып *енисти* (А.Дабылов).

ЕНИУ ф. Пайда болыу, кириу, орнығыу, бинә болыу, дүньяға келиу, араласыу. ... оқыуға көп кете баслады, хәмме оқыуға *енип*, жумыла атланды (Қ.Ирманов). Қаттырақ жүріп үйге келдим де, уйқы қушағына *ендим*,... (Ө.Хожаниязов). Сонда халқым келгендей-ақ жаныма, Қызыу *енер* тамырдағы қаныма (И.Юсупов). ◇ **Түр ениу** — өзгериу, кубылыу, дөниу. Барлық адам ақырынлап түргелди, Жүзлери өзгерди баска *түр енди* (Ж.Аймурзаев). **Түсине ениу** — түсинде көриу, түсине аян бериу, түс көриу, уйқылап атырғанда көриу. Ашық болдым шийрин жаным жолында, *Түсима енип* ғайыбана бир батыр («Мәспатша»). Баяғы шақасы сынған жас емен, Гейде шақырар оны, *түсине енер* (И.Юсупов). **Диңке-дәрман ениу** — күш-қууат кириу, күш кириу. ... буннан маған *диңке-дәрман енгендей* болады (Ө.Хожаниязов). **Қууат ениу** — күш, қарыу кириу. Тыйылып көзден жасларым. *Қууат енди* бойыма («Қырк қыз»). **Жан ениу**

— жан кириү, тирилиү. ...пүткил ағзасын хәрәкәткә келтириүдң аркасында Шерипкә *жан енди* (К.Ирманов). **Ақ ениү** — ақ кириү, ағарыү. *Ақ енип* қалыпты сақал, мурт, шашка, Мийнеткеши усы екен яранлар (Бердақ). **Еси ениү** — ақылына келиү, ақылы толысыү, ержетиү, бой жетиү. Енди *есиң енетугын* уақтың жетти (Т.Қайыпбергенов). **Гүллениү** — көркем болыү, сәнге бөлениү. Гүл үстине *гүллер енген*, Алтын нурлы жақтың таңын (Т.Әбдираманов). **Әжим ениү** — жыйрық ениү, жыйрық болыү, бети гөнериү. Жүзине айғыз-айғыз *әжим енди* (К.Султанов). **Ажар ениү** — сулыұланыү, форма ашыү. Солғын келбетине қайтадан *ажар енди* (К.Султанов). **Шадлық ениү** — қууаныш пайда болыү, кеуиллениү. Дәудің тула бедени, Ерип, зор *шадлық енип* (Х.Алимжан). **Сүйегине ениү** — дин. Мархумды жууыұшылардың қатарына кириү. Қатынның *сүйегине ениүге*, дәмеси бар хәр тийрениң аз ғана жылмақайлары да бүлк еткен жоқ (Н.Бөрекешов).

ЕНЛЕЙ кел. 1. Енине, кесесине. Үлкен үйдің ишине, *Енлей* мамық төсектең («Қырқ қыз»). 2. Кийимге арналған гезлемениң тигилмеген түри. Қыз жеңгесине арналған көйлеклик гезлеме жигит тәрәпинен ийесине *енлей* тапсырылды (газетадан).

ЕНЛИ кел. Ени үлкен, кесесине созылған. Бирақ, үйдің алақшынын қарағай жақшадан әшекөйлеп *енли* етип салды (Қ.Айымбетов). Үстінде гимнастёрка, белинде *енли* былғары қайыс (К.Султанов).

ЕНЛИК к. ЕН І.

ЕНЛИКШЕ қыйынды, гезлеме гүлшеси.

ЕНТЕЛЕДИ 1. Адамның тез-тез жүриү хәрәкети. Жука қапыға қарай *ентеледи* (Ә.Атажанов); 2. Тез-тез бүгилинкиреп жүриү хәрәкети. Азан менен *ентелеп* келе қалдың ғой (Г.Есемуратова)

ЕНТЕЛЕНИҮ ентелеү фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЕНТЕЛЕСИҮ ентелеү фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕНТЕЛЕТИҮ ентелеү фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕНТЕЛЕҮ ф. Алға умтылыү, епелеклеп жүриү, жорғалаү, жууырып-жортыү. Усы дөгеректеги бир қызыл қашардың қыр соңынан еки-үш күннен берли қалмай, *ентелеп* ерип жүрген тайпақ бас тарғыл буға қой қораның бүйирин жарып кеткен екен (К.Смамутов). Бардыңыз қаза қасына, Хәмменіз де *ентелеп* («Мәспатша»).

ЕНТЕРИЛИҮ к. ентерилю.

ЕНТИГИСИҮ ентигиу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕНТИГИҮ ф. Хаплығыу, асығыу, қатты дем алыу, солығын баса алмау, жүрегі қысылу, демигиу. — Бунша *ентигип* қайда қашып баратырсыз? — деди (ққ.х.е.). Айшагүл *ентигип*, тез-тез сөйледі (А.Бекимбетов). Хәм күлип, ентигип, карамай журтка, Айман менен бирге шыққаны сыртқа (И.Юсупов).

ЕНТИКТИРИҮ ентигиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕН ШАШТЫРЫҮ ен шашыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕН ШАШЫҮ ф. Рауажланыу, жайылу, таралу, хәуижлениу, кеңейиу, улғайиу. Жәбдилескен хожалықлар, *ен* шашты, социаллық шақап өсе баслады (К.Ирманов).

ЕНШИ ат. 1. Атаның балаларын бөлек шығарғандағы, қызларын турмысқа шығарғандағы дүнья-малдан бөлип берген дүньясы, мүлки. Гүмбирлеген ақ отаулар тиктирип, *Еншилер* берейин сансыз малымнан («Қырк қыз»). Бай өлген соң, булар жарлы түсипти, қалған малларын бөлип *енши* алысыпты (Н.Дәукараев). 2. Биреудин бириуге арнап берген сауғасы, сыбағасы, буны көбинесе дайысы жийенине береді. ... бул дайысынан алған *енши* қозысы еди... (Қ.Айымбетов).

ЕНШИЛЕС ат. Еншиси бир, шериклес, дүнья-малға шерик меншиклес, ортақлас. Өжел жетти Айдар өлди, Еки улы жетим қалды, Төртеуі *еншилес* болды, Бирге талап қылған екен (Бердақ).

ЕҢ р. Дым, жүдә, оғада, күтә. *Ең* қапылды дегенде көйлеклерин сууға малып, шала сығып кийеди (Ө.Хожаниязов). *Ең ески* аты Қайшылы ауылы болып аталған (Ж.Аймурзаев). Әжинияздың «Бозатауы», *Ең* бир шадлы намаң еди (И.Юсупов). ◇ **Ең ауыр** — қыйын, машақат. Патша маған ең ауыр жұмыс тапсырды (ққ.х.е.). **Ең әуели** — дәслеп, бурын, алда. ... мениң байқауымша, мийуениң *ең әуели* уша басы писеди екен,... (Ө.Айжанов). **Ең алды менен, ең алды болыу** — әуели, дәслеп, бурын, алда. Бирақ, Муратбаев ең алды менен минетуғын атынын ер-турманын жөнлеу, гүмбирлеген отау тигиуді әрман етті (Қ.Айымбетов). Ертеңине *ең алды болып* бир ауылда ешки қырқыу басланды (Қ.Айымбетов). **Ең болмаса** — кемінде, хеш болмаса. *Ең болмаса* бес-алты центнер балық услайық (К.Султанов). **Ең дәслеп** — алды менен, баста, алда. *Ең дәслеп*

усы аўылға, трактор алып келгенсиз (Б.Қайыпназаров). **Ең қымбатлы** – жақсы, қасыл, бақалы. Кутлықлайман *ең қымбатлы* сөз бенен, Кең бахытлы қуанышлы жүз бенен (Д.Қасымов). **Ең ақырында** – изинде, кейнинде, соңында. *Ең ақырында* ол бахтын Алла ашсын, саў болса, балам қайтып келер,... (Қ.Ирманов). **Ең қурығанда** – дым болмағанда, аз болғанда, жоқ болғанда, кемінде. *Ең қурығанда* ата-аналарға фронттағы хабарларды айтып берсек те пайда (Т.Қайыпбергенев). **Ең атақлы** – даңқлы, аты шыққан, белгили, шадлы. Туўған күнин шадлы күтип алар деп, *Ең атақлы* уллы күнлер ишинде (Ш.Мәмбетмуратов). **Ең күшли** – қарыўлы, мықлы. *Ең күшли* Армия бизиң Ұатанда (С.Нурымбетов).

ЕҢБЕК I ат. Мийнет, жумыс, хызмет, ис. Қыз *еңбегин* күйдирмей, Артқа аяғын тийдирмей, Сол қаланың басына, Фарғадай болып қонады («Мәспатша»). Жыладым хаққа зар-зар, Болдым ба саған пейли тар, Еңбегимди күйдирме, Таслап кетпе майданға («Алпамыс»).

ЕҢБЕК II ат. Адамның тас төбеси менен маңлайынын арасындағы жас бала ўақтындағы былқылдап туратуғын, үлкейгеннен кейин шемиршекке айланған жери. ... бул баланың *еңбегі* еле қатпай, солқылдап тур ғой (Қ.Айымбетов).

ЕҢБЕКЛЕНИЎ еңбеклеў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЕҢБЕКЛЕСИЎ еңбеклеў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕҢБЕКЛЕТИЎ еңбеклеў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕҢБЕКЛЕЎ ф. Еки қолын жерге таянып дизерлеп, буккышлап жүриў, еңкейип дизерлеп жүриў. Айпарша *еңбеклеп* ярының қасына барды, басын шайқап оятты («Мәспатша»). *Еңбеклеп* еркин жүргенде, Көрмегенди көрсетип («Қырк қыз»). *Еңбеклеп* керегеге асылып, жерден жети таяқ жедим түргелдим (К.Султанов).

ЕҢГЕЗЕР кел. Үлкен, нәхән, гиддиман, тайнапыр, ири геўдели, ири жоталы, турпатлы. ... Алдымызда айсыз қараңғыда *еңгезер* сыяқлы биреў көринди («Жеткиншек» г.).

ЕҢГЕЗЕРДЕЙ кел. Еңгезер сыяқлы, еңгезерге усаған, еңгезер тәризли. Тап сол мәхәли булардың туў сыртынан *еңгезердей* кара сақаллы бир адам шыға келди (Ө. Айжанов). Мерекеде опак болдым, *Еңгезердей* сопақ болдым (Бердақ).

ЕҢИРЕНИЎ еңиреў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЕҢИРЕСИҰ еңиреу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЕҢИРЕТИҰ еңиреу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕҢИРЕҰ ф. Жылау, зарлау, өкириу, бозлау. Жалгызынан айырылып, Қаражан қайсар *еңиреди* («Алпамыс»). Ол әкесиниң мойнына асылып *еңиреди* (Ө.Айжанов). Мен әкемниң мойнынан қатты қысып қушақтап, көкирегине басымды басып, жас баладай *еңиреп* қоя бердим,... (К.Смамутов).

ЕҢКЕЙИСИҰ еңкейиу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЕҢКЕЙИТИҰ еңкейиу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕҢКЕЙИҰ ф. 1. Ийилиу, бүгилиу, басын төмен алыу. Булардың ишинен Еримбет бой тиклей алмай *еңкейе* берди (Қ.Айымбетов). ... *еңкейген* ғарры, еңбеклеген жас, жетим-жесир, ғәрип-қәсер көп еди журтымда («Мәспатша»). 2. Күнниң, айдың, жұлдыздың уясына қарай жақынлауы, батыуға айланыу. Қуяш батысқа қарай *еңкеймекте* (Ө.Айжанов). Күн *еңкейип* қалғанлықтан жер бетинде булдыр сәуле ойнап жүр еди (Қ.Смамутов). Бул гөззал қаланың сулыу келбетинң бир мен емес, күн *еңкейип* сүйгендей (Б.Қайыпназаров). 3. Төменлеу, қулау. ... камыс қоралардың да түби ширип, *еңкейип* қулау алдында тур,... (К.Султанов).

ЕҢКИЛДЕНИҰ еңкилдеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ЕҢКИЛДЕСИҰ еңкилдеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЕҢКИЛДЕТИҰ еңкилдеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕҢКИЛДЕҰ ф. Өксип жылау, солқылдап жылау еңкилдеп жылау. ... Жәмийланың енеси болса қудаларын көриуден *еңкилдеп* жылап жиберди,... (К.Султанов).

ЕҢЛИК гүлли өсимлик.

ЕҢСЕ ат. Арқа жауырын, ийинниң арқа дөгереги. Теңлеспеге келгеним жоқ мен дауға, *Еңсе* тон жамылып алтынлы жаға («Мәспатша»).

ЕҢСЕ 1. Адамның мойнының арқа тәрәпи. Жән-жағына қарап *еңсеңди* көтер (Г.Есемуратова). 2. Балтаның шүйдеси, яғный балтаның басының артқы тәрәпи.

ЕҢСЕБАСАР гүндениң услайтуғын сабы.

ЕҢСЕЛИ кел. Еңсеси бийик, үлкен денели. ... қашқын жигит жүдә *еңсели*, ири денелиден келген жауырынлы еди,... (К.Султанов).

ЕҢСЕҰ еңселеу, жәрдемлесіу.

ЕҢТЕРИЛИҰ ф. Алға қарай умтылыу, алға қарай қыйсайыу, жығыла жазлап қалыу. ... шопан баланы ийтерген уақытта *еңтерилип* барып, жығылмай қалды,... (кк.х.е.).

ЕҢТЕРИҰ ф. Ийтериу, қозғау, алға қарай түртиу. ... келиншек келинин алға қарай *еңтерип* жиберди,... (А.Бегимов).

ЕҢ ДӘСКИ ең дәслеп, ең алдын.

ЕҢ КӨКЕСИ ең жақсысы, ең ағласы.

ЕП ат. 1. Усыл, ийкем, ыңғай, бейим, қолай, әдис. Хәмме уақыт барлық нәрсеge *еп* етеди де жүреди, — деп тонқылданды кемпир (Б.Кербабаев). ... Сәлийма бирдейине *еп* ислейди,... (К.Султанов). 2. Үнем, хийле, тәсил, жол. ... қонак күтиуде де *еп* истейсен, — деп хаялына кейиди үй ийеси (Қ.Айымбетов). **Ебин табыу** — жолын билиу, ыңғайын билиу, ретлестиріу, жайластырыу, қолайын табыу, ретин табыу. Турды шофёр машинаға ход берди, Тас бөгеттен *ебин тауып* өткерди (И.Юсупов). Пароходқа жүк тийеуши-грузчик болып кире аласаң кел, *ебин тауып* матрослыққа да кирип кете аласаң (Н.Дөукараев).

ЕПЕЛЕК ат. 1. Белдин қумырасына дәстесиниң кирер жериндеги бир-бирин бекитиу ушын шеге өтетуғын жердиң асты-үстине орнатылып, қаңылтырдан исленген қыйықша темир. Белди саплау ушын *епелекти* де таярлап болып, сабын жаныуға киристи уста (Қ.Айымбетов). 2. Еки темирдиң аралығына қойылатуғын жуқа қаңылтыр. ... еки аралыққа *епелек* салып, еки жағынан қысып, винт пенен бекитти (газетадан).

ЕПЕЛЕК 1. Белдиң қумырасына дәстениң кирер жериндеги бир-бирин бекитиу ушын шеге өтетуғын жердиң асты-үстине орнатылып, қаңылтырдан исленген қыйықша темир. 2. Еки темирдиң арасына қойылатуғын жуқа қаңылтыр. 3. Әтшөк; 4. Дәлдир, есер, еси кирели-шығалы.

ЕПЕЛЕКЛЕНИҰ епелеклеу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЕПЕЛЕКЛЕСИҰ епелеклеу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕПЕЛЕКЛЕТИҰ епелеклеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕПЕЛЕКЛЕҰ ф. 1. Ушып-қонып хызмет етиу, шаққанлық пенен жүриу, шәпиклениу. ... алдымыздан *епелеклеп* жортып киятырған кемпирди ушыраттық (кк.х.е.). 2. Белге епелек салыу, епелекли етиу. Уста белди *епелеклеп* саплады (газетадан).

ЕПЕЛЕКТЕЙ кел. Епелекке усаған, епелек сыяқлы, епелек тәрізлі.

ЕПИСКОП (грекше, episkopos — қадағалаушы, бақлаушы). Христианлар шіркеуінде жоқары диний дәреже хәм усы дәрежеге ийе болған адам архиерей.

ЕПКИН ат. 1. Самалдың әсте есиуи хәм тағы басқа нәрселердің ақырын тәсир етиуи. ... ақбақтың үпелеклері де самалдың *епкини* менен-ақ тозанғып ушып тур (Қ.Айымбетов). 2. Жумыстың барысы, пәти. ... колхозшылардың атызда ислеу *епкини* күшейди,... (газетадан).

ЕПКИНЛИ кел. 1. Самалдың қатты, күшли есиуи. ... күндегиге карағанда бүгін самалдың соғыуы *епкинли* көринеди (Ә.Шамуратов). 2. Алдағы қатардағы, жиғерли, хұжданлы. ... колхозда *епкинли* бригадалардың саны көбеймекте («ЕҚ» г.).

ЕПЛЕНИҰ еплеу феиилинің белгисиз дәрежеси.

ЕПЛЕСИҰ еплеу феиилинің шериклик дәрежеси.

ЕПЛЕСТИРИҰ еплеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЕПЛЕТИҰ еплеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЕПЛЕҰ ф. 1. Абайлау, әстелеу, ақырынлау. Оқыушылар муздың үстинен *еплеп* ғана басып өтти,... («Жеткиншек» г.). 2. Үнемлеу, ретлеу, тәртіплеу. Жумаштың жазы мененги тапканын канша *еплеп* жумсаса да, бәхәрге жеткере алмадым, — деп хаял өзинен-өзи сөйленеди (Н.Дәуқараев).

ЕПЛИ кел. Ийкемли, ыңғайлы, қолайлы, уқыплы. Айымның қолынан келмейтуғыны жоқ, хәмме нәрсени ислей биледи, жүдә *епли* қыз еди,... (Б.Бекниязова).

ЕПЛИЛИК ат. Уқыплылық, ийкемlilik, ыңғайлылық, қолайлылық. Сапардың анасы еплилик пенен баласы келгенше хожалығын баскарып отырды,... (К.Султанов).

ЕПСИЗ кел. Олақ, уқыпсыз, еби жоқ, ийкемсиз, ыңғайсыз. Қолынан хеш нәрсе келмейтуғын оның *епсиз* екенлиги хәммеге белгили (А.Бегимов).

ЕПСИЗЛИК ат. Олақлық, уқыпсызлық, ийкемсизлик, ыңғайсызлық, еби жоқлық. ... үй ишиниң быған-жығаны шығып атырғаны да *епсизликтің* себебинен шығар деп ойладық (Қ.Аралбаев).

ЕПШИЛ кел. Уқыплы, ийкемли. Жәмийла болса жүдә шаққан епшил еди,... (К.Султанов).

ЕПШИЛЛИК ат. Уқыпшылық, ийкемділік. Өтер мәрт шофёрлар *епшиллик* пенен, Хәм жылдам айланып, хеш гүдіксинбей (И.Юсупов).

ЕР I ат. Аттың ямаса ешектің жауырынына салынатуғын ағаштан, темирден исленген қурал-сайманның (ер-турманның) бир түри. Бедеулерге беккем етип салдың *ер*, Минип шықтың омыраудан ақты тер («Қырк қыз»). ... *ерди* арқалап жаяулап бир ай жол жүрди (кк.х.е.). ◇ **Ер-тоқым** — көлікке тийисли болған үскенелердің барлық нәрселери, жыйынтығы. *Ер-тоқымын* арқалады етип бәнт, Ешки мингенге айтты көп нәлет (Қ.Ирманов). ◇ **Ақбаслы ер** — ердің басын пилдің сүйегі менен қапаланған ямаса қаппақты мыс пенен қалайы шегеден қағылған ер. ... күйма зәңғи, *ақбаслы ер*, ғуббалы қуысқан менен ғуббалы сийнемент сай етти,... (Қ.Айымбетов). **Ер-турман** — көлікке тийисли болған барлық үскенелердің жыйнағы. ... *ер-турманлардың* хәммесин ишкериге киргизип қойдық (Қ.Айымбетов). **Ер жүең** — көлікке тийисли болған үскенелер. ... *ер-жүеңлерин* тақлап, өз алдына айырып қойды да, уйқыға киристи (К.Султанов).

ЕР II ат. Бай, күйеу, жубай, қостар, өмірлік жолдас. *Ерим* пақыр күтә гедей адам еди (Ә.Шамуратов). ... менің *ерим* ағаныз Бабахан патшаның иниси хәм ат сейиси еди («Мәспатша»). Несийбе әзелдур дийдардур ғайып, Бурыннан қалған жол *ер* менен зайып («Алпамыс»). ◇ **Ерге бериу** — турмысқа шығару, күйеуге шығару. ... өзинен бийжуап ерге бериу шәриятымыздың мазхәбине жайласпайды («Алпамыс»). **Ерге тийиу** — байға бару, күйеуге шығу, турмыс қуру, турмысқа шығу. ... тәртип бойынша *ерге тийиуди* өзим де билемен (кк.х.е.).

ЕР III ат. Батыр, азамат, жүрекп, ғайратлы, күшп, халық ушын хызмет ететуғын адам. *Ер* жигит ели ушын тууылады, ели ушын өледі (кк.х.н.м.). Қатарында нар еди, есаплы *ердің* бири еди («Алпамыс»). Мен жазаман колхозшы, *Ердің* исин көрсетип (Б.Қайыпназаров). Жең түринип ақ билегин сыбанып. Иске түсти еркин мийнет ерлери (И.Юсупов). ◇ **Ер жүрек** — батыр, батыл, өжет, өр, қайтпас. *Ер жүрекп* еки жасты, тирилей жерге көмген екен (И.Юсупов). **Ер дайысына усау** — дайы тәрәпине тарту. Ер дайысына усайды деген ырас па деймен (Ө. Айжанов).

ЕРБЕГЕЙ-СЕРБЕГЕЙ Басы-аяғы жыйнақсыз, ағып-тамып ямаса қолайсыз исленген зат. *Ербегей де сербегей*, хәргиз үйге кирмегей (кк.х.к).

ЕРБЕК кел. Қыйсық, иймек, тарбак. Гейбир жерлерде *ербек* калың тораңғылларға гезлести (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Ербек-сербек көлеңке** — иймейген, тарбайған, қыйсайған. Узын арық геүдесиниң *ербек-сербек көлеңкеси* қатты жүрип киятырған оны қапталлап кууып киятырғандай көринеди (Ж.Аймурзаев).

ЕРБЕКЕЙ кел. Тарбақай, қыйсық, иймек, ербейип өсиу, қыйсық болып өсиу. Ербекейим шығып есиктен кирип келгенимде Оразгүлдин дауысы шанк етип еситилди (Ж.Аймурзаев). ◇ **Ербекей-сербекей болыу** — қыйсайыу, иймейиу, тарбайыу. Түн қараңғы болғанлықтан *ербекей-сербекей* болған геүдесинен хабары жоқ еди (Ж.Аймурзаев).

ЕРБЕҢ: ербең етиу ф. Қыймылдау, жыбырлау, тикиреңлеу. Нуржамалдың қулағы *ербең* етип, пилтесин таслай салды (К.Султанов). ◇ **Ербең-ербең етиу** — жыбырлау, қыймылдау, қозғалыу. Еки урты опырайылып, ийеги менен ерни қыймылдаса мәсиуектей *ербең-ербең етеди* (Ж.Аймурзаев).

ЕРБЕҢЛЕНИУ ербеңлеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ЕРБЕҢЛЕСИУ ербеңлеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЕРБЕҢЛЕТИУ ербеңлеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕРБЕҢЛЕУ ф. 1. Сезиклениу, тикиреңлеу, қозғалыу. Султанның көзлери аларып, қулағы *ербеңлеп*, еки езиуи ашылып кетти (А.Бекимбетов). 2. Еленлеу, қараңлау. ... қолындағы белин бир түсирип, бир қолына алып кетип баратырғанында алдында ербеңлеген биреуди көрди (Қ.Айымбетов).

ЕРБИЙИУ ф. Сәррийиу, собырайыу, қақайыу. Ояқтан еңгезердей ири денеси *ербийген* биреу шықты (Қ. Смамутов). Ербийген биреуи ҳаялдың қарсы алдына жақынлап келди (Қ.Айымбетов).

ЕРГЕНЕК ат. 1. Қара үйдин аузына қурылатуғын, еки жақлы есик. *Ергенегин* отаудың лалы тастан ойдырды («Мәспатша»). Ағаш *ергенектиң* екеуи де табалдырыққа шекем нағысқа сырғып тур (К.Султанов). 2. Қораның аузына қурыу ушын ағаштан исленген есик. Әстен *ергенегин* ашып қораның, Маллар түрди күндегидей қулағын (Ж.Аймурзаев).

ЕРГЕНЕКЛИ кел. Ергенеги бар, ергенеги курылған. ...
кораның *ергенекли* экени жана есима түсти (Қ.Айымбетов).

ЕРГЕНЕКЛИ Урыу-қауим атамасы.

ЕРЕГИРЕК кел. Шетирек, аұлағырак, алысырак, бөлегирек.
Буны көріп басқалары *ерегирек* шықты да, кара баланы таслап
кеткиси келмей, затларын бауырына қысып тура берди
(К.Султанов).

ЕРГИЗИҰ ф. Изине, соңына, кейнине ертиу. Жәмийланы
изине *ергизип* жиберіуді де ойлады енеси (К.Султанов).

ЕРГИШ кел. Биреудің изинен жүргиш, изинен
қалмаушылық. Буның бурыннанғы әдети адамлардың изине
жүдә *ергиш* еди,... (газетадан).

ЕРГИШЛЕҰ ф. Изден қалмау, изине ере бериу. Мен саған
бир ермек болған қусайман, Неге *ергишлейсең* изимнен, Айман
(И.Юсупов).

ЕРДЕЙ кел. 1. Батырдай, күшлидей, ғайратлыдай, мәрттей.
Жигирмада мәрттей болып, Жүк көтергеи нардай болып,
Арыслан киби *ердей* болып, Күшима толған күнлерим (Бердак).
2. Хаял-қызлардың еркек адамлардай болыуы. Ауыл
хожалығында, санаатта, транспортта хаял-қызлар *ердей* хызмет
қылады («ЕҚ» ғ.). 3. ауыс. Жасы кишинің өзін адамдай услауы,
кисимсиниуи. Батыр *ердей* болып отырсаң ғой, қошшым,...
(Қ.Айымбетов).

ЕРЕГИС қ. ерегисиу.

ЕРЕГИСТИРИҰ ерегисиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕРЕГИСИҰ ф. Өжетлесиу, герилдесиу, тартысу, таласыу,
қарсыласыу, дауласу. *Ерегисип* Суртайшадай залым хан, Дар
арканын салып қойды мойнына («Қырк қыз»). *Ерегискен* маған
хеш тең келе алмас, Көп әзизлер бул қолымда зарлаған (ққ.х.е.).
◇ **Ерегис-тартыс** — дауласу, қарсыласыу, өжетлесиу. Бағанадан
бери ғауырласқан дауырық хәзил-дәлкек, күлки, *ерегис-тартыс*
— силтидей тынып, көктен жасыл түскендей отау жым-жырт
(К.Султанов).

ЕРЕЖЕ қ. қағыйда.

ЕРЕК р. Бөлек, шет, аұлақ, дара, жырак. Саялы нәрұан
байтерек, Ауылдан кублада *ерек* («Мәспатша»). Елден *ерек*
болыуға, Қырк қызы менен Гүлайым, Бәрха бөлек турыуға
(«Қырк қыз»). Бир өзин бир жаққа шығыпсаң *ерек*, Себеп недур
қолдан абырайды бердик («Алпамыс»).

ЕРЕКЛИК р. Басқалық, өзгелик. ... кыз-келиншеклердин бул иси *ереклик* болып көринген еди,... (кк.х.е.).

ЕРЕКШЕ р. Өзгеше, айрықша. Бул Айымжамалға *ерекше* бир сулыұлық көрк берип киятыр (Ө.Хожаниязов). ... ауыл адамларынан үш атлы жигит *ерекше* шықты (Т.Қайыпбергенев).

ЕРЕКШЕЛИК ат. Айрықшалық, басқашалық, өзгешелик. Немец деген де биздей адам ба, я болмаса басқа бир *ерекшелиги* бар ма?! (Ө.Хожаниязов).

ЕРЕН ат. дин. Ески көзқарас бойынша адам баласына, әсиресе батырларға гайыптан жәрдемин тийгизетуғын пир, әруақ, кәмбил пир, ғайбана қоллаушы. Шубар аттың үзенгисине қол жеткер, Көлде, хәзир, шөлде хәзир *еренлер* («Алпамыс»). Тамауылдың үш улы бар, Шыңғыс бағда лала Гүлзар, *Еренлер*, пирлер мәдаткар, Хаслы күннен болған емес (Бердақ).

ЕРЕР к. ериу.

ЕРЕСЕК кел. Бойжеткен, жасы жағынан үлкенирек, жасы жеткен, өскен, ержеткен, үлкейген, есейген. ... ол еси енген *ересек* жигиттин ойы менен өлшеп көрсем, әкемнің ис-хәрекеті бурынғыдан бес бетер бәледей көринди (К.Смамутов). Ишінде он бес-он алтыға келип қалған *ересеклери де* бар (Н.Дәўқараев).

ЕРЕСЕКЛЕНИУ ересеклеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ЕРЕСЕКЛЕУ ф. Үлкенлеу, нәхәнлеу. ... булардың ишінде *ересеклеу* болып қалған балалар да бар (Н.Дәўқараев).

ЕРЖЕТИУ ф. Бойжетіу, жетилисиу, үлкейіу, есейіу, камалға келиу. ... бизиң елдің дәстүрінде нашар бала *ержетсе*, өзинен бийжуап ерге бериу шәриятымыздың мазхәбине жайласпайды («Алпамыс»). Тал шыбыктай тауланып, Сен ауылда *ержеттиң* (И.Юсупов).

ЕРЖЕТКЕН I кел. Есейген, жетилискен, бойжеткен, үлкейген, нәхәйген. Неше жанлар, биздей қорлықта өткен, Аккуу едим айдынында *ержеткен* (И.Юсупов).

ЕРЖЕТКЕН H ф. Бойжетіу, үлкейіу, есейіу, жетисиу, нәхәйіу. Үйренбей жүрме ауылға, Қалада өсип *ержеткен* (Б.Қайыпназаров).

ЕРЖЕТКЕНЛИК ат. Үлкейгенлик, нәхәйгенлик, бойжеткенлик. Бир-бирин сүйген жас *ержеткенлик* аттестатын аларға дейін де бирге болды,... (Г.Есемуратов).

ЕРЖЕТТИРИҰ ф. Бойжеттириұ, ұлкейтиұ, есейтиұ, камалына келтириұ. Ондағы баслы мақсет балаларын тарықтырмай *ержеттириұ*,... (З.Насруллаева).

ЕРИ I қ. ер I.

ЕРИ II қ. ер II.

ЕРИ III қ. ер. III.

ЕРИГИҰ ф. Иши писиұ, зеригиұ. Бул жұмыстарды *еригип* ислеп атырғаным жоқ, ерксизден ислеп атырман (Ж.Аймурзаев). Жүр ауылда бираз адам, Ләйлиұ қағып, «*ериккеннен*» (Б.Исмайлов). ◇ **Иси еригиұ** – зеригип кетиұ, иши писиұ. Өз гезеги келген күни ағаш устасы иси *еригип* отырып, ағаштан бир куұыршақ жоныпты (ққ.х.е.).

ЕРИК I ат. 1. Жазда ерте писетуғын, көп жыллық мийе ағашының бир түри. Алма, шийе, кәрели, шабдал, *ерик*, жүзим түплери рауажланып, кулаш жайып кеткен (А.Бекимбетов). 2. Жазда ерте писетуғын шаңғалақлы, дәнели мийуениң бир түри. Алмасы, *ериги*, әнжир-өнары, Писип тур кәнтиниң курма бағлары (ққ.х.к.).

ЕРИК II қ. еригиұ.

ЕРИК ханның қорғаны.

ЕРИКЛИ кел. Ериги көп, ерикке мол. Сайдың еки жағасы жүдө *ерикли* еди,... (С.Салиев).

ЕРИКЛИК ат. Ерик өсип турған жер, ериклердің өскен жери, өсип турған ериклер. Кәраматдинниң түнги тентиреуин көрген екеуи, *ерикликтің* ишинде турып қалды (Ж.Аймурзаев).

ЕРИКСИЗ кел. Ериги жоқ, ерикке ийе емес. Бизиң бул ауылда тек Досназар *ериксиз* болған менен басқалардың хәммесинде де ерик бар («ЕК» г).

ЕРИКСИЗЛИК ат. Ериги жоклық, ерикке ийе емеслик. ... ауылымыз *ериксизликтен* күйгенлиги соншелли, ерик отырғызыұды енди ғана баслап атыр («ЕК» г.).

ЕРИМИК кел. Жердің, тонның ерип кетиуи, жылыныуы, босауы, босасыуы, былшылдауы, былшырауы. Бирақ, жер сонша *еримик* батпақ болып атырғанда сабақтан қалмайды (Т.Қайыпбергенов).

ЕРИН I ат. Ауыздың асты-үсти, ауыздың қыр дөгереди, жийеги, шети. Ауызлары оймақтай, *Еринлери* қаймақтай (ққ.х.к.). Епсиз *ерин* айтса жумбак, Айтып қояр шешиуин де

(И.Юсупов). ... хәр сөйлегенде калың қабағы ашылып-жабылып, жука *еринлериниң* биржагы көтерілиңкиреп турады (С.Хожаниязов).

ЕРИН II к. ериниў.

ЕРИНГЕНЛИК ат. Ериншеклик, жалқаўлық. Мен буған *ерингенлик* түс бердим (Қ.Айымбетов).

ЕРИНИЎ ф. Жалқаўланыў, қосжақпаў, жалығыў, зеригиў. ... асарына *еринип*, нар текедей керилип, ярына шыннан берилип,... («Мәспатша»). Ермекбай *еринер* бәрха, Жүрек баўырын езер бәрха (Өтеш). *Еринип* барып трубканы алды, Сөйлеп кетти әдетинше баяғы (Б.Исмайлов). Хә досларым, досларым, еле де болса *еринбең* («Қырқ қыз»). Көп қыдыр балам *еринбе*, Көринген қызға берилме (А.Дабылов). ◇ **Еринбей хәрекет етиў** — жалықпаў, зерикпеў, жалқаў болмаў, жалқаўланбаў. Ыақыялар үстинде тынбай, *еринбей хәрекет ете берсек*, ақыры бир нәтийжеге ерисемиз (А.Бекимбетов).

ЕРИНЛЕС к. еринли.

ЕРИНЛИ кел. Ерини үлкен, түрик ерин, ерини калың. ... сырттан *еринли* бир жигит қызара бөртип кирип келди,... (Қ.Айымбетов).

ЕРИНЛИК ат. лингв. Еринниң дөңгеленип, сүйирленип алға қарай созылыуынан пайда болатуғын сеслер: о, ө, у, ү; ерин ареалы айтылатуғын сеслер: п, б. ... бул гәптеги *еринлик* сеслерди өз алдына бөлек жазып келиўди тапсырды мугаллим, — деди Айша жолдасына («ЕҚ» г.).

ЕРИНШЕК кел. Жалқаў, хайяр, хош жақпас, ис жақпас, гежир. *Ериншекке* ис буйырсаң, саған ақыл үйретеди (ққ.х.н.м.). Жалқаў адам болады, Жас басынан *ериншек* (ққ.х.к.).

ЕРИНШЕКЛЕНИЎ ф. жалқаўланыў, гежирлениў.

ЕРИНШЕКЛЕТИЎ ф. жалқаўлатыў, гежирлетиў.

ЕРИНШЕКЛЕЎ кел. Жалқаўлаў, хайярлаў, гежирлеў. Ери артына кетип *ериншеклеў* болған ол (Ө.Хожаниязов). ... ол басқаларға қарағанда *ериншеклеў* еди,... (Қ.Айымбетов).

ЕРИНШЕКЛИК ат. Жалқаўлық, гежирлик, хайярлық, ис хош жақпаўшылық. *Ериншеклик* қылдыңыз ба, Болармыз деп босқа хәлек (И.Юсупов). *Ериншеклик* ескилик, Ебетейсиз пәс қылық (Ж.Аймурзаев). Адамлардың сорауына жуап бериўге *ериншеклик* басты (К.Султанов),

ЕРИС I ат. Қозақ, өрмектің ұзынына тартылған сабағы, жиби. Ана-бала арқау-*ериске*, Сол азалы жылы мынау қызымды, Атландырған едим бір үлкен иске (И.Юсупов). **2.** Тоқыұ үскенесинің гезлемелерди тоқыұ цехындағы ұзынына тартылған жиби.

ЕРИС II к. ерисиұ.

ЕРИСИЛИҰ ерисиұ фейилинің белгисіз дәрежесі.

ЕРИСИҰ ф. Жетисиұ, үлгериұ, табысқа жетиұ. Ұақыялар үстінде тынбай, еринбей хәрекет ете берсек, ақыры бир нәтийжеге *ерисермиз* (А.Бекимбетов). Мен буған көп мийнет сарп етип жумсаудың нәтийжесінде ғана *еристим* (Ж.Сейтназаров). Достыңның үлкен бахытқа *ерисиұин* асығып күтиұ кимди толқынландырмайды (Т.Қайыпбергенев).

ЕРИСТИРИҰ ерисиұ фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЕРИТИЛИҰ еритиұ фейилинің белгисіз дәрежесі.

ЕРИТИНДИ к. еритпе.

ЕРИТИҰ ф. Жибитиұ, жумсартыұ, босатыұ, балкытыұ. Жанынды *ериткен* сөйлеген сөзи, Бийдайықтай сынлы, жука нур жүзи («Мәспатша»). Олай деме оят жатқан қызынды, *Еритейин* қыста қатқан музынды («Қырқ қыз»). *Еритип* леби бәхәрдин, Қыс курсағы босанды (К.Султанов).

ЕРИТПЕ кел. Ериген, еритілген зат. Фосфорлы сұйық *еритпе* айдаушы блок жәрдеминде зыянсызландырыушы аппаратқа келип түседі (О.Бердимуратов). Ағаш өрелерін 20 процентли хәк *еритпеси* менен ақлау керек (А.Джалменов, П.Карпов).

ЕРИҰ I ф. Жибиұ, балқыұ, босаұ. Қар ерип, қызыл суұ сарлап акты (К.Султанов). Шыннан жолбарыс берилди, Жолбарыстың денеси, Қорғасын яңлы *ериди* («Мәспатша»). ◇ **Жүреги ериұ, бауыры ериұ, өкпе ериұ** — жибисиұ, босасыұ, жууасыұ, балқыұ. Сен жыласаң мениң кеулим бузылар, Бауырым *ерип* аш жүрегим созылар (Қ.Ирманов). Бирақ, өкпем кетти *ерип*, Жазда алжасып жауған қардай (И.Юсупов). ...*жүреги ерип*, кеуили босасып, көз жасын сел етип жерге төкти,... (А.Бекимбетов). **Егитилип ериұ** — кеуили бузылыұ, босасыұ, жибисиұ. Наукас қыздың анасы егитилип *ериген* сайын, қол хақыны молырақ алыұ ушын, бойын бәнелеп отырған кемпир, ылақты еситкен соң... (К.Султанов).

ЕРИҰ II ф. Бир нәрсениң изинен жүриў, қалмаў, жолдас болыў. Қызлар мойнын бурмайды, изине *ереди* (Г.Есемуратов). Усылай жүре берсең бе ямаса кейнине *ересең* бе ямаса кеўилинде басқа бир ой бар ма? — дейди (Қ.Айымбетов). ...Жийемурат *ерип* киятырған ақ айыўдай көпек ийтке қарады (А.Бекимбетов). ◇ **Шуғыл сөзге ериў** — инаныў, исениў. Түскен жери таслақ жерди, шын деп *шуғыл сөзге ерди* («Мәспатша»). **Алдаў тилге ериў** — алдаўлыққа түсиў, исениў, инаныў. Еки бирдей жан достым, Беррегирек кел достым, *Алдаў тилге ериптен* (Бердақ). **Көшке ериў** — көшиўшилердиң изинен қалмаў, изинен жүриў, илесиў. Соның ушын аталар! Көшкен көшке *ериңлер* (Жийен жыраў). **Бузақылыққа ериў** — жаман адамлардың бузық сөзине исениў, инаныў, бузылыў. Мен «шын» достымның бузақылығына *ерип* хұжданымнан, адамгершилигимнен, ағайин-туўғанымнан айырылдым (А.Бекимбетов). **Досқа ериў** — жақсы адам менен бирге болыў. Душпанынды қойып *досқа ересең*, Теңиң менен аз күн ойнап күлипсең («Қырқ қыз»). **Ошағандай ериў** — жабысыў, қалмаў. Солай болса да Жумагүлдиң изине көп сөз ошағандай *ере берди* (Ө.Айжанов). **Атағы ериў** — лақабы қалмаў. Мал баққан *атағы ерип* қалмады, Бизди сол талапқа қарыйдар етти (А.Дабылов). **Сүйретки ериў** — бир нәрсениң илинип қалмауы, гәп-сөз болып жүриў. Болмаса изиңе *сүйретки ереди* (Ө.Хожаниязов).

ЕРИҰ ЕЛ — жергиликли, отырықлы журт.

ЕРИҰ-ЕСЛИ кел. Жок-жуқа, жалаңаш, жупыны. Жаз болса саям, қыста панам жок, Астымда атым жок, үстимде тоным, **Ериў** — ели қардың қылқа тонын бер (Күнхожа).

ЕРИҰЛИК ат. Басқа жактан ағайинның ортасына көшип келгенде, көшип келген адамға басқалардың әкелетуғын заты, кәдеси, саўғасы, сыйы. Себеби қутлы болсынға келиўшилердин *ериўлиги* аз болса, бәйбише келмейди (К.Султанов).

ЕРИҰЛИК — жаңадан көшип келген қонсыға хәм жол үсти қонаққа берилетуғын дәстүрий қонақ асы. Сол күни кеште таза қонсыны шақырып *ериўлик* бердик (А.Прекеева)

ЕРИҰШИ — отырықшы.

ЕРК ат. Ықтыяр, бийлик, хуқық. Айбийкениң *ерк* өзінде емес еди (Қ.Матмуратов). Елжиреген кеўли *ерк* бермейди (Ж.Аймурзаев).

ЕРКЕ кел. Ата-анасына, ағайын-туұғанына арқа сүйеп, өз басына кеткен тентек, биймаза, қыңыр, шатақ, хеш нәрсени тыңлағысы келмейтуғын перзент. ... Әскербайды жасынан *ерке* етип өсирди (Қ.Султанов). Алты улдың ортасында, *Ерке* болып ол өскен («Қырк қыз»). Қаражан кайсардың улы еди, он төрт жасына толған, *ерке* етип өсирген, Қаллимхан жалғыз деген бар еди («Алпамыс»).

ЕРКЕК ат. 1. Ер жыныслы адам, киcи. ... бизлердин алдымыздан төрт *еркек* адам ушырасты,... (Қ.Айымбетов). 2. Күйеу, бай, жубай, кoстар, жұпты. *Еркеги* ашыуланса хаялы басылады, хаялы ашыуланса *еркеги* басылады, — деген турмыстың бурыннан киятырған дәстүри ғой, — деп күлисти олар (Қ.Айымбетов). 3. Хайуанатлардың жанлы-жаныуарлардың хәм де жәнликлердин туқым шашатуғын ер жыныслылары. ... фермадағы барлық *еркек* қозылардан урғашы қозыларды өз алдына айырды,... (Ж.Сейтназаров). **Еркек гешир** — геширдин қатты болып тарамысқа айналған түри. ...атыздағы *еркек* геширлерди жулып тасладым, — деди кемпир (Қ.Аралбаев). **Еркек дауыcлы** — хаялдың дауысының еркек адамның дауысына усауы, ири дауыcлы хаял-қызлардың дауысы. *Еркек дауыcлы*, түр-түcи сууык хаял (А.Бекимбетов). **Еркекке тайлас** — хаялдың еркек адамға тең, барабар екенлиги, тай келиуи. ... Сәпиұраның *еркекке тайлас* мәртлиги Избанды бир қолы менен байлаған,... («ЕҚ» г).

ЕРКЕКЛЕРШЕ к. еркекше.

ЕРКЕКЛЕУ ф. 1. Геширдин қатайып тарамысланыуы. ... атыздағы геширлердин биразы *еркеклеп* кетипти, — деди Жаббақ (Б.Кербабаев). 2. Пишилген, тарттырылған өгиздин өзін бұғадай таныуы, бұғаға еликлеуи. Қара өгиз өзи пиштирилген болса да *еркеклеуди* күсейди, — деди Жаббақ (Б.Кербабаев).

ЕРКЕКЛИК ат. 1. Еркек адамға тән, ерлик ис. Және барайын десем *еркеклик* намыс бар (Қ.Аралбаев). 2. Улыума еркек жынысқа тән қәсийет. Жылқының *еркеклиги* бийеден жал-қуйрығына қарай айырылады, — деген қосшы бала (ққ.х.е.). Қойлардың *еркеклиги* шақына қарай айырылады балам,... (ққ.х.е.).

ЕРКЕКСИУ ф. 1. Өзин еркектей етип көрсетиу. ... кемпир Жаббақлардың алдында *еркексип* сөйлей баслады (Б.Кербабаев).

2. Еркекти сагыныуы, еркекти аңсауы, еркекти күсеуі. ... хау, өйдеме сен өйтип, мен *еркексип* жүргеним жоқ,... («Арал қызлары» ж.).

ЕРКЕКШЕ р. Еркек сыяқлы, еркектей. Беккем бууып беллерин, *Еркекше* кийим кийеди («Қырк қыз»).

ЕРКЕК КИНДИК — еркек адам. *Еркек киндик* Аманқос узак тәнеписте бузылған хәрре уясындай гүуилдеп атырған муғаллимлер бөлмесинде отырып, мийин айландырыуды қәлемеди (Ә.Атажанов).

ЕРКЕЛЕ к. еркелеу.

ЕРКЕЛЕК — ерке бала, еркетай.

ЕРКЕЛЕНИУ еркелеу феиилинің өзлик дәрежеси.

ЕРКЕЛЕСИУ еркелеу феиилинің шериклик дәрежеси.

ЕРКЕЛЕТИУ еркелеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЕРКЕЛЕУ I ф. Ата-анасына хәм тууған-тууысканына арқа сүйеп мардыйыу, ғоддаслау, шалжаңлау. Қыздың *еркелеуи* мени таң қалдырды, — деди Жаббақ (Б.Кербабаев).

ЕРКЕЛЕУ II кел. Тентеклеу, шатақлау, биймазалау. ... Әскербай еркелеу бала болып шықты (К.Султанов).

ЕРКЕЛИК ат. Еркелеушилик, еркин болыушылык. ... сенин бундай *еркелигиң* жараспайды, — деди кемпир Жаббаққа (Б.Кербабаев). Оның жүзиндеги мийирманлық хәм *еркелик* көзқарасларды сезді де, қолын усады хәм қысты (А.Бегимов).

ЕРКЕШЕ ат. 1. Ердің үстине салатуғын ямаса көликли кисинин бөктергисинде жүретуғын кишкене гилемше. ... ғарры *еркешени* тигип болды да, атқа ер сала баслады,... (ққ.х.е.). 2. дин. с. Әдет бойынша намаз оқыушылардың намаз оқыған уақтында астына жаятуғын төсекшеси, жайнамаз. Келгенлердің хәммеси өз *еркешелерин* астына төсеп намаз оқыуға киристи, бизлер болсақ чай ишиуимиз бенен отыра бердик (ққ.х.е.).

ЕРКИН кел. 1. Өз бийлиги, өз ықтыяры өзінде, дарқанлықта, бостанлықта болыуы. Оның үстінде қуслар *еркин*, қууанышлы сарқып ушып жүр (К.Айымбетов). Келе салып бес қасқыр, *Еркин* жүрип шалыпты («Қырк қыз»). 2. Жәмийетлик (пукаралық) ҳуқықы бирдей. *Еркин* сөйлеп, *еркин* жазыу дегенди, Көрип билип атырмыз ғой биз енди (И.Юсупов). 3. Тыйым салынбаған, тосқынсыз, иркинишсиз,

дарқан. Нөкіске тум-тустан келген қонақтарға жаңадан салынып питкерілген «Ташкент» мийманханасының есиги *еркин* ашық («ЕК» г). ◇ **Еркин мийнет** — жай-парахат жұмыс іслеу, жайнап-жаснап жұмыс қылу. Сүйеміз *еркин мийнетти*, Мийнетте бахыт мол бизде (Б.Қайыпназаров). **Еркин дәуран** — жақсы турмыс кешіріу, парахатшылықта жасау, бостанлықта жасау. Қыз-жауанлар *еркин дәуран* сүрмеді, Шағлап күліп, теңі менен жүрмеді (Бердақ).

ЕРКИНЛЕНИУ еркинлеу фэйилинің белгисіз дәрежесі.

ЕРКИНЛЕСИУ еркинлеу фэйилинің шериклик дәрежесі.

ЕРКИНЛЕТИУ еркинлеу фэйилинің өзгелик дәрежесі.

ЕРКИНЛЕУ ф. Өз ықтыяры менен емин-еркин болуу, жүріу. ... сен хеш кимнен зорлық көрмейсең, *еркинлеу* ушасан (газетадан).

ЕРКИНЛИК ат. 1. Азатлық, бостанлық, ғәрезсизлік, теңлік, дарқанлық. Жарқырап атқан соң *еркинлик* таңым (С.Нурымбетов). 2. Өз дегенинше, өз қәлегенинше, еркинлилик, дарқанлылық. Балалардың бәріне *еркинлик* болды, ойынға киристи (Қ.Айымбетов). Қонақ болыш келер қуслар, *Еркинликке* шыққан дослар (И.Юсупов).

ЕРКИНСИУ ф. Өзин дарқан, еркли, ғәрезсиз деп таныу. Тууысқан дайымның хаялы болғаннан кейін оған *еркинсип*, бир ауыз сөз айта қояйын деп едим (Г.Изимбетов).

ЕРКИНШЕ р. Қәлегенинше, ықтыярынша, өзінше, өз бетінше. Ондай малды *еркинше* отлатып жата бермеспиз (Т.Қайыпбергенов). Бирақ мениң әкем бир қарны қалқып, Бир күн хәз көрген жоқ *еркинше* шалқып (И.Юсупов).

ЕРКИНШИЛИК қ. еркинлик.

ЕРКЛИ кел. Хуқыклы, ерки бар, ықтыярлы. Хәр бир адам еркин жасауға *еркли*.

ЕРКСИЗ кел. Ықтыярсыз, бийликсиз, хуқықсыз. Молла *ерксиз* бақырып жиберди (Ж.Аймурзаев). *Ерксизден* еңиретип, Аршын төсин керемен («Қырк қыз»). Машинаның жолын бөгеп *ерксиз*, Солар еди алып кеткен Гүлжанды (И.Юсупов).

ЕРКСИЗЛИК ат. Ықтыярсызлық, хуқықсызлық. Буну сезген Арзыу мырс етип *ерксизлик* пенен күліп жиберди (Ж.Аймурзаев).

ЕРҚОПА ат. Түйениң ең күшлиси, күшли түйе. Жүк көтерер нар ишинде *ерқона*. Муңаймайды мәнзилинде көк жорға («Қырк қыз»).

ЕРЛЕНИҰ ерлеу I фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЕРЛЕСИҰ ерлеу I фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕРЛЕТИҰ ерлеу I фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕРЛЕҰ I ф. Орнына келтирип сыйлау, хүрметлеу, иззетлеу, қадирлеу. Баймуратты шығымсыз, сықмар деседи халық, сонда да анда-санда қонақ-қопсыны қушақ ашып қарсы алып, *ерлеп* жиберетуғын уақытлары да болады (газетадан).

ЕРЛЕҰ II кел. Адамгершиликли, жигерли, батыллы. Жаббаққа қарағанда Маббақ *ерлеу* еди... (Б.Кербабаяев). Пьеса Жумагүлге унады, бірақ еркисіз қыздың бираз *ерлиги*, батыллығы керек етиледі (Т.Қайыпбергенов).

ЕРЛЕҰ III қ. ертлеу.

ЕРЛИ-ЗАЙЫП ат. Ер менен хаял, бай менен қатын, жубай, жупты. ...тапқанын ол да *ерли-зайыптың* пайдасына жумсайды (ққ.х.е.). «*Ерли-зайыптың* ортасына еси кеткен түседі» деген (Ө.Айжанов).

ЕРЛИ-ЗАЙЫПЛЫ кел. Ери менен хаялы, күйеуі менен хаялы, жубайы, жуптысы. Соның менен *ерли-зайыплы* адам болып, жолға түсіп кете береді (ққ.х.е.). *Ерли-зайыплы*, жигит пенен келиншек әллі нени айтысып, ойласып отыр (К.Султанов).

ЕРЛИ-ЗАЙЫПТАЙ кел. Ери менен хаялдай, жуптыдай. Олар түнге қарай *ерли-зайыптай* бирге болып, түни менен өз ара көп нәрселерді сөйлесті,... (А.Бекимбетов).

ЕРЛИК ат. Батырлық, жүрекшилик, батыллық, ғайраттылық, хүжданлылық, жигерлилик. ... я қорлығын, я зорлығын, я *ерлигин* көріп қайтайын («Мәспатша»). Жигитлері Саркоптың, Көрсете алмады *ерликти* («Қырк қыз»). *Ерлиги* асып, Ғайраты тасты («Алпамыс»). ◇ **Ерлик етиу** — қахарманлық қылу, жиғерлилик етиу, адамгершилик ислеу. Сөйтип булар *ерлик етти*, Болды ойлаған нийети (Бердак). **Ерлик байрақ** — қахарманлық пенен пайда болған байрақ, жеңіс. Дүрсилдескен жүреклер толқып, Көтерилер *ерлик байрағы* (Т.Сейтжанов).

ЕРМАНЫ ерманы жыңғыл кел. Бүршикли, шакалы, жууан түбирли болып өсетуғын жыңғылдың бир түрі. Ыссылықтан

көкирегі қысып, демин ала алмаған ғарры бир *ерманы* жыңғылдың түбине барып омақазан атып тағы жығылды (Т.Қайыпбергенев). Ири тораңғыллар, жуған *ерманы* жыңғыллар изшилерге жол силтегендей дизилисип, артта қалып баратыр (Т.Қайыпбергенев). 2. *Ерманы* – жыңғылдың бир түри болып, оны үрпекбас деп те атайды.

ЕРМЕК I ат. Алданыш, жубаныш, уақыт өткеріу, бир нәрсе менен бәнт болыу. Үйдегі-дүздегі жумысын биреулер аткарып жүрген соң ислерге хызмет таппаған байға *ермек* керек (К.Султанов). Оған *ермек* болатуғын баласы болды (Ө.Айжанов). **Ермек қылыу** – алданыу, жубаныу, бәнт болыу. Оның жалғыз қысыр сыйырын отлақ жерге жетеклеп бағып, изинен қара кешке шекем соны *ермек қылып* жүре берди (қ.х.е.).

ЕРМЕК II *ермек* етиу ф. Дәлкек етиу, мазақ қылыу, мысқыл қылыу, масқара етиу. Азап сонша батты зил берип жанға, Журтқа *ермек* ушын сен болдың қайым (И.Юсупов). Күлди Тая: – Қойыңшы жолдас, «ханша» деген қандай *ермек* (И.Юсупов). **Ермек қылыу** – мазақлау, ермеклеу, масқаралау, дәлкеклеу, күлкіге алыу. Жөгі суұпының мени *ермек қылып*, аяғыма жип тағып, ойнап жүрген мәкқарын,... («Мәспатша»).

ЕРМЕКЛЕУ ф. Мазақлау, дәлкеклеу, масқаралау, мысқыллау. Ал, ол болса күлип турып, аузынан тилин шығарып оларды *ермеклей* баслады (С.Салиев). Тез келеди асықпа деп, Аспандағы маржандай дизилген жулдызлар *ермеклеп* күлгендей жымынлайды (газетадан).

ЕРМЕШИЛИК кел. Сөзге ериушилик, алдауға ериушилик. Бабахан топас, зулым, халықты езиу, жатып ишерлик, ермешилик, ақылсызлық усаған кәсілетлерге ийе («Мәспатша»).

ЕРНЕК ат. Шет, қыр, жийек, жаға, қаптал. ... ең соңынан суу турған шелектің *ернегине* келип қонып, хеш қәуипсинбестен суу ише баслайды (қ.х.е.). Шели мықты, еки *ернеги* бирдей болып тегисленип баратыр (Ө.Айжанов).

ЕРНЕКЛЕУ ф. Толыу, липлеу, тасыу, шимпилдеу. ... табақты *ернеклеп* толтырды да хаялдың қапталына қойды,... (қ.х.е.). ... усы күнлери дәрйя *ернеклеп* ағып тур («ЕК» г).

ЕРНЕКЛИ кел. Ернеги бар, ернеги қалың, енли, кең. Жаңағы табақты жүдә шебер хәм *ернекли* етип ислеген екен, – деди Жаббақ (Б.Кербабаев).

ЕРНИ ҚЫЗЫЛ — балықтың түрі.

ЕРСИ кел. Қолайсыз, жөнсіз, орынсыз, ретсіз, турпайы. Гейпара оқыушыларымыздың бұл, биз айтпай-ақ көріп жүрген *ерси* нәрселері ғой (Қ.Айымбетов). Бизің дәуірімізде бұрынғыша атадан жеккемен деу хәзир *ерси* (Ө.Хожаниязов).
◇ **Ерси көріу** — қолайсыз көріу, турпайы көріу. Бірақ оны *ерси* көрді ме, пол салдырмады (Қ.Айымбетов). **Еп-ерси** — уят, турпайы, қолайсыз, жөнсіз. ... келген қудалардың ишинен биреуі *еп-ерси* сөзлерді айтып, қудағайын уялтып таслады (К.Султанов).

ЕРСИДЕЙ кел. Орынсыз, жөнсіз, қолайсыз, бийқолай, турпайы, ерси сыяқлы. Ал сөзлері өзлери ушын *ерсидей* болмаған менен жүдә қызықлы (Ө.Айжанов).

ЕРСИЗ кел. 1. Жайдақ, жалаңаш. Бала атты *ерсиз* минди де, күннің шығыс тәрепине қарай жол тартты,... (ққ.х.е.). 2. Күйеусіз, еркегі жоқ, ери жоқ, тул, күйеуі жоқ, жесир. Күйеуі өлгеннен соң қолындағы бир улын, бир қызын өз күші менен камалға келтиргенше Жумагүл ауылда иследи, *ерсиз* болса да хожалығы хеш кимнен кем болған жоқ (Қ.Айымбетов). 3. Батырсыз, жеделсіз, ғайратсыз. *Ерсиз* ел болмас (ққ.х.н.).

ЕРСИЛИК ат. Қолайсызлық, орынсызлық, жөнсізлік, нақолайлық. Бир сапары Камекбайдың лекция тыңлап отырып еткен *ерсилиги* Мураттың есине түсе кетти (Ж.Аймурзаев).

ЕРСИЛИ-ҚАРСЫЛЫ р. Келдили-кетпели, жөнсіз сөйлеу, шалағай сөйлеу, илгерили-кейинли. Адырайып еки көзің, *Ерсили-қарсылы* айтқан сөзің (Өтеш). 2. Олай-булай, айқыш-уйқыш. *Ерсили-қарсылы* снаряд зуұлады,... (Қ.Досанов).

ЕРСИРЕК кел. Турпайырақ, жөнсизирек, қолайсызырақ, бийқолайырақ. ... пахтакешлер туұралы жазылған шығарма көзқарасынан баха беріу *ерсирек* болар еди (Г.Есемуратов).

ЕРТЕ р. 1. Таңертен, азан менен, азаннан, таң сәхәрден. Бүгін күндегиден *ерте* келипсіз ғой, — деп еди, ол дәріріу жалт қарады Нурымбетке (Ө.Айжанов). Ол *ерте* туып атланып, бәдер кетеди («Қоблан»). *Ерте* тууып кеш батқан, Өмири зая жулдыздай («Қырқ қыз»). 2. Баяғыда, бұрын, өткен гез. Ески тарийх *ерте* тууған ел едиң, Қайтадан жаңарып, күлдин Қонырат (И.Юсупов). Ертегим *ерте* болды, Қулағы келте болды (ққ.х.к.). **Ерте-кеш** - азаннан кешке шекем тынбау, күн демей,

түн демей ислеу. Ерте бир өлим бар *ерте* яки кеш, Асық аттым келди ме деп қолай пеш (Қ.Ирманов). ◇ **Ерте әйдем** – жүдә ерте, әйдем заман, дым ерте. *Ерте әйдем* заманда, сол заманның кәдиминде, Бухар деген журтында, Булыңғыр дәрьясының жағасында,... («Мәспатша»). **Ерте бастан** – әуелден, ертерек, алдын-ала, күн бурын. Соның ушын *ерте бастан* жыллы коралар таярлады (Ө.Айжанов). **Еп-ерте** – алда, бурын, ерте менен, алдын-ала. Бүгин жумысын *еп-ерте* тамамлап, үйлерине қайтты (газетадан).

ЕРТЕГИ ат. Ертеде, әйдем заманда, бурын болған ұақыяларды сүүретлейтуғын әңгиме. ...муртлаш казаклар муртын таулап, шыйырып қойып, өзинен киши жасларға атлы Дон казак корпусының өжайып батыр ислеринин *ертегисин* сөйлеп бермекте (Қ.Айымбетов).

ЕРТЕДЕ р. Бурын, өткен ұақытта. Мәспатша Алпамыс өткен *ертеде*, Соларға тақаббил болған жигитсең (С.Нурымбетов).

ЕРТЕДЕН р. 1. Әйдем заманнан, бурыннан. Қан ушын қан алыу түркменлердин *ертеден* киятырған темир тәртиби (Қ.Досанов). 2. Бурынырақ, тезирек. Айпарша минди Сандалын, *Ертеден* қашың қалмақлар («Мәспатша»).

ЕРТЕК ат. Турмыстағы хәм қыялый қызыклы хәр түрли ұақыяларды сүүретлейтуғын әңгиме. Қайтып киятырып патша жигитке бир *ертек* айта жүр дейди (ққ.х.е.). ...гә сөз бенен, гә қосық пенен *ертек* қылып сөйлеп берди (Қ.Айымбетов).

ЕРТЕКТЕЙ кел. Ертеқ сыяклы, ертеқке усаған, ертеқ тақылетли. Киев, сен *ертеқтей* ески қаласан, Урыстан сон тууылған хәм жас баласан (И.Юсупов).

ЕРТЕКШИ ат. Ертеқ айтыушы, хәр қыйлы ұақыяны көп билетуғын, айтатуғын адам, киси. ...ғаррының *ертеқши* екенине жаңа түсинди, ол (Қ.Айымбетов). Атағы шыққан *ертеқшилер* бар (Н.Дәукараев).

ЕРТЕЛЕТІҰ ф. Бир нәрсени ұақтынан бурын ислетіу, болдырыу, тез болдырыу, тезлетіу. Баратуғын жерге бүгин *ертелетип* жетсек екен. *Ертелетип* шыға қалыпты (Т.Қайыпбергенов).

ЕРТЕЛЕҰ қ. ертерек.

ЕРТЕЛИ ертели-кеш р. Түбинде, тийкарында, ақыбетинде, бәрибир, хаслында. Пахта атызда *ертели*-кеш, Шаршауынды

билмейди хеш (Ә.Шамуратов). Мийнет етиу болып баслы талабы, Иске шықса *ертели*-кеш азаны (Ш.Мәмбетмуратов).

ЕРТЕҢ р. Келеси күн, алдағы болатуғын күн, бүгіннен кейінгі күн. Бүгін емес *ертең* кештен қалдырма, Айтқаныма толық жууап беріндер («Қырқ қыз»). ... қарауындағы барлық тышқанларына *ертең* усы уақта, усы жерге жетіуін бұйырады (кк.х.е.).

ЕРТЕҢГИ кел. Келер күнги, алдағы күнги. Бүгінгі оқыу, *ертеңги* азық... (Т.Қайыпбергенов). Бұған не деуге болады? Әлбетте, бәріне көне бересен ғой! Бірақ *ертеңги* тәғдир қалай болады? (Ө.Хожаниязов).

ЕРТЕҢИНЕ к. ертен.

ЕРТЕРЕК р. Ертелеу, бурынырақ, алдарак. Керегинизди алып *ертерек* узатқаныңыз жақсы («Мәспатша»). Егер *ертерек* келсең кеңсе беттен де хабар аларсаң (Ө.Хожаниязов).

ЕРТЕРЕКТЕ р. Бурынырақта, алдаракта, ертелеуде. Мениң Өтеп Атаниязов деген бір достым бар еді, *ертеректе* оның хаялы өлді (Т. Нәжимов).

ЕРТЕСИ — ертең, бүгіннен соңғы күн.

ЕРТИУ ф. Жанына алып жүриу, изине ертип жүриу. Кейнине *ертип* биразын, Тана сойып сүйретті («Қырқ қыз»). Жолға түсті Мәспатша. Ярын *ертип* изине, Минди аттың белине («Мәспатша»).

ЕРТЛЕУ ф. Минис көліклеринің үстине ер-тоқымларын салыу. Досмухамедов узағырақ жерден бір қыздың хабарын еситип, кийинип ат *ертлеп*, атқа шоштыып минип алып жортып жолға түсті (Қ.Айымбетов). Ешегин *ертлеп* дәр्याға жүрип кетті (Қ.Султанов). ♦ **Ер қойыу** — атқа, ешекке ер салыу, ертлеу. Таң азаннан хәмме атқа *ер қойып*, Мәзи асқатықсыз гөжеге тойып (Әжинияз).

ЕРТЛЕУЛИ кел. ертленген, ертлеули турған. *Ертлеули*, нокталы екен жаныуар, Жүк артты үстине тенлеп барабар (Қ.Ирманов). Ешейінде аттан қорқатуғын Орал алдына әкелип тартылған *ертлеули* атқа қалай секирип минғенин өзи де билмей қалды (М.Абдраймов).

ЕРТЛЕУШИ ат. Көліклерге ер-турманларды салыушы, көліклерди таярлаушы. Жетім барлық уақытта байдың атын *ертлеуши* еді,... (С.Айний).

ЕР ТОҚЫМ к. ер I.

ЕР ТУРМАН к. ер I.

ЕРШЕ I к. ершен.

ЕРШЕ II ат. Ат, ешектің жауырынына салатуғын кишкене ер. Босат занғар түйемди, Атыңа *ерше* салыпсан (Жийен жырау). Теңиз ямаса дәрья жағасынан орып алып келинген камыс хәм пишенди ауылдың жағысынан тасыу ушын ешектің жауырнына ағаштан ислеп салынатугын ердің киши түрі (О.Доспанов).

ЕРШЕҢ ат. Хаялдың изине ертип келген (баска күйеуден болған) бала хәм қыз, өгей қыз, өгей бала. ... ершен баланы қойдың изине салды,... (кк.х.е.).

ЕРШИ ат. Ер соғатуғын, ислейтуғын адам, киси, уста. Ершиге барып ердің сынған жерин оңлатыш келдим,... (кк.х.е.).

ЕС I ат. Ақыл, сана, ой. Не ислеудің қандай илаж етиудің жолы ол уақытта мениң *есімде* жоқ еди (Ж.Аймурзаев). Қазбалап сөйлейтуғын Зәхийраның *есине* хәзир де сондай пикирлер келип қалды (Т.Нәжимов). Алдыңыз шықса он беске, Бизлерди хәм алың *еске* (Омар). ◇ **Ес кетиу** — еси ауыу. Мениң *есім кетип*, зәррем ушып отыра бериппен (А.Бекимбетов). **Естен шығаруу** — умытыу, жаңылысуу, алжасыу. Хаял болса төсек салыуды да *естен шығарып* силейип турды (Т.Қайыпбергенов). **Естен таныу** — есинен айырылыу, есин билмеу. Көргенлер *естен танғандай*, Еситкенлер таң қалғандай («Мәспатша»). **Есин жыйыу** — а) еси кириу, ақыл кириу. Ойнап *есин жыйды* («Алпамыс»). б) өзине келиу, ақылына келиу, ақылын жыйыу. Бир мәхәлде Асан генже *есин жыйнап* өзине келеди (кк.х.е.). **Еси ауыу** — мийи айланыу, естен таныу, халдан кетиу. *Еси ауып* халдан кетти, Қолдан хатты усынды да (Ж.Аймурзаев). **Есине түсириу** — ядына келтириу. Ол Пирниязды *есине түсирди* (Т.Нәжимов). **Естен айырылыу** — ақылдан айырылыу, ессиз қалыу. Қаны қашып түсинен, Айырылды сонда *есинен* («Қырк қыз»). Есте қалыу, ядта қалыу, умытылмау. Мен айтайын қалғанларын есимде. Питти мениң усылай болып исим де («Қырк қыз»). **Есте тутыу** — умытпау, есте сақтау. Пайдалы кеңес десең сен, *Есте тут* мына сөзимди (Б.Қайыпназаров). **Еске алыу** — ядка алыу, еслеу, ойлау, ойға алыу. Бәрха мен Мәжнүн болдым, Ләйли жанды *еске алып* (Әжинияз). **Ес келиу**

– ақыл келиу, ой келиу. Ананың айтқаны, Еске жаңа келди (Х.Турымбетов). **Еси ениу** – ақылланыу, есейиу, ержетиу. Ал кеттим де жанлар көз салып, Қолдың ушын берип *есим ендирди* (А.Дабылов). **Ес-түсінен айырылыуы** – есінен таныу, шала жансар болыу. *Ес түссіз жатыр* еді (Ш.Сейтов). **Есте сақлау** – ұмытпау, ядында сақлау. ...урпақларына *есте сақлап* қаларлықтай не қалдырасаң, нелерді көрдің деп сорапты (қ.х.е.). **Естен тандырыу** – ес-түсінен айырылыу, талып қалу, бийхуыш болыу. Қәпелімде *естен тандырып*, Ақылын алған сатыушы қыз ба? (Г.Есемуратов). **Есин билиу** – ержетиу, үлкейиу, есейиу, ақылына ениу. Бул дүньяға шыққалы, *Есимди билип* ингалап (Бердақ). **Естен шықпау** – ұмытылмау, ядта турыу, ойдан шықпау. Турымбет неге *есимнен шықпайды* (Т.Қайыпбергенов). **Еске салу** – ойға түсириу, ядына алыу. Буның менен ол Мийирханды да *есиме салды* (Ө.Хожаниязов). **Есин алыу** – ақыл-хуышын алыу, бийхуыш етиу, қумартыу, күсетиу. Ал Тәңирбергенов оқыуға бара алмады, үй машкаласы, үй пайдасы, пайдакүнемлик *есин алды* (Қ.Айымбетов).

ЕС II ес болыу ф. Алданшық болыу, бір-біреуіге сүйеу болыу. Жаратқанлар *ес болды*, Сеннен маған мал болмас («Қоблан»). Несип айдап бизің менен дус болдың, Себеп пенен бір біреуіге *ес болдық* («Мәспатша»). Бір кәмбағал жигит едим, өзіме *ес болсын* деп біреудің қызын алып қашып, душпаным көбейіп кетті (қ.х.е.).

ЕС III еси, жолдасы. Адамның хәмилеси хәм хайуанлардың төлі тууылғанда оның менен бірге түсетуғын бөлегі. Малдың *еси түскенше* жанында болмасаң, айырым қәсийетсизлери өз есин өзі жеп те қояды (А.Прекеева).

ЕСАБЫ р. 1. Жөни, рети. Тилеумурат Пәлекени ат қосшы *есабында* ертип, еки мың бау пішенге алған баспағын алып кетті (А.Бегимов). 2. Саны, мұғдары, шамасы, мөлшері. Таярлық қурал іздегі, *Есабы жоқ* Ұатан халқы (С.Нурымбетов).

◇ **Есабын табыу** – ретін табыу, жөнин билиу. Өткен заманда бір хаял ким болмасын *есабын тауып* жумсай берипті (қ.х.е.). **Есабын алыу** – есап-санағын алыу, тийисли мағлыұмат алыу. Колхоздағы барлық күштиң *есабын алып*, Жумағұл менен Серназар бір жуұмаққа келген мәхәлде Мырзабек кирип келди (Ө.Айжанов).

ЕС-АҚЫЛ к. ес I.

ЕСАЛАҢ кел. 1. Еси кирели-шығарлы, ақылынан адасқан, ақылсыз, еси, аңы дурыс емес адам. ... қошшым өйтип *есалаң* болма, — деди ғарры жигитке («ҚЖ» г.). 2. Ақмақ, ақылы кем, есерсоқ, есауас. Бәринен де жаманы — жалғыздың *есалаң* тууылғаны (кк.х.е.).

ЕС-АҢ к. ес I.

ЕСАП ат. Сан, муғдар, шама, мөлшер. Орта *есап* пенен хәр бир сауын сыйырдан 1500 литр сүт алыпсаң («ҚЖ» г.). Үйіндегі *есапты* қаладағы нырк бузар (кк.х.н.).

ЕСАПЛАНЫҰ есаплау фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЕСАПЛАСЫҰ есаплау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕСАПЛАС есаплау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЕСАПЛАТЫҰ есаплау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕСАПЛАҰ ф. 1. Муғдарын санау, мөлшерин билиу, шамасын аңлау. Ал, енди сол гербишти тасыудың өзи бираз ақшаға түсетуғын болып, оның жайға *есаплаған* ақшасынан артып кетти (Қ.Айымбетов). Өзим *есапласам* өгиз бенен сыйыр тийеди, кисиге есаплатсам, аяғым аннан-саннан бир тийеди,... (Қ.Айымбетов). 2. Есапка алыу, көзде тутуу, есте сақтау кеуілге алыу. Ал, көпти көрген адам сыншыл болады, бул жағын да *есаплау* керек. (Т.Қайыпбергенов). — Рас, телефонның, дауысы қулағымызға жеткен күни биз екеуимизди бахытлы деп есаплайық Марат! (Ө.Айжанов).

ЕСАПЛЫ кел. Белгили, мәлим, анық. Өйткени, уақыт *есаплы* еди (Т.Қайыпбергенов). Буны сездирмей хеш кимге, Жетти *есаплы* күнге (Бердак).

ЕСАП-САНАҚ ат. Есап, дизим, санау, мөлшер, муғдар. *Есап-санақ* жумыслары хәзир түуел (Т.Нәжимов). — Маллардың *есап-санағын* умытып кетпейсең бе? — деп сорады, оны сынағандай болған Ережеп (Т.Нәжимов).

ЕСАПСЫЗ кел. Көп, мол, есабы жоқ. Қанша байлық, қанша алтын, Жер, суу хәм *есапсыз* малдың (И.Юсупов). 2. Есапламай, қалай болса солай, бет алды, өз билдигинше, қәлегенинше. Және бир топары Күйик қаладан, Келгенлер *есапсыз* боска даладан (Бердак). **Есапсыз-сансыз** — есабы жоқ, көп. Байкас етсем алды-артым нышансыз, Маңдайға мал питти *есапсыз-сансыз* («Мәспатша»).

ЕСАПШЫ ат. Есап алыушы, есап жүргизиуши. Агроном, муғаллим, есапшы усаған интеллигентлери көбейип кеткен (Қ.Айымбетов). ...табельщик хәм *есапшыларын* да өз тууысқанларынан, жақын-жууықларынан қойған (А.Бекимбетов).

ЕСАПШЫЛ кел. Есапка дүзиу, жақсы есаплаушы, санаушы. Арабша-латынша азлап сауаты бар болса да Мәтқурбан ең *есапшыл* адам болып шықты (К.Смамутов).

ЕСАПШЫЛЫҚ ат. Есап жумысы менен шуғылланыушылық, кәсип. Яхия *есапшылық* жумысын жақсы алып барады (Н.Бөрекешов).

ЕСАҰАН қ. есиуас.

ЕСАҰАНЛЫҚ қ. есиуаслық.

ЕСЕ р. 1. Муғдар, шама, бөлик, бөлшек. Бурынғы дәртим дәртпе, тоғыз *есе* дәрт жамалды деп жылады («Мәспатша»). 2. Тийетуғын үлес, пай, сыбаға, мийнет хақы. Кемпир дегениме арың келмесин, Сорпа алар деген еттің *есесин* (кқ.х.к).

ЕСЕЙГЕНЛИК ат. Ержеткенлик, үлкейгенлик, естиярлық. Баланың *есейгенлигин* оның сөйлеген сөзинен, ислеген исинен, қылған қылығынан аңғаруға болады (Қ.Айымбетов).

ЕСЕЙИҰ ф. Еси ениу, еси кириу, толысу, өсиу, үлкейиу, жетилиу, ержетиу, үлкен болу, бой жетиу. Қыз *есейип* әбден толысқан (Ө.Хожаниязов). *Есейип* қалған балаға ким ақыл берсин (К.Султанов). ...*есейип* қалса да ислеитуғыны баланың қылығы,... (А.Бегимов). ... Әскербай да *есейип* қалды, — деди кемпири келинине (К.Султанов).

ЕСЕК қ. Ешек — төрт аяқлы хайуанның бир түри.

ЕСЕКЛИ қ. ешекли.

ЕСЕКТЕЙ қ. ешектей.

ЕСЕЛЕНИҰ еселеу феиилинің белгисиз дәрежеси.

ЕСЕЛЕНИҰ — тәкирарланыу, қууатлау. Шайық шәкиртлерин елге тарқатсын, мениң гәпим *еселенсин*, — деди (Т.Қайыпбергенов).

ЕСЕЛЕСИҰ еселеу феиилинің шериклик дәрежеси.

ЕСЕЛЕТИҰ еселеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЕСЕЛЕҰ ф. Қосу, көбейтиу, үстине салу, қайталау. Бизлер болсақ *еселеп*, кеса алысып ише беремиз (Ө.Хожаниязов). Түн ярымына шекем чайды *еселеп* ишип, сорпаны сапырып уртлады,... (К.Смамутов).

ЕСЕСИ — үсти, пайдасы. Ақшаның *есесин* қайтарыуға қазығында малың болса хеш гәп еди (Ә.Атажанов)

ЕСЕЛИ — есе-есе, үстемели, артықша.

ЕСЕҢКИРЕДИ — албырау, ақылы жайында болмау. Басына келсап пенен қойып қалғандай *есеңкиреди* (Ә.Атажанов)

ЕСИЛ ат. — тилеклеслик, аяушылық сезимин билдируіші сөз; сорлы, бахытсыз, бийшара, байғұс.

ЕСИРМЕ кел. — қызба, есерсоқ.

ЕСИҰАС кел. — есалаң, еси киреси-шығасы.

ЕСИКАҒА ат. — есик ағасы, сарай хәмелдары.

ЕСКИНАМАЙ кел. — ескикөз, көпти көрген.

ЕСШОРА ат. — урыу-тийре атамасы.

ЕСЕН қ. аман.

ЕСЕНЛИК қ. аманлық.

ЕСЕНКИРЕНИҰ есеңкиреу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЕСЕНКИРЕСИҰ есеңкиреу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕСЕҢКИРЕТИҰ есеңкиреу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕСЕҢКИРЕҰ ф. Хәлсиреу, хәлсизлениу, мийи мең-зен болыу, мийи айланыу, есинен айырылыу. Еси ауып бул жерде, *Есеңкиреп* турады («Қоблан»). Рәушан *есеңкиреп* қалыпты (Ж.Аймурзаев). Пышақтан *есеңкиреген* Рейипназар, өзін қорғау менен келди де класстың қапысын тапты (С.Хожаниязов).

ЕСЕПЛЕСИҰ қ. есапласыу.

ЕСЕР кел. Гүдибузар, хәулеки. Марапатлап *есерди*, Кирди қайтып отауға («Қырк қыз»). Қыпшақлардың *есер* жигитлери көріп: — Куртқа жеңгемизди урыпты. ... («Қоблан»).

ЕСЕРЛЕНИҰ есерлеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЕСЕРЛЕСИҰ есерлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕСЕРЛЕТИҰ есерлеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕСЕРЛЕҰ ф. Гүдибузарлау, хәулекилеу. ... буларға қарағанда кемпир *есерлеу* еди, ... (Б.Кербабаев). ...кемпирдің *есерленип* сөйлегенинен Жаббақлар сескенди (Б.Кербабаев).

ЕСЕРЛИК ат. Гүдибузарлық, хәулекилик. Мәспатшаның *есерлик* басына урды, Мойнын созып қарап турды («Мәспатша»). Арба айдаған Қосымбет таз, *Есерликте* ақылы аз (Бердақ).

ЕСЕРСОҚ кел. Гүдибузар, хәулеки, есер, көтере соқпай адам. Хәй *есерсоқ*, саған не керек? (А.Бекимбетов). Ашықлықта

бир орынға тасаланып, *Есерсоқ* боларсан жигирма бесте (Күнхожа). Бир уақлары бир *есерсоқ* болыпты (С.Салиев).

ЕСЕРСОҚЛАНЫҰ есерсоқлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ЕСЕРСОҚЛАСЫҰ есерсоқлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЕСЕРСОҚЛАТЫҰ есерсоқлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕСЕРСОҚЛАҰ ф. Гүдибузарлау, хәўлекилеу, есерлеу, көтересокпайлау. Олардың екеуі де *есерсоқлау* еди... (кк.х.е.).

ЕСЕРСОҚЛЫҚ ат. Гүдибузарлық, хәўлекилик, көтересокпайлық. *Есерсоқлық* деген басқа бәле болады, — деди кемпир (Б.Кербабаев).

ЕСЕҰАС қ. есиуас.

ЕСИЗАЙЫЛ — сөйлеген сөзине есап бермейтуғын, еси орталау адам.

ЕСИК ат. 1. Қара үйдин ишине, сыртына кирип шығатуғын орны хәм соған қурылған ергенек. Қара үйдин ишиндеги отырған қонақларға *есиктен* қарап өтти келиншек («ҚЖ» г.). 2. Жайдың, бөлмениң, өжирениң сыртына, ишине кирип шығатуғын орны хәм сол жерге қурылған қапы, шийден тоқылып қара үйдин есиги ретинде пайдаланатуғын бұйым. Сөзлерин дурыс, нашардан перзент болмайды, Шағына жеткен ұағында *есик* қарап тұрмайды («Мәспатша»). 3. Жайдың, қара үйдин алды, дөгерге, айланасы. *Есигиниң* алдындағы сыпанын үстинде отырған Қоразбек: (Қ.Ирманов). Көптен хабарлы институт директоры қонақты *есик* алдында күтип алды (А.Бекимбетов). *Есиктиң* алдынан бир ат айланды, Айланған ат үй алдына байланды (кк.х.к.). 4. Қара үйдин ергенегинин сыртынан жауып қойыу ушын жез шийден, кийизден, жекеннен хәм т.б. нәрселерден төрт мүйешли етип, түрип хәм түсирип қойыуға қолайластырылып исленген қара үйдин үскенеси. Самал келиу ушын қара үйдин *есигин* түрип қойды, (газетадан). 5. Аұыс. Баспана, жатар жер, оңысық қылатуғын орын. Барарына *есик* жоқ, кирерине тесик жоқ («Қырқ қыз»). 6. аұыс. Қарауында, үйинде, хожалығында, карамағында, қолында. Шерип болыстың *есигинде* еки жыл иследи (Қ.Ирманов). 7. аұыс. Өмирге, тиришиликке, ис пенен мийнетке кирискен дәслепки қәдем. Көшеде қалған жетимлердин

дәслепки ашқан *есиги* — интернат хәм балалар үйи болды (газетадан). ◇ **Есигинде қул болыу** — биреудин есигинде күни ушын жалланып жұмыс ислеу, күн кешириу. Мине, саған усаған байлар орташа дийқанларды азаплап, жарлыларды *есигинде қул қылып* жұмсар еди (С.Хожаниязов). **Есикке түсиу** — турмысқа шығып келиу, басқа бир үйге келин болып келиу, келиншек болып келиу. Айсултан усы *есикке еңкейип түскеннен* соң көп узамай, жалғыз әкеси қояншықтан көз жұмды (Ш.Сейтов). **Өмир есиги** — жақсы турмыста жасау, жақсы турмыс кешириу. Алдында отырған мына адам оған жаңа *өмир есигиниң* бағманы сыяқлы болып сезилди,... (Ө.Айжанов). **Бахыт есиги** — ашылыу жаңа турмыстың басланыуы, истин оңға айланыуы. Енди саған хәм сен сыяқлыларға *бахыттың есиги ашылды* (Қ.Айымбетов). **Есик-төрли** — есик пенен төрдин аралығындай жер, муғдар. Шайық *есик-төрли* жерден сәлем берди (Т.Қайыпбергенов). **Есик қас** — кара үйдин ергенегиниң сыртына жабыу ушын жиңишке шийден, жез шийден, жекеннен, кийизден қыр дөгереги хәм ортасы нағысланып исленген үй үскенесинин бири, буны керегинде түрип те қояды. Оның сыртында қәлемше жез шийден сайлап тоқыған *есик қас* бир шебердин сәтине түскен мүлки (К.Султанов). **Есигине салыу** — жұмсау ушын үйинде сақлау, жұмысқа қосыу. Өйтпесе, бай ағасынын *есигине салатуғын* малай табылмайды (К.Султанов).

ЕСИККЕ БАРМАУ — турмысқа шықпау, күйеуге тиймеу.

ЕСИККЕ ТҮСИУ — келин, келиншек болып таныс емес жат жерге келиу.

ЕСИКЛЕС кел. Қонсылас, сыбайлас, есиги қатарлас, есиги бир-бирине қарсы. ... бизиң үй оның менен *есиклес* еди,... (Қ.Аралбаев).

ЕСИКТЕЙ кел. Есик сыяқлы, есик қусаған. Порымы келген бесиктей, Омыраулары *есиктей* («Қоблан»).

ЕСИЛДИРИУ есилиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕСИЛИУ ф. 1. Шыйратылыу, буралыу, тауланыу. Он сегизде, он тоғызда қосылып, Шырмауықтай шырматылып *есилип* (А.Дабылов). Тал жипектей *есиледи* («Мәспатша»). Ак денели арыудың, Бурымлары *есилди* (Жийен жырау). 2. ауыс. Қанға боялыу. Ат кекили *есилди*, Қызыл канлар жосылды

(«Алпамыс»). Арғымақтың жаллары, Қызыл қан менен *есилди* («Ер Зийұар»).

ЕСИЛ СӨЗ – бос сөз. Келмеске жылаған еки көзим, тыңламасқа сөйлеген *есил* сөзим (жоклаудан). Ауыспалы мәниде өлген адамға жоқлау айтыу дегенди аңлатады.

ЕСИРЕК К. если.

ЕСИРЕҢЛЕУ ф. Годдаслау, далбаңлау, көтерілиу, хаулығыу. Оның басқалар менен иси болмай *есиреңлеп* сөйлей бастады (Б.Кербабаев).

ЕСИРИУ ф. Хәулириу, қызыу. Қыстың қатты сууығында тораңғыл жапырақтары *есирип* ескен, боранлы самалдың епкинине шыдамай сылдырап түсіп, жерге төселип жатыр (Б.Бекниязова). Дәрьядай тасып *есирип*, Төбеге жетип барады (Бердак).

ЕСИРИУШИ ат. Хәулириуши, қызыушы. ... бундай халық ишиндегі *есиріушілерди* жоқ етиу керек,... (газетадан).

ЕСИРИУШИЛИК ат. Хәулириушилик, қызыушылық. ... Жаббақларға бул не деген *есиріушилик* деп қойды кемпир (Б.Кербабаев).

ЕСИРКЕСИУ есиркеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЕСИРКЕТИУ есиркеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕСИРКЕУ ф. 1. Қуштар болыу, күсеу. Фашист деген ийттин балаларына урысайық деп *есиркедик не* (К.Султанов). 2. Аяу, жаны ашыу, қыйналыу. Тутпай қалса ол егер де, Бұлбилинди ким *есиркер* (И.Юсупов).

ЕСИРТИУ ф. Қыздырыу, қоздырыу, ... кемпирди бунша *есиртип* не қыламыз, – деди Жаббақлар (Б.Кербабаев).

ЕСИРТИУШИ ат. Қыздырыушы, қоздырыушы, өшиктириуши, мәс қылыушы, гижәк (ғыжақ) бериуши. Жаббақ болса, Маббақты хәр түрли сөзлер менен *есиртиуши* еди,... (Б.Кербабаев).

ЕСИРТИУШИЛИК ат. Қоздырыушылық, қыздырыушылық, мәс қылыушылық, ғыжақ бериушилик, өшиктириушилик, Тазагүлдің талабы бул екеуін урыстырып, бир-бирине хәл берип, булардың арасында *есиртиушилик* туудырады (газетадан).

ЕСИТИЛИУ еситиу фейилинің белгисиз дәрежеси.

ЕСИТИУ ф. 1. Бир тыскарыдан шыққан сести қабыллау, сезиу, билиу, байқау. Бир дүбирди *еситти*, Қубла тәреп

тусында («Қырк қыз»). ... узақтан шыққан жигитлердин дауысын *еситти* (Ө.Айжанов). Сырттан аттын дүбири *еситилди* (К.Султанов). 2. Болып атырған, болған, болатуғын хәдийседен, уақыядан хабардар болыу. Қырк қызын жауға таярлап, *Еситип* едик жатыр деп («Қырк қыз»). Мениң *еситиуим* бойынша сизин ертең Москваға жөнөп кетиуиниз тийис қусайды (А.Бекимбетов). ◇ **Еситер қулақ, көрер көз** – бир нәрсени хәм де хәдийсени еситиу хәм көз бенен көрип-билиу. Енди мен *еситер қулаққа, көрер көзге* сөз болатуғын жасырын айна саклап жүретуғын хаялдың жолдасыман (Ө.Айжанов). **Тал-тал еситилиу** – узақтағы шыққан дауыстың, сестин әсте, емески келиуи. Гейбир эскадронлардан ески казак жырларын жырлағанлардын сести узақтан *тал-тал еситилди* (К.Айымбетов).

ЕСИТИУШИ ат. хабардар, билетуғын, сезетуғын. Суртайшадай зулымы, Бар деп *еситиуши* едим («Қырк қыз»).

ЕСИТКЕЛИ к. еситиу.

ЕСИТПЕГЕНСИУ ф. Билмегенсиу, сезбегенсиу, еситпегенге усау. Жолшы бул сөзди *еситпегенсиди* (Айбек).

ЕСИТТИРИУ ф. Хабарлау, билдириу, сездириу, байқатыу. Дежурный протокол дүзип хәммеге оқып *еситтирди* (А.Бекимбетов). Ол трибунаға көтерилип көпшиликке карай қолындағы буйрықты *еситтирди* (А.Бекимбетов).

ЕСИУ ф. 1. Қабықты, жекенди, шашты, арқанды хәм жипти есип шыйратыу, бурау, таулау. Төрт қырлап *ескен* кендир жип ыйығын әбден кесе баслады, ... («Қырк қыз»). Ешкилерден, қойлардан жүн қыркып, узын арқан *еседи* (кк.х.е.). 2. Самалдың, дауылдың, желдің соғыуы. Ашылған бағда гүл-ғұмша, Байталын шапты өлгенше, *Ескен* шамал тынғанша («Мәспатша»). Кәхәринен қалмақтын, Арқадан сууық жел *ести* («Қырк қыз»). Арқадан ыскырып дауыл *есерме*, Аспаннның жулдызы жерге түсер ме («Қырк қыз»). 3. Кемени, қайықты ескек пенен жүргизиу, хәрекетке келтириу. Борис ескекти *есип-есип* жиберди (Ж.Аймурзаев). Жазда ескекши болып ескек *ессе*, қыста сүймен урып жылым тартты (М.Абдраймов). ◇ **Жекен есиу** – жекенди шыйратыу, таулау, бурау. *Жекенди есип*, арқан етип, қамысты пукталап қыршыды ((К.Султанов). **Шылбыр есиу** – шылбырды (жууан арқан) шыйратыу, бурау, таулау. Егер де мен оның, әкеси болсам, *Шылбыр есер* едим оның

шашынан (И.Юсупов). **Шашбауларын таллап есиу** — шашты тал-тал қылып жиңишке етип көп бурымлы етип өриу. Қызларының аты Несип, *Шашбауларын таллап есип*, Ұәделесип күнин кесип, Мудам жүрсем қызлар менен (ққ.х.к). **Уйтқып есиу** — самалдың былағай болыуы, сууытыуы. Бағана *уйтқып есип* турған самал басылған екен (К.Султанов). Гүїілдеп ескен қатты самал жер дүньяны қопарып астын үстине аударғысы келеди (А.Бегимов). **Дыр есиу** — ауыс. изли-изинен шығыуы, хәуижлениуі. Дос көп болса душпан қәуипли еместі. Жолдас десем жүрегімнен *жыр ести* (И.Курбанбаев). **От есиу** — ауыс. Ыссы самалдың соғыуы. Елп еткен жел жоқ, қайта жалын аралас *от еседі* (Ө.Хожаниязов).

ЕСИУАС ат. Ессиз, ақылсыз, ақылы кем, ауыш, ауан, гешше, мийлаң, еси кирерли-шығарлы. Жумагүл, сен өйтип болма *есиуас*, Неге тақыр жерден шаң шығарасан? (И.Юсупов). Жуманның геллесин сол *есиуас* қағып алды (Ш.Сейтов). Және бир *есиуас* дизе бүгіп жерде отырды (Айбек).

ЕСИУАСЛЫҚ ат. Ақылсызлық, ауышлық, гешшелік, мийланлық, еси жоклық. Буның бул ислегени *есиуаслық* еди ғой,... (К.Досанов).

ЕСКЕК ат. Кемени, қайықты жүргизиу ушын исленген гүрекке усаған ағаштан исленген қалақ. Ақдәрьяда талай *ескек* тартқанман, Ақдәрьяның аппақ дузын татқанман (К.Султанов). **Ескек есиу** — кемени, қайықты, ескек пенен жүргизиу, айдау. *Ескек ессе*, таяу басса, хәммениң алдында келетуғын усынын қайығы (К.Султанов).

ЕСКЕКЛЕУ ф. Кемени, қайықты ескек пенен хәрекетке келтириу, қозғау, жүргизиу, айдау. ... үлкен кемени Айкыздың өзи-ақ *ескеклеп* жиберди (А.Бегимов).

ЕСКЕКШИ ат. Кемени, қайықты ескек пенен есип жүриуши, қозғаушы, айдаушы. Жазда *ескекши* болып ескек ессе, қыста сүймен урып, жылым тартты (М.Абдраймов).

ЕСКЕКШИЛИК ат. Ескек есетуғын усыл, әдис, хөнер, кәсип. Нысанды *ескекшиликке* алғалы мийнети жеңилленди (К.Султанов).

ЕСКЕРГЕН қ. гөнерген.

ЕСКЕРИЛИУ I ескериу I фейилинің белгисіз дәрежеси.

ЕСКЕРИЛИУ II ескериу II фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЕСКЕРИҮ I ф. Гөнериү, пайдаланыудан қалыу, тозыу, истен шығыу, уақты өтиу, әхмийетин жоғалтыу. Қыслаудың қамыслары *ескерген*, шаң басып сарғайған, женшилген (Т.Қайыпбергенов).

ЕСКЕРИҮ II ф. Ойына алыу, есине түсириү, кеуілге алыу, ядка алыу. Деген менен, қарақалпақ жазыушыларының арасында урыстан соңғы жыллары *ескерген*,... (Г.Есемуратова). ... кууанғанымнан буның менен ушырасқанымды *ескерип* қойдым.... (Ө.Хожаниязов). ◇ **Еске алыу** — ойлау, қыяллау, ядлау, еслеу. *Еске алсам* өткен күнди, Ғаррым мениң еди аш, Көмек берип оған бәрха, Жүрген мен бир едим жас (Д.Назбергенов). **Еске түсиу** — ойға келиу, ядка келиу. Хорезмдеги елаты, Ерксиз *еске түседі* («Қырқ қыз»). **Еске түсириу** — ойға келтириу, ядка келтириу. Қарақалпақтардың бүгінгі турмысы тууралы *еске түсиргенде* усыны сезеді (Г.Есемуратова).

ЕСКЕРТИҮ ф. 1. Айтып қойыу, есине салыу, хабарлап қойыу, ойына түсириу, кулақ қағыс етиу, кулақландырып қойыу, тапсырып қойыу. Мәжилестеги қатнасушылардың *ескертиуіне* өжетленип Генжалиев көнбеді, өзиниң усынысын өткізді (Қ.Айымбетов). Ертең келип сол шәртти орынлайтуғынын *ескертип* жиберді (ққ.х.е.). 2. Хәкимшилиқ жазаның жеңіл түрі. Жыйналыстарға бир неше рет кеш келгенлиги ушын Аймуратовқа *ескертиу* берилді («ҚЖ» г.).

ЕСКЕРТКИШ ат. Бурыннан қалған белги, белгили бир нәрсеге арналып салынған естелик. Қарақалпақстандағы *ескерткишлерди* қорғау жұмысы қолға алынды... («ЕК» г.).

ЕСКЕРТКИШТЕЙ кел. Ескерткиш сыяқлы, ескерткишке усаган, ескерткиш янлы. Бул ертеден киятырған ескерткиштей хеш түрин бузбай, өз қәддинде тур («ҚЖ» г.).

ЕСКЕРТПЕК қ. ескертиу.

ЕСКИ кел. Гөне, тозған, пайдаланыудан қалған. Тынышбаев *ески* ертеклердеги дүньяхор ғарры типлердин хәзирги замандағы қалдықлары ғой десек болады (Қ.Айымбетов). ... *ески* салт бойынша әкеден қалған мийрасты екеуі бөліседі (ққ.х.е.). Хәр уақытта *ески* турмысты есине түсирип жигерленип те кетеді (Т.Қайыпбергенов).

ЕСКИЛЕҰ кел. Тозынқыраған, гөнерінкиреген. ...кемпир Жаббақлардың алдына *ескилеу* дастурханды әкеліп жайды,... (Б.Кербабаев).

ЕСКИЛИК ат. Бурынғы, ертедеги, өткендеги. Халық арасындағы *ескиликтің* үрп-әдет қалдықтарының биреуі «зат кәлеу» — деп аталатуғын дәстүр (Қ.Айымбетов). *Ескиликтің* ләтте тосқынлықтарын биротала тамырынан жулып таслауға умтылыу керек (Ж.Аймурзаев).

ЕСКИМ ат. 1. Из, белги, сезим, санлақ, сәуле. Үшеуінде быйыл мухаббат *ескими* бар, жақсы яр тутсам, — деп ышқы етеди (К.Султанов). Бирақ, қанша бақса да, Қосыбай да, Нуржамал да Әжинияздан еле шайырлықтың *ескимин* сезе қойған жоқ (К.Султанов). 2. Салдар, салқын, хәсери, хәрекеті, сая. Қалимбетте психикалық ауырыудың *ескими* барлығы сөйлеген сөзинен байқалып турыпты (газетадан).

ЕСКИШЕ р. Бурынғыша, гөнеше. Себеби, сен ескише оқығансан болғаны (Т.Қайыпбергенов). *Ескише* хат сауатым бар (Ж.Аймурзаев).

ЕСКИШИЛ кел. Бурынғы өткенди жақсы көріуши, жақлаушы, қууатлаушы. Гүлбийкени қыздың сапарына түсинбеуши *ескишил* хаял деп түсинеди,... (Г.Есемуратов).

ЕСКИШИЛИК ат. Бурынғы өткендегини жақлаушылық, ескини жақсы көріушилик. ... бул ислердің хәммесин *ескишилик* деп қарайды (Қ.Айымбетов).

ЕСЛЕНИҰ еслеу фейилинин өзлик дәрежеси.

ЕСЛЕСИҰ еслеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ЕСЛЕТИҰ еслеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕСЛЕҰ ф. Ойлау, қыяллау, еске алыу, ойлап қойу. Үйде болған сол бир хәдийселерди еске түсирсем, ылай суулы үлкен дәрьяны қоса *еслеймен* (К.Смамутов). Хәтте, оны көрсе кемпир-ғаррылар, *Еслер* еди ессиз жаслық шақтарын (И.Юсупов).

ЕСЛИ кел. 1. Үлкен, ержеткен, бойжеткен. Бизге ол күтө керек, хожалық машқаласын көтерискендей *если* биреу болса дым жақсы (Ө.Хожаниязов). 2. Ақыллы, саналы, ойлы. *Если* жигит Таумураттың да қыялы узақты шарлап киятыр (К.Султанов).

ЕСЛИЛЕҰ кел. 1. Үлкенлеу, нәхәнлеу, бойшандау. *Еслилеу* биреуі кишкентайына ол көзин қысып қояды (Ө.Айжанов).

2. Ақыллылау, ойлылау, саналылау. Буны *еслилеу* биреу айтқан ғой,... (К.Айымбетов).

ЕСЛИРЕК кел. 1. Үлкенирек, нәхәнирек, бойшаңырак. Ишиндеги *еслирек* бир кара бала жасауылдың сөзине мырс етип күлди,... (К.Султанов). 2. Ақыллырак, ойлырак, саналырак. ... бул *еслирек* пенен айтылған сөзге бизлер хәммемиз хайран қалдық (Қ.Аралбаев).

ЕСНЕУ ф. Ерксіз түрде ауызды кернеп ашып, керилип дем алыу хәм дем шығару. Пирим мәдеткәр еди, Аспанға карап *еснеди*, Гүлдир-гүлдир киснеди, Пирим деп Қоблан жылады («Қоблан»). Патша *еснесе* бул жерде апельсин жеп, Күйик нанға зар болып жүрген халқым (И.Юсупов). Ол керилип созылып өзине шынығыу жасап, ауызын ашып *еснеп*, хош ийисли азанғы хауадан терең нәпес алды (А.Бекимбетов).

ЕСПЕ: 1. Еспе кум аты. Самал менен ушып келген кум, шеге. Ушы жоқта қыйры жоқ, *Еспе* кумға жолықты («Алпамыс»). *Еспе* кумды ақтарып, Кешти неше терең сайды («Мәспатша»). **Еспе бау** – есилген, шыйратылған, буратылып исленген бау. Найып *еспе баулы* көзәйнегин көтеріп қойды (Т.Қайыпбергенов). **Еспе толқын** – суудың буралып, ийреңлеп толқын жасауы,...жарқылдап дәрьяның *еспе толқынларын* қытықлап кеткендей болады (К.Султанов). 2. Еспе нағыс деп аталатуғын нағыс түрі.

ЕСПЕЛЕУ ф. 1. Үргин үриу, кардың, кумның бир жерди көмип таслауы, бир жерге үйилиуи, топланыуы, Есинен айырылған адамды үргин қар *еспелеп* көмип таслаған (Ж.Аймурзаев). 2. Изин үзбей сөйлеу, нәшесин келтирип сөйлеу, ислеу. – Сүйемен. Хәтте, дәрбедәрин, мен, – деп Мийирхан *еспелеп* кетти,... (Ө.Хожаниязов). ...сырнайды уртын толтырып қатты үрлеп басын былғаңлатып, наманы *еспелеп* шертип тур (Ө.Хожаниязов).

ЕССИЗ кел. 1. Есин билмеуи, еси жоқ, есинен айырылған. ...*ессиз* сәррийип жатқан жеринен зорға тауып алып, үйине көтеріп әкелген (А.Бекимбетов). Таяқ урып тум-тустан, Ессиз етип сулаттық (Ж.Аймурзаев). 2. Ақылсыз, ақылы жоқ, мәжгүн, акмақ, Хәтте, оны көрсе кемпир-ғаррылар, Еслер еди *ессиз* жаслық шақларын (И.Юсупов).

ЕСТЕ к. ойда.

ЕСТЕЛИК ат. 1. Белгили бир орынға салынған белги, ескерткиш. Ертең *естеликтиң* тырнағын салыу болады (А.Бекимбетов). 2. Биреудің екінши биреуге берген саўғасы, бир белгиси. Қурбан *естеликке* қанжарын усынады (Г.Есемуратов). Устаз болдың сен маған, Мә қанжарым, усынаман мен саған, Шәкиртиңнен болсын саған *естелик* (И.Юсупов).

ЕСТИРИҰ есиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕСТИРТИҰ есиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЕСТИЯР кел. Есин билген, ержеткен, үлкейген. *Естияр* болған адамсыз, — деди Рәушан Кәмекбайға (Ж.Аймурзаев). Қоңсы үйлериниң *естияр* адамлары: Па, қызың болса Сейитнияз күнликшиниң қызындай болсын деседи (Қ.Аралбаев).

ЕСТИЯРЛЫ кел. Есейген, үлкейген, ержеткен. — Бул таксыр *естиярлы* шайырдың сөзине усайды ғой,... (К.Султанов).

ЕС-ТҮС ат. Еси, ақылы, хууышы. Кесел ес-түсин жоғалтты (А.Бекимбетов). Ол адам трамвайдан жығылып басы жарылған, *ес-түсинен* айырылып жатыр (А.Бекимбетов).

ЕС-ТҮССИЗ кел. Жансыз, ақылсыз, ессиз, бийхууыш. Адам өлим халатында *ес-түссиз* жатырса да, шын жүрегинен сүйген қымбатлысын умытпайды екен (Ө.Хожаниязов).

ЕСҰАС к. есиуас.

ЕСҰАСЛЫҚ к. Есиуаслық.

ЕТ I ат. 1. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың хәм мақлуклардың сүйегине жабысып туратуғын денеси. Булшық *етим* искен сыяқлы ауырады (Ө.Хожаниязов), Әсиресе, Зийуардың, *Ети* жаман туулайды («Ер Зийуар»). Конгода урған бир таяк, Батар мениң *етиме* (И.Юсупов). 2. Тамақ ислеу ушын таярланылған хәр түрли жанлы-жаныуарлардың бөлшекленген мүшеси. Кәбап етип писирди, Өлген койдың *етлерин* («Қырк қыз»). Шопан терисин сылып алып *етин* қасқырға береді, қасқыр жеп алады (кк.х.е.). ◇ **Ети шимиркениу** — түршигиу, титирениу, жуулау. Дәслепп *етим шимиркенип* қорқайын дедим (Ө.Хожаниязов). **Булшық ет** — санның, билектиң тутас ети, етлес жери. Бәрха көкирегін керип көйлегиниң ашық жағасынан балалы хаялдың емшегиндей етип, бултыйған *булшық етин* шығарып ширенип жүреді (А.Бекимбетов). **Ети**

кызыу — ысыу, лаплау, жаныу, ...баланың *ети кызып* шыдамай жатыр,... (Б.Кербабаев). **Ети үйрениу** — көниу, көнлигиу, шыдау.... кемпирдин күндеги сөзине де Жаббаклардың *ети үйренди* (Б.Кербабаев). **Еттен өтиу** — биреудин жаман сөзи екінши биреуге қатты тийиуи, батыуы. Сөз сүйектен өтеди, таяқ *еттен өтеди* (ққ.х.н.м.). **Ет-бетинен қулау** — бет алдынан қулау, дүс төменине қулау, алды бетинен жығылыу. ... абайсызда жерге *ет-бетинен қулап* ушып түскеним ғана ядымда бар (Ө.Хожаниязов). **Ет байлап кетиу** — сүйектин сынған жерин ет басып кетиу. Порқанға қактырып жүргенде *ет байлап кетип*, баласы майып болды (К.Султанов). **Ети өсиу — а)** еттин исиуи, томпайыуы. Тырнағының *ети өсип*, оны врачка көрсетти,... («Жеткиншек», г.). **б)** ауыс. Көзине қан толыу, мәсириу. Сенин көзіннің *ети өсипти* заңғар (К.Султанов). **Ет писирим уақыт** — бир ет писетуғын аралық, уақыт, шама. Соның арасында *ет писирим уақыт* өтти (Ө.Хожаниязов). **Ет қашыу** — ауырыу, жүдеу, болдырыу,... кемпирдин *ети қашып* болдырыпты,... (К.Аралбаев). **Ети жуулау** — түршигиу, титирениу, тоқыу, ...Жәмийла бул сөзди еситип *ети жуулап* кетти (К.Султанов). **Етин жеу — а)** белгили бир нәрсениң етин писирип жеу. ...тауық *етин жесең* өзіне жеңил болады, тез тәуір болып кетесең,... (ққ.х.е.). **б)** урысыу, кейиу, бақырыу, азаплау. Ағаңа аңлап сөйле көп ишинде еситсе, Бегим сениң *етинди жер* (Әжинияз). **в)** азыу, жүдеу, ауырыу, болдырыу. Еки көзи шүңирейип, еки жағы қуўсыйып Турабай *етин жегендей* азып-тозып кетипти («ҚЖ» г.). **Етин шағыу — а)** тислеу, шымшыу. Жылан баланың *етин шағып* алыпты (ққ.х.е.). **б)** ауыс. Тәсир етиу, түршиктириу, титиретиу. Таңғы салқын *етин шағып*, Сергитеди оны жолда (И.Юсупов).

ЕТ — гөш, адам хәм баска да хайуанлар денеси. Азаплы күнлер *еттен* түсирип, семдирип таслады (Ә.Атажанов)

ЕТ II к. етиу.

ЕТ ПИСИРИМ — бир ярым, еки сааттың көлеминдеги уақыт.

ЕТЕК ат. 1. Кийимнің төменги жағы, шалғайы. Хәзир деп *етегине* асылып дәстүрхан жайды (К.Султанов). Мен оның сүти жерге төгилмесин деп *етегимди* туттым (С.Айний). Кемпир *етегине* қуйылып аққан көз жасын жеңи менен сүртти (К.Султанов). 2. Таудың хәм тағы баска нәрселердин төменги

жағы, жийеги. Неге экени белгисиз, бүгін ол көлдің *етегине* көбірек қарайды (Ө.Айжанов). Таудың *етегінде*, үш қаракшы бар (ққ.х.е.). Аулақ жерде алаңның *етегінде*, Еркін ойнап еки жас мауқын басты (Ж.Аймурзаев). 3. ауыс. Белден төменгі жақ, әуерет. Бул дүньяға шыққалы, Есимди билип инғөлап, *Етегимди* жапқалы, Қайғының сууы қандырды (Жийен жырау), **Етеги келиу** — мед. Хаял-қызларға тән жағдай, олардың ержеткенлік белгиси, туқым қалдыруы мүмкиншилигі, жыныс безлеринин ояна баслауы. **Етегине салыу** — бала туумаған хаялға келешекте перзентли болар деген ырым қылып ерли-зайыплыларға жақын ағайинлеринин өз перзентин бериуи, инам етиуи. Жамалды жасында Тилеумураттын хаялынын *етегине салған* екен (ққ. кем. атл.).

ЕТЕКЛЕСИУ етеклеу фейилинин шериклик дәрежеси.

ЕТЕКЛЕТИУ етеклеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЕТЕКЛЕУ ф. Бир нәрсени етекке салыу, етеклеп тасыу. ... кемпир қууырмашты қууырып болды да, *етеклеп* ишкериге кирип кетти (ққ.х.е.). Барып алтын ишине, Жән-жағасын гүреклеп Алдым оны *етеклеп* («Қырқ қыз»).

ЕТЕКЛИ кел. 1. Кең, кеңислик, көлемли. Бул кемпир арпаны да *етекли* еккен екен, — деди Жаббақ (Б.Кербабаяев). 2. Етеги бар, етеги кең. Көйлек те *етекли* пишилипти (ққ.х.е.). 3. Ауызбиршиликли, молшылыққа бөлеули, көп, кең. **Етекли жер** — көлеми кең, үлкен кеңислик, көлемли жер. Бундай *етекли жерди* тек байлар ғана ийелеген бурын,... (газетадан). «Бозатау» *етекли жер* болғаннан кейин, малдын, жердің жағдайына қарай хәр ауыл дүркин-дүркин болып, сыбайлас конып еди (К.Султанов). **Етекли ел** — коныс басқан, мәканлаған ел.

ЕТЕКТАС — ау ямаса жылымға салмақ басыу ушын салынатуғын тас.

ЕТИГИНЕ ҚАРАУ — төмен қарап үндемей отыруы.

ЕТИК ат. Хәр түрли териден, былғарыдан, шеримнен, резинадан хәм де тағы басқа материаллардан исленген аяқ кийим. Аяққа *етик* кийеди, Көзи оттай жайнайды («Қырқ қыз»). Сиресип қатып қалған шерим *етиклерин* шешип (А.Әлиев). Ер басына күн туўса *етиги* менен суу кешер, Ат басына күн туўса, суулығы менен суу ишер (ққ.х.н.м.). **Ақ пушта етик** — ийленип, жүни алынған, хеш қандай түрин

өзгертпестен ақлай түріндегі шеримнен ушы жокары көтерілип тигилген ақ етик. Аяққа алмадың бир *ақ пушта етик*, Бул дүньяға шыққан менен не пайда (Омар). **Бәйкеми етик** — кызыл былғарыдан тигилген етик. Аяғында гөнерген *бәйкеми етиги* бар жигит үйге кирип келди (Қ.Аралбаев). **Еки аяғын бир етикке тығыу** — қысыу, мәжбүрлеу, зорлау, зорлық қылу, жанын шығару, жанына тийиу. Москва түбинде болған сауашта Панфиловшылар дивизиясы немец басқыншыларының *еки аяғын бир етикке тықты* («ЕК» г.).

ЕТИКЛИ кел. Аяғында етиги бар, етик кийген. Кең сауашқа түспегенше, *Етикли* суу кешпегенше (А.Дабылов). Нәмәрт билмес мәрт кәдирин, *Етикли* суу кешпегенше (Әжинияз).

ЕТИКЛИК кел. Етик болатуғын хәр түрли материал. ...тек болғаны бир *етиклик* телетин ғана алып келди, ... (Қ.Аралбаев).

ЕТИКТИҢ КӘНАРЫ — етиктиң қапталы.

ЕТИКШИ ат. Аяқ кийим тигиуши, етик тигетуғын уста. *Етикши* етикке жарымас,... (қ.х.н.). Етикши келди де жұмысын баслай бастады,... (Қ.Аралбаев).

ЕТИКШИЛИК ат. Етик тигиушилик, кәсиби, өнери. ...бул жигит бизиң ауылда *етикшилик* пенен шуғылланады (Қ.Айымбетов).

ЕТИЛИУ етиу феилинин белгисиз дәрежеси.

ЕТИУ ф. Ислеу, жасау, бежериу, орынлау, қылу. — Тамақтың табылыуы қанша қыйын болса, *етиуи* де сондай қыйын,... (Қ.Ирманов). Жекенди есип, арқан *етип*, қамысты пұқталап қыршыды (Қ.Султанов). ◇ **Хұрмет етиу** — сыйлау, қадирлеу. Мен тек басымды ийзеп *хұрмет етип* кеулимди билдирип отырман (Ө.Хожаниязов). **Өсек етиу** — биреудин үстинен хәр түрли жаман сөз таратыу. Қара үйдегі ғауырлы оны *өсек етип* отырғандай қыйпақлайды (Қ.Султанов). **Дәлкек етиу** — ермеклеу, күлиу, мазақлау, ойнау. — Сүйиншиси қәне? — деди Арзыу *дәлкек етип* (Ж.Аймурзаев), **Баян етиу** — тәрийиплеу, сөйлеп бериу, айтып бериу. Инспектор өзиниң услан әкелген баласы тууралы жууаплы дежурныйға былай деп *баян етти* (А.Бекимбетов). **Ынжықлық етиу** — тартыншақлық қылу, бас тарту. — Бүгинги бюрода анау күнгидей *ынжықлық* етип жүрме? (Т.Қайыпбергенов). **Бенде етиу** — қолға түсиру, алдына салып айдау, қул етиу,... қызларды *бенде* етиптимиш

(Ж.Аймурзаев). **Мийнет етиү** — жумыс ислеү, хызмет кылыү. Бизин елимизде *мийнет эткен* адамды кәдирлеү, бахалаү деген дәстүрге айланған (Ө.Айжанов). **Кәуендерлик етиү** — кайырқомшылык ислеү, караү. Қаладағы иниси *кәуендерлик етип*, тағы да орнында қалдырыпты (Ж.Аймурзаев). **Азат етиү** — дарқанлыққа шығарыү, еркинлик бериү, бостанлық кылыү. — Бизин әскеримиз бир қанша аўылларды *азат етти*,... (Т.Қайыпбергенов). **Ұәде етиү** — ант ишиү, мойнына алыү, сөзинде турыү. Төребай ант ишип *уәде етти* (К.Султанов). **Жәрдем етиү** — көмеклесиү, жәрдемлесиү. — Ақсақалдан қарыз сора, Бизлер *жәрдем етемиз* (Қ.Ирманов). **Қул етиү** — бағындырыү, бойсындырыү, қол астында сақлаү, бенде етиү. Қулласы кәлам, *қул етип* жумсайды (Қ.Ирманов). **Кек етиү** — дық сақлаү. Сапардың *кек эткен* сөзине ол ашығуланыушылық кейип көрсетти (К.Султанов). **Үрдис етиү** — әдет кылыү, дәстүрге айландырыү. Өзи қарақалпақ болса да хийуалыларша сөйлеуди өзине *үрдис етип* алған,... (С.Хожаниязов). **Пәрүаз етиү** — хауада, аспанда ушыү. Бир қара қус *пәрүаз етип* қыядан, Өмир қусын алды кетти уядан (А. Дабылов). **Талұас етиү** — белсениү, таяр турыү, умтылыү, жеделлениү. Мийнет десе *талұас етип*, Түлеп ушқан түлигин бар (И.Юсупов). **Инам етиү** — бериү, усыныү, арнаү. Гүмис, камар, қырмызыдан кийе бер, *Инам еттик* вагон толы тартыұды (К.Султанов). **Хәз етиү** — рәхәтлениү, хәзлениү. Денеге дәрман бергендей *хәз етеди* (Ж.Аймурзаев). **Қыянет етиү** — жаманлық кылыү, қаслық ислеү. Саған *қыянет эткенге*, Сыбаныұлы билегим бар (И.Юсупов). **Ғайрат етиү** — күш салыү, күшлеү. *Ғайрат эткен* жанажанлар, Алтын кәнин өндирип тур (Д.Қасымов). **Сылтаү етиү** — дәлил кылыү, себеп кылыү. Толып атырған жумысларды *сылтаү етип*, үйге кешигип келиуди шығардық (Ө.Хожанов). **Сайран етиү** — уақты хошлық етип жүриү, кеуилленип жүриү, шалқыү, сайранлаү. *Сайран етип* жүрер едим бойында, Қалақ ойнап сүнгигеним. ойымда (К.Султанов), **Хызмет етиү** — мийнет, жумыс ислеү. *Хызмет эткен* адамды хәмме хұрметлейди,... (А.Бекимбетов). **Жәрдем етиүши** — жумыс ислеүши, атқарыушы. Басқа домкомлар, милицияға *жәрдем етиүши* жигитлер өз жөнине таркасты (А.Бекимбетов). **Хызмет етиүши** — атқарыушы, ислеүши. Ал,

сизің менен мен болсам оларға *хызмет етиуіши*, шын хұжданлы бийик ар-намысмыз (А.Бекимбетов).

ЕТКИЗИҮ ф. 1. Ислеттириу, орынлатыу, еттириу, бежертиу. Абаттың бир өзине қораның кемис-қутықларының хәммесин еткизди («Жеткиншек» г.). 2. Бир нәрсени ислетиу. **Жылт-жылт еткизиу** — отты, жақтыны үсти-үстине ислеу, жылтылдатыу. Буннан кейин ол гә қасқыр талап атырған ешки, гә қозылап атырған қой болып манырады, үсти-үстине *жылт-жылт еткизип* от та шығарды (Ө.Хожаниязов). **Сарт еткизиу** — тарсылдатыу, дүкилдетиу. Шийрингүл жайдың қапысын *сарт еткизип* ашып босагадан еңтериле атлап ишине кирип келди (К.Смамутов).

ЕТЛЕС кел. Семиз, дуғыжым. Мурат басқа балаларға қарағанда *етлес* («Жеткиншек» г.).

ЕТЛИ кел. 1. Семиз, толық, дуғыжым. Тығыз *етли*, тула бойы толы май, Бурынғыдай жеркенбеймиз шошқадан (Ж.Аймурзаев). 2. Ети, гөши көп, мол. ...сойылған мал да *етли* шықты,... (Қ.Аралбаев). 3. Ети бар аўкат. ...*етли* палауды да әкелип қойды,... (Қ.Аралбаев).

ЕТПЕК к. етиу.

ЕТШИ ат. 1. Мал соятуғын адам. Малды сойыу ушын пышағын алып *етши де* келди,... («ЕК» г.). 2. Тайын етти сатыушы, өткеріуші, шенгекші. Алтмыш батпан *ет* еттим. Етин *етшиге* бердим (кк.х.к.). 3. к. етиу.

ЕФРЕЙТОР ат. Армияда киши унтер офицер менен жай солдаттың арасындағы атак. ...солдатлар менен қосыла бир *ефрейтор* да келди (А.Бекимбетов).

ЕШ БОЛЫҮ — зая кетиу, пайдасыз қалыу.

ЕШБУҒА — урыу-тийре атамасы

ЕШЕЙИН р. Мут, теғин, пулсыз, бос, босқа, мутқа, хақысыз. Алдар көсе бес мың тилланы алады, Журт ханның қызын мың тилла берип көрсе, Алдар көсе менен қойшы ешейин-ақ көреді (кк.х.е.).

ЕШЕЙИНДЕ р. Әдетте, әдеттегидей, хәрдайым, мудары, бирдей, бәрқулла, хәр уақта. *Ешейинде* ызың қағатуғын қуурақ камыслардың басы да қалтырамай, тозаңы шығып үрпейисип тур (Ө.Хожаниязов). *Ешейинде* түсимпаз баласы анламады ма, қарсы алдына ол да жылысып келе берді (К.Султанов).

ЕШЕК ат. Ети, сүти, ишип-жеуге болмайтуғын, аттан бойы пәс, узын кулақлы хайуан, туяқлы, көлік мал. Сыйлағанды сыйыр билмес, сыйпағанды *ешек* билмес (ққ.х.н.). *Ешектің* ети харам, күши тазады («Мәспатша»). Еле де мен *ешегіңе* берген жемнің пулын достым ушын кештим, — деди (Қ.Айымбетов). ◇ **Ешек арба** — ешекке арналып исленген арба. Ол көбине *ешек арбаны* сазлауды сүйеди (Қ.Айымбетов). **Ешек қос** — ешекке арналып исленген қурал-сайман. Әуели кыйын болса да, *Ешек қос* пенен өгиз қос (Г.Есемуратов). **Ешек пишиу**, **ешек сүннет етиу** — жумыртқасын алыу, сытыу. *Ешек пишпеге* шеберсен, *Ешек сүннет еткен* хожам (Бердақ).

ЕШЕК — дуұтар саз әсбабының тийеги ешек ямаса шайтан ешек деп аталады. *Ешек* — саз әсбаптарының бір бөлеги.

ЕШЕК ЖЕМИ ат. 1. Адамның денесин қышытып, кызыл бөртпеш болып шығатуғын тери кеселлиги. *Ешек жеми* көбинесе жас балаларда болатуғын еди (Қ.Айымбетов). 2. Ешек жем — адамның еки уртына шығатуғын жара.

ЕШЕКЛИ кел. Ешеги бар, ешек минген. Аздан кейін бәри жәм болып ким жаяу, ким *ешекли*, ким мингесик пенен кеңсеге баратуғын арба жолға түсіп сендей соғысты (Ө.Хожаниязов). — Өне, анау қырқ *ешекли* Мураб қазған жап деген, — деди Әбдираман (А.Бегимов).

ЕШЕКТЕЙ кел. Ешек сыяқлы, ешекке усаған, ешек тәризли. Жуликлердің биригип қолын байладық, *Ешектей* қып алға салып айдадық (А.Шамуратов). Қайуак көрсен, қойдың ишіндегі *ешектей* болып муштай балалар менен ойнайды (С.Салиев).

ЕШЕКАРҚА — жергиликли халық тәрөпинен жайды салыудың бир түри.

ЕШЕК ХӘРРЕ — хәррениң көлеми бойынша үлкен түри.

ЕШКИ ат. Үлкенлиги қойдай, кийикке усаған шақлы, мүйизли усақ, майда маллар, маллардың бир түри, усақ жанлык. Қойды жел алса, *ешкини* аспанда көр (кк.х.н.м.). Есигінде жүрген дийқанның жалғыз *ешкиси* бар екен (Қ.Айымбетов). *Ешки* болып ылағым, Қошантайым қой болар (И.Юсупов). ◇ **Ешки-ылақ** — усақ жанлыктың жыйнақлы аты. ... *ешки-ылақтың* маңырағаны да ап-анық еситиледи (Қ.Айымбетов). **Ешки-пешки** — ешки хәм баска да хәр түрли

майда маллар. Ал енди, қалған айлықтарыңызға *ешки-пешки* алағойынлар, – деген сөзі унамаған еді (Ж.Айымбетов).

ЕШКИДЕЙ кел. Ешки сыяқлы, ешкиге усаған, ешки тәрізлі. Гейпаралары тири *ешкидей* жетелесіп, ылақ табыу үшін төбешиктің алдына бирме-бир айдап барды (С.Айний).

◇ **Шибиш ешкидей** – қулағы тикирейген, келте қулақлы хәм тобы кишилеу ешки. Тек ғана Мәмбет молла *шибиш ешкидей* тыным таппай отыр (Т.Қайыпбергенов).

ЕШКИЛИ кел. Ешкиси мол, ешкиге бай. – «Қой көрмесек те қый көріп едик, *ешкили* байдың қызы едик», – деген екен бир қыз (А. Бегимов).

ЕШКИМАР ат. зоол. Басы үлкен гүмгүмге, гесирткеге усаған, жер бауырлаушы омыртқалы хайуан, гүмгүм, ешкиемер ямаса ешкимар, келес деп те аталады, төрт аяқлы жыртқыш жәнлик. Бизлердің алдымыздан ешкимар шығып, ол тикке бизлерге карап айбат шекти,... (Ө.Айжанов).

ЕШКИПАРАЗ ат. Ешкиге қумар, ешкини бағыуды, карауды, саклауды қумар етиуши, жақсы көриуши. ... бай жасынан-ак *ешкипараз* болды (С.Айний).

ЕШКИПАРАЗЛЫҚ а т. Ешки бағыуды кәсип етиушилик. Шады *ешкипаразлықты* қойып, анасы бетке жууырды (С.Айний).

ЕШКИТОН – ешкинің терисинен тигилген тон.

ЕШТЕҢЕ к. хештене.

Ё

Ё Каракалпак әлипбесинин тоғызыншы ҳәриби хәм сол ҳәриптин таңбасы (атамасы).

ЁЖИК ат. Кирпиге усатып келтелеў етип тик қойылған шаш. ... бизлер өз ара сөйлесип отырғанымызда *ёжик* шашлы бир солдат кирип келди (А.Бекимбетов).

ЁЛКА ат. 1. Шырша, карағайға усаған тоғайда өсетуғын ағаштың бир түри. Бул тоғайлардың ишинде *ёлка* ағашы да бар екен, — деди солдат (А.Бекимбетов). Самолёт пенен *ёлка* ағашларын да әкелди,... («ЕК» г.). 2. Хәр жылғы жаңа жылдың кириўиндеги мектеп жасындағы балаларға арналған салтанатлы ойын, заўық. ... *ёлканы* қоршап балалар ойнап жүр («Жеткиншек» г.). Майданшадағы *ёлка* хәр түстеги электр лампочкасы менен безелген («ҚЖ» г.). *Ёлкаға* көп адамлар жыйналды («ҚЖ» г.).

ЁЛКАДАЙ кел. Ёлка сыяклы, ёлкаға усаған, ёлка янлы. Есик алдындағы гүллер *ёлкадай* жайнап тур («Жеткиншек» г.).

ЁЛКАЛЫ кел. Ёлкасы бар, ёлкаға ийе. ... бизлер *ёлкалы* жерде ушырастық (А.Бекимбетов).

ЁЛКАСЫЗ кел. Ёлкасы жоқ, ёлкаға ийе емес. Жаңа жыл байрамында республикамыздың бир де мектеби *ёлкасыз* болмаўы керек («ҚЖ» г.).

Ж

Ж ат. грамм. **1.** Қарақалпақ алфавитинин дауыссыз сесин билдиретуғын он үшінши хәриби. **2.** Тил алды, жууысыңқы, үнли дауыссыз сестин таңбасы, **Ж** хәриби бурын сөздин ақырында сийрек қолланылып келген болса, ал хәзир жийи қолланылатуғын болды.

ЖАБА ат. Хожалық жумысында от-шөпти хәм баска да нөрселерге пайдаланатуғын темирден ямаса ағаштан исленген 3-4 тисли узын дәстеси бар әсбап, буйым. Темир жаба, Ағаш жаба. Түйекленип атырған арпаны Құлмурат *жаба* менен аударып тур (газетадан).

ЖАБАҒЫ ат. **1.** Қойдың гүзден бөхәрге дейин өскен жүни, өли жүн, бөхәрдеги қырқылған қой жүни. Ешки жети күннен бир күн гезеги келип отлап жүрсе, *жабағы* жүни терисине жабысқан бир арық қойды көреди (ққ.х.е.). **2.** Алты айдан бир жаска шекемги аралықтағы қулыншақ. Сууы менен сайы тең, *Жабағы* менен тайы тең, Жанын жеп камалға келген, Байсын еллерим аман ба? («Алпамыс»).

ЖАБАҒЫДАЙ кел. Жабағы сыяқлы, жабағыға усаған, жабағы янлы.

ЖАБАДАЙ кел. Жаба сыяқлы, жабаға усаған. Қолы жабадай — келиксиз, ыкшамсыз, үлкен.

ЖАБАЙЫ кел. **1.** Қолға үйретилмеген, өз аяғынан тоғайда ямаса далада жасап өнип-өсип жүрген дүз хайуанлары, құслары. **2.** Адам екпей өзинен-өзи өсип-өнип көгерип шыққан өсимликлер, шөплер. **3.** Мәдениятсыз, турпайы. **4.** Жыртқыш, жауыз, варвар. Ауыс. Адам жатырқайтуғын, көпшиликке уялшан, жасқаншақ, натық.

ЖАБАЙЫЛАҰ кел. Турпайылау, жөнсизлеу, мәдениятсызлау, жауызлау.

ЖАБАЙЫЛЫҚ ат. Денеден тыс турпайылық, мәдениятсызлық, жыртқышлық, жөнсизлик. Аң минезли

аңызак жел. Дөретеди курғақшылык, Жүрисинде жөнсиз жедел жанға питпес *жабайылык* (И.Юсупов).

ЖАБАН ат. Қаладан қашық ауыллық жер, қала дөгерегиндеги елатлық, ауыл. Сахра халқы *жабанында*, Мүйтен, Қоңырат елатында, Ерназардың заманында, Күнхожа өтти Қүлен болыс (Бердак).

ЖАБАНЛЫ кел. Жабанда, ауылда турыұшы, қала дөгерегиндеги елатлықта жасаұшы.

ЖАББАР ат. 1. дин. Дүньяны, әлемди жаратыұшы құдиретли күш. 2. Адамның меншикли аты.

ЖАБДИЛЕСИҰ қ. жәбдилесиұ.

ЖАБРАЙЫЛ к. жәбирейил.

ЖАБЫҒЫҰ ф. 1. Қапаланыұ, қайғыланыұ, қайғы басыұ. Биреулер жүрген *жабығып*, Шыбын жанын отқа жағып, Көзинен қанлы жас ағып, қорлық пенен өткен екен (Бердак). 2. Бир жумыстан бийзар болыұ, мойын тартыұ, қыйланыұ, азапланыұ, 3. Ериниұ, иши писиұ. Ауырыұ болып бир жерде көп жата берген соң қатты *жабығып* кеттим. 4. Жүдеу, арыұ, азыұ, болдырыұ. Елмурат былтырғыға қарағанда быйыл әдеуир *жабығып* қалғандай көринеди.

ЖАБЫҚ I ат. Кара үйдин тууырлығы менен үзигинин қосылысқан жери. Төрт түлик мал шықса өрип, қарар еди *жабық* түрип, Ақыранлап соны көрип, Кеули суудай тасар еди (Бердак).

ЖАБЫҚ II кел. Бекитилген, қаусырыұлы, жабылып турған, ашық емес. Жабық қапы. Жабық әйнек. — Жабық жыйналыс — хәммениң қатнасыұға хақысы жоқ жыйналыс. ◇ **Жабық қора** — үсти бастырыұлы мал қора. **Жабық хат** — белгили адамларға ғана оқылатуғын расмий қағаз, хұжжет. *Жабық* мәжилис болып өтти.

ЖАБЫЛА р. Хәмме бирден, жәмлесип, уйымласып. Иске жабыла кирисиұ.

ЖАБЫЛЫҰ жабыұ фейилинин белгисиз дәрежеси.

ЖАБЫРЛАСЫҰ жабырлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖАБЫРЛАТЫҰ жабырлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАБЫРЛАҰ ф. хәр ким хәр жақтан сөйлеу. Адамлар *жабырласа* баслады.

ЖАБЫСҚАҚ I ат. бот. Басы не болса соған жабыса беретугын пышық куйрыққа усаған баслы өсимликтин бир түри.

ЖАБЫСҚАҚ II кел. 1. Бир нәрсенің екінші бір нәрсеге жабысатуғын, илинетуғын түрі. 2. ауыс. Алымсақ, тиленшек.

ЖАБЫСТЫРЫЛЫҰ жабысыу фейилинің белгисиз дәрежесі.

ЖАБЫСТЫРЫҰ ф. 1. Дағазаны ямаса жазылған хұжетті дийуалға қыстырыу, қағыу, желимлеу. Ертеңгі болатуғын жыйналыс хакқындағы дағаза, хабарландырыу *жабыстырылған* екен. 2. Жаладан асылдырыу, дөхмет салыу. Нахактан биреуди биреуге *жабыстырыу* әзәзүлдин иси. 3. ауыс. Еси ауғанша сабау, урыу. Дөүлетбай Турабайды жерге *жабыстырды*.

ЖАБЫСЫҰ I жабыу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЖАБЫСЫҰ II ф. 1. Желимлениу, биригиу, айырылмау, беркисиу. Аузы-басын түк басып, Мурты аузына *жабысқан* («Ер Зийуар»). Сорып жүрген конфети баланың қолына *жабысты*. 2. Асылыу, тырмасыу, жармасыу. Шүкиржан Абылдың қолына *жабысып* баланы өзине тартып алмақшы болды. 3. Жала жабыу, асылыу. *Жабыспа* маған, Байга барғаным жоқ, өз аяғымнан (И.Юсупов).

ЖАБЫҰ I ат. Үй хайуанларының қыста тонбау ушын үстине салатуғын кийиз хәм тағы басқа нәрселерден узынша хәм денесине ылайықлап исленген жапқыш. Ат *жабыу*. Ешек *жабыу*.

ЖАБЫҰ II ф. 1. Бекитиу, қаусырыу, жауыу. Есикти жабыу. Қазанның қақпағын *жабыу*. 2. Көрсетпеу, жасырыу. Уялғанынан бетин *жабыу*. 3. Бир нәрсе кийгизип сыйлау, сарпайлау. Сарпай жабыу. 4. Барлық күшти бир жерге топлау, жәмлеу. 5. Бир нәрсенің алдына гедирги жасау, иркиу, бөгеу. Кранды *жабыу*. Бир нәрсенің хәрекетин тоқтатыу, исин, жумысын иркиу. Жыйналысты *жабыу*. 7. Қызған тандырдын ишки бетине нан, шөрек *жабыстырыу*. Тандырға шөрек *жабыу*. Жала жабыу хәм адамға гүна тағыу. ◇ **Биреудің абырайын жабыу** — кемшиликлерин, қәтеликлерин, жетиспеушиликлерин жасырыу. **Ауызды жабыу** — сөз қоспау, сөйлемей, индемей. **Қылмысын жабыу** — ислеген жынаяттың изин билдирмей. **Айыбын жабыу** — кемшилигин бүркеу. **Биреудің абырайын жабыу** — биреудің кишигирим кемшиликлерин, қәтелигин, жетиспеушиликлерин көпшиликке жәрия етпей.

ЖАБЫҰЛАҰ ф. 1. Гейпара үй хайуанларының үстине жабыу салыу. Қазының жетегинде көпек ийти бар екен. Ийттің үстин

алаша менен *жабыулап*, айыл таккан. Басына жипек нокта кийгизген (К.Султанов). **2.** Бир нәрсени көринбеу ушын үстин бастыруу. **3.** Қара үйдін үстин кийиз үзик ямаса брезент пенен жабыу.

ЖАБЫҰЛЫ кел. Үстинде жабыуы бар. Күш-көликтен жалбыр *жабыулы* бир ябысы менен картайған бир сыйыры бар (К.Султанов).

ЖАҒА ат. **1.** Кийимнің жоқарғы жағындағы мойынды айланып қоршап тұратуғын бөлеги. Ишки көйлектің ноғай *жаға* хәм ол бөз екенлиги сезилди (Т.Қайыпбергенов). **2.** Суудың, шелдің, раштың жийеги. Көлдің жағасы. Жаптың *жағасы*. Шелдің *жағасы*. *Жағаға* асылды, *жағадан* алды — **а)** жағадан услады, **б)** ауыс. тартынбай турпайы сезлер айтты. *Жағамды жибер* — **а)** жағадан услама, **б)** ауыс. беттен алып, турпайы сезлер айтқанды қой, қарсы сөйлем, қарсыласпа. *Жағамды усладым* — хайран қалдым, таң қалдым.

ЖАҒАЛ ат. **1.** Бир нәрсенің үстине түскен кирли дақ, патас. Ойнап жүрген кишкене баланың бети *жағал-жағал* екен. **2.** Аламыш. *Жағал* ешки.

ЖАҒАЛАСЫҰ ф. **1.** Бир-биринің жағасынан услау, айкасыу, тартысуу. Усы уақытта ғаздың ийеси шығып, жасауыллар менен *жағаласса*, бирлиги болып қыркысуға таяр еди (К.Султанов). **2.** ауыс. Айтысуу, герилдесиу, өжетлесиу. Хан менен *жағаласқан* Айдос туқымларының қырғын болғанын ұмыттың ба? Бүгін тағы салыққа қыйнайсыз (К.Султанов). Жақын дос *жағаласуға* қолай.

ЖАҒАЛАТЫҰ ф. **1.** Жаға бойлап жүргизиу. Жана аяғын апыл-тапыл басқан жас баласын Бийбигүл дийуал *жағалатып* жүриуге үйретип атыр. **2.** Айландыра шел шабыу. Қатарда қыслау қалың. ел, *Жағалатып* хәм шапқан шел (Бердақ).

ЖАҒАЛАҰ ф. Тениздің, көлдің, дәрьяның, жаптың бойы кәнары менен жүриу. Кублаңыз Қыран тау, арқан, Нағалай, Елим көшти Дауыт көлді *жағалай* (С.Нурымбетов).

ЖАҒАЛЫ кел. Жаға салынған, жаға қойылған. Халмурат пенен Ержанды куда қылсаң өзлери ушын жарасып кетеди хәм дауды басамыз хәм байдан *жағалы* сарпай, қырк тууар аламыз (К.Султанов).

ЖАҒАСЫЗ кел. Жаға салынбаған, *жағасы* жоқ. Ел ағасыз болмас, тон *жағасыз* болмас (ққ.х.н.).

ЖАҒДАЙ ат. 1. Аўхал, хал, турмыс. Бизлердин жаслық заманымыз бираз баскаша түрде, баскаша *жағдайда* өтті (А.Бекимбетов). Билмейсен Нүреке үйдин *жағдайын* (Х.Сейтов). 2. Ұақыт, пайыт, гез. Төреш дағдарыста қалған *жағдайда* екеуі де кәуендерсиз қалады (К.Султанов). 3. Шама, мүмкиншилик. — Көрип отырсызлар ғой, той бергендей *жағдай* жоқ (Қ.Ирманов). 4. Себеп, дәлил, сылтау. Сүттей татыулыққа уйытқы болған тағы бир *жағдай* бар (К.Султанов). 5. Болған уақыя, хәдийсе. Бир сапары мынадай *жағдай* болды, Екинши жер жүзилик урыс *жағдайында* да темир жолларын инабатлы атқарып шықты.

ЖАҒДАЙЛЫ кел. қолайлы, ылайықлы, жағдайлы жай. *Жағдайлы* жумыс. *Жағдайлы* адам.

ЖАҒДАЙПАЗ кел. Жағымпаз, жарамсақ, хошеметшил. Дурысқа да, надурысқа да қосыла бериу *жағдайпаздың* үйреншикли әдети.

ЖАҒДАЙПАЗЛЫҚ ат. Жағымпазлық, жарамсақлық, хошеметшиллик. Ол *жағдайпазлықты* келистиреди.

ЖАҒДАЙСЫЗ кел. Қолайсыз, орынсыз, ыңғайсыз.

ЖАҒДАЙСЫЗЛЫҚ ат. Қолайсызлық, орынсызлық, ыңғайсызлық.

ЖАҒЫЛ жағыу фейилинин ерксиз дәрежеси.

ЖАҒЫЛЫҰ ф. 1. Сүртилиу, боялыу. 2. Ауыс. Жабылыу, тағылыу. Жақсыға жаман *жағылыу* жақсы емес.

ЖАҒЫМЛЫ кел. 1. Унамлы, сүйкимли. Желпип ескен сәуирдин жипектей жумсақ майда самалы адамға оғада *жағымлы* (Н.Дәукараев). Жумагүл жүдә *жағымлы* хауаз бенен күлди (Т.Қайыпбергенов). 2. Жуғымлы, синимли.

ЖАҒЫМПАЗ кел. Өзинен лауазымы жоқарыға жағыныуды жақсы көретуғын адам, жарамсақ. Ким қасына *жағымпаз* жыйнаса егер, Еркіндей ултанын тез уйық тебер (И.Юсупов).

ЖАҒЫМПАЗЛАНЫҰ ф. Жағымпазлық етиу, жарамсақланыу, жағыныу. Үй ийесинин қонаққа *жағымпазланыуы* Турымбетке унамады (Т.Қайыпбергенов).

ЖАҒЫМПАЗЛЫҚ ат. Жағыныушылық, жарамсақланыушылық, жараныушылық. *Жағымпазлық* пенен жолдас табып, дәстурханлы, ақшалы болып, қатарға кирди (Ж.Аймурзаев).

ЖАҒЫМСЫЗ кел. Унамсыз, жақпайтуғын. Көп сөйлеп *жағымсыз* болма, Перзентим болсаң сен хадал (А.Дабылов).

ЖАҒЫМТАЛЛЫ кел. Жағымлылау, жағымлырақ. *Жағымталлы* жумсақ жел ести (Ө.Хожаниязов).

ЖАҚЫН жағыныу фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖАҒЫНЫУ ф. Биреуге жақсы көриниу мақсетинде хәрекет етиу, унау.

ЖАҒЫС ат. Кеме, пароход тоқтайтуғын орын, жаға. Толқын туулап күшейтсе де ағысты, үнгий алмас бизиң беккем *жағысты* (И.Юсупов).

ЖАҒЫУ I ф. Тутандырыу, жандырыу, алыстырыу. Қолын үплеп шырпы шақты, от *жақты*, Терип келип торанғылдың шакасын (И.Юсупов). Отынды, шапқанға *жақтыр*, Малды тапқанға бактыр (ққ.х.н.).

ЖАҒЫУ II ф. Үйкеу, сүйкеу, бояу. Айыудың басына майды *жағып* отты берип жиберди (ққ.х.е.).

ЖАҒЫУ III ф. Унау, қелеу, жақсы көриу. Сөз айтсам баярым аузымнан қағар, Бул қылығы оның кимлерге *жағар* (Омар). Маған сениң хәр сөзиң майдай *жағып* баратыр (А.Бекимбетов).

ЖАҒЫҰЛЫ I кел. Жанып турған, алысып турған, тутанып турған. *Жағыұлы* печь.

ЖАҒЫҰЛЫ II кел. Сырлы, бояұлы, краска жағыұлы.

ЖАҒЫҰШЫ ат. 1. Тутандырыушы, алыстырыушы, жандырыушы. Аллабай мектепке печь *жағыушы* болып кирди. 2. Бояушы, сырлаушы. Ол мектепке парталарды ремонтлаушы хәм бояу *жағыушы* болды.

ЖАДАҒАЙ кел. 1. қ. жайдақ. 2. Желбегей, қолын жеңине сукпай, ийнине салып жүриу. Ахмет ийнине шапанын *жадағай* салған, аяғына да хеш нәрсе киймей жалаң аяқ малдас қурыу менен отыр екен (Қ.Ирманов).

ЖАДАУ кел. Арық, тырыс, көтерем. Моллеке қозы жесен сояйын мен, Сорпа болғандай бир *жадау* козым бар (Әжинияз).

ЖАДАҰЛАНЫУ ф. Азыу, жүдеу, арыклау. қар көп жауып, қыс сууық келсе мал *жадауланып* қалады.

ЖАДАҰЛАУ ф. Азып қалыу, жүдеу, көтереми шығыу, тырысу.

ЖАДАҰЛЫҚ ат. Арықлык, жүдеулик, тырыслык.

ЖАДЫРАТЫҰ ф. Жайнатыұ, жаснатыұ. Бәхәр кириүден-ақ, ыссы күн жер бетин көк шөплер менен *жадыратып* жиберди.

ЖАДЫРАҰ ф. 1. Ашылыұ, жарқыраұ. *Жадырап* жайнаған күн жер бетин нурға бөледі (Ж.Аймурзаев). 2. Кеуілленіу, ашылысыұ, күле шырай бериұ. Қосыбайдың *жадырап* тұрған ажары бирден тутағып кетті (К.Султанов).

ЖАДЫҰ кел. Сырлы, сыйқырлы. Жан алар *жадыұ* көзлери.

ЖАЗ ат. 1. Бәхәрдің соңынан келетуғын жыл мәусиминің ең жыллы хәм ыссы уақты. Бәхәр келсе тырна келер, ғаз келер. Ғаз келген соң сәуір келер, *жаз* келер (кк.х.н.). 2. аұыс. Бостанлық, азатлық, еркінлік. Қыс күнлерим болды *жаз*. 3. аұыс. Жанға жайлы, жанға жағымлы мәхәл.

ЖАЗА ат. Ислеген қылмысы ушын қолланылған шара. ... қуданың атын айтып оқыған пәтияны тәрк еткени ушын Қосыбай менен Қайыпты *жазаға* буйырады. (К.Султанов). **Жаза бериұ** – а) шара көриұ, айыплаұ, б) хат жазыұ. **Жаза тартыұ** – қылмысы ямаса айыбы ушын жазаланыұ, айыпланыұ **Жаза табыұ** – бир ақыбети аұыр нәрсеге ушырап қалыұ.

ЖАЗАЛАНЫҰ жазалаұ фейилинин белгисиз дәрежеси.

ЖАЗАЛАНЫҰШЫ ат. Айыпланыұшы, жаза тартыұшы, жаза алыұшы.

ЖАЗАЛАНЫҰШЫЛЫҚ ат. Айыпланыұшылық, жаза тартыұшылық, жаза алыұшылық.

ЖАЗАЛАҰ ф. Еткен қылмысы ушын тийисли шара көриұ. ҳақыйқат жынаятшыларды *жазалаұға* жәрдем ет, ... (А.Бекимбетов).

ЖАЗАЛАҰШЫ ат. Жаза бериұши, берилген жазаны орынлаұшы, айыплаұшы.

ЖАЗАЛАҰШЫЛЫҚ ат. Жаза бериұшилиқ, берилген жазаны иске асырыұшылық, айыплаұшылық.

ЖАЗАЛЫ кел. Айыплы, қылмысly, гүналы, айып ислеген, қылмыс еткен.

ЖАЗАСЫЗ кел. Айыпсыз, қылмыссыз, гүнасыз, айыбы жоқ, қылмысы жоқ.

ЖАЗАТАЙЫМ р. Абайсызда, кәпелимде, күтпеген жерден, тосаттан.

ЖАЗАТАЙЫМЛЫҚ ат. Абайсызлық, байқаұсызлық.

ЖАЗАХОР ат. Жазалауды, жаза қолланыуды жақсы көретуғын адам.

ЖАЗАХОРЛЫҚ ат. Жазалауды, жаза қолланыуды жақсы көріушилик.

ЖАЗБА ат. Жазыу арқалы қағазға я басқа нәрселердин бетине түсетуғын шәртли белгилер менен графикалык таңбалардың системасы. Хожа Рахим өз *жазбаларында* Шыңғысхан атланысы хаққында көп тарийхый мағлыұматлар береді. **Жазба дәретпе** — биреудің өзи дәреткен шығармасы. «Дөстан» сөзи бурыннан ауызша дәретилген және де *жазба* дәретпе қусаған шығармаларға қолланылып келеді (Қ.Мақсетов). **Жазба әдебият** — авторы белгили шығарма.

ЖАЗҒЫ кел. Жаздың күни, жазда болатуғын, жазғы уақыт *Жазғы* күн узын болады да, *жазғы* түн қысқа болады.

ЖАЗҒЫРЫҰ ф. Айыплау, жазыклы етиу, гүналы кылу. Жасауылдың, бул тапқырлығын биреулер жаманлыққа жорыса, екіншилери «дәсмалшыға сол керек», деп орынсыз жорғалай берген бийди *жазғырды* (К.Султанов).

ЖАЗДЫР жазыу I фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАЗДЫРТ жазыу I фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАЗДЫРТЫҰ жазыу I фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАЗДЫРЫЛ жаздырыу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖАЗДЫРЫЛЫҰ жаздырыу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖАЗДЫРЫҰ I ф. Қағаз бетине я басқа нәрселердин бетине түсиртиу.

ЖАЗДЫРЫҰ II ф. Босатыу, дарқан етиу, жиберіу.

ЖАЗИЙРА ат. ар. Елсиз, жұртсыз дала. Көзлериме өлим жақын көринди, Адам жүрмес *жазийрада* қалыппан («Алпамыс»).

ЖАЗЛАҰ ат. Жазғы жайлау. *Жазлауым* Жаңа суу, қыслауым Самай, үстиңнен ел көшти бир адам қалмай (Өтеш). **Қалып қоя жазлау** — қандай да бир хәрекеттің истин болыуына сәлпәл қалғанын билдиреди. Мен самолёттан *қалып қоя жазладым*.

ЖАЗЛЫҚ ат. Бәхәрде егилип жазда писетуғын бийдайдың бир түри. Бәхәрде хөмме басыуға *жазлық* егиуге шығыпты (Н.Дәўқараев).

ЖАЗМЫШ ат. дин. Адам баласы тууылғанда оның тәғдири маңлайына жазылады-мыш деген диний түсиник. Молла бола

ма, палуан бола ма, шайыр бола ма, батыр бола ма, әзелде *жазмышта* бұйырғанын көре береді (К.Султанов).

ЖАЗЫ ат. Жалғыз өркешлі түйенің үстине салынатұғын, арасына сабан салып тигілген гезлеме.

ЖАЗЫҚ I ат. Гүна, қылмыс, айып. Не *жазығым* бар еді, Таяқ урдың етiме, Сепкил салдың бетiме (Жийен жырау).

ЖАЗЫҚ II кел. Кең хәм тегис, жайылып жатқан, кеңислик. Он төрт күнлик айдай манлайы *жазық*. Усласан беллери бир қысым нәзик («Ққ. х.қ.»).

ЖАЗЫҚЛАУ I ф. Айыплау, гүналау, қылмысly деп есаплау.

ЖАЗЫҚЛАУ II ф. Ашықлау, тегислеу, кеңисликлеу.

ЖАЗЫҚЛЫ кел. Гүнaлы, айыплы, қылмысly, жазықлы адам.

ЖАЗЫҚСЫЗ кел. Гүнасыз, айыпсыз, қылмыссыз. Олар *жазықсыз* халықты бас демей, көз демей урмаға қарады (Қ.Ирманов).

ЖАЗЫЛЫСТЫРЫУ жазылысуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАЗЫЛЫСУУ ф. 1. Өз ара ашылысып әңгимелесип дем алыу. Бул жола жауынгерлер күтә *жазылысып* күлисти (Қ.Досанов). 2. Тарқау, жибиу, босасуу. Тырыскан тула бойы *жазылысқандай* болды (К.Султанов).

ЖАЗЫЛЫУ ф. 1. Ауырыудан сауалыу, тәуир болыу, дүзелиу, оқылыу. Кәл бала көп жатпай ауырыуынан *жазылып* кетти.

ЖАЗЫЛЫУ II ф. 1. Қағазға ямаса баска бир нәрсенін бетине хат болып түсиуі. Дийуалы газета *жазылып* питкерилди. 2. Есапка, дизимге алынуу. Газета-журналларға *жазылыу*.

ЖАЗЫМ: жазым болыу. ф. Жазатайым болған сәтсизлик уақыя, өлим-житим, апат. *Жазым* болды мен себепли қара атың, Мениң ушын жулынды қуйрық, канатың («Алпамыс»). *Жазым* болса жармаға түйилер (кк.х.н.).

ЖАЗЫСУУ жазыу I фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖАЗЫУ I ат. Адам пикиринің қағаз ямаса баска бир нәрсенің бетине түсірилген хат системасы. Қарақалпақ жазыуы латын графикасы тийкарында жазылады. Бирак, бул *жазыу* кең таралмайды хәм ол тек диний миссионерлик мүтәжликке ғана хызмет етти (Қ.Пахратдинов). Қарақалпақ *жазыуы*.

ЖАЗЫУ II ф. Жазба түрде бир нәрсе дүзиу, ислеу, орынлау, атқаруу. Хат *жазыу*. Диссертация жазыу. ◇ **Жазып қалыу** —

гүналы болыу, айыплы болыу, қылмысly болыу. Бунша маған бақыра берип мен не *жазып қалдым*. **Үстинен жазыу** — үстинен арз етиу.

ЖАЗЫУ ІІІ ф. 2. Сауалдырыу, айықтырыу, тәуір етиу.

ЖАЗЫУ ІV ф. 3. Тегислеу, дүзетиу, жыйрығын кетириу. Жууылған кийимди утюклеп жыйрығын *жазды*. Ораулы гилемди еденге *жазып* салды. *Жазып* карап турыпты, Топырақ толық қысымын (Б.Қайыпназаров). **◊ Өкпесин жазды** — алдарқатты, кеуилин тапты. **Кеуилин жазды** — йошланды, уақты хош болды.

ЖАЗЫУСЫЗ кел. 1. Жазыу, сызыу жоқ, хаты жоқ. ХХ әсирдин басларына шекем Ненцылардың жазыу-сызыуы болмағанлықтан, олар *жазыусыз* турмыс кеширген. 2. Жазыуға түсірилмеген, жазылмаған. Фольклорлық шығармалардың көпшилиги *жазыусыз* тек урпақтан-урпаққа ауыз еки ядлау аркалы көшкен.

ЖАЗЫУШЫ ат. 1. Әдебий мийнет пенен шуғылланып, көркем шығармалар жазыушы адам, дәретиуши, пайда етиуши киси. Қарақалпақ *жазыушылары* көплеген көрнекли шығармалар дәретпекте. 2. Арзагәй, кемшилик излеп жүретуғын адам.

ЖАЗЫУШЫЛЫҚ ат. Әдебий шығармалар жазып, сол ис пенен кәсип етиушилик. Жазыушылық пенен шуғылланыу.

ЖАЙ І ат. 1. Там, бөлме, имарат, үй. Таза жай салыу. Жайға кириу. 2. Орын, турақ, мөкан. Көк өзек бойлары — шаруа *жайлары*, қоныс басты ата-баба зүряды (Өтеш). 3. гөн.с. Оқ жай, сары жай, садақ.

ЖАЙ ІІ кел. 1. Әпиуайы, қарапайым, жайдары. *Жай* муғаллим. *Жай* жумысшы. *Жай* гәп. 2. Қолай, қолайлы, жағдайлы. Өриси малға, жери дийканға *жай* атаудың лакабы жайылды (К.Султанов).

ЖАЙ ІІІ р. Әсте, асықпай, ақырын. Атлардың жағдайына карап *жай* жүрди (Қ.Ирманов). **Жай табыу** — тынышланыу, Хәзлениу, рәхәтлениу.

ЖАЙҒАСТЫР жайғасыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАЙҒАСТЫРЫЛ жайғасыу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖАЙҒАСТЫРЫЛЫУ ф. Орналастырылыу, ретлестирилиу, тәртиплестирилиу, орнықтырылыу.

ЖАЙҒАСТЫРЫСЫҰ жайғастырыу фейилинің шериклик дөрежеси.

ЖАЙҒАСТЫРЫҰ ф. 1. Тәртіплеу, жөнлеу, танлау, ретлеу. үйдің ишин жайғастырыу. 2. Малларға от салыу, оларды байлау, қамау. Орынгүл бузауын жақсылап *жайғастырып* болғаннан кейін биз бенен бирге шығып көрсеткіш тахтай қойылған жерге қарай жол баслады (Ж.Сейтназаров). 3. Қайтыс болған адамды жерлеу, шығару. 4. Атқару, сауыу. Қонақларды *жайғастырыу*.

ЖАЙҒАСЫҰ ф. Орынласыу, мөкан басыу, сыйыу, орнығыу отырыу. Келген қонақлар орынлы-орынларында үйге *жайғасты* (А.Бегимов).

ЖАЙДАҚ кел. Ер-тоқымсыз, жалаңаш. Себеп болып барсан қырға, Миндиреди *жайдақ* жорға (Өтеш).

ЖАЙДАРЫ кел. Ашық, әпиуайы, қарапайым, шырайлы, кеуилли. Қарапайым адам екен, *Жайдары* жүз атқан тандай (И.Юсупов).

ЖАЙДЫРЫҰ жайыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАЙ-ЖАҒДАЙ қ. жағдай.

ЖАЙ-ЖАЙҰАТ р. Асықпай, албырамай, әстен, ақырын. Ғунаң мойнын төмен салып бизлерди аұырсынғандай хәмменің изинде *жай-жайұат* жүріп киятыр (Ө.Хожаниязов).

ЖАЙҚАЛЫҰ ф. Доланып хәм толқынланып турыу. Сол далада ғауаша турды шайқалып, Мәккелердің сипселери *жайқалып* (Т.Сейтжанов).

ЖАЙЛАСТЫРЫҰ жайласыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАЙЛАСЫҰ ф. Орналасып отырыу, еркін отырыу, сыйысыу жайғасып орын алыу. Кәримов мени тыңлауға әбден *жайласып* отырды (А.Бекимбетов).

ЖАЙЛАҰ I ат. 1. Мал жайылыуға қолайлы отлы хәм суулы жер, алыстағы өріс. *Жайлауда* отырған үйлердің жабығы менен керегисинен неше көзлер иштен сығалап турғанын ким билсин (К.Султанов). 2. Аралау, болыу, көриу. Қара терен урықлыны *жайлаған*, Сүриу-сүриу падаларын айдаған (ққ.х.к.).

ЖАЙЛАҰ II ф. Аралау, ийелеу, көриу. Қара терен Урықлыны жайлаған, Сүриу-сүриу падаларын айдаған (ққ.х.к.) 2. аұыс. Денеге әстен таралыу, кем-кемнен өтлесиу, аұырыу. Қол-аяғымды байладың, Зәхәрдей болып *жайладың*. Қан ишип

тойлар тойладың, Мийрими жоқ сүр екенсен (Бердақ). 3. аүйс. Өлтириү, жоқ етиү, гүм етиү. Еки рет атылған оқ, Еки ийтти *жайлап* бирден, Жаудың дийдин болдырған жоқ (И.Юсупов).

ЖАЙЛАҰ III р. 1. Ақырын, әсте, шабан. Аяғың жайлау басып киятыр..

ЖАЙЛЫ кел. 1. Қолайлы, жағдайлы. Төре ағайдың үйінде ислеген исим Оразгүлдің үйіндегиден он есе артық хәм маған *жайлы* болды (Ж.Аймурзаев). 2. Жағымлы, унамлы, пайызлы. Жаксы сөз жанға *жайлы* (ққ.х.н.). Жарасыклы жанға *жайлы* сөз бенен, хәзиллесип отыр он еки жас (И.Юсупов). 3. Жайы, хожалығы, үйи бар, үйли-*жайлы* адам. **Қоныс жайлы болсын** — таза жайға киргенге ямаса көшип келген адамға айтылатуғын тилек. 4. **Жатқан жери жайлы болсын** — қайтыс болған адамды жерлегеннен соң айтылатуғын тилек.

ЖАЙЛЫҚ ат. Еркінлик, азатлық, бостанлық. Халыңа нәзер салмаса, Бостанлық, *жайлық* қылмаса, Әдиллик пенен турмаса, Оны патша деп ким айтар (Бердақ).

ЖАЙМА жайма дүкән ат. Далада исленген, товар сататуғын уақытша дүкән.

ЖАЙМА-ЖАЙ қ. жай-жайуат.

ЖАЙМА-ШУҰАҚ кел. 1. Ашық, жадыраған, күн нурының тегис түсиуі. Я болмаса гүз келер ме, Я болмаса қыс келер ме, *Жайма-шууақ* жаз келер ме, оның баяны болмады (Бердақ). 2. аүйс. Күле шырайлы, ашық жүзли.

ЖАЙНАМАЗ ат. дин. Намаз оқыуға арналған төсекше. Төсектиң хасылы *жайнамаз* болады, ханымыз, — деп ол ханның алдына барып еки бүгилди (Т.Қайыпбергенов).

ЖАЙНАП-ЖАСНАҰ ф. Өзин еркін сезиү, күлип-ойнау, кууаныү, шадланыү, емин-еркин жүриү. Алпыс беске келди жасым, Ағарды күйиктен шашым, Саудаға түстилер басым, *Жайнап-жаснар* күн болмады (Бердақ).

ЖАЙНАТЫҰ жайнау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАЙНАҰ ф. 1. Жарқырау, нурын төгиү. Ис батыры колхозшылар, Келди *жайнап* таза бәхәр (Ә.Шамуратов). 2. Дөниү, кулпырыү. Қыялы қырандай, көзи ойнаған, Көрдим сени гүл ишинде *жайнаған* (Т.Сейтжанов). Қапалық қайғыдан сарғайған жүзим. Күле шырай берип *жайнатып* көзин (Омар).

Жайнап-жатқан — хәр жерде шашылып атқан, жыйналып койылмаған.

ЖАЙ-ПАРАХАТ р. Әсте-ақырын, алаңсыз, асықпай, саспай, албырамай, жай.

ЖАЙ-ПАРАХАТШЫЛЫҚ ат. Асықпаушылық, жайшылық, Әсте-ақырынлық.

ЖАЙПАҰ ф. 1. Женшиу, басқылау, жапырыу. Егинди мал *жайнап* кетти. 2. ауыс. кыруу, жойуу, жоқ етиу, уайран етиу. Жауды өз жеринде *жайпау*.

ЖАЙПАҰЫТ ат. Түсерлиги хәм шығарлығы тик емес, дәрьяның, каналдың, арнаның, жаптың жағасы, жасқасы. О, кумлық Днепр *жайпауытлары*, Аппак шағаладай адамға толар (И.Юсупов).

ЖАЙРАҢЛАҰ ф. Хеш нәрседен тарықпай хәм қысынбай емин-еркин жүриу. Дүньяға шыққан соң шадланып жүрмек, Жасында *жайраңлап* тамаша көрмек, өз теңинди танып ойнамақ-күлмек, Бул дүньяға келгеннен соң дилбарым (Бердак).

ЖАЙРАН к. жәйран.

ЖАЙРАТЫҰ жайрау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАЙРАҰ ф. 1. Әлиу, кырылыу, әлип қалыу. Батыр душпанларды *жайратты*. 2. Жыйналмау, тәртипке салынбау, уайраны шығыу. Төсек-көрпе *жайрап* атыр.

ЖАЙСАҢ к. жайсаң I.

ЖАЙСАҢ к. жайсаң II.

ЖАЙСАҢ I р. Оғада, дым, жүдә. Ол *жайсаң* билимли адам.

ЖАЙСАҢ II кел. Зор, үлкен, көрнекли. Ядымда тур, мен баяғы жетиммен, жетимлерден талай *жайсаң* жетилген (Т.Жумамуратов).

ЖАЙСАҢЛЫҚ ат. Көрнеклилик, үлкенлик, ирилик.

ЖАЙСЫЗ кел. Қолайсыз, ынғайсыз, оңатайсыз, нашар, жағдайсыз, биймаза, тынышсыз. Жатқан жерін *жайсыз* болсын, етинди қурт-қумырысқа жесин, — деди (кк.х.е.).

ЖАЙСЫЗЛЫҚ ат. қолайсызлық, ынғайсызлық, оңатайсызлық, нашарлық, жағдайсызлық, биймазалық, тынышсызлық.

ЖАЙТАҢЛАҰ ф. 1. Ойнақшыу, жаудырау. 2. Мөлдіреу, жылтырау. Мәспатша, Айпарша, *Жайтаңлатып* көзлерин, қыймырып қасын қағады («Мәспатша»).

ЖАЙША р. Әйтеуір, ешейін, өзінше, тек. Ийт те жақсы *жайша* жүрген, Душпан көрсе қарсы үрген (Ш.Артық).

ЖАЙШЫЛЫҚ ат. 1. Тынышлық, аманшылық. — Хау, ағайын, *жайшылықпа* өзи (Н.Бөрекешов). 2. Әсте, акырын, *жай*.

ЖАЙЫЛЫМ ат. 1. От-шөби мол, мал жайылатуғын өріс. 2. Онша терең емес жайылып жатқан көлемлі суу. Күн ысыса балық *жайылымға* шығады.

ЖАЙЫЛЫҰ ф. Отлау, таралыу. Пахта терими питкеннен кейін маллар атызларда дарқан *жайылып* жүр. Газета хәм журнал да колхозшы хәм совхоз жұмысшылары арасына кен *жайылыуда*.

ЖАЙЫН ат. Көп жасаған, оғада үлкен ылақа, ылақаның үлкен түрі. Жар жығылып *жайын* өледі, жала менен ер өледі (ққ.х.е.). Бабаңыз тутқан сары ала *жайын*, ғарғалар шоқыпты көзинің майын (Өтеш). **Жайын ауыз** — аузы орасан үлкен. Ауылласларының бәрі Өтепберген *жайын* ауыз дейді.

ЖАЙЫНДА к.с. Биреу бір нәрсе хакқында хабарлағанда, баянлағанда қолланылатуғын түсіндірме. Ендиги сөзді таз бала Журын *жайында* тынлаңыз (ққ.х.е.).

ЖАЙЫСЫҰ жайыу II — III фейиллеринің шериклик дәрежесі.

ЖАЙЫҰ I ат. Шал, шалша. Кәтке жақын еденге кишкене жайыу төселген.

ЖАЙЫҰ II ф. 1. Үйилип ямаса жайыулы тұрған нәрсені кең етиу, жазыу, ашыу, төсеу, созыу. Қонақтың алдына дәстүрхан *жайыу*. Көрпеше *жайыу*. Атызға төгін *жайыу*. Қулаш *жайыу*. Қанатын *жайыу*. 2. ауыс. Көпшиликке таратыу, мәлим етиу, хабарлау, ұлғайту. Биреудің даңқын *жайыу*. **Ен жайыу** — кеннен таралыу, орын алыу.

ЖАЙЫҰ III ф. Отлатыу, бағыу. Пишенликке мал жайыу.

ЖАЙЫҰЛЫ кел. 1. Ашыулы хат, кітап, қағаз. Бухгалтер екеуі алдындағы *жайыулы* бір қағазға қарап, сыбыр-сыбыр сөйлесіп отыр (Ө.Хожаниязов). 2. Кептириу ушын илдирилип қойылған бұйым. *Жайылған* кир.

ЖАЙЫҰШЫ I ат. Хабарды таратыушы адам, жаршы. Билқастан өтирик-өсек *жайыушылар* қылмысly ретінде жууапқа тартылады.

ЖАЙЫҰШЫ II ат. Падашы, шопан. Дақыл жыйналмастан бұрын атызға мал *жайыұшылар* жууапқа тартылады,

ЖАҚЛАҰ II ф. 1. Биреуді тәрәпине тартыу, тәрәпдары болыу, қоллау, болысу. Шайырлық — бұл қудайдың берген несийбеси, — деп ғарры баласын *жақлады* (К.Султанов). 2. Өз пикириниң, жумысының, дурыс екенин тартыста дәлиллеп бериу. Диссертация *жақлау*. Дипломлық жумыс *жақлау*.

ЖАҚЛАҰШЫ ат. 1. Суд процесинде жынаятшыны ақлаушы адам, қоллаушы, адвокат. 2. Биреудің ямаса бир нәрсениң тәрәпдары.

ЖАҚЛЫ I ат жақлы кел. Бет сүйеклери узыннан келген, сопақ жүзли. Ат *жақлы* жигит.

ЖАҚЛЫ II кел. Биреудің тәрәпин алған, биреудің тәрәпине тартқан.

ЖАҚПАҰ ф. Унамау, жаксы көринбеу. Мен ол кисиге онша жакпадым.

ЖАҚПАҰШЫ ат. Унатпаушы, көлемейши.

ЖАҚПАҰШЫЛЫҚ ат. Унатпаушылық, көлемейшилиқ, писент етпейшилиқ, мисе тутпаушылық.

ЖАҚСАРТЫҰ ф. Жөнлеу, бұрынғысынан тәуірлеу, оңғарыу.

ЖАҚСАРЫҰ ф. 1. Бұрынғыдан сапасы артыу, жаксы болыу. 2. Ауырыудан тәуір болыу, дүзелиу, оңалыу.

ЖАҚ I ат. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың бас сүйегиниң тис орнатылған астыңғы бөлегиниң еки қаптал сүйеги. Жаңылмас *жақ* болмайды, Сүринбес туяқ болмайды (қ.х.н.). Келген пәтте *жағыма* да шаппаты менен бир-екини дөндирип те жиберди (Т.Қайыпбергенов).

ЖАҚ II ат. Тәрәп, қаптал, бағдар, бет алыс. Оң жағынан ай тууды, Сол жағынан күн тууды («Қырқ қыз»). Бәри бир қосылып атау *жаққа* жүрип кетти (Қ.Ирманов).

ЖАҚ III к. с. Бийкарлаушы сөз. Бүгин ауылға қайтасан ба? *Жақ*, кайтпайман, жумысым бар.

ЖАҚБАС ат. Уақты-уақты шығатуғын, қозатуғын гөне-ауырыу. Оның *жақбасы* бар. *Жақбасым* шықты. Сууык нәрсени ишсе, шығатуғын *жақбасы* бар.

ЖАҚЛАС жақлау II феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЖАҚЛАСЫҰ ф. Болысу, көмеклесу, жәрдемлесу, тәрәпин алыу. қолынан жумыс келмейтуғын басшы өз әтирапына *жақласыушыларды* топлайды.

ЖАҚЛАТЫҰ жаклау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҚЛАҰ I ат. қапынын ергенектиң еки жағындағы тик ағаш, қаптал ағашы.

ЖАҚСЫ кел. Сапа жағынан артықмаш, тәуир. *Жақсы* адамның белгиси азғана сөйлеп көп тыңлар, *жақсы* аттың белгиси азғана отлап көп жуусар (кқ.х.н.). **Жақсы атлы көриниү** — өзін көрсетиү, жағымпазлық етиү. **Тәуир көриү, жақсы көриү** — сүйиү, кәлеү, унатыү. **Жақсы болыу** — сауалыу, ауырыудан айығыу, тәуир болыу, дүзелиү.

ЖАҚСЫЛАНЫҰ жақсылау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖАҚСЫЛАП р. Пәкизелеп, ықшамлап. Тапсырылған жумысты жақсылап бежеріу керек.

ЖАҚСЫЛАҰ ф. 1. Тәуирлеу, артықмашлау. Китаптын биринши басылыуынан екинши басылыуы *жақсылау* шығыпты. 2. Жаманын жасырып жақсысын асырыу. Жаббарды бурын бәрхама жаманлап жүрсе де бүгін бәрхама *жақсылау* жағында болды.

ЖАҚСЫЛЫҚ ат. 1. Жақсы хәм пайдалы нәрселер. *Жақсылыққа* жаманлық хәр кисиниң исиди, жаманлыққа *жақсылық* ер кисиниң исиди (кқ.х.н.). 2. Адам аты, исми. *Жақсылық* киятыр.

ЖАҚСАРЫҰ ф. 1. Бурынғыдан сапасы артыу, жақсы болыу. 2. Ауырыудан тәуир болыу, дүзелиу, оналыу.

ЖАҚТЫ ат. 1. Қараңғы емес, жарық. *Жақты* бөлме. 2. ауыс. Бир нәрсениң тәсири, пайдасы, нәтийжеси. Жұлдызлардың ең *жақтысын*, Терип-терип бере қойған (И.Юсупов). **Жақсы дүнья көриү** — а) тууылыу, пайда болыу, дүньяға келиу, б) бахытлы турмыста жасау, тиришилик етиу. **Сүттей жақты** — жүдә жақты, әбден жақты, ашық.

ЖАҚТЫЛАНДЫРЫҰ жақтыланыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҚТЫЛАНЫҰ ф. Жақты түсе баслау, таң саз бериу, ағарыу. Думан серпилип, түннин бир кабат пердеси ашылғандай этирап *жақтыланды* (К.Султанов).

ЖАҚТЫЛЫҚ ат. 1. Нур, жақты сәуле. 2. ауыс. Бир нәрсениң тәсири, пайдасы, нәтийжеси. куураған шөллерди нурға бөлентип, Даңклы елге мол *жақтылық* жағаман (Ө.Шамуратов). Ауыс. Жақты дүнья, азатлық, еркинлик, бостанлык. Ғәрип-кәсер пақырларға, Көрмейтуғын соқырларға,

хеш Ұақыт мәмин қуларға, хеш *жақтылық* болған емес (Бердак). 3. аүйс. Артта қалыушылықтан қутылу, бахытлы турмысқа шығу. Қанша кеуиллерге нур берер *жақтың!* (И.Юсупов).

ЖАҚТЫРЫҰ ф. Жақты етиу, нур шашу. Қуантып адамды, *жақтыртып* заманды, электр шырағы, мәңгиге жанды (Х.Сейтов).

ЖАҚТЫРЫҰ I жағу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАҚТЫРЫҰ II ф. Унатыу, жаратыу, қалей. Амангелди шаштәрез болып, хызметин сарайға *жақтырды*, ханның басы зеңип аұратуғын сақыйналы кесели бар еди (К.Султанов).

ЖАҚЫН кел. 1. Алыс емес, узақ емес, жууык. *Жақын* жерде суу да бар екен (Т.Қайыпбергенев). Мениң аұылым сениң аұылына *жақын*, Сени ярым бүгин излеп бараман (Омар). 2. Таман, шамалас. Бул артельдин Қазан кеткен жайлауында бес мыңға *жақын* қой-ешкиси бар екен (А.Бекимбетов). 3. аүйс. Ағайин, туұыскан, *жақын-жууык*, жек-жат. Болыс өзине *жақын* адамларды шақырып алып бирге отырған еди (Қ.Ирманов).

ЖАҚЫНДА р. Жақын арада, тез арада, көп узамай. Мен жақында оқыға кетемен.

ЖАҚЫН-ЖУҰЫК ат. Ағайин-туұысканлар, жақын тамыртаныслар.

ЖАҚЫНЛАСТЫРЫҰ жақынлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАҚЫНЛАСЫҰ жақынлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖАҚЫНЛАТЫҰ жақынлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАҚЫНЛАҰ ф. I. Онша алыс емес, узақ емес, берирек. Тереклерди тасалап оларға *жақынлай* баслады. (Ә.Шамуратов). Ақ бултқа *жақынласқан* мунарлар, Аұзынан шыққан түтин булт аралар (А.Дабылов). 2. Шамаласыу, күни толуу, Ұақыт аз қалуу. Желини тырсыйып жүрген көк қасқаның тууатуғын Ұақты *жақынлады* (Ө.Айжанов).

ЖАҚЫНЛЫК ат. 1. Ағайин-туұысканлық, жақын-жууыклық, таныслык. Ол жигиттин бизлерге *жақынлығы* бар. 2. Араның алыс хәм қашык емеслиги.

ЖАЛ ат. 1. Жылқының, ешектин, ғашырдың, арысланның желкесиниң үстине өскен қалың ири қыл. Қулағың жырылып *жалың* жатыпты, қандай сүргин көрип келдин Ақ боз ат?

(ққ.х.к.). 2. Қарықтың еки бойы. Үш *жалдан* алып отау. 3. Узынша кеткен дөңес қыр. **Көк жал** — а) қасқырдың көпегі, б) батыр, ғайратлы, күшлі, қарыұлы. **Жал қамыс** — шелдин бойына узынша қолдан еккендей болып көринетуғын қатара көгерген қамыс.

ЖАЛА ат. Жалғаннан, өтириктен тағылған айып, өсек, ғыйбат, ғәремет. Жар жығылып жайын өледі. *Жала* менен ер өледі (ққ.х.н.».). ◇ **Жала жабыу** — биреу тууралы өтириктен қаралау, айыплау, гүналау. **Жала-жалған** — өтирик сөйлеушилик, нахақтан жандырыушылық. Бурын үлкен дауға түспеген, *жала-жалған* менен иси жоқ, ақ кеуіл Қосыбайдың қуйысканы босап кетти (К.Султанов).

ЖАЛАҚ ат. Көп жалағаннан хәм күннің ыссылығынан келип шығатуғын ериндеги жара, бул әсиресе жаздың ыссы күнлерінде көп ушырасады. Үсен сары қысы-жазы *жалақ* болады да жүреді. **Жалақ ерин** — жарық, жара ерин. *Жалақ ерин* Жалмамбет.

ЖАЛАҚЛАУ ф. 1. Аузын ашып жән-жағына қарап ашкөзлик пенен хәрекет етиу, тамсаныу, жалмаңлау. Молла алаңлап бизлердин кешиккенимизге күйинип, тышқан аңлыған қырғыйдай (пышықтай) *жалаңлап* отыр екен (Ә.Шамуратов). 2. ауыс. Шағыу ушын тилин аузынан шығару.

ЖАЛАНЫУ ф. 1. Хайуанлардың өз төллерин тили менен сыйпауы, жалауы. 2. хайуанатлардың тилин шығарып жән-жакқа қарап дәме етиуи, тамсаныуы, от-шөп дәме етиуи.

ЖАЛАҢ I кел. қарабасы, жалғыз. Сауашқа *жалаң* өзи ғана атланды. **Жалаң аяқ** — а) аяқ кийимсиз. Палуанлар гүреске *жалаң аяқ* шығады (ққ.х.е.). б) ауыс. гезенде, үйсиз-жайсыз, жалатай. Қызы хеш нәрсеси жоқ бир *жалаң аяққа* шығыпты (ққ.х.е.) **Жалаң пүт** — дизкийимсиз, ыштансыз, жалаңаш. **Жалаң қабат** — астарсыз, астары жоқ.

ЖАЛАҢ II р. Ылғый, гилен, өңшен, өңкей. Ол *жалаң* усындайларға ушыраса береді (ққ.х.е.).

ЖАЛАҢАШ кел. Кийимсиз, үстинде дымы жоқ, қыппа *жалаңаш*. *Жалаңаш* бала. *Жалаңаш* гөши (ети) — сойылған жанлы-жаныуарлардың ишек-қарнын, гелле-бас сыйрағын қоспай териден шығарылған таза ети. Қара сыйырды сойғанда тек *жалаңаш* гөшиниң өзи де 150 кг келди.

ЖАЛАҢАШЛАҰ ф. 1. Шешиндириу, кыппа жалаңаш етиу.
2. Малды сойып териден шығару.

ЖАЛАҢАШЛЫҚ ат. Кәмбағаллық, кемтаршылық, жокшылық.

ЖАЛАҢБАС кел. Бас кийимсиз, басында кийими жок.

ЖАЛАҢБАСЛАНЫҰ ф. 1. Бас кийимди алыу, бас кийимди киймеу. 2. ауыс. Бир нәрсениң жолына шынглап түсиу. Оқыудың изине *жалаңбасланып* түсиу.

ЖАЛАҢҚАЯ кел. 1. Қанаатланбайтуғын, қанаатсыз, симсик, суғанақ, жалатай. *Жалаңқая* ылақтай хәр ешкиниң белине асыла берсек, тепки жеп болмаспекенбиз? (Т.Қайыпбергенев).
2. Ашкөз, сүтхор, кытымыр.

ЖАЛАҢҚАЯЛЫҚ ат. 1. Қанаатсызлық, симсиклик, суғанақлық. 2. Ашкөзлик, сүтхорлық, кытымырлық, Алламбергенниң өмири *жалаңқаялық* пенен өтти.

ЖАЛАҢЛАСЫҰ жалаңлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖАЛАҢЛАТ жалаңлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАЛАҢЛАТЫҰ жалаңлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАЛАҢЛАҰ ф. Тез хәм шакқан хәрекет етиу. Аспаз *жалаңлап* қазанлардан еки көзин айырмады (К.Аралбаев). *Жалаңласып* хәммеси, Атларға ерди салады («Қырк қыз»).

ЖАЛАС жаласыу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖАЛАСТЫР жаласыу фейилиниң, өзгелик дәрежеси.

ЖАЛАСЫҰ ф. Биргелесип бир нәрсени ислеу. Табақ түбинде қалған азғана сүмелекти биргелесип *жаласты*. **Ауыз жаласып** — тил бириктириу. **Тәреппазлықтың бир белгиси** — астыртын ауыз жаласыу.

ЖАЛАТАЙ кел. Ұәдесинде турмайтуғын, тураксыз, симсик, суғанақ, белгили иске ынғайсыз, қуры сөз бенен алдайтуғын өтирикши, арсыз, намыссыз, сырғыя. Қәдирберген бир жерде тураклап жұмыс ислемайтуғын жеңилдин асты, ауырдың үсти менен жүрип күн кеширетуғын бирақ хаял-қызлардың басын айландыруға уста жаслайынан *жалатай* болып өсти.

ЖАЛАТАЙШЫЛЫҚ ат. Тәртипсизлик, өтирик айтыушылық, алдаушылық. Адамға *жалатайшылық* жараспайды. Бизиң жәмийетимизде *жалатайшылыққа* жол жок.

ЖАЛАТПА ат. Бир металлдың үстине еритилип қуйылған екінши металлдың жуқа қатламы (көбинесе алтынның,

гүмистин), жүзleme. Бұрынғының сыпайылары пышағына, қанжарына алтынды *жалатпа* қылып қәдимги жай пышақты, қанжарды алтын пышақ, алтын қанжар деп атаған.

ЖАЛАТТЫРЫҰ жалатыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЖАЛАТЫҰ ф. Бір металдың үстине екінші металдың еритпесін жуқа етип куйыу, жүзleme беріу. Қолында гүмис *жалатқан* тобылғы қамшы (К.Султанов).

ЖАЛАҰ I ат. Байрақ, туу, флаг. Төрткүлlep ошақ ойдырған, Туу бийелер сойдырған, Ортасына белги ушын, Бір *жалауды* байлаған («Қоблан»).

ЖАЛАҰ II ф. Тилдің жәрдемі менен аұқатланыу. Сүмелекті *жалау*. 2. Малдың, хайуанаттың өз баласына иш тартып емирениуі. Қой козысын, ийт күшигин *жалайды*. 3. аұйс. Шарпып өтиу, сыйпап өтиу. Аяқ-қолды аяз *жалап* шыдатпай баратыр (Қ.Досанов). **Жылан жалағандай етиу** — дым қоймау, дым қалдырмау.

ЖАЛАҰЛЫ кел. Жалау тигілген, жалау қыстырылған, жалау ұслаған, *жалауы* бар.

ЖАЛАХОР ат. Биреуді маскара етиу ушын өтирик айтып, жала жабыушы, нахақтан асылыушы адам.

ЖАЛАХОРЛЫҚ ат. Биреуге жала жабыушылық, биреуге асылыушылық.

ЖАЛБА-ЖУЛБА кел. Кийими жыртылған, кийими пыррым-пыррым болған.

ЖАЛБАРЫНЫҰ ф. Жалыныу, сораныу, өтиниш етиу. Тап ұсы гәпти еситкендей бир күни келгенде ол Төребайға *жалбарынды* (Т.Қайыпбергенов).

ЖАЛБЫРАҚ ат. Жыртылып зорға илинип турған нәрсе, жыртық, жуллық. Тезирек түссін үстинен, Жыртылып жүрген *жалбырақ* (А.Дабылов).

ЖАЛБЫРАҚЛАҰ ф. Жағымпазланыу, жарамсақланыу. Есенғелдинің төбесін көриуден кими *жалбырақлап*, кими салқын пишинде орынларынан турды (К.Султанов).

ЖАЛБЫРАТЫҰ жалбырау фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЖАЛБЫРАҰ ф. Жыртылып асылып ямаса желбиреп турыу, илиниу. қой изинен жууырғанда, Жыртық кийим *жалбырайды* (Ж.Аймурзаев).

ЖАЛҒАН кел. өтирик, рас емес, хақыйкат емес, шын емес. Айралық жәбири өтипти, Айтарсаң деген *жалған* сөз. Ядымнан

шығып кетипти, Енди растан дөнбеймен, *Жалған* сөзди билмеймен («Қоблан»).

ЖАЛҒАНШЫ I ат. дин. Тыянағы жоқ өткінші өмір. Ер жигит қолында малы болмаса, *Жалғаншыда* өз теңінен кем болар (Әжинияз).

ЖАЛҒАНШЫ II өтирикши.

ЖАЛҒАНЫҰ жалғау I фейилинин белгисіз дәрежесі.

ЖАЛҒАСТЫРЫҰ жалғасыу фейилинин өзгелік дәрежесі.

ЖАЛҒАҰ I ат. грамм. Сөз түбірине жалғанатуғын қосымтаның бір түрі. Сөз дәретиуші жалқаулар.

ЖАЛҒАҰ II ф. 1. Бір нәрсенің үзілген жерін бір-бірі менен тутастырып байлау ямаса оны узайтуу үшін сондай нәрсені оған тутастырып байлау, тутастырыу, байланыстырыу. Үзілген арқанды *жалғау*. Келте сымды *жалғау*. 2. ауыс. Тиркеу, диэтиу. Бір сөзін бір сөзге *жалған*, Қайғылы сес айтып толғап», Кәпелімде көзіне жас алып, Былай деп баспаған екен (Бердақ).

ЖАЛҒЫЗ сан. Бір ғана, жекке, так. Барма, иним, ядыңдағы кешегі? Дайынның урладың *жалғыз* ешегін (Өтеш). Бірінші гезекте ауылдың қубласындағы *жалғыз* емен көзге түседі. (Т.Қайыпбергенов). **Жалғыз баслы** — бір өзі, жекке, кара басы.

ЖАЛҒЫЗАҚ ат. Жабайы шошканың жылынан асқан хәм көбинесе бір өзі жүретуғын еркек түрі, қыйлы, қабан. Дәуекенің мойын дузағына үлкен бір *жалғыззақ* доңыз түсті (Қ.Айымбетов). *Жалғыззақлар* болмаса, падалы бурынғыдай көп емес (Ж.Аймурзаев).

ЖАЛҒЫЗЛЫҚ ат. Жеккелик, тууысқан-тууғансыз. Айралық. пенен *жалғызлықтың* салдары жән-жағынан қысты (Ж.Аймурзаев).

ЖАЛҒЫЗСЫРАҰ ф. Жеккелик сезимінде болыу. Қум қойнында *жалғызсырап*. Турды жийрен акация (И.Юсупов).

ЖАЛҚАҰ кел. Ис хош жақпас, мийнет етиуді кәлемейтуғын адам, ериншек. *Жалқауға* ис буйырсаң, саған ақыл үйретеді (қк.х.н.). *Жалқау* болмай ислеринди үдетін. Билгенлерін билмегенге үйретін (Ж.Аймурзаев).

ЖАЛҚАҰЛАНЫҰ ф. Ислегиси келмеу, ис жақпау, ериншеклик етиу, қырсықланыу.

ЖАЛҚАҰЛЫҚ ат. Исжақпаслық, ериншеклик. Хадал мийнет етип бәрха тынбастан, Ис атқардың хеш *жалқаулық* қылмастан (Н.Дәукараев).

ЖАЛҚЫ кел. Жалғыз, таң, биреу, жекке, егиз емес. Ешкілердің егиз туғанлары да, *жалқы* туғанлары да бар (ққ.х.е.).

ЖАЛЛАМА кел. Жалланып жұмысқа кириуіші, жалланып іслеуіші.

ЖАЛЛАНЫҰ ф. Күн көріу ушын хақы алып биреудің жұмысын іслеу, биреудің есабынан пайдаланыу.

ЖАЛЛАНЫҰШЫ ат. Күн көріу ушын хақы алып биреудің жұмысын іслеуіші.

ЖАЛЛАТ жәллат.

ЖАЛЛАҰ ф. гөн. с. 1. Биреудің ямаса көликтің күшине хақы төлеп мийнетинен пайдаланыу. Болмаса, ат *жаллап* келсеңіз, неге дәслеп усы үйге бурылмадыңыз? (К.Султанов). Құлмурат болыс бизлерди қаралау ушын он гүә адамды ақшаға *жаллап* келди (Қ.Ирманов). 2. аұыс. Мәзи тил ушы менен жәрдем көрсеткенсіу. Жаман менен дус болсаң, өзинің басын қорғайды, қуры тилин *жаллайды* (Қ.Айымбетов).

ЖАЛЛАҰШЫ ат. Басқа биреуді хақы төлеп іслетиуіші адам, эксплуататор.

ЖАЛЛЫ кел. Жалы өскин, жалы бар.

ЖАЛМА-ЖАН р. Жүдә тез, дәрриу, тез-тез, сол заматта. Бирак бир мәхәли шоршып *жалма-жан*, Албыраклап ушып турдым орнымнан (И.Юсупов). *Жалма-жан* Әлий ағаға қарадым (Ж.Аймурзаев).

ЖАЛМАҰ ф. Жейтуғын нәрсени аұзына салып тилдің хәм тистің жәрдемлери менен жутыуға қайымлап шайнау, майдалау. Қундақтағы бала аұзындағы зағараны *жалмап* жатыр (Н.Дәуқараев). Төсекте жатырған аұырыу ғаррының бөкбеннен басқаны *жалмап* жутыуға шамасы жоқ (Қ.Ирманов). 2. аұыс. куртыу, жоқ қылыу, харап етиу. Бүйте берсе залым басын *жалмайды*, Айтшы балам қандай сумлықлар болды (Қ.Ирманов).

ЖАЛМАҰЫЗ ат. 1. миф. Ертеклерде ушырасатуғын адам баласына қарсы душпан, күш, тәжжал. Памир тауларының биреуінде жети баслы *жалмауыз* болыпты мыс, алдына дус келгеннің хәммесин жалмап жутады екен (ққ.х.е.). Алды менен сени *жалмауыз*, қақбас кемпир демей ме? (Ж.Аймурзаев). 2. Мешкей, ашкөз, тойымсыз, Аұкатқа тоймайтуғын хәзирги заманның *жалмауызы* деп курдаслары Турымбетти дәлкек

қылатуғын еди. **3.** ауыс. Залым, душпан, қанхор, қан ишер, жауыз. Қара жүрек *жалмауыз*, Аңлып тұрып оқ атты (Ә.Шамуратов). **4.** ауыс. Халық дәстүрі бойынша өз перзентлери өлгеннен кейін қара бас болып қалған көп жасаған кемпир-ғаррылар. **Жалмауыз кемпир** — миф. ески ертеклерде адам баласына қаскүнемлік қылатуғын жәдигөй ғарры хаял, қатын. Көзі мәштей, шандыры тастай, кесели қозған, отырғанда еки дизеси қулағынан зәрре озған, маңлайы қара *жалмауыз кемпир* еди («Алпамыс»).

ЖАЛМАҰЫЗЛЫҚ ат. **1.** Мешкейлік, ашкөзлік, тойымсызлық, қанаатсызлық. **2.** ауыс. қанхорлық, жауызлық.

ЖАЛП: жалп етиу ф. хәрекеттің тез хәм тосаттан болғанын билдиретуғын сөз. Ол *жалп* етип жығылды.

ЖАЛП-ЖАЛП: жалп-жалп етиу ф. **1.** Балалардың жууырыуы. **2.** Атта хәм ешекте шабыуы.

ЖАЛПАЙТ жалпайтыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАЛПАЙТТЫРҰ жалпайтыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАЛПАЙТЫЛҰ жалпайтыу фейилинің белгисиз дәрежеси.

ЖАЛПАЙТЫҰ ф. **1.** Үстинен басып ямаса урып жалпақ етиу. Темирди шөккиш пенен *жалпайтыу*. **2.** *Жайпауыт* етиу, кенарын тик жар етпеу. **3.** ауыс. Сууықтың урып кетиуі, жапырып кетиу. Сууық бой жүерини бир ақшамда *жалпайтып* кетти. ауыс. Урыу, сабау, орнынан тура алмастай етип женшип кетиу.

ЖАЛПАЙҰ ф. **1.** Жапырылыу, қайырылыу, мыжымырланыу. **2.** Семириу, былшыйу.

ЖАЛПАҚ кел. **1.** Кенлеу, бир тегис, сопақ емес. *Жалпақ* бетли адам. **2.** Сайыз, жалпайған, тайпайған. *Жалпақ* табақ, *Жалпақ* тарелка, **Жалпақ тил** — халықтың әпиуайы сөйлеу тили.

ЖАЛПЫ кел. **1.** Хәммеге тең, хәммеге тийисли, хәммеге тән. *Жалпы* пикир. *Жалпы* жыйналыс. **2.** Хәммеси, барлығы, гүлләни. Лекцияға қатнасушылардың жалпы дизимин алыу. **3.** Бир нәрсенің майда-шүйдесин есапламағанда ең негизин, тийкарын хәм керегин кураитуғын улыұмалық дәрек. *Жалпы* тәсир. **Жалпы айтқанда** — барлығын есаплай айтқанда.

ЖАЛПЫЛАМА кел. Хәмме қатнасқан, хәмме қол урған, ким болса соған тийисли, улыұма.

ЖАЛПЫЛАМАЙ р. хәммесин бир, айырмай бир тутас түрде хәммеге бир, хәммеге төн. *Жалтыламай* сауал бериү.

ЖАЛПЫЛДАҚ ат. 1. Бирдей лаулап жанатуғын, ири коз түспейтуғын майда отын (жантак, сора, акбас, қаңбак, селеу). 2. ауыс. Жағымпаз, жууырып-жортып жүриуши, дасмалкеш.

ЖАЛПЫЛДАҚЛЫҚ ат. Жағымпазлық, дасмалкешлик, жууырып-жортып жүриушилик.

ЖАЛПЫЛДАҰ ф. 1. Лаулап алысып жаныу. 2. Кулау, жығылыу. *Жалтылдап* жар кулаған сайын селк етип жән-жағына алақлайды (Ш.Сейтов). 3. Ауыс. Жағымпазланыу, ығын шалып сөйлеу, жағынып сөйлеу.

ЖАЛТ: жалт етиу ф. хәрекеттин бирден көриниуи, тез хәм сол заматта болыуы. *Жалт* карау, *жалт* бериу.

ЖАЛТАҚ кел. Тыянақсыз, омыраусыз, алағадалы. Бир перзент деп зар жылап, *Жалтақ* едиң онға-солға («Мәспатша»). *Жалтаң* адам – жүрек шайды болған, бети қайтқан. *Жалтаң көз* – ойнақшыған көз.

ЖАЛТАҢЛАНЫУ жалтанлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ЖАЛТАҢЛАСЫУ жалтанлау феиилинин шериклик дәрежеси.

ЖАЛТАҢЛАТЫУ жалтанлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАЛТАҢЛАУ ф. Тыянақсызлық етиу, биреуден сескениңкиреу, басқадан айбыныу, бирден өзінше ислеи алмау ямаса айта алмау. Әжинияздың жүзи бирден қызара бөртип, жүреги дүпилдеп соқты, үндемей өтейин десе екеуи бетине *жалтаңлап* тур (К.Султанов).

ЖАЛТАҢЛЫҚ ат. Тыянақсызлық, омыраусызлық, алағадалық.

ЖАЛТАҢ: жалтаң болыу ф. Жалтаң болыу, қорқып қалуу, жасқанып қалуу.

ЖАЛТАҢЛАНЫУ жалтанлау феиилинин өзлик дәрежеси.

ЖАЛТАҢЛАСЫУ жалтанлау феиилинин шериклик дәрежеси.

ЖАЛТАҢЛАТЫУ жалтанлау феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАЛТАҢЛАУ ф. Басқадан айбыныу, сескениу тартынуу жалтанлау, қоркыу, жасқаныу.

ЖАЛТАҢЛЫҚ ат. Омыраусызлық, алағадалық, тыянақсызлық, қорқақлық.

ЖАЛТАҢШАҚ кел. қорқақ болып қалған, жүрек шайды болған.

ЖАЛТАРҒЫШ кел. 1. Айнығыш, бултарғыш. 2. аұыс. Жасқаншақ, қорқақ.

ЖАЛТАРҒЫШЛЫҚ ат. 1. Айнығышлық, бултарғышлық. 2. аұыс. қорқақлық, жасқаншақлық.

ЖАЛТАРЫҰ ф. 1. Тез, шаққан бурылыу, жүріп баратырған бағдарын өзгертиу. Алдындағы қыссанды оқып берсең-о, балам? — деп көзинің қыйығы менен қарап еди, Әжинияз да атасының жолдан *жалтарып* шыққанын сезе қойды (К.Султанов). 2. аұыс. Тайсалыу, сескениу, қорқыу. Қызлар *жалтармастан* қарсы алдында тур (Ж.Аймурзаев).

ЖАЛТ-ЖАЛТ: жалт-жалт етиу ф. 1. Узақтан оттын, жарықтың ямаса сағымның көриниуі. 2. Жақсы металдың жарқырап көриниуі.

ЖАЛТЫЛДАТЫҰ ф. Жылтыратыу, жалтыратыу.

ЖАЛТЫЛДАҰ ф. Гә көринип, гә көринбей жалтырап, жылтырап турыу. Айдында ақ шағала шаңқылдап, қууың сыңсып, ғазың ушар ғаңқылдап, Алыстағы айдынында мотордан, қызыл байрақ көринеди *жалтылдап* (Т.Сейтжанов).

ЖАЛТЫР кел. Жалтыраған, тап-тақыр, сыйпақ, жылтыр. *Жалтыр* бас. *Жалтыр* муз.

ЖАЛТЫРАҚ кел. Жалтырап көринетуғын, үсти айнадай теп-тегис.

ЖАЛТЫРАТ жалтырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАЛТЫРАТЫҰ ф. Жалтылдатыу, жылтыратыу.

ЖАЛТЫРАҰ ф. жалтылдатыу, жылтыратыу.

ЖАЛТЫРАҰ ф. Жактыға шағылысып анық болып көриниу, *жылтырап* көриниу. Әтирап тас-түнек, анда-санда терезелар *жалтырап* тур (Т.Қайыпбергенев).

ЖАЛ ҲАҚЫ ат. Мийнет ҳақы, ис ҳақы.

ЖАЛШЫ ат. гөн.с. Баска биреуге мийнетин сатып күн көриуши адам, мадай. Аштан тойған *жалшы* мәс (ққ.х.н.м.).

ЖАЛШЫҰ ф. Жарыу, бир нәрсеге ийе болыу. Салылар быйыл сууға *жалшып* калды.

ЖАЛЫҒЫҰ ф. 1. Зеригиу, иши писиу, ериниу. Болады, мен тыңлауға *жалықпайман* (Ө.Хожаниязов). 2. Шаршау, болдырыу, харыу, Мәрт болып буу белинди, Жылай берме *жалықпа* («Қырқ қыз»).

ЖАЛЫҚТЫРЫҰ ф. Зериктириу, өршиктендириу.

ЖАЛЫН ат. 1. Жанған оттың лапылдысы. *Жалынлар* шарпып тийеди, қап-қара ғана қасына («Қырқ қыз»). 1. Өтиниу, сораныу. Етик алып бер деп ағана жалын (ққ.х.е.). 3. ауыс. Жигер, ғайрат, күш. *Жалынлы* жас жүрек. 4. ауыс. Дәрт, кайғы, ууайым. Кеулин дәртлер жайлады, Ишине *жалын* сыймады («Алпамыс»).

ЖАЛЫНДЫРЫҰ жалыныу фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЖАЛЫНЛАТЫҰ жалынлау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЖАЛЫНЛАНЫҰ жалынлау фейилинің өзлик дәрежесі.

ЖАЛЫНЛАҰ ф. Жалын шығарыу, лапылдау. *Жалынлап* жанған ошаққа тағы да бир бау жыңғыл таслады.

ЖАЛЫНЛЫ кел. 1. Жалыны бар, жалыны күшли, қызығу күшли. Оттың жалынлы жарығы жән-жақтан, сабанхананың ишин жарықлатып турды (А.Бекимбетов). 2. ауыс. Жигерли, қызғынлы, йош. Оның бул сөзлери шын жүректен айтылған *жалынлы* сөзлер еди (Ж.Сейтназаров). Ұаққа налыс еткил енди, әрман менен кеткил енди, Айтқан сөзим питкил енди, өтти *жалынлы* күнлерим (Бердақ). ◇ **Жалынлы сәлем** — сағынышлы, интизарлы, шын жүректен. Қарақалпақстанның пайтахты Нөкисте болып атырған Татарстан әдебияты менен көркем өнери хәптелигине қатнасыушыларға *жалынлы сәлем*.

ЖАЛЫНСЫЗ кел. 1. Жалыны жоқ, жалынсыз жанатуғын көмир. 2. ауыс. Жигерсиз, йошсыз.

ЖАЛЫНЫҰ ф. Өтиниш етиу, сораныу. Жаксыға жалынсан, жаның қалады, Жаманға *жалынсаң* жаныңды алады (ққ.х.н.м.). ◇ **Жалынып-жалбарынуу** — иши-бауырына кирип өтиниш етиу, сораныу.

ЖАЛЫНЫШ ат. Аянышлы түрде етилген тилек, өтиниш.

ЖАЛЫНЫШЛЫ кел. Биреуге қараслы, биреуден тәмегөй, биреуге бағынышлы. Отарбай әкеси өлгеннен кейин дайысына *жалынышлы* болып, соның менен бирге турыуға мәжбүр болды.

ЖАМ ат. Писенге қойыу ушын ишинде жарылғышы бар алыстырғыш.

ЖАМ ат. Шарап ишилетуғын ыдыс.

ЖАМААТ ат. Көпшилик, хәмме, халайық. Қолың үзбей елаттан, Қашық жүрме *жамааттан*, кашар болсан, каш ғыйбаттан, ғыйбат жаман биледурсаң (Бердақ).

ЖАМАЙ қ. класс I.

ЖАМАЛ ат. 1. Келбет, көринис, шырай, жүз. Айдай *жамалыңды* солдыра гөрме, қыйланба, қарағым, кетсем келермен (Қ.Ирманов). Алтынға қаплайын айтқан гәпинди, Мүбәрек *жамалың* көрдим Ақсүнгүл (ққ.х.к.). 2. Меншикли ат, исим.

ЖАМАЛЫҰ ф. 1. Жыртылған жерге жамау басыу, тигиу. 2. ауыс. үстине қосылу, көбейиу. Бурынғы қорқыныштың үстине қорқыныш *жамалды* (Ә.Шамуратов).

ЖАМАН кел. 1. Сапасы төмен, сапасы пәс. Бир дегенде не *жаман*, билимсиз өскен ул жаман. 2. Әбден, оғада, жүдә дым, аса, қатты. *Жаман* ашыушақ адам. ◇ **Жаман ауыз** — жақсы менен жаманды айыра алмайтуғын пасық сөзли адам. Етиги *жаман* төрди былғайды, *ауызы жаман* елди былғайды (ққ.х.н.м.). **Жаман ат** — өтирик, өсек, жалған сөз. Хеш кимниң де халық алдында *жаман атқа* қалғысы келмейди.

ЖАМАНАТ ат. Жаман деп аты шығып, жаман деген аты кешип кетиушилик. Алпамыстай достыма, қалдыра гөрме *жаманат* («Алпамыс»).

ЖАМАНАТЛЫ кел. Жаман, қәсийетсиз деп аты кешип кеткен, жаман хәм унамсыз тәрәпи көп айтылған.

ЖАМАНЛАТЫҰ I ат. Малларда болатуғын айрықша кеселлик.

ЖАМАНЛАТЫҰ II жаманлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАМАНЛАҰ ф. Биреу ямаса бир нәрсе туұралы унамсыз пикирлер айтыу, жаман атлы етиу мақсетинде өсек таратыу.

ЖАМАНЛЫҚ ат. қыянатлық, душпанлық, қара нийетлилик. *Жаманлық* қылсақ биреуге, Сол алдыға келеди («Қырк қыз»). Жақсылыққа жақсылық хәр кисиниң исиди, *жаманлыққа* жақсылық ер кисиниң исиди (ққ.х.н.м.). ◇ **Ең жаманлығында** — ең болмағанда, ең қапылғанда.

ЖАМАҰ I ат. Бир нәрсениң жыртылған ямаса тесилген жериниң үстине басылған қандай да бир ыңғай зат. Уста етикке *жамау* таярлады.

ЖАМАҰ II ф. 1. Бир нәрсениң жыртылған ямаса тесилген жерин питеу, тигиу. 2. ауыс. үстине қосылу. Мениң бурынғы дәртим аздай, әкесиниң, егил-тегил болып жылауы дәрт үстине дәрт *жаман*, жүрегимди парра-парра етип жаралады (Ө.Хожаниязов).

ЖАМАҰЛЫ кел. Жамалған, жамау басылған, жамауы бар. Сатымбет өңсери дәнди өлшеп кемпирдің *жамаулы* қалтасына салды (Б.Бекниязова).

ЖАМБАС ат. Адамлардың хәм хайуанлардың жанлы-жаныуарлардың санының бел менен қосылысқан жери, бөксе жағындағы жерде ортанғы жилик пенен жалғасқан сан сүйегининң бир бөлеги. Қыз Минайым уйқын қатты, *Жамбасыңа* гилтиң батты, Келген ярың сууыққа қатты, Оян енди қыз Минайым (кқ.х.к.). **2.** Сыйлы қонаққа аўқат бергенде табағына салынатуғын жанлы-жаныуарлардың мүшеси. **◇ Жамбас урыу, салыу – а)** гүрестеги қолланатуғын усылдың бир түри, **б)** ауыс. бир нәрсени сорап көриу, өтиниш етип көриу. **Жамбас хақы** – жатқан орнына төленетуғын пул, ақша, хақы.

ЖАМБАС ат. Гүрестеги усыл, сол усылға берилетуғын баха.

ЖАМБАСЛАҰ ф. Шығанақтың астына көпшик ямаса дастықты бүклеп қойып бир қырынлап жатыу. Жигитлер, сәлем бердик *жамбаслаған*, хәр жерде өлең айтып халласлаған (Әжинияз).

ЖАМБЫЗ ат. Дизениң астындағы бүгилетуғын жери.

ЖАМБЫЛША ат. Қауыннан ерте писетуғын палыз егинлерининң бир түри. *Жамбылшалар* сарғая баслады.

ЖАМБЫЛШАДАЙ кел. Жамбылша сыяқлы, тәризли, қусаған, усас. Гейде булт астынан туулап шыққан ай, сабағынан үзилген сары *жамбылшадай* жарқ етеди (К.Султанов).

ЖАМҒЫР қ. жауын.

ЖАМЛЫ кел. Жам басылған, жам қойылған, жамланған.

ЖАМПАЙЫҰ ф. Ауырлықтың ямаса басқа бир заттын соқлығысыуынан бурынғы формасын өзгертип жымырылыуы, жымпыйыуы. Машинаға тийелген шелеклердің бир қатары *жампайып* қалыпты.

ЖАМПАҚ к. ақсақ.

ЖАМПАҢЛАҰ ф. **1.** Аяғын сылтып, ақсаңлап басыу, жүриу. **2.** ауыс. Жағымпазланыу, жағынып хызмет етиу. Алламберген емек тастай Жарылқасынның жанынан *жампаңлап* қалмайды (газетадан).

ЖАМПЫЙТЫҰ ф. қыйсайтыу, жымпыйтыу.

ЖАМПЫЙЫҰ ф. Бир жағына ауыу, қыйсайыу, жымпайыу.

ЖАМПЫҚ кел. қыйсық аяқ, ақсақ, маймақ, шойнақ.

ЖАМЫЛДЫРЫҰ ф. Орандырыу, бүркендириу.

ЖАМЫЛЫҰ ф. 1. Үстине бир нәрсени жабыу, орануу, бүркениу. Үстине узын кийим *жамылған* биреу қапыны жапты да адымын атпастан орнында турып қалды (Т.Қайыпбергенов). 2. ауыс. Бөлениу, доланыу. Айдын атызлар ақ алтын пахтанын жасыл жапырақтарын *жамылған* (Ж.Аймурзаев).

ЖАМЫРАСЫҰ жамырау фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖАМЫРАТЫҰ жамырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАМЫРАҰ ф. Ылак, қозы хәм бузаулардың пададан қайтқан аналарына маңырасып, мәңиресип қосылыуы. 2. Хайуанатлардың жас төллерин аналарына жиберип емизиу.

ЖАН ат. 1. Адамның психикалық ишки сарайы, ой-санасы, тиришиликтің белгиси, руухый қәсийети. М.И.Калинин жазыушыларды адам *жанының* инженери деп атады. 2. дин. с. Адамларға, жанлы-жаныуарларға тиришилик беретугын руух. Ески көзқарас бойынша адамның *жанын* әзирейли деген периште келип аладымыш. 3. Жүректен бойға тараған қан, жүректің соғыуы. Геүдеде *жан* турғанда тиришилик болады, денедеги *жан* кетсе, адам өледі. Кемеге мингеннің *жаны* бир (ққ.х.н.м.). 4. Адам, мақлук, тири нәрсе. Үйде тырп еткен *жан* жоқ. 5. Сыйлау, қәдірлеу, құрметлеу. *Жан* ана саған құрбанман, ақ сүтинди ақлауға. ◇ **Жан аямау** — барлық киши хәм интасы менен. **Жаны жай тапты** — жаны хәз етті, рәхәтленді. **Жан баспады** — хеш ким жоламады, хеш ким келмеді, хеш ким бармады. **Жаны бар** — тийкары бар, негизи бар, дәлили бар, бир нәрсеге сүйенип айтылған. **Жан басыу** — кара басының ғамын ойлау. **Жан дос** — ең жақын хәм қыймас дос. **Жан саклау** — күн көриу, тиришилик етиу. **Жан тапсыруу** — қайтыс болуу, өлиу, қазаланыу. **Жаны көзине көриниу** — а) бир жери ауырып қыйналыу, б) шаршау, болдыруу, *Қаруу*. **Жан-тәни менен** — барлық ықласы хәм күши менен, барлық интасы менен. **Жанындай көриу** — әбден жақсы көриу. **Жаны қалмау** — әбден қорқыу, шоршыу. **Жарымжан** — күшсиз, әззи, хәлсиз адам. **Жанын жеу** — көп қыйналыу. **Жанға тийиу** — ауыр сөз айтыу, ашыуын келтириу. **Жалма-жан** — оғада тез, жүдә тез. **Жан алқымда турыу** — жаны шығайын деп турыу, әззилеу, хәлсиреу. **Жан алғыш** — диний түсиник бойынша қайтыс болайын деп атырған адамның жанын алатугын периште, әзирейли. **Жан ашыу** — қыйналыу, аяу.

ЖАНАН ат. Гөззал, нәзәлим. Зулейха киби хәр бири, *Жанан* дәркар жигитке (Омар). Бүлбилдей сайрасып не *жанан* қызлар, Сазлардың бир шәрти хош хауаз болсын (С.Нурымбетов).

ЖАНАПАЙ к.с. грамм. Жеке турғанда мәниси жоқ, гәп ишинде келип сөзлердің өз ара қарым-қатнасын билдиретуғын грамматикалық категория. Сизің сабағыңызда *жанапай* деген тема өтиле ме? — деп сорады оқыушы муғаллимнен.

ЖАНАПАЙШЫ ат. 1. Биреудің изине ериуши, ат қошшы болыу, жәрдемши ретінде ерип жүриуши адам. Хұрлиман қасына *жанапайшы* дуутаршы кисини ертип ел аралап, қосық айтады (Қ.Айымбетов). 2. Биреуге жағыныушы, биреудің ығын шалыушы. Қасарысқанның геллеси шабылып, *жанапайшы* бийлердің хәмелдарлыққа таласып, Хийуаға қоржын толы тилласы менен, атланажақ болып турған гези (К.Султанов).

ЖАНАР қ. жаныу.

ЖАНАСЫУ ф. Жакынлау, жақын келиу, тақалыу, таялыу, қапталласыу. Артық пенен оған *жантаса* жатқан Бекмурзаның уйкысы келмеди (Ә.Пахратдинов).

ЖАНБАС к. жамбас.

ЖАНБАСЛАУ жамбаслау.

ЖАНБАУ I ат. Қара үйдің туурылығын услап тартылған жип, кур.

ЖАНБАУ II ф. Тутанбау, алыспау. Керосиннің азлығынан шыраның керегинше *жанбауы* түңги жумысқа кесентин тийгизди.

ЖАНБАУЫР ат. Таудың, төбешиктің, қашының ямаса топырақ үйип салған жолдың түсерлиги, қапталы, бауыры. Әкең елге қосылмайды саяктай, Питкен *жанбауырға* қайғы таяктай (Омар). Бир бульдозер ремонттан кутылып, *Жанбауырда* ход алайын деп атыр (Т.Сейтжанов).

ЖАНДАР ат. Тири мақлук, тири жан, адам, киси, инсан. Жети жылға шекем булардың есигин жел ашып, жел жаппаса, өзлеринен басқа *жандар* келмеди («Алпамыс»).

ЖАНДЫРЫУ жаныу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАНДЫРЫУШЫ ат. Алыстырыушы, тутандырыушы, жағыушы.

ЖАНЛАНДЫРЫУ жанланыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАНЛАНЫУ ф. 1. Турмысы бурынғыдан жақсыланыу, хәуижлениу, дүзелиу. Хәр кимнің жерин жарымшыға егип

жүрген көплеген дийқанлардың турмысы колхозға кирген соң көп узамай *жанланып* кетти. 2. аұыс. Күшейиу, қарыулануы, хәллениу, тирилиу.

ЖАНЛЫ кел. 1. Жаны бар, тири. *Жанлы* мақлуклар. *Жанлы-жаныуар*. 2. аұыс. Мәнисі бар, Лийкини бар.

ЖАНЛЫ ат. Хожалықтағы усақ мал, ешки.

ЖАНЛЫҚЛЫ кел. Үйінде усақ малы бар, ешки-ылағы көп, *жанлығы* көп.

ЖАНСЫЗ I ат. Тыңшы, шпион. Тапсырманың қысқаша мазмұны шеғараны бузып өтежақ 23 *жансызды* услау (Ә.Шамуратов).

ЖАНСЫЗ II кел. 1. Жаны жоқ, өлип қалған. *Жансыз* дене. *Жансыз* түскен қырғауыл. 2. аұыс. хәлсиз, күшсиз, дәрмансыз.

ЖАНТАҚ ат. бот. Қайсы бир хайуанатларға азық болатуғын, гүлlep сөклейтуғын, собықлайтуғын майда тикенекли өсимлик. Аұызында жалғыз тисин, бар. *Жантақ* жеуди билермисен (Күнхожа).

ЖАНТАҚЛЫҚ ат. Жантақ көп өсетуғын жер, орын. *Жантақлықта* қойлар жайылып жүрипти.

ЖАНТАСТЫРЫҰ ф. Жақынластырыу, тығылыстырыу.

ЖАНТАСЫҰ ф. Жакын келиу, жақынлау.

ЖАНЫ к.с. Қасы, түби, капталы.

ЖАНЫНДА р. Капталында, қасында, түбинде. Мен жумыстан кейин наұқасланып атырған достымның *жанында* болдым. ◇ **Жоқтың жанында** — дым оғада аз, барлы-жоклы.

ЖАНЫҰ I ф. Алысыу, тутаныу. Отын жақсы *жанды*. 2. аұыс. Күйип-писиу, қатты ашыулануы, шыжа-пыжа болуы, күйгелеги шығыу.

ЖАНЫҰ II ф. диал.с. Бир нәрсениң жүзин өткир етиу ушын кайрау, өткирлеу.

ЖАНЫҰАР ат. Хәр қыйлы хайуанлар. ◇ **Жанлы-жаныуар** — барлық жаны бар хайуанлар. Сақылдаған сары аязлы январь, Бетлемеген оған *жанлы-жаныуар* (И.Юсупов). 2. аұыс. Әсте кыймылдайтуғын ериншек пәмсиз адамлар.

ЖАНЫҰЛЫ I кел. Жанып турған, жаныуы менен қалған. *Жаныұлы* шыра. *Жаныұлы* печь.

ЖАНЫҰЛЫ II кел. Қайралған, кайраулы, жүзи өткирленген. *Жаныұлы* пәки, *Жаныұлы* пышак.

ЖАҢА I кел. 1. Таза, тутылмаған, усланбаған (усталмаған). *Жаңа* кийим-кеншек. *Жаңа* машина. 2. Бурын болмаған, ушыраспаған. Хәр бир күн өткен сайын олар *жаңа* турмыс, табыс шыңына қарай адымлады (Ө.Хожаниязов). 3. ауыс. Бийтаныс, биймәлим, белгисиз. *Жаңа* хызметкер. ◇ **Жаңа турмыс** — тазадан қурылған, дүзилген.

ЖАҢА II р. Хәзир, усы заматта, жақында. Ол бул күнде тили *жаңа* шыққан жас бала тәризли (К.Султанов).

ЖАҢАЛАНЫҰ жаңалау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖАҢАЛАТЫҰ жаңалау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢАЛАҰ ф. Гөнесин өзгертиу, гөнесин жаңартыу. Костюм *жаңалау*. ◇ **Тамыр жаңалау** — биреу менен тамыр-таныс болыу.

ЖАҢАЛЫҚ ат. 1. Бурын еситилмеген хәм айтылмаған уақыя, хәдийсе. Буннан басқа оның айтқан *жаңалығы* жок еди (Қ.Ирманов). 2. Ең дәслеп пискен мийуе, қауын хәм т.б. Жас бала палыздан сарғайып шыққан *жаңалық* қауынға хәуес болғандай Әжинияздың ауызына тигиле калыпты (К.Султанов).

ЖАҢАРТЫЛЫҰ жаңарыу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖАҢАРТЫҰ жаңарыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢАРЫҰ ф. Бурынғыдан сапалық өзгериске ушырау, әдепкиден жаксы болыу. Өмир қанша кеткен өзи *жаңарып*, Бағ егилип усы қала питкели (Т.Сейтжанов).

ЖАҢАША р. Баскаша, басқа жол, бөтенше жол менен. Енди исти *жаңаша* баслаймыз (Ж.Аймурзаев). Турмысымыз таза болған соң енди, Кийимлер де көшкен *жаңаша* түрге (И.Юсупов).

ЖАҢБЫР қ. жауын.

ЖАҢБЫРЛЫ қ. жауынлы.

ЖАҢБЫРСЫЗ қ. жауынсыз.

ЖАҢҒЫЗ қ. жалғыз.

ЖАҢҒЫРЛАТЫҰ жаңғыр фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢҒЫРЛАҰ ф. сестин жаңғырлап шығыуы.

ЖАҢҒЫРТЫҰ жаңғырыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢҒЫРЫҚ ат. 1. Сестин бир нәрсеге соклығысып шыққан жерине қайтып келиуи. Дауыс *жаңғырыуы* гүмбездин төбесинен қайтып келди (К.Султанов). Елди оятты суудан шыққан *жаңғырық*, қырды оятты ашшы дауыс жаңғырып (И.Юсупов). 2. Қандай да бир нәрсени майдалағанда,

усақлаганда, бөлеклегенде астына қоятуғын қатты домалак ағаш.

ЖАҢҒЫРЫҰ ф. Сестин қатты хәм анық еситилиуи, шығыуы. Этирапта қосық кетти *жаңғырып*, тың даланы есинен бир тандырып (Т.Сейтжанов). Қырды оятты ашшы дауыс *жаңғырып* (И.Юсупов).

ЖАҢҚА ат. Ағашты айырганда ямаса шапқанда түсетуғын жуқа кесиндилер, майда ағашлар. ... қазанның астына тораңғыл айырып *жаңқа* таярлап жүр (Қ.Аралбаев).

ЖАҢҚАЛАТЫҰ жаңқалау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢҚАЛАҰ ф. 1. Ағашты ямаса сексеуилди отқа жағатуғын етип майдалау. 2. Өз хожалығында ири малды камалына келтирип, семиртип сатып оның орнына жаслау сондай малды алып өсирип мәп көриу. Бердимурат бузауды өгиз болғанша сақлайды да, оны сатып орнына тағы бир бузау алып *жаңқалау* менен күн көреді. 3. Үлкен малды өзине алып, оның орнына кишкене малды косып хийлекерлик пенен күн көриу. Колхоздың ири малын киши малға *жаңқалайман* деп Төлеген бөлеге шатылды.

ЖАҢЛАТЫҰ жаңлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢЛАҰ ф. қыр дөгерекке анық хәм қатты еситилиу, хауаздың сести. Мәуиж урып жердин жүзи, Түнгі айға еткендей наз, Сайрап көлди *жаңлатады*, Дуұтар алып шерткендей саз (Бердак).

ЖАҢЫЛДЫРЫҰ жаңылыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҢЫЛҒЫШ кел. Жаңылыса беретугын, алжаса беретугын.

ЖАҢЫЛТПАШ ат. 1. Айтыуға қыйын болатуғын сөз дизбеклеринен куралған ауызеки әдебияттағы майда жанр. Чай ошаққа малдың қуұраған тезегин тандырдай қалап, отты дөгереклеп боз балалар *жаңылтпаш*, жумбақ айтысып отыр (К.Султанов). 2. ауыс. Белгисиз, мәнииси түсиниксиз сөз.

ЖАҢЫЛЫС I жаңылысу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЖАҢЫЛЫС II кел. Қәте, надурис, алжасық, қәтелик, надурислық, билмеслик, шатаслық. *Жаңылыс* жолға түскенди уақтында дүзеткен жақсы, ғаррылар қайта-қайта санаса да *жаңылыс* бола берди.

ЖАҢЫЛЫСҚЫШ кел. қәтелесе беретугын, алжаса беретугын, шатаса беретугын, жаңылыса беретугын.

ЖАҢЫЛЫСҚЫШЛЫҚ ат. Кәтелесиүшилик, алжасыўшылық, шатасыўшылық.

ЖАҢЫЛЫСТЫРЫҰ ф. Алжастырыў, кәтелестириў, шатастырыў.

ЖАҢЫЛЫСЫҰ ф. Алжасыў, кәтелесиў, билмеслик етиў, кәтелик етиў. Басқа аўылдың адамлары той басқарыўшының *жаңылысқанын* табыўға урынады (Н.Дәўқараев). Ер *жаңылып* қолға түседі, қус *жаңылып* торға түседі (ққ.х.н.м.). *Жаңылмас* жақ болмас, сүринбес туяқ болмас (ққ.х.н.м.).

ЖАҢЫЛЫҰ қ. жаңылысығ.

ЖАП ат. Ишинен суў ағызығ ушын қазылған арна, канал. Жасқалыққа келетуғын жолдың бойындағы *жаптың* жағасы менен биреў киятыр (Ж.Аймурзаев). *Жап* бойында жаўдырап, Көгереді сүтилмек (И.Юсупов).

ЖАПА ат. 1. Азап, қыйыншылық, аўырманлық, мийнет. Күннен күнге болды бетер бул дәртим, Асып кетти қайғы *жапа* мийнетим («Алпамыс»). 2. Қара малдың дәреті, тезегі. ◇ **Жапа шегиў** — азап көриў, қыйыншылық көриў.

ЖАПАДАЙ кел. Жапаға усаған, жапа сыяқлы, жапа тәризлі.

ЖАПАКЕШ ат. 1. Азап, аўырманшылық көриўши адам. Жапакеш халық. 2. аұыс. Мийнеткеш.

ЖАПАЛАҚ ат. Көзлери үлкен, иймек тумсықлы, көбинесе түнде ушатуғын үкиге усаған жыртқыш қус. Тас пенен *жапалақты* урсаң да, *Жапалақ* пенен тасты урсаң да *жапалақ* өледі (ққ.х.н.м.).

ЖАПАЛАҚЛАҰ ф. Кардың ирилеп жаўығуы. Аэропланнан тасланған қағазлар Қызкеткен қурылысының үстине *жапалақлап* жаўған кардай түсип атыр (Н.Дәўқараев).

ЖАПАЛАНЫҰ ф. Азап шегиў, азап көриў, қыйыншылыққа ушырағ.

ЖАПАЛАҰ ф. Қара малдың ирилеп тезеклеуі. Бир қыз *жапалап* баратырған сыйырдың тезегиниң түскенин түскенлей жыйнайды (К.Султанов).

ЖАПАЛЫ кел. Азап шегиўши, қыйыншылық, аўырманлық көриўши.

ЖАПАН ат. Елсиз-журтсыз қуғ дала, дүз. Жалғыз басын *жапанда*, Жапалақ та қорғайды («Қырк қыз»). ... *жапанда* жалғыз өзим, жанымда хеш ким жоқ, айланамның барлығы да қуғыншы (Н.Дәўқараев).

ЖАПА: жапа-тармақай р. хәммеси бирден, жабыла. Аралдың барлық балығы усы дәрьяға түсіп, *жапа*-тармақай ойнап, есапсыз қалаш сууды гүреп турғандай толқынды толқып апарады (К.Султанов).

ЖАПҚЫШ ат. Столдың, диванның хәм т. б. үстине жауып қоятуғын нағыслы гезлеме. Стол *жапқыш*, сұлги, перде, Бәри-бәри нағышланған (И.Юсупов). ◇ **Алжапқыш** — жұмыс ислегенде, аұқат писиргенде кийимди патасламас ушын алдына байлап қоятуғын фартук.

ЖАПСАР ат. 1. Қара үйдің оң ямаса шеп қапталы. Ордаға жакын барады, үйге карап ат айдап, *Жапсарға* жакын келеди («Алпамыс»). 2. Қандай да бир нәрсениң ернеклеринин ушларының қолайланып бириктирилген жери.

ЖАПСАРЛАС кел. Сыбайлас, иргелес. Жалғас бизиң үйге *жапсарлас* жайғасқан Қонырат кара сакал дегеннин жалғыз баласы еди (К.Смамутов).

ЖАПТЫРЫҰ I жабыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАПТЫРЫҰ II жабыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАПЫРАҚ ат. Өсимликлердин хауадан азықланыу хәм газ алмасыу хызметин атқаратуғын мүшеси.

ЖАПЫРАҚЛАҰ ф. Жапырақ шығару, жапырақ пайда етиу.

ЖАПЫРАҚЛЫ кел. Жапырағы бар, жапырағы көп. *Жапырақлы* ағаш. *Жапырақлы* тут.

ЖАПЫРАҚТАЙ кел. 1. Кишкентай, кирттай. *Жапырақтай* қағаз. 2. Жапырақ сыяклы, жапырақ қусаған, жапырақ тәризли.

ЖАПЫРЫЛЫҰ жапырыу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖАПЫРЫҰ ф. Бир нәрсениң үстинен басып майыстырыу, жениу. Бийдайды қатты дауыл *жапырып* кетти. 2. ауыс. кыйрату, кыру. Биз Ұатан! — дедик, копардың тауды, Ұатан ушын! — дедик *жапырдық* жауды (Ә.Шамуратов).

ЖАР I ат. Бирден тик шыккан жер, дәрьяның, теңиздин, үлкен каналдың тик жағасы, дәрьяның *жар* таслап турған жери. *Жар* қуласа жайын өледі, жала менен ер өледі (ққ.х.н.м.).

ЖАР II ат. Елге, халыққа таратылған хабар, дағаза, мәлимлеме, билдириу, еситтириу. Палуан болсаң шық ортаға деп шындауыл *жарды* урады («Алпамыс»).

ЖАРА ат. 1. Сырттан болған тәсирдин себебинен денеге түскен дақ, қотыр, қотыраш, бөртпеш. Жумагүлдин *жарасы*

жеңил екен, оқ алақанын тесипти (Т.Қайыпбергенов). Отырсам басыма, турсам аяқтан, Ғасыл тәним *жара* болды таяқтан (И.Юсупов). 2. Денеді пайда болған тери аұырыуы: қотыр, қотыраш, бөртпеш. Баланың денесіне түскен *жара* қотыр ма, шешек пе, қарамық па, не екенін билмей анасы қатты қысылды. ◇ **Кеуіл жарасы** — өкпе, гийне, дәрт, күйік, кек.

ЖАРАҒАН ат. Түйенің асау, шатыстыруға жарайтуғын еркек түрі. *Жараған* түйе.

ЖАРАДАР кел. Жаралы, жарасы бар, бір нәрсе тийіп денесінде *жара* пайда болған, майып болғап. *Жарадар* қызды өнгеріп, ат қосарға алады, Бедеуді жолға салады («Мәспатша»). Міне соның менен Досберген аұыр *жарадар* болып дайысының үйіне келді (А.Бегимов).

ЖАРАҚ ат. 1. Урысуы ушын кереклі қураллардың жыйынтығы, қаруы-жарақ. Сендей мыңлаған рус, украин қызлары қолына *жарақ* алып жауға қарсы урысып жүр (К.Султанов). 2. Устаның қураллары, әсбаптары. ◇ **Жарақ көтеріу** — жауға қарсы қурал алып шығыу.

ЖАРАҚЛАНДЫРЫУ жаракланыу феиілінін өзгелік дәрежесі.

ЖАРАҚЛАНЫУ ф. Хәр түрлі қурал-жарақлар менен тәмийінленіу, қуралланыу.

ЖАРАҚЛЫ кел. Жарағы бар, қуралланған. Жарақлы солдат.

ЖАРАҚСЫЗ кел. Жарағы жоқ, қуралсыз, қуралланбаған.

ЖАРАЛАНДЫРЫУ жаралау феиілінін өзгелік дәрежесі.

ЖАРАЛАНЫУ жаралау феиілінін өзлік дәрежесі.

ЖАРАЛАУ ф. 1. Жара салыу, дақ салыу. Қасқырлар исти іслепті, Біраз қойларды тислепті, Алты қойды өлтиріпті, *жаралапты* біразларын (Бердақ). Жиберсем *жаралайды* пайдасы жоқ. Бүркітім пәнже салса бүрер бірақ (Әжинияз). 2. Бір нәрсені шуқып бүлдіріу, из қалдырыу. Дийуалды *жаралау*. Тегіс жерді жаралау. ◇ **Жүректі жаралау** — адамның кеуіліне тийіу, кеуіліне дәрт салыу, кеулін қалдырыу.

ЖАРАЛЫ қ. жарадар.

ЖАРАЛЫУ қ. Пайда болыу, дүньяға келіу. *Жаралған* сизлер ушын жәхән гүлі, Сайраңыз уатанымның жас бүлбили (С.Нұрымбетов).

ЖАРАМАЗАН қ. ярамазан.

ЖАРАМАС кел. 1. Дәртке аспай калған, хеш нәрсеге жарамайтуғын, пайдаға аспайтуғын. 2. Келиспейтуғын, турмайтуғын, болмайтуғын. — Айман иним, адам деген *жарамас* гәпти айтпас болар (Ө.Хожаниязов).

ЖАРАМАСЛЫҚ ат. 1. Унамсыз ис, хәрекет, кәтелик, әдепсизлик. Тилинди тарт қарындасым, Бул не деген *жарамаслық* (Т.Жумамуратов). 2. Дәртке аспаушылық, хеш нәрсеге *жарамаушылық*.

ЖАРАМЛЫ кел. Дәртке асатуғын, пайдаға асатуғын, хызмет атқару қолынан келетуғын. Шәртнама менен жалланыуға үйінде жумысқа *жарамлы* адамы жоқ (Т.Қайышбергенев).

ЖАРАМСАҚ ат. Жағымпаз, ығын шалыушы, дасмалкеш, жарамсақ адам.

ЖАРАМСАҚЛАНЫУ ф. Жағыныу, жағымпазлық етиу, ығын шалыу. Усы Оразгүлдин *жарамсақланып* турған жүрегінде бир нәрсе бар ғой (Ж.Аймурзаев).

ЖАРАМСЫЗ кел. Унамсыз, бийәдеп, қолайсыз, жакпас. ... молланың еткен *жарамсыз* айыплары хаққында сөз етип тур еди (Ә.Шамуратов).

ЖАРАНҒЫШ кел. 1. Биреуге өзи иси менен жағына билетуғын, биреудин кеулин табатуғын, басқаға унағыш, жағынғыш. 2. Жағымпаз, ығын шалыушы.

ЖАРАНҒЫШЛЫҚ ат. 1. Биреуге өз иси менен жағына билиушилик, биреудин кеулин табушылық. 2. Жағымпазлық, ығын шалыушылық.

ЖАРАНЫУ ф. Биреуге өз иси менен унау, жағыныу. Салықты көп жыйнап, Қабыл мәхремге *жарандым*, тақсыр (К.Султанов).

ЖАРАСТЫРЫУ жарасыу II феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАРАСЫҚ I ат. 1. Бир нәрсениң түри-түсине, келбетине хәм басқа жақларына алысатуғын, келисетуғын зат. *Жарасығы* жоқ кийим. Ғаз бенен үйреклер — көлдин *жарасығы*. 2. ауыс. Сән, салтанат. Жасы киши балалар мерекеге *жарасық*. Бир-бирине карасып, Жигитлерге минәсип (Бердак).

ЖАРАСЫҚ II ат. Келисиушилик, ауызбиршилик, мәмилешилик. Бийзар болған қоянлар. ... арыслан менен *жарасық* қылған еди (ққ.х.е.).

ЖАРАСЫҚЛЫ кел. Сән беретуғын, жарасатуғын, ылайық. Кете алмассаң бир сүйсинип карамай, Жана ауылға *жарасықлы* жана ай (И.Юсупов).

ЖАРАСЫҰ I ф. 1. Бир нәрсенің түрі-түсіне, келбетіне ылайықлы болыу. 2. ауыс. Сән бериу, салтанатлы етиу.

ЖАРАСЫҰ II ф. Аразласқан ямаса өкпелескен еки кисинің өз ара келисиуі, мәмилеге келиуі.

ЖАРАТҚАН ат. дин. Алла, қудай, тәңір. *Жаратқан* деп зар жылап, қалтырап қатты қорқады («Мәспатша»).

ЖАРАТЫЛЫҰ ф. Дүньяға келиу, тууылыу, пайда болыу.

ЖАРАТЫҰ ф. 1. Унатыу, жақсы көриу. 2. Сауыу, жумсау. Өз мәпине *жаратыу*. 3. Дөретиу, қуруу, салыу.

ЖАРАҰ ф. 1. Дәртке асыу, пайдаға асыу, унау, пайдасы тийиу, бир нәрсеге шамасы келиу. Көрейін келбетинди көзим менен, Жүрерсен мүмкин ауыр күнге *жарап* (Әжинияз). Мухаббатым, мурадым — Москва, хәр күниме *жарадың* — Москва (И.Юсупов). Қыз айттырып жүре алмаспан жан балам, *Жарамаспан* саған кәтқудалыққа («Мәспатша»). 2. Буура түйенің айғырлық етиуі, желигиуі. Бууырканып баратыр, Мысал *жараған* үлектей («Мәспатша»).

ЖАРАҚАТ ат. Бир нәрсе тийип денеге түскен жара, дақ.

ЖАРАҚАТЛАНЫҰ ф. Жарадар болыу, жаралы болыу, майып болыу, бир нәрсе тийип денесіне дақ түсиу.

ЖАРБАЙЫҰ ф. Тарбайыу, тырбайыу, унамау, келіспеу, жараспау. *Жарбайып* тұрған мұрын. *Жарбайып* өскен өсімлик.

ЖАРҒАҚ ат. Қолдан ийленген хәм жүні түсірилген ешкинің ямаса қойдың териси. Нешше жылғы *жарғаққа*, Жүн шыққандай болып тұр, Шөп шықпаған тақырға, Гүл шыққандай болып тұр (А.Дабылов).

ЖАРҒАНАТ ат. зоол. Терисинің пәрі жоқ, қызыл шақа, түрі-түсі тышқанға усаған түнде ушатуғын сүт емиушілердің төпарына киретуғын кишкене жалпақ қус.

ЖАРҒАНАТТАЙ кел. Жарғанат сыяқлы, тәрізлі, усас, мегзес, уқсаған. Жарыққа жабысқан *жарғанаттай* түн уйқысын төрт бөліп, бул неғып жүрген адам деп таң қаласан (Ж.Аймурзаев).

ЖАРҒЫ ат. Ағаш кесіу ушын қаңылтыр сыяқлы полаттан исленген тисли, жалпақ әсбап, құрал, пышқы.

ЖАРҒЫЗДЫРЫҰ жарыу I фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЖАРДАЙ кел. Үлкен, нәхән, гиддиман, тайнапыр. Қатын алсаң нардай, бала тууар *жардай* (ққ.х.н.м.).

ЖАРҚ: жарқ етиу ф. Бирден жарық болыу, нур шашыу, от шығыу. *Жарқ* етип нуры көзинен, тоқтады жеңил машина (Т.Қайыпбергенов).

ЖАРҚАБАҚ ат. Бийик тик жар. Бир шайкус бир суудың капталындағы *жарқабаққа* уя салып еди (С.Мәжитов).

ЖАРҚЫЛДАУ к. жарқырау.

ЖАРҚЫН кел. Нур жайнаған, ашық, жарқыраған. Қыйыннан достына жол ашың, дарқан. Сен себеппи болды жүзлерім *жарқын* («Алпамыс»).

ЖАРҚЫРАҒЫШ кел. Жарқырап сәуле берип туратуғын, нур шашып туратуғын.

ЖАРҚЫРАТЫУ жарқырау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАРҚЫРАУ ф. Нур шашыу, нур төгиу. Қудаша сәлем бердим көриуден-ақ, Жүзлерің жазғы тандай *жарқылдаған* (Әжинияз).

ЖАРЛЫ кел. Гедей, кәмбағал. Бай жигитлердің отырыспасына *жарлы* жигитлер, жарлылардың қызлары шақырылмайтуғын еди (Қ.Ирманов). Бай болсаң таспа, *жарлы* болсаң саспа (ққ.х.н.м.).

ЖАРЛЫ-ЖАҚЫБАЙ кел. Жок-жука, гедей, кәмбағал, адам. *Жарлы-жақыбай* арыкка, Күннин нуры түседі (А.Дабылов). *Жарлы-жақыбай* адам болған соң усы уаққа шекем әкеле алмадық, кеширерсиз тақсыр (Ә.Шамуратов).

ЖАРЛЫ-ЖАЛАҢАШ к. жарлы-жақыбай.

ЖАРЛЫҚ ат. гөн.с. Ханның жазба түрдегі бұйрығы. Қандай жүрсен, қайдан келдің деген болса, өзі өлімдар, мал-мүлкі талан-тараж болсын деп қолына *жарлық* хат берді («Алпамыс»). Бир күнлері патша жарлының балаларын ерксіз жыйнап алып жол тегіслеуге, тас қопарыуға *жарлық* етеді (ққ.х.е.).

ЖАРЛЫЛЫҚ ат. Гедейлік, кәмбағаллық. *Жарлылық* айып емес (А.Н.Островский).

ЖАРМА ат. Көбинесе жүерини жарып таярланатуғын суйыклау аұқаттың бир түрі. *Жармаңды* иш белиңди буу, Шаршасан иш қайнаған суу, Сөйт те әкеңнің жолын куу, Наданға ерип надан болма (Бердақ). Түсликке айран қатып *жарма* писирген екен (К.Султанов). ♦ **Қара жарма** — асқатықсыз жарма, асқатық қатылмаған жарма.

ЖАРМА-ЖАҰҒАН ат. Хәр түрли аўқатлардың жалпы аты. Апаңа көмеклесип, *жарма-жаўғаныңызды* ише берин (Ө.Хожаниязов).

ЖАРМАСТЫРЫҰ жармасыў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАРМАСЫҰ ф. 1. Биреўге ямаса бир нәрсеге қолы менен асылыў, жабысыў, тырмасыў. Нурхожаның бетинен алып, *жармасыўға* буннан былайғы жерде оның шамасы жетпеди (Ө.Хожаниязов). 2. Бир нәрсениң үстине өрмелеп шығыў. *Жармасып* гүдинин үстине шығыў. 3. Тутасыў, бир-бирине тийип турыў, сыбайласыў. Бир-бирине *жармасып* кеткен қамыс қоралар менен шеңгел хәремлер (Т.Қайыпбергенов).

ЖАРМЫС ат. Тыннан жарылған үлкен жап, канал. Бизин аўыл Абат *жармысқа* жақын турады.

ЖАРНАҚ шерик.

ЖАРНАҚЛАС қ. шериклес.

ЖАРНАҚЛАСЫҰ қ. шериклесиў.

ЖАРПАҚ жапырақ.

ЖАРПЫ ат. Бир нәрсениң тең жартысы, екиден бир бөлеги. Таң азан менен ерте турсам түн *жарпында* жатаман (Ж.Аймурзаев).

ЖАРТАС ат. Таўдың бийик тик жери, тик жары. Ийт бир *жартастың* қасына келип, ояқ-буяғына жалтақлап қарайды (Т.Қайыпбергенов).

ЖАРТЫ ат. Бир нәрсени екиге тең бөлгенде, соның бир бөлеги, ярымы. Апам дастурханнан *жарты* зағараны алып қойныма тықты (Ә.Шамуратов). ◇ **Еки жарты бир пүтин болыў** — еки нәренжан адамның биригип бир адамның орнына жүриўи, бир адамның орнын өтеўи.

ЖАРТЫЛАНЫҰ жартылаў фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖАРТЫЛАТЫҰ жартылаў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАРТЫЛАҰ ф. Бир нәрсениң үстинен алып жарты етиў, екиге бөлиў, азайтыў.

ЖАРТЫҰЛЫ кел. Айтарлықтай, қанаатланғандай, кеўилдегидей емес. Оразгүл әтешкүрди маған силтегенде гә моллаға, гә Алламбергенге тийип, мени *жартыұлы* ура алмады (Ж.Аймурзаев).

ЖАРШЫ ат. гөн. с. 1. Бурынғы уақытта жар салып, рәсмий хабарларды, буйрықларды, ханның пәрманларын халыққа

билдиретуғын адам. Қасыңа *жаршы* алсаң да, Жәхәнге хабар салсаң да, хақлап дийуана болсаң да, Ойланың кеткен келер ме? (Бердак). **2.** Жойытылып кеткен жоқты базар күни хәмме базаршыларға хабарлаушы, жар салып билдириуши адам. **3.** ауыс. Бир нәрсени қоллап-қууатлаушы хәм жақлаушы. Көркем сөз шеберлери халықлар дослығының *жаршысы* сыпатында көринеди.

ЖАРЫ ат. Бир нәрсениң, заттың екиден бир бөлеги, тен жартысы, ярымы, жарпы. *Жары* жолға жеткенде арбаң сынбасын, жас ортаға жеткенде қатының өлмесин (ққ.х.н.м.).

ЖАРЫҚ I ат. **1.** Көриу сезимине тәсир етип, қоршап турған дүньяны көриуге мүмкиншилик беретуғын нур энергиясы, сәуле. Түн сүттей *жарық*, аспанда сийрек көк ала булт бар (К.Султанов). **2.** ауыс. Бостанлық, азатлық, бахыт. Ғәрезсизлик шарапаты менен пикирлер еркинлиги жарыққа шықты. ◇ **Жарық жүзли** — кеуили ашық. **Жарыққа шығыу** — а) баспасөз бетинде жәрияланыу. б) ауыс. бостанлыққа, азатлыққа, еркинликке шығыу.

ЖАРЫҚ II ат. Айырылған, тилинген, жарылған, бөлінген жер. Мал бақтың, қолында қайкы таяғың, Тилинип қырқ *жарық* болып аяғың (А.Дабылов).

ЖАРЫҚЛЫҚ ат. **1.** Биреуге ямаса бир нәрсеге хұрметти, иззетти, сыйласықты билдиретуғын сөз. Пахта деген *жарықлық* питик, қалай болса солай ырғалып тур (Ө.Хожаниязов). **2.** Нурдың түсиуи, сәуле, ашықлық. **3.** ауыс. Жай қозғалатуғын адам, пәмсиз, сөз тәсир етпейтуғын киси.

ЖАРЫЛҚАУ ф. Қоллау, аяу, биреудин төрепине тартыу, шерик болып бөлисиу. Хақ *жарылқап* күн тууды, Ат басындай ул тууды («Мәспатша»). **2.** Түскен пайдаға жары болыу. **3.** Сатыушының айтқан бахасының жартысына сорау.

ЖАРЫЛҚАУШЫ ат. Қоллаушы, биреудин төрепине тартыушы, болысушы, төрепдар, қоллап-қууатлаушы. Шайхымыз өз елимиздин *жарылқаушысы* (Т.Қайыпбергенев).

ЖАРЫЛЫУ ф. **1.** ауыс. Билгениниң хәммесин қалдырмай айтып бериу, төгиу. **2.** Жарыу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖАРЫМ к. ярым.

ЖАРЫМАУ ф. Тәмийинленбеу, жетиспеу. Етикши етикке, темирши пышакқа *жарымас* (ққ.х.н.м.). ◇ **Ауыз жарымау** — тоймау, жуғым болмау, нәр алмау.

ЖАРЫМЕС кел. Ақылы кем, еси кирерли-шығарлы адам.

ЖАРЫМЖАН кел. Күш-қарыұсыз, нәренжан, әззи.

ЖАРЫМ-ЖАРТЫ кел. Толық емес, кемис. Бәріне бірдей қыз қайда, *жарым-жартың* қатын ал (қ.х.н.м.).

ЖАРЫМШЫ ат. гөн.с. Октябрь революциясынан бұрын өзинің егис жери, күш-көлиги болмай, биреудің күш-көлиги менен жерин егип, зүрәәтин жыйнап бергени ушын өнимнің жартысын бөлип алып, ислеуши дийқан. Еппеп ектик көлди жағалап, *Жарымшы* боп, күнликши боп ағалап (Ә.Шамуратов).

ЖАРЫН ат. Келеси жыл, алдымыздағы жыл. *Жарын* кишкене қызымыз биринши классқа барады.

ЖАРЫС ат. 1. Еки адамның ямаса жәмәәттің арасындағы бир нәрсени усталық, шеберлик пенен, тез хәм сапалы бежерип шығыу бәсекиси. Машинаға минди Турсынайшыларым, *Жарысқа* шақырып тең құрдасларын (И.Юсупов). 2. Атларды узын жолға жиберіу, айдау, бәйги. ◇ **Жарыс сөз** — мәжилисте, жыйналыста қаралған мәселе бойынша өз пикирин айтып ортаға сөзге шығыу.

ЖАРЫСПАҚ қ. жарыс.

ЖАРЫСТЫРЫУ жарысыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАРЫСЫУ ф. 1. Жарысқа түсиу, жарысқа катнасыу, бәсекилесиу, бир-биринен қалмауға умтылыу. Оқыушылар *жарысып* оқый баслады. 2. Бир нәрсени жарғы менен кесисиу.

ЖАРЫСЫУШЫ ат. 1. Жарысқа катнасыушы адам. 2. Бир нәрсени жарғы менен кесисиуши.

ЖАРЫТЫУ жарыу II фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАРЫУ I ф. 1. Қандай да бир нәрсениң жәрдеми менен айырыу, тилиу, кесиу. Ийтти шошқа *жарды*. Ғарбыз *жарыу*. Тахтай *жарыу*. 2. Суу ағыуға бейимлестириу, қолайлы етиу, қазыу. Елеследи көзиме қауын қарық *жарғаным* (Г.Есемуратов). ◇ **Даңқы жер жарды** — атағы шықты, көпшиликке белгили болды. **Дауысы жер жарды** — қатты бақырды. **Биреудің жүрегін жарды** — биреуді оғада қорқытты. **Тис жарды** — а) тис шықты, б) аузынан шығарып айтып қойды. **Ийис мурынды жарды** — мурынға ийис келди. **Көз жарды** — жас босанды, туұды.

ЖАРЫУ II ф. Молайтыу, байыу, жеткиликли болыу. Усы сыйырды асырағанлы қатық-сүтке *жарып* қалдық.

ЖАРЫЯ қ. жәрия.

ЖАРЫЯЛАҰ қ. жәриялау.

ЖАС I ат. Көздің жанында орналасқан безлерден шыққан сұйықтық. Ерксіз көзлерімнен моншақ-моншақ *жас* төгілді (Ә.Шамуратов). **Көзіннен жас төгіу**, **көзине жас алыу** — жылау, жас шықты. **Көзіннен жас шыққанша күлді** — оғада қатты шын жүректен күліу. **Көз жасын көриу** — аяу, тилеги орынланыу.

ЖАС II ат. Адамның, хайуанаттың, жанлы-жаныуарлардың өсімліктің рауажланыу, өсиу дәуири, мезгили. *Жасы* отыздан асқан-ау деп ойладым (Ж.Аймурзаев). **Жас басыу (миниу)** — қартая баслау. **Жас басынан** — жаслай, ерте. **Жас босаныу** — бала тууыу. **Жас жан** — жас адам.

ЖАС III кел. 1. Ғарры емес, бірақ ақыл тоқтатқан. Ақыл *жас*тан шығады, қасыл тастан шығады (ққ.х.н.м.). 2. Толыспаған, жетіспеген. *Жас* бала. *Жас* алма. *Жас* жүрек. 3. Кеппеген, куұрақ емес. *Жас* отын. *Жас* балық.

ЖАСАЛМА кел. 1. Тәбййғый емес, қолдан тәбййғый түріндегидей етип ісленип шығылған, қолдан жасалған. *Жасалма* тис. *Жасалма* гүл. 2. Өтирик, тийқарсыз, жүгі, жөдигөй. *Жасалма* күлки. *Жасалма* жынаят.

ЖАСАЛЫУ жасау феиилиниң белгисіз дәрежеси.

ЖАСАНДЫРЫУ жасаныу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАСАНЫУ ф. Басқалар кеуилин аударғандай дәрежеде кийиниу, безениу, доланыу, салланыу.

ЖАСАРТЫУ жасарыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАСАРЫЛЫУ жасарыу феиилиниң белгисіз дәрежеси.

ЖАСАРЫУ ф. 1. Түри-түси бурынғыға қарағанда жасырақ болып көриниу, жас түрге ениу. Заманында қайта шыққан *жасарып*, хасла қайтпай мийнет еткен қасарып, Ийни келсе тау болса да қопарып, денесинде күш қайнаған ғаррысан (Т.Сейтжанов). 2. Гүллениу, хәуиж алыу, рауажланыу.

ЖАСАСЫУ жасау I-II феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЖАСАТЫУ жасау I-II феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАСАУ I ф. Өмир сүриу, тиришилик етиу, турмыс кешириу. Бизлер көп нәрсени көрип, біраз жасадық (Т.Қайыпбергенов). Мен жасасам дослар менен *жасайын*, Бала-шаға, костар менен *жасайын* (Т.Жумамуратов).

ЖАСАУ II ф. 1. Бир нәрсени дүзиу, іслеу. Доклад *жасау*. 2. Безеп таяр етиу, тайын қылыу, таярлау. Столды *жасау*.

3. Салыстырыу, бөлистириу. Дәстүрхан *жасау*, табақ *жасау*.
4. Нанды, шөректі тандырға жабыуға таярлау, *жайу*. Пәтирди жасап берип турыу. ◇ **Байланыс жасау** – қатнасып турыу, қатнасық ислеу. **Гедерги жасау** – иркиниш етиу, тосқынлық ислеу.

ЖАСАҰРАТЫҰ жасаурау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАСАҰРАҰ ф. Көзден жас шығыу, жас ағыу, жас алыу, жас келиу. Қарасам, оның аппақ порықтай бети қызғыш дөнип, көзи *жасаурап* тур екен (Ө.Хожаниязов).

ЖАСАҰШЫ I ат. Турыушы, күн көриуши, күнелтиуши.

ЖАСАҰШЫ II ат. 1. Дүзиуши, ислеуши, дөретиуши, пайда етиуши. Атлық *жасаушы* суффикслер. 2. Бир нәрсени таярлап бериуши, ислеп бериуши. Аўқат *жасаушы* жигит бир-еки мәртебе келген соң бий пошалап, сыртқа өзи шығып жән-жакка қарап та келди (К.Султанов).

ЖАСАҰҒЫЛ ат. тар. Хийуа ханының заманында хәким-лердің буйрығын орынлаушы адам. Жыйылысыпты гүллән баксы, Ким жаман, ким жаксы, *Жасауыллар* болып сакшы, Сынады сонда бизлерди (Күнхожа). ◇ **Жасауыл басы** – бурынғы Хийуа ханлығындағы әскерий хәмелдің аты. *Жасауыл басы* хәм келди, Араллы қалпақ жәм болды (Бердак).

ЖАСҚА ат. Дөрьяның, жаптың, каналдың кәнарындағы түсиуге хәм шығыуға қолайлы жайпауыт жер. Өткел жер, мен табалмай жүрмен жардан *жасқалар*, әрман менен бул дүньядан өтерсең (Әжинияз). Мине, олар каналдың бойындағы *жасқауға* да келди (Ж.Аймурзаев).

ЖАСҚАНДЫРЫҰ жасқаныу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖАСҚАНШАҚ кел. қорқақ, жалтақ. *Жасқаншақ* бала.

ЖАСҚАНШАҚЛЫҚ ат. Қорқақлық, жалтақлық, жалтанлық.

ЖАСҚАНЫҰ ф. Қорқыу, айбыныу, сескениу. Қусбеги әлле неден *жасқанып*, жүреги шым етти (К.Султанов).

ЖАСҚАҰ ф. Ашыу, ашыуға қайымласыу, ашыуға бейимлесиу, ашыуға қолайласыу. Айсәнем тағы бир гәптин ушлығын шығармақшы болып, аўызын *жасқай* бергенде, Қосыбай менен әлле кимнің шарымласқан дауысы еситилди (К.Султанов).

ЖАСЛАС ат. Басқа биреу менен жасы бирдей адам, курдас, теңлес.

ЖАСЛЫҚ ат. Адамның жас өспиримлик дәуірінен 44 жасқа шекемгі екі аралық. *Жаслық* зымырап кетсе де, Күлімлеп турған қыздайсан (Т.Сейтжанов). Шыннан сүйген *жаслық* кеуіл, Сулыұлықты таңламайды (Д.Назбергенов).

ЖАСМИН ат. бот. Ақ гүллі, хош ийисли, путақлы өсімлик.

ЖАСНАҰ қ. жайнап-жаснаұ.

ЖАСТАЛЫҰ қ. сулайтылыұ.

ЖАСТАҰ ф. Сабаұ, урыұ, сулайтыұ. Мен Оразгүлден қашып хәлек болып жүргенде Алламберген молланы *жастап* таслаған екен (Ж.Аймурзаев).

ЖАСЫҚ I ат. Арық, жадаұ, көтерем. Өспей шықпай қалған жүнің, Өзи *жасық* арық етин, Ғарам өлип дүзде көнин, Қалатуғын түіе екенсең (Күнхожа).

ЖАСЫҚ II кел. Бос, сылбыр, натық, ынжық. Туұысқаның болса пасық, Жөн билмеген жүдә *жасық*, Алыс-берис жоқ сыйласық, Ағайиниң жатқа мегзер (Әжинияз).

ЖАСЫҚЛЫҚ I ат. Сылбырлық, бослық, ынжықлық, натықлық.

ЖАСЫҚЛЫҚ II ат. Арықлық, жадаұлық, көтереми шығып қалғанлық.

ЖАСЫЛ I ат. Жылдырым, найзагай. Аспаннан *жасыл* түскендей болды, — деди ғаррыға қыз.

ЖАСЫЛ II кел. Көгерип киятырған көк шөптин жапырақлап киятырған ағаштың реңіндегидей көк түс, түр. Мениң қарағым жасында, *Жасыл* қалпақ басында, Әшөкейли ақ отаұ, Ағасының қасында (ққ.х.к.).

ЖАСЫРТЫҰ жасырыұ фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАСЫРЫН кел. Купыя, астыртын, сездирмей, билдирмей, көринбей.

ЖАСЫРЫНБАҚ ат. Ойынға қатнасыушының биреуі барлық жасырынғанларды ізлеп тауып алыудан ибарат болған балалар ойыны. *Жасырынбақ* ойнаұ.

ЖАСЫРЫНЫҰ жасырыұ фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖАСЫРЫҰ ф. 1. Басқалар көрмеу ушын бир нәрсени ямаса биреуді көрсетпеу, билдирмеу. Хаяллар ақыл асырды, қызды бир жерге *жасырды*, Билдирмеди хеш бир сырды, Бир илажын көрген екен (Бердак). 2. ауыс. купыя сақлау, тисинен шығармау, айтпау, сыр билдирмеу.

ЖАСЫРЫҰШЫ ат. 1. Көрсетпеуши, билдирмеуши. 2. аүйс. Айтпаушы, билдирмеуши, купыя сақлаушы.

ЖАСЫРЫҰШЫЛЫҚ ат. 1. Көрсетпеушилик, билдирмеушилик. 2. аүйс. Купыя сақлаушылық, сыр билдирмеушилик, тисинен шығармаушылық.

ЖАТ ат. Басқа, бөтен. Ағайынның азғанын туғаны билмес *жат* билер, Артқы айылдың батқанын ийеси билмес ат билер (ққ.х.н.м.). *Жат* елдерде мүсәпирлік шеккеннен, Урып-соғып қорласа да ел жақсы (Әжинияз).

ЖАТАҒАН кел. Жүріп киятырып жатып қала беретуғын, жатқыш. Ешектің жүгі жеңіл болса, *жатаған* келеди (ққ.х.н.м.).

ЖАТАҚ ат. Қонып, түнеп шығуға арналған орын. Үйіндегі екі шопан, *жатақ* жери гүди топан (Өтеш). ◇ **Жатақ малақай** — жатқанда басына кийіп жататуғын қой ямаса ешки терисинен исленген малақай. **Жатаққа жатты** — аүйырып төсек тартып жатты.

ЖАТАРДА р. Жататуғын уақыт, мезгил. Ол үйіне жатарда қайтты. ◇ **Аүйр жатар** — әдеттегі жатар мезгилден өтинқиреген уақыт. **Жатар пада** — малларды, қой-ешкилерді үйлі-үйлеріне түнеуге қайтармайтуғын турақлы пада.

ЖАТҚАРЫЛҰ жатқарыу фейилинің белгисіз дәрежесі.

ЖАТҚАРЫҰ ф. 1. Биреуди жатақ орында уйқылатыу, түнетіу. 2. Аүйыруды емлеуханаға орналастырыу. 3. аүйс. Жети жасқа шекемгі ер баланы сүннетлеу.

ЖАТҚЫЗЫҰ к. жатқарыу.

ЖАТЛЫҒЫҰ к. шынығыу.

ЖАТЛЫҚТЫРЫҰ қ. шынықтырыу.

ЖАТСЫНЫҰ ф. Бөтенсиниу, басқасыныу, жатырқау.

ЖАТЫҚ кел. Әлпайым, сыпайы, ысық, жағымлы, кишипейил. Өзин *жатық* болсаң, Ишкениң қатық болады (ққ.х.н.м.).

ЖАТЫР I ат. анат. Хаялдың хәм хайуанатлардың урық, төл сақлайтуғын қапшығы.

ЖАТЫР II қ. жатыу.

ЖАТЫРҚАҰ ф. Бөтенсиниу, басқасыныу. Москваға келсем кетким келмейди, Ким келсе де *жатырқауды* билмейди (Б.Қайыпназаров).

ЖАТЫС ат. 1. Наұқаслық себебинен төсек тартып жатыушылық. Узын сөздин қыскасы балам, сол *жатыстан* жатып, саррас бир жыл, бир ай дегенде тәуір болып кеттим-ау (Ә.Шамуратов). 2. Хәрекетсизлик, бийкаршылық, хеш нәрсе ислемерушилик.

ЖАТЫҰ ф. 1. Бир нәрсениң үстинде горизонталлық жағдайда болыу. 2. Узынынан түсиу. Айналайын ақ бөпе, Ақ бесикте *жат* бөпе (ққ.х.к.). 3. Заттың бир орында болыуы, турыуы. Бел менен кетпен атыздың ишинде *жатыр*. 4. Сууык урып ямаса басқа бир себеплер менен жапырылып, жығылып калыу. Салыны *жатып* қалмастан бұрын жыйнап алыу керек. 5. Қонып шығыу, болыу. Мен станцияда үш күн *жаттым*. 6. Миясар болыу, тән болыу, тийисли болыу. ◇ **Жатып ишер** — харам тамақ, мийнет етпейтуғын жалқау. **Қарап жатыу** — хеш нәрсе ислемеру, бийкар жүриу, жұмыс етпеу.

ЖАҰ ат. Душпан, қас. Жигитлер бириксең алмас *жауың* жоқ, Жигитлер бириксең питпес дауың жоқ (Өтеш). Атты баксаң ардаклап, *Жауға* бермес тар жерде (ққ.х.н.м.). Хан көп болса, *жау* көп болады (ққ.х.н.м.).

ЖАҰАН ат. Жас келиншек. Атқа бермес қуан бар, қызға бермес *жауан* бар (ққ.х.н.м.). Қара көз, қыпша бел қыз бенен *жауан*, Жүзлери гүл киби, қаслары мәстан, Несип солай болып бардылар Шам, Қәпелимде сеннен көшти Бозатау (Әжинияз).

ЖАҰАП қ. жууап.

ЖАҰҒЕРШИЛИК ат. Басқа бир халықтың ямаса урыудың ири феодал уәкиллериниң екинши халыққа ямаса басқа урыуға алып барған урысы, бүлғиншилик. Әжинияз... *жауғершиликтиң* салдарынан тууылған елден айырылған халықтың тәғдирин бере алған (Б.Исмаилов).

ЖАҰҒЫШ ат. Бир нәрсениң жүзин, бетин жабатуғын нәрсе, зат.

ЖАҰҒЫШЛАҰ ф. Ара-тура үзилис пенен жауыу. Қара бултар шығып жаңбырлар *жауғышлап*, ара-тура нөсер жауынлар да болып алады (С.Мәжитов).

ЖАҰДЫР: жаудыр көзли кел. Тигилген нәзерли, күткен, сораған сыяқлы. Қара қаслы, қалың шашлы, *Жаудыр* көзли, шийрин сөзли («Қырк қыз»). Әйтеуір *жаудыр* ала көзин жигитке бир аударып таслады да сүзилип төмен қарады (К.Султанов).

ЖАҰДЫРАСЫҰ жаудырау фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖАҰДЫРАТЫҰ жаудырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАҰДЫРАҰ ф. 1. Бир нәрсени тилегендей, сорағандай ямаса күткендей болып карау, тигилиу. Тулымшағы салбырап, Дәу қолында көринди, Қоблан атлы жалғыздың, Еки көзи *жаудырап* («Қоблан»). 2. Бирден хәуижленип көгериу, патлайысып шығыу. Жап бойында *жаудырап*, көгерди сүтилмек (И.Юсупов). 3. Жакты болып көриниу, нурын шашыу. Жаңа ай *жаудырап* көп турмады.... (А.Бекимбетов).

ЖАҰДЫРЫҰ жауыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАҰ-ЖАРАҚ ат. Душпанға қарсы урысканда керекли болатуғын курал, әсбап. Патша хәулығып, ели-журтын жыйнап, *жау-жарағын* сайлап, урыс майданына атланады («Мәспатша»).

ЖАҰ-ЖАРАҚЛЫ кел. Куралланған, курал-жарағы бар.

ЖАҰ-ЖҮРЕК кел. Қорықпайтуғын, ер жүрек, батыр. Қолларында қызыл байрақ желбиреп, Гүресте қайтпастай гилен *жау жүрек* (Ә.Шамуратов).

ЖАҰҚЫЛДАҚ кел. Йошлы, күле шырайлы. *Жауқылдақ* жиғит.

ЖАҰҚЫЛДАҰ ф. 1. Ашылысып сөйлесиу, йошланып сөйлеу, күле шырайланыу. Байдың нәшеси қанғандай *жауқылдап* сөйлеп, жорғалап хызмет етти (К.Султанов). 2. ауыс. Жадырау, жайнау. Атызларда ақ алтынлар *жауқылдап* көринип тур.

ЖАҰЛАСТЫРЫҰ ф. Еки адамды ямаса елди бир-бирине қарсы қойып мәлеллестиреу. *Жауластырыу* жаушыдан, еллестирмек елшиден (ққ.х.н.м.).

ЖАҰЛАҰ ф. Елди шабыу, басқалардың мал-мүлкин қарыу-жарак куралларын тартып алыу. Ата-анасының, ел-журтының кайда хәм ким *жаулап* алып кеткенин хеш ким билмейди (ққ.х.е.).

ЖАҰЛЫ кел. Урыслы, соғыслы, урыс-қағыслы, кәуипли. *Жаулы* күни кеңести батырдан сора (ққ.х.н.м.).

ЖАҰЛЫҚ ат. Басқа жамылатуғын үлкен хәм узын орамал. Бир акшамы көл бойына келди қыз, Айсыз түннен қара *жаулық* жамылып (И.Юсупов). Орамалын қыя салып, *жаулығын* төмен жамылып, хасасын белине шалып шықты («Алпамыс»).

ЖАҰРАҰ ф. 1. Бүлиниу, қыйын жағдайға түсиу, қыйналыу. Өлди Мамай сай-сүйегі куұрады, Меннен бетер Әжимурат

жаурады (Омар). 2. Тоныұ, қалтыраұ, дирилдеұ. Себил болдым жолында, Жабайы ийттей *жаурадым* («Мәспатша»).

ЖАҰРЫН қ. жаұырын.

ЖАҰТАҢЛАСЫҰ жаұтанлаұ фейилинің шериклик дәрежеси,

ЖАҰТАҢЛАТЫҰ жаұтанлаұ фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖАҰТАҢЛАҰ ф. Бир нәрсени тилегендей, өтиниш еткендей болып телмире қараұ. Сапардың көзи *жаұтанлап*, сағыйралық мийрим менен анасына мыйығын тартты (К.Султанов).

ЖАҰҰХАР ат. Қымбат бахалы хасыл тас, хасыл металл, гәұхар. Гилең лалы *жаұұхарлардан* кийинип, Айтар сөзин кеуилине түйинип («Алпамыс»). Зейин зийрек, ақылы *жаұұхар* қылышы («Мәспатша»).

ЖАҰША р. Душпанларша, жаұдай. Барып Құлмуратқа айтпай, Қарыұ алып кейин қайтпай, Есбергенди *жаұша* шаппай, Өлейин деп жатқан басым (Бердақ).

ЖАҰШЫ ат. 1. Қыз айттырып куда түсиүге жиберилген адам. Арадан үш күн өткенде байдың *жаұшылары* қызды алып кетиұ ушын Құлымбет бийдің отаұына түсти (К.Султанов). 2. Еки елди, еки адамды келистириұ ямаса урыстырыұ ушын қойылған адам. Еллестирмек елшиден, Жаұластырмақ *жаұшыдан* (кк.х.н.м.).

ЖАҰШЫЛЫҚ ат. 1. Қыз айттырып куда түсиұшилиқ. Мәспатша Ғарғабай суұпыны Айпаршаға *жаұшылыққа* жумсайды («Мәспатша»). 2. Келистириұшилиқ яки урыстырыұшылық.

ЖАҰШЫМШЫҚ ат. Ефинге өш шымшықтың бир түри. *Жаұшымшық* көп болды, Жүуеримди жеп болды (Күнхожа).

ЖАҰЫЗ кел. Мийримсиз, аяұды билмейтуғын. Келди патшадан жәллатлар, Менменсиген *жаұыз* олар, Гүлимди услап алдылар, Көп азаплар берген екен (Бердақ).

ЖАҰЫЗЛЫҚ ат. Мийримсизлик, аямаұшылық. Абылдын адамшылықтан шыққан *жаұызлық* жаман ойына, хәрекетине мен де қарап шыдап тура алмадым (А.Бекимбетов).

ЖАҰЫН ат. Хаұада ығал түринде түсетуғын суұ тамшылары. *Жаұын* шелеклеп қуйып тур. ◇ **Өткинши жаұын** — тез жаұып өтетуғын жаұын. Май айының ишинде де *өткинши жаұынлар* болып турады. **Абылайсаң жаұыны** — бәхәрғи ең соңғы жаұын. **Нөсер жаұын** — көп уақытқа созылатуғын күшли жаұын.

ЖАҰЫНГЕР ат. әск. Солдат, әскер. Хәр бир халық өзінше *жауынгер*, хәр бир миллеттиң өзгешелиги бар (Т.Қайыпбергенов).

ЖАҰЫНГЕРЛИК ат. әск. Қахарманлық, батырлық. Тур басында қызыл байрақ желбиреп, Бул каналдың *жауынгерлик* штабы (Т.Сейтжанов).

ЖАҰЫНЛАТЫҰ жауынлау феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҰЫНЛАҰ ф. күнниң жауыуы, жауынның куйыуы, силпилеуи.

ЖАҰЫНЛЫ кел. Жауыны көп, жауын көп жауған. *Жауынлы* ай. *Жауынлы* жер.

ЖАҰЫНСЫЗ кел. Күн ашық, жаңбырсыз.

ЖАҰЫН-ШАШЫН ат. Жауын, қар, буршақ, қусаған атмосфералық кубылыслардың жалпы аты. Гей жылы *жауын-шашын* көп болады.

ЖАҰЫН-ШАШЫНЛЫ кел. Мол жауынлы, мол қарлы. Усы жылы гүз оғада *жауын-шашынлы* болды.

ЖАҰЫР ат. Бир нәрсениң батқанынан пайда болған көликтің арқасындағы жара, қотыр. Ер батып аттың арқасы *жауыр* болды.

ЖАҰЫРЫН ат. Денениң мойыннан жамбас сүйекке дейинги аралығы, арқа. *Жауырыны* қақпақтай, Басқа қызға уксамайды қылұасы (Т.Сейтжанов). Қайысқақ шыбық Тилегенниң *жауырынына* тийди (Қ.Айымбетов).

ЖАҰЫРЫНЛЫ кел. Жауырыны кең, тулғалы, дуғыжым.

ЖАҰДЫРЫҰ жауыу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖАҰЫҰ ф. Хауадан атмосфералық жауын-шашын болып жерге түсиу, себелеу, куйыу, нөсерлеу. **Қар жауыу, кирпичинен муз жауыу** — жүдә ашыулы түрде болыу, қатты ашыулануы. **Рахмет жауыу** — алғыс айтылыу.

ЖАЯҰ р. Көликсиз, пияда. Атлыға *жаяу* жолдас бола алмайды (ққ.х.н.м.).

ЖАЯҰЛАҰ ф. Пиядалап жүриу, жаяу жүриу. Оқ тийген үйректей алды-артына сүнгип, *жаяулап* келген жийенсен (К.Султанов).

ЖАЯҰШЫЛЫҚ ат. Пияда жүриушилиқ, көликсиз жүриушилиқ, пиядашылық. Ат кәдирин билмесең, *жаяушылық* берер сазанды (ққ.х.н.м.).

ЖӘБДИ кел. Бириккен, курама.

ЖӘБДИЛЕСИҰ ф. Биригиу, куралыу. Хәмме дийкан күш косады, ислейди. *Жәбдилесней* исиң жолға түспейди (И.Юсупов).

ЖӘБДИЛЕСТИРИҰ ф. Бирлестириу, курамаластырыу.

ЖӘБИР ат. қысым, азап, ақырет. Көрмей басқаның *жәбирин*, нәмәрт билмес қәдирин (Әжинияз).

ЖӘБИРКЕШ ат. Екинши биреуден *жәбир* көрген адам. Суд *жәбиркешке* сөз берди.

ЖӘБИРЛЕНИҰ ф. Қорлық, зорлық, ақырет көриу.

ЖӘБИРЛЕНИҰШИ қ. жәбиркеш.

ЖӘБИРЛЕҰ ф. Қыйнау, ақыретлеу, зорлау, азаплау. Мениң басым тири турғанда сени хеш де *жәбирлей* алмайды (Ө.Айжанов).

ЖӘБИРЛИК ат. Азап шегиушилиқ, қыйыншылықты бастан кешириушилиқ, қысым көриу, ақыретлик.

ЖӘБРИЙ-ЖАПА к. жәбир.

ЖӘДИГӨЙ кел. Өтирик хәрекет етиуши, жөги, жүзегөй. Дәрбийке *жәдигөй* жорта көз жасын төгип жүр (К.Султанов).

ЖӘДИГӨЙЛИК ат. Жөгишилиқ, жүзегөйлик.

ЖӘДИГӨЙСИҰ ф. Жөгисиреу, жүзегөйлик хәрекетти қылға етиу. Бай *жәдигөйсип* күлди (К.Султанов).

ЖӘЗИЙРА I ат. Шөлистан, сахра. Сен бир уақытлары... күнге күйип, қақсалы шыққан *жәзийраларға* суу апартқансан (Ө.Хожаниязов).

ЖӘЗИЙРА II кел. Күйдирип жиберетуғындай ыссы.

ЖӘЗИЙРАДАЙ кел. Жәзийра сыяқлы, жәзийра тәризли, жәзийра усаған, жәзийра қусаған.

ЖӘЗИЙРАЛЫҚ ат. Шөлистанлық, сахралық.

ЖӘЙРАН ат. Тау ешкиниң бир түри, бул көбинесе Сирияда, Иранда, Ауғанстанда хәм Закавказьеде гезлеседи. Тау басында ойнар *жәйран*, Жүзин көрип болдым хайран (И.Юсупов).

ЖӘЛЛАТ ат. 1. Өлим жазасы, хаққында берилген ҳүкимди орынлайтуғын адам. Қолын байлап табанынан тилгени, Мегзер еди адам асқан *жәллатқа* (С.Нурымбетов). 2. Патшаның, ханның жеке қорғаушысы. Хан хаулығып қалады, *Жәллат* кел деп зарлады («Қырк қыз»). 3. ауыс. Мийримсиз адам, канхор зулым.

ЖӘЛЛАД к. Жәллат.

ЖӘМ ат. Бир нәрселердің нәтижесі, жыйынтығы, жыйнағы. Мен *жәми* болып 100 сомға газета-журналдарға жазылдым. ◇ **Жәм болыу** – жыйналыу, таяр болыу, хәзир болыу. **Жәм етиу** – жыйнау, таярлау, хәзирлеу.

ЖӘМИЙЕТ ат. Тарийхый рауажланыудың белгили басқышында бирлесип жасаған адамлардың жәми. Алғашқы *жәмийет*.

ЖӘМИЙЕТЛИК кел. Жасап турған жәмийетке байланыслы, тийисли. *Жәмийетлик* жумысларға белсене қатнасуу керек.

ЖӘМИЙЕТШИЛИК ат. Белгили бир жәмийеттің пикирин жақлайтуғын оның алдынғы қатардағы бөлеги. Кен *жәмийетшилик* пикири.

ЖӘМЛЕНИУ ф. Жыйналыу, топланыу.

ЖӘМЛЕСИУ ф. Жыйналысуу, топланысуу.

ЖӘМЛЕСТИРИУ ф. Жыйнастыруу, топластыруу.

ЖӘМЛЕУ ф. Таярлау, жыйнау, хәзирлеу, әнжамлау. Еле хәм кеш емес, хәмменің басын *жәмлеу* керек (Т.Қайыпбергенов).

ЖӘНДЕ ат. Дәруиш хәм қәлендерлердің үзик-жулық кийими.

ЖӘНЕ к.с. Тағы, хәм деген мәни аңлатып, еки гәпти ямаса сөзди байланыстырып туратуғын дәнекер. Кетерде және тигилип, Ақ жүзине қарадым (Т.Сейтжанов). Оқыушы дүкәннан китап, қағаз *және* көплеген қәлемлер сатып алды («ЕҚ» г.).

ЖӘН-ЖАҚ ат. Айлана, дөгерек, қыр дөгерек, төрт тәрәп. Жән-жакқа қарау.

ЖӘНЖЕЛ ат. Дау, тартыс, ғауға, кейис, шатақ. Аллангөр мал бакса хақысын бермей, Талай нәмәрт *жәнжел* салып бүлдирди (А.Дабылов). Оның жәнжели, көп дауы болмады (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Жәнжел шығарыу** – дауласыу, шатақласыу.

ЖӘНЖЕЛЛЕСИУ ф. Биреу менен дауласыу, шатақласыу, урысуу, тартысуу. Пирим Ерназардың жасауыллар менен *жәнжеллесип* қалғанын айтты (К.Султанов).

ЖӘНЖЕЛПАЗ кел. Дауқес, урыс-кейис шығара беретуғын адам, шатақшыл.

ЖӘНЖЕЛПАЗЛЫҚ ат. Дауқеслик, кейис қумарлық, шатақшылық.

ЖӘНЖЕЛСИЗ кел. Даусыз, жырсyz, шатақсыз, гәп-сөзсиз. Бул исти бастан жәнжелсиз шешиуге де болатуғын еди, – деди Мурат (Ж.Аймурзаев).

ЖӘНЖЕЛШИЛ к. жәнжелпаз.

ЖӘНЛИК ат. Омыртқасыз кишкене жанлы мақлуқлар (шыбын, ширкей, курт, кумырсқа, пите хәм т. б.). Пахтаның зыянлы *жәнликлері* менен гүрес алып барыу керек.

ЖӘННЕТ ат. дин. Ески диний түсиник бойынша қайтыс болған гүнасыз адамлардың «ол дүньядағы» ууайым-қайғысыз, жайнап-жаснап шадлы жасайтуғын орны, бейиш. Бул дүнья тарлық етип, тар болмаса зорлық етип, жылап айырылсын, *жәннетке* барып қосылған жети ашықтан артық па? (К.Султанов).

ЖӘННЕТИЙ кел. Ол дүньясын берген адам. Қәсте адамлар *жәннетий* болыу ушын сол дүньяға апарыуды ўәсият етеди (К.Султанов).

ЖӘРДЕМ ат. Биреуге ақшалай ямаса затлай берилген көмек. Адамлар ғамхорлық *жәрдемін* берди (Ж.Аймурзаев).

ЖӘРДЕМЛЕСИҰ ф. Көмек бериу, жәрдем көрсетиу, қолғабысын тийгизиу.

ЖӘРДЕМШИ ат. 1. Көмекши. Тергеушиниң жәрдемшиси. 2. Ат қосшы, шәкирт.

ЖӘРИЯ кел. Белгили, дағаза, мәлим, анық, айқын. Журын деген бул атым, Бейишке болды *жәрия* («Қырк қыз»). Бар еди атам қария, Етейин соны *жәрия*, Патша соған салған сая, Өлмесин ол куу далада (Бердақ). ◇ **Жәрияға жар салыу** — хәммеге айтыу, айтып жеткериу, еле анық болмаған нәрсени тез айтып жибериу.

ЖӘРИЯЛАҰ ф. 1. Мәлимлеу, дағазалау, хабарлау, билдириу, кулақландырыу. Жақсы хызмети ушын алғыс *жәриялау*. Директор жыйналған оқыушылардың салтанатлы мәжилисін ашық деп *жәриялады* (А.Бекимбетов). 2. Басылып шығыу, дағазалау, дағазаланыу (баспасөзде). Ауыз өдебиятының түрли үлгилери баспасөзде *жәрияланды* (Қ.Айымбетов). ...көплеген мақалалар, илимий мийнетлер *жәрияланып* турылды.

ЖӘСЕТ ат. Дене, лаш. Жан *жәсеттен* айра түскен күнлерим (Мақтымқулы).

ЖӘҰТЕҢЛЕҰ ф. Нөзеринде кууаныштын белгилери пайда болыу. Бет-ажары гүрең тартыпты, Шым қара көзлери *жәутеңдеп* күлип тур (Ө.Хожаниязов).

ЖӘҰХӘР к. жауҳар.

ЖӘХӘН ат. Дүнья, жер жүзи, әлем. Теңи жоқ *жәхәнде* жасап атырмыз.

ЖӘХӘНГИР ат. 1. Әскер басы, дүнья жүзин бағындырыушы, жер жүзин басып алыушы. 2. Меншикли ат, исим.

ЖӘХӘНГИРЛИК ат. Басып алыушылық, бағындырыушылық. *Жәхәңгерлик* сиясат.

ЖӘХӘННЕМ ат. гөн. с. Ол дүнья, дозақ. — Аға, немди сорайсан, жууырып барамыз, жағадан аламыз, жамбасты саламыз, айландырып таслап жиберемиз, қалпал түскени шала-жансар, анық түскенинің жаны *жәхәннемге* барады («Қоблан»).

ЖЕБЕ ат. Оқ жайдың, садақтың сүйір ушлы оғы. Қарынлары салынған, Муртлары бар *жебедей*, Балтырының түгине, қасыл қонырау тағылған («Алпамыс»).

ЖЕБЕЛИ кел. Жібеси бар.

ЖЕБЕҰ ф. Қоллап-қуатлау, жәрдемлесіу.

ЖЕБЕҰШИ кел. Қорғаушы, жақлаушы, жәрдемлесіуші, жәрдемші.

ЖЕГДЕ ат. Қаял-қызлардың бұрынғы уақытта жипектен кестелеп тиккен хәм басына бүркенип кийіп жүретуғын жеңлі кийими. *Жегдесин* қыя жамылған, Иши оттай қамылған, Бир пара көрген жигитлер, хәпте жатып сағынған («Алпамыс»). Шыққанында қыя таслап *жегдени*, Лал еттің еки аяқлы бендени (С.Нурымбетов).

ЖЕГ-ЖАТ ат. Аға-ини, туғанлар, жақын, тамыр-таныслар. Бірақ, ел ишинен бизге *жег-жатлар* да табылып қалады (Ө.Хожаниязов).

ЖЕГ-ЖАТЛЫҚ ат. Ағайин-инилик, тамыр-таныслық.

ЖЕГ-ЖАТШЫЛЫҚ ат. Ағайин-инишилик, тамыр-танысшылық.

ЖЕГИ ат. мед. Денеге түскен жараның тез өрмелеуі, етин жеуі, гангрена (өли ет).

ЖЕГИДЕЙ кел. Жегиге усаған, жеги тәризлі. Бул хәсирет мени де *жегидей* жеп бираз уақыт истен қалдырды (Ө.Хожаниязов).

ЖЕГИЗДИРИҰ жегизиу фәйилинің өзгелик дәрежесі.

ЖЕГИЗИҰ ф. 1. Тамақландырыу, ауқатландырыу, асатыу. Бизлерге тамақты хаялларымыз *жегизетуғын* еди, — деди Алдар көсе қызға (ққ.х.е.). 2. Ақшаны, мал-дүньяны хәм т.б. қандай да бир мақсет пенен биреудің жекке мәпине жумсау. Шерип

үйине келип, ертенине аксақалдан ақшасын расход етип ғаррыларға *жегизип* ишкизди (Қ.Ирманов). **3.** Дәм таттырыу, ағыз тийдириу, ишкизиу. Жетелеп киргизип мектеп бағына, *Жегиздің* турмыстан шийрин мийуаны (И.Юсупов).

ЖЕГИЛИУ жегиу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖЕГИСИУ жегиу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖЕГИУ ф. **1.** Күш-көликти арбаға, түйекке, шығырға, қосқа хәм т. б. бир нәрсеге қосыу. Турдымурат бай гүл мыйықлы арбасына атын *жегип*, алтақтасына минип отырды (Х.Сейтов). Буралқы *жеккенниң* булқыны қурайды, Кисиден тилегеннин кулқыны қурайды (ққ.х.н.м.). **2.** ағыс. Жумсау, бир нәрсе ислеуді тапсырыу. Жас кәнигелерди жұмысқа *жегиу*.

ЖЕГИУЛИ кел. Қосыулы, арбаға ямаса тағы бир нәрсеге қосылып турған. *Жегиули* ат. *Жегиули* өгиз.

ЖЕГИУШИ ф. **1.** Көликти бир нәрсеге қосыушы. **2.** ағыс. Жумсаушы, тапсырыушы, силтеуши.

ЖЕДЕЛ ат. **1.** Пәт, йош. Алты күн тынбай иследим, Мен де ебиндей күшледим, Қолым менен тегиследим, *Жедел* пайда болды бизге (Бердақ). **2.** Шакқан, тез, асығыс. Бирақ, баланың *жедел* қыймылы хәм пысықлығына таң қалып, усы жаман ойымнан тез айныдым да, жүр деп оған буйырдым (Ө.Айжанов).

ЖЕДЕЛЛЕНДИРИУ Жеделлениу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕДЕЛЛЕНИҢКИРЕУ ф. Тегараң йошланыу, азы-кем пәтлениу, кеули көтеринкилеу болыу.

ЖЕДЕЛЛЕНИУ ф. Пәтлениу, йошланыу, кеуил көтерілиу. *Жеделленип* ерлик иске киргенде, Хәр күн тас сындырып пахта тергенде, Мийнетиниң жемислерин көргендей, өрнек алды сеннен қурбы-қатарың (Т.Сейтжанов). **2.** Шакқанласыу, тез хәрекет етиу. «Урының арты қуыс», Есберген молла ешегине *жеделленип* мингеннен-ақ кәуипсинип, Әжинияз Есенгелдиниң үйине тартқан еди (К.Султанов).

ЖЕДЕЛЛИ кел. **1.** Пәтли, йошлы, қажарлы. Болса *жеделли* мәрт улың, Кеулиң бәлент тауға мегзер (Әжинияз). **2.** Тез, шаққан.

ЖЕДЕЛЛИК кел. Тезлик, шаққанлық, асығыслық.

ЖЕДИРИУ қ. жегизиу.

ЖЕЗ ат. Химиялық элемент, қызғыш сары ренди, босырақ металл. Сәске ұақта барып едим булакка, **Жез** шыққалы еки шапшаң қолға алып («Алпамыс»).

ЖЕЗӨКШЕ ат. 1. Жолы бузық қатын, хаял. 2. Өкшесине жез қойылған аяқ кийим.

ЖЕЗДЕ ат. Туұысқан, аталас ямаса урыұлас қыз апасынын күйеуи, ери. Хабар бер халыннан, сөйле жайыннан, Хал-жағдайың қалай болған *жездежан* (кк.х.к.).

ЖЕЗҚАНАТ кел. Қанаты жетилмеген палапан, шөже. *Жезқанат* палапанлар.

ЖЕЗТЫРНАҚ ат. Миф. Ертеклерде ушырасатуғын хаял сыпатындағы адам баласына душпанлық етиұши, қаскүнем. Арық мерген булардың *жезтырнақ* екенлигин аңлайды (кк.х.е.).

ЖЕКЕ кел. Бөлек, айырым, дара, тәнха.

ЖЕКЕ-ЖЕКЕ р. Дара-дара, бөлек-бөлек, айырым-айырым. Бул мәселелердин хәр қайсысына *жеке-жеке* тоқтап өтеміз.

ЖЕКЕН ат. бот. Тамырларында қант хәм крахмалы бар, көлде ямаса батпақлық жерде өсетуғын шыпта, мардан хәм т.б. нәрселер тоқыұға пайдаланылатуғын көп жыллық өсимлик. Қыз тоқып *жекен* шыптаны, Дүзеди қамыс шатпаны. Таслады гөне ләттени, Өз исине пукта екен (Бердақ).

ЖЕКИРИНИҰ ф. Ашыұлы түрде кейиұ, бир нәрсени жақтырмай бақырыұ. — Кет, — деп Мүширип *жекиринди*, кемпирге көзин ақыйтты, — Жарлы болсаң шаңарағыңнан түтин шығарма (К. Султанов).

ЖЕККЕ кел. Жалғыз, жекке баслы, қара баслы, ағайин-туұғансыз. Атадан алтаұ туұғанның, Атса оғы жойылмас, Атадан *жекке* туұғанның, Атқан оғы табылмас (кк.х.н.м.). ◇ **Жекке қоллы** — а) үйинде жұмысқа жарамлы адамы жоқ, б) жалғыз баслы, бир өзи.

ЖЕККЕ-ЖАРЫМ кел. Базы бир, айырым.

ЖЕККЕЛИК ат. Жалғызлық, туұысқан-туұғансызлық. Жарлылық баста турғанда, Сәним түе сыным жоқ, Келтириүге сәнимди *Жеккелигим* тағы бар (А.Дабылов).

ЖЕККЕСИРЕТИҰ ф. Шетлетиұ, қағытыұ сыйдырмаұ, қысқыға алыұ, қорлаұ.

ЖЕККЕСИРЕҰ ф. Өзин жалғыз, жекке сезиу. Бул сағыныпшын көзиниң жасы менен анасына түсіндире алатуғын еди. Жумагүл *жеккесиреди* (Ө. Айжанов).

ЖЕККЕСИРЕҰШИЛИК ат. Жалғызсыраушылық, жеккелениушилик.

ЖЕККЕШИЛИК к. жеккелик.

ЖЕК КӨРИҰ ф. Жаман көриу, унатпау. Байтөбет Дурдыкылыштың ең *жек көрген* адамларына жиберетуғын ийти еди (А. Бегимов).

ЖЕК КӨРИҰШИ ат. Жаман көриуши, унатпаушы.

ЖЕК КӨРИҰШИЛИК ат. Жаман көриушилик, унатпаушылық. Қарақалпақ әдебиятының ислеп шығарған темасы Ұатан душпанларына *жек көриушилик* сезими болды (Н. Дәукараев).

ЖЕКМЕ-ЖЕК к. жекпе-жек.

ЖЕКПЕ-ЖЕК р. Бирме-бир, биреуге-биреу. Жекпе-жек гүресиу.

ЖЕКСЕН: Жексен етиу ф. жоқ қылыу, өлтириу, ныпқырт қылыу. Жаңа турмыстың жаулары жер менен *жексен* болмағанша бизге тынышлық жоқ (Ж. Аймурзаев). *Жексен* болдым мынау кара жер билен, Бул дүньяға шыққанымнан не пайда (Омар).

ЖЕКСУРЫН кел. Жек көринишли, унамсыз, жауыз, қастыян. Ар-намысыңды аяғына басқан *жексурыннан* өшинди алмай қалай шыдап отырсаң?... (К. Султанов).

ЖЕЛ ат. Жер үстіндегі қауаның есиу хәрекеті, самал. Тауды, тасты *жел* бузар, адамзатты сөз бузар (кк.х.н.м.). Түйени жел алса, ешкини аспанда көр (кк.х.н.м.). ♦ **Желдей есиу** — тез өтип кетиу. **Жел қолтық** — мақтаншақ, паң-паң.

ЖЕЛМАЯ — көбинесе, ертеклерде, дәстанларда ушырасатуғын жүдә тез жүретуғын түйе. ♦ **Жел бериу** — а) бир нәрсениң ишине ауыз бенен ямаса насос бенен дем, қауа бериу, б) ауыс. Биреуді бир нәрсе ислеуге түрткилеу. **Жел қайық** — тез жүретуғын желқомлы жеңил ағаш қайық. **Жипек жел** — жағымлы өлпең самал. **Жел дауысын аямау** — өлиниң құрметине онша көп қыйналмай азырақ дауыс шығару. **Жел қараз** — самалдың күши менен ислеитугын, айланатуғын қараз. **Желөкпе** — ушқалақ, жеңил минезли.

ЖЕЛБАҰ ат. Шаңарақты самал қулатып кетпеу үшін керегеге тағып қоятуғын кара үйдин үскенеси.

ЖЕЛБЕГЕЙ р. Сыртқы кийимди (пальто, тон, шапан т.б.) жеңин сукпай, сәдеплерин илдирмей, тек ийнине салып жамылу. Жайдын ишинен ийнине пальтосын *желбегей* салған бир адам шықты (А.Бекимбетов).

ЖЕЛБЕЗЕК ат. Кеңсирек, мурын шемиршеги.

ЖЕЛБИЙКЕ ат. Жағыныу ұшын, жууырып-жортып хызмет ететугын адам. Жағымпазлар аяғын тез басып жүр, *Желбийкелер* тамақларын асып жүр. Пәйик болып табақларын тасып жүр, Көргенде қысымын хайран қаласаң (С.Бекназаров).

ЖЕЛБИРЕК ат. Бир нәрсениң тоқтаусыз желпилдеуи, желбиреуи.

ЖЕЛБИРЕТИҰ желбиреу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛБИРЕҰ ф. Самал менен желпилдеп турыу. Қызғыш биртартарың от кусап лаулап, *Желбирер* көргенниң көз нурын аулап (И. Юсупов). Самал ессе *желбирейди* жапырақ, Жапырақтай тура алмайман қалтырап (кк.х.к.).

ЖЕЛДИРИҰ желиу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛЕК ат. Бурынғы уақытта келиншеклердин басына жамылатуғын кийими. Серпиіп таслап *желекти*, Гәуҳардай нурын шашады («Қырқ қыз»). Тереклер жасыл *желек* жамылып, еңсесин жокары көтерип тур (К.Султанов).

ЖЕЛЕМИК ат. Азы-кем самалы бар аяз. Күн *желемик* тартты.

ЖЕЛЕМИКЛЕНИҰ ф. Сәл аяз тартыу, зәрре сууытыу. Жаз өзин алдырып, *желемиклениуге* карады (Т.Қайыпбергенов).

ЖЕЛИ ат. Бийелерди сауған уақытта қулынларын байлап қойыу ұшын арналған еки жаққа керип тартылған қыл арқан. Ата-бабамыз жайлаған, *Желиге* қулын байлаған, Көп жыллар алыскан екен (Бердақ).

ЖЕЛИГИҰ ф. Кумартыу, хәуеслениу, бир нәрсени күсеу, ықласланыу. Мине, ол алды-артына қарамай *желигип* жүрип киятыр (Ж.Аймурзаев). *Желигип* келген алыстан, Толқып жүр көлди аралап (К.Султанов).

ЖЕЛИКТИРИҰ желигиу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛИМ ат. Қандай да бир нәрсени өз ара бириктирип услап туратуғын жабысқақ зат, шайыр.

ЖЕЛИМДЕЙ кел. Желимге усаған, желим сыяқлы, желим тәризли. Жердеги балшық *желимдей* аяғынды жерден төрт ели

көтертпейди (Н.Дәўкараев). ◇ **Желимдей жабысыу** — а) бир нәрсени сорап ямаса өтиниш етип жибермеу, б) асылуу, жибермеу. **Желим ылай** — гербиштен пакса өргенде, печь салғанда, тандыр қурғанда пайдаланаылатуғын арнаулы таярланған ылай.

ЖЕЛИМЛЕНИУ желимлеу феиилинің белгисиз дәрежеси.

ЖЕЛИМЛЕСИУ желимлеу феиилинің шериклик дәрежеси.

ЖЕЛИМЛЕТИУ желимлеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛИМЛЕУ ф. Бир нәрсени желим жағып бириктириу, жабыстыруу.

ЖЕЛИН ат. Сүт емизюшилердің емшеклеринин сүт безлери. Илкилдейди семизликтен қара мал, Сыйырлардың жер тирейди *желини* (Т.Сейтжанов). ◇ **Желин қозғау** (көрсетиу) тууатуғын уакты жақынлау (сыйыр, ешки хәм т.б.) тууралы. **Желини куурау** — сүт бермеу (сүти қашыу). **Желин қап** — ылақ ямаса қозылары емип қоймау ушын сауын қой-ешкилердин желинине арналып тигилип, белине байлап қоятуғын шүберек, дорба, кишкене қапшык.

ЖЕЛИНЛЕТИУ желинлеу феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛИНЛЕУ ф. Сүт емизюши (нашар) урғашы, хайуанлардың тууатуғын уактының жақынлап қалуы, желин қозғауы.

ЖЕЛИС ат. Аттың жорға жүрис пенен қатты жүриуи.

ЖЕЛИУ ф. Атты жорға жүрис пенен айдау, шабыуға жақын етип жүргизиу. Майданда бедеу *желип* ем, Жақсыларға көп ерип-ем («Мәспатша»). Жаның болса жаныуар, Кумлык жерден желегөр («Қырк қыз»).

ЖЕЛКЕ ат. Бас сүйектин (бастын) арт жағы. Тас төбемнен аққан қан *желкемнен* сорғалады (Ж.Аймурзаев). ◇ **Желкемнин шуқыры көрсин** — енди қайтып келмеймен. **Желкесине шингирик шабыу** — женшип жумсау, айтқанына көндириу, айтқанын ислетиу. **Желке тамырын қыйу** (үзиу) — урып қатты жазасын бериу.

ЖЕЛҚОМ ат. Кемени самалдың күши менен жүргизиу ушын арналып маш ағашқа бекитилип қойған қалың хәм беккем гезлеме. Көрингенде жалғыз *желқом*, Көз ушынан көк теңизде, елеследі Лермонтов, Ойнап-өскен яңлы бирге (Ж.Аймурзаев).

ЖЕЛҚОМЛЫ кел. Желқомы бар, желқом орнатылған. *Желқомлы* кемелер менен жүйрик отарбалар артымызда калды (А.Бекимбетов).

ЖЕЛЛЕНИҰ ф. 1. Жел толыұ, самал кириұ. 2. аұыс. Хәулигиұ, еки ойлы болыұ. Шырағым, мени жандырма, келиннин *желленип* жүргенине көп күнлер болды (Қ.Ирманов).

ЖЕЛЛИ кел. 1. Самал қаплаган, иши желге толған, самал менен шайкатылған. 2. Ишинде жели бар, ишине жел берилген. 3. аұыс. Сөзге шебер, шешен. Салым шықса бир жүз елли, Және тағы аұзым *желли*, Нәүше ғана қыпша белли, Бир қыз керек быйыл бизге (Бердақ).

ЖЕЛПИЛДЕСИҰ желпилдеұ фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖЕЛПИЛДЕТИҰ желпилдеұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛПИЛДЕҰ ф. 1. Биресе басылып, биресе көтерілип, көтерілип басылыұ. 2. Селкилдеұ, жаұдыраұ. Мен урысқа кеткенде, сен шашы *желпилдеген* кишкене ғана қыз едиң,... (С.Хожаниязов).

ЖЕЛПИЛДИ ат. 1. Бир нәрсенин самалдан көтерілип басылыұы. 2. Селкилди, жәўкилди. Мухаббат ол гүли емес Қырымның, *Желпилдиси* емес жипек бурымның (И.Юсупов).

ЖЕЛПИМ: бир желпим ат. Кепшикке салып бир желпиўге, екшеп тазалаұға болатуғын муғдардағы дән, шама, муғдар.

ЖЕЛПИНИҰ желпиұ фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖЕЛПИСИҰ желпиұ фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖЕЛПИТИҰ желпиұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЕЛПИҰ ф. 1. Женил, жуқа, нәрсе менен самаллатыұ, хәўирлетиұ. 2. Дәнди кепшикке салып екшеп тазалаұ. Бир косыұыс бийдайды *желтип* қазанға салады («Алпамыс»).

ЖЕМ ат. 1. Хайуанатларға, қусларға берилетуғын (шөптен баска) дән, дәнниң тазаланған қалдықлары, кепеклери, гүнжара хәм т. б. Басына теңгерип, күнде жети уақ *жем* берип, Шубарды бағып-қағып, еки батыр жата берди («Алпамыс»). 2. Көбинесе жыртқыш хайуанларға хәм қусларға берилетуғын гөш. Қулағы ербең етип *жем* көрген қаршығадай әлле қайда талпынды (Т.Қайыпбергенов). ◊ **Жем болыұ** – а) биреўге ямаса бир нәрсеге орынсыз шығындар болыұ, б) биреўге, басқаға буйырыұ.

ЖЕМИРИҰ ф. Геулеу, үнгиу. Хәтте, ақ кеуил жақсы бир адам менен сөйлескеннің өзи, ишинде жатырған нешше жылғы зәрдени жууып, *жемирип* хәлсоқ қылады, зейинди ашады (Ө.Хожаниязов).

ЖЕМИС ат. 1. Гүл бүртигинен рауажланып шығып хәм туқымға ийе болатуғын өсимликтің ажыралмас бөлеги — мийуе. Бағманман атақлы, Бағында *жемис* писирген (Г.Есемуратов). 2. ауыс. Бир нәрсенің нәтийжеси, зүрәәти. Жаңа турмыс мине бизлердей көмбағалларға өзинің дәслепки *жемислерин* бере баслады (Қ.Досанов).

ЖЕМИСЛИ кел. 1. Жемиси, мийуеси бар. Жери хасыл, сууы пал, Бағы шийрин *жемисли* (Т. Сейтжанов). 2. ауыс. Нәтийжели, зүрәәтти. Бул — еркин мийнет *жемисли*, Қыздырды әбден гүрести (Б.Қайыпназаров).

ЖЕМЛЕНИҰ жемлеу феиилинің белгисиз дәрежеси.

ЖЕМЛЕУ ф. 1. Қолға үйретилген қаршыға, бүркит, ийтелги қусаған жыртқыш қусларға гөш бериу. 2. Малларға жем бериу.

ЖЕМСЕК ат. Қуслардың өнешинің жеген жемлерин алдын ала писириуге арналған қалтадай кеңейип турған бөлеги, қалтасы. Аш кептердей *жемсегим* толсын деп, Мен жети жыл дәнсіз жерди шоқыдым (И.Юсупов).

ЖЕМСЕКЛИК ат. Жемсек туратуғын жер.

ЖЕМСЕКТЕЙ кел. Жемсек сыяқлы, жемсек тәризли, жемсекке усаған, жемсек яңлы.

ЖЕМТИК ат. 1. Асыранды жыртқыш қусларға (бүркит, қаршыға, ийтелги) берилетуғын қам гөш. 2. Балық қабыу ушын қармақтың ушына илдирилетуғын қурт, қамыр (ишек-қарын, шабақ хәм т.б.). 3. Өлген жанлы-жаныуарлардың қалдығы, ғарға-қузғынларға жем болатуғын өлимтик. Қыя серпиіп қанатын, Жерден *жемтик* изледі (Ж.Аймурзаев).

ЖЕМХОР ат. 1. Жемге тоймайтуғын, жемди көп жейтуғын, жемшил. 2. ауыс. Парахор, алымсак. Толы журттан алған пара, Сондай *жемхор* «күйеу бала» (ққ.х.к.).

ЖЕМХОРЛЫҚ ат. Жемге тоймаушылық, жемди көп жеушилиқ, жемшиллик.

ЖЕМ-ШӨП ат. Малларға берилетуғын от-жем. Сыйыр ауырып қалды ма, болмаса оған берилетуғын *жем-шөп* сапасыз болды ма? — деп ойлап қаласаң (Ж.Сейтназаров).

ЖЕНТ ат. 1. Сөкке май, қумшекер, қауынқақ хәм тағы басқа нәрселерди келиге түйип исленген аұкат, тағам. 2. Үстинен аұырлық басып тығызланып хәм майдаланып қалған нәрселердин қалдығы, унтағы. 3. Бир нәрсени қатты етиұ, бәнт етиұ, тас етиұ.

ЖЕНТЛЕНИУ жентлеу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖЕНТЛЕТИУ жентлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕНТЛЕУ ф. Майдалау, унтау. Ажырықтың тамырын *жентлеп* келиге түйип, Қайнатар «Сүмелек» деп, байрам палына (И.Юсупов).

ЖЕНШТИРИУ женшиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕНШИЛИУ женшиу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖЕНШИУ ф. 1. Езиу, унтау, майдалау, бир нәрсениң үстинен басып тығызлау. *Женшкенде* бәдхасыл әждардың басын, Тепкиден жырылған гейбиреулері, Шөптин арасынан жылжыды бери (И.Юсупов). 2. аұыс. Езилиу, шаршау, харыу. Хызметте *женшилген* барлық гедей де (С.Нурымбетов). 3. аұыс. Женшиу, жер менен жексен етиу, талқанлау, нықпырт етиу. Қәбирин сол гүадай сауашта, Ел тәғдири, халық тәғдири шешилген, Сол бир күнлер қолыннан жау *женшилген*, Еле мениң кеткен емес есимнен (Т.Сейтжанов).

ЖЕҢ ат. Ийиннен алақанның жартысына ямаса шығанаққа дейин жауын туратуғын кийимниң тутас бөлеги. Керисинше, биреулері маңлайындағы терин *жеңи* менен ара-тура сыпырып та қояды (Т.Қайыпбергенов). Әзели душпан ел болмас, Етекти кесип *жең* болмас (кк.х.н.м.).

ЖЕҢГЕ ат. 1. Туұысқан, аталас ямаса жақын урыулас ағанын хаялы. *Әжинияз* женгеси менен аман-түуеллик сорасып отырды (К. Султанов). 2. Қыз бенен жигиттин арасына түсип келистирип жүриуши хаял. Бийкеши жаманды *жеңгеси* еплер, Күйгелек көзли яр, күйдирме мени (кк.х.к.).

ЖЕҢГЕЖАН ат. «Жеңге» сөзиниң сыпайы хәм хұрметлеп айтылған түри.

ЖЕҢГЕЙ ат. Жасы үлкен нашар адам. Бул аұыл сақшысы Ернияз ағайдың хаялы Гүлпаршын *жеңгей* екен (Ә.Шамуратов). Пәп-пәкизе *жеңгей* турып, Уялмай қыз айттырдыңыз (Т.Жумамуратов).

ЖЕҢГЕШИЛИК ат. Жигит пенен кыздың арасында жүрип екеуін бир-бири менен келистирип жүриүшилик.

ЖЕҢГИШ кел. Жениўге укыплы, жеңиске ерисип жүрген.

ЖЕҢДИРИҮ жениў фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЕҢИЛ кел. 1. Салмағы ауыр емес, салмағы кем. Жеңил машина. Жеңил жүк. 2. Ансат, оңай, қыйын емес. *Жеңил* мәселе. *Жеңил* сауал. ◇ **Жеңил минез** — ушқалак, пәпелек, салмаксыз. **Жеңил аяқ** — шаққан, тил алғыш, жумсағанға барғыш.

ЖЕҢИЛ-ЖЕЛПИ кел. 1. Ансат, оңай, онша қыйын емес. *Жеңил-желпи* жумыс. 2. Жеңилтек, қалың емес (кийим туўралы). *Жеңил-желпи* тәбиялы. 3. ауыс. Үстиртин, терең емес. Турмысты *жеңил-желпи* түсиниў.

ЖЕҢИЛИҮ ф. Урыста, спорт жарысларында, айтыста утылып калыў. Бул далада жаўлар менен алысқан, Ата-баба бир *жеңилип*, бир женип (Т.Сейтжанов). Патша сөзден *жеңилип* калыпты, жанағы адам қутылып кетипти (Қ.Айымбетов).

ЖЕҢИЛЛЕҮ кел. 1. Сәл жеңилрек, салмағы азырақ, салмаксызлаў. 2. Салмағы азайыў, кемиў.

ЖЕҢИЛЛИК ат. 1. Қандай да бир нәрседен қарасыушылық, жағдай туўғызыушылық. Турмыстан писип отырған Айсәнемге бул да азырақ *жеңиллик* бергендей болды (Н.Дәўқараев). 2. ауыс. Ушқалак, сабырсызлык.

ЖЕҢИЛТЕК кел. 1. Қалың емес, жеңиллеў, жука, жукалаў. Күндиз ғой деп *жеңилтек* кийинип келген дийқанлар бүгинги күз ақшамының қатты сууығын да ескермеді (Т.Қайыпбергенов). 2. Жеңил минезли адам.

ЖЕҢИЛТИҮ ф. 1. Салмағын, ауырлығын азайтыў, кемитиў. 2. ауыс. Ансатластырыў, жеңиллестириў.

ЖЕҢИМПАЗ кел. Удайы жеңиске ерискен, жеңин жүрген.

ЖЕҢИМПАЗЛЫҚ ат. Удайы жеңиске ерисиўшилиқ, женип жүриўшилиқ.

ЖЕҢИС ф. 1. Урыста, сауашта душпанды толық қыйратыў. 2. Бир нәрсени иске асырыудағы жетискенлик, ерискенлик, табыс.

ЖЕҢИСЛИ кел. Нәтийжели, табыслы. Хәр бири ислеп *жеңисли*, Қосып жүр бәрха үлести, Бул еркин мийнет жемисли, Қыздырды әбден гүрести (Б.Қайыпназаров). (ақтағұммықЖ.Т)

ЖЕҢИСЛИК ат. Үстемшилик, мәтибийлик. Жигитлер сырттан келген адамларға *жеңислик* бергендей емес екен (Т.Қайыпбергенов).

ЖЕҢСЕ ат. 1. Кийимнің жеңі кирлемеуі ушын қолдың билегине кийетуғын узын қалташа. 2. қ. рәпийда.

ЖЕП-ЖЕҢІЛ кел. 1. Күтә жеңил, оғада жеңил, дым жеңил, салмағы аз, аұырлығы аз. 1. аұыс. Өзин жақсы сезиу, шыйрақ, шаққан болыу. Азырақ дем алғаннан кейин тула бойым *жеп-жеңил* болды.

ЖЕР ат. Өзинің көшеринде күнди айланып жүретуғын планеталардың бири. Жердің жасалма жолдасы. 2. Қурғақ қурғақшылық. Кемеде киятырғанларға алыстан *жер* көринди. 3. Топырақ, бизің планетамыздың үстіңги қатламы. Қара топырақлы *жер*. 4. Биреудің қарауындағы пайдаланып, егип отырған аймағы. аұыс. Ел, журт, мәмлекет ◇ **Жер аудару** — а) ислеген жынаяты ушын бурынғы жасаған орнынан екінши бир алысырақ жерге көширип жиберіу, сүргин етиу; б) бел ямаса кетпен менен жерди аудару. **Жерге кириу** — а) жерге синиу, жерге батыу; б) аұыс. Қатты уялыу, оғада қысынып қалыу. **Жерден алып, жерден салыу** — аса кейиу, аұыр сөзлер айтыу, урысыу, қатты кейиу. Жетер жерде — жақын жерде. **Жер жарыу** — а) қатты еситилиу, б) аұыс. Таралыу, белгили болыу, даңқы шығыу. **Жер менен жексен етиу** — жоқ етип жиберіу, куртыу. **Жерге қазық қылып қағыу** — биреуди айтқанынан шығармау, бағындырып қойыу, тырп еткізбеу.

ЖЕРГИЛИКЛИ кел. Сол жердики, сол орындики, отырыкшы. *Жергиликли* халықлар. *Жергиликли* кадрлар. *Жергиликли* тил. ◇ **Жергиликли төгин** — қый, дәрис. **Жергиликли халық** — сол жердің бурыннан киятырған отырықлы халқы. **Жергиликли тил** — тийкарғы жергиликли халықтың ана тили.

ЖЕР-ЖӘХӘН ат. Барлық жер, пүткил дүнья, жер жүзи.

ЖЕРИУ ф. 1. Қандай да бир аұқатты ямаса жейтуғын затты айрықша күсеу. Қарашаш дүньяда тағам қапылғандай жолбарыстың жүрегине *жериди* («Мәспатша»). 2. аұыс. Жейтуғын бир нәрсени жүдә қумартыу. 3. Хаяллардың бала көтерердеги бир нәрсени жеуге ынтығыуы, қумартыуы.

ЖЕРКЕНДИРИУ жеркениу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЕРКЕНИСИУ жеркениу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЕРКЕНИҮ ф. Жек көриү, жаман көриү, жактырмау. Саткыннан ел де, жер де *жеркенеди* (К. Досанов).

ЖЕРКЕНИШ ат. Жек көриүшилик, жаман көриүшилик. Мениң *жеркенишим* бурынғыдан бетер гүжиди (Ә. Шамуратов).

ЖЕРКЕНИШЛИ кел. Жек көрөтуғын, жаман көрөтуғын, жек көриүшилик пенен жаман көриүшилик. Кемпир Төрөбайдың бетине *жеркенишли* қарады (К. Султанов).

ЖЕРЛЕНИҮ жерлеу фейилинің белгисиз дәрежеси.

ЖЕРЛЕС ат. Ауыллас, сыбайлас, қонсылас, бир-бирине жақын турыушы адамлар. Мен бул жигит пенен *жерлеспен*.

ЖЕРЛЕСИҮ I жерлеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЕРЛЕСИҮ II ф. Бир жерге қоныс басыу, отырықлы болуу, тұрақлы болуу.

ЖЕРЛЕСТИРИҮ ф. Белгили аймақтан жер ажыратып берип қоныс бастыруу, орналастыруу, орнықтыруу.

ЖЕРЛЕҮ ф. Қайтыс болған адамды көмиу, өлини шығаруу. Жәнигүл апамды *жерлеген* сүйекшилер ғана қайтарсын мени ауылға алып келди (Ж. Аймурзаев).

ЖЕРМЕН ат. 1. Хызмет орнынан пайдаланып ақшалай ямаса затлай өз мәпи ушын хәр қыйлы нәрсе алыушы адам. 2. Пара алыушы адам, паракор. Ақ қағазға сөз маржанын жазайын, *Жермен* залымларды хатқа салайын (Өтеш).

ЖЕРМЕНЛИК ат. 1. Хызмет орнынан пайдаланып ақшалай ямаса затлай хәр түрлі нәрсени өз мәпи ушын алыушылық. 2. Пара алыушылық, паракорлық.

ЖЕРМЕНШИЛИК қ. жерменлик.

ЖЕСИР ат. Күйеуі өлген хаял, тул қатын. Сөйтип, Улбосын жетим жетелеп, жесир қалды (Н. Дәукараев).

ЖЕТЕҒАБА қ. жетеқаба.

ЖЕТЕК ат. Қосағына алынған, жетекленген мал. Мәрт өлгенде талау болар дүнья-мал, Мен карасам *жетегінде* қырк бир нар («Қырк қыз»). ◇ **Биреудің жетегине ериу** – биреудің изине ериу, биреудің айтқанынан шықпау.

ЖЕТЕКЛЕНИҮ жетеклеу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЕТЕКЛЕСИҮ жетеклеу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЕТЕКЛЕТИҮ жетеклеу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЕТЕКЛЕҮ ф. Малды жибинен ушлап изине ертиу, жас баланың қолынан ушлап жүриу; көзлі болған адамның алдына

түсіп қолынан, хасасынан ушлап жүриү. Сыйыр, қой, ешки *жетеклеген* пуқаралар Қусбегиниң алдына мунайып келип, зарланып баратыр (К.Султанов).

ЖЕТЕКШИ ат. Басшы, басқарыушы, меңгериуши, класс жетекшиси.

ЖЕТЕКШИЛИК ат. Басшылық, басқарыушылық, меңгериушилик, жол көрсетиушилик.

ЖЕТЕҚАБА р. Шамалас. Усыған жетеқаба бар.

ЖЕТЕЛЕУ қ. жетеклеу.

ЖЕТИ I ат. Бир хәпте аралықтағы уақыт, жети күн. Бир жетиден кейин. ◇ **Жети түнде** — оғада кеш, хәмме жатып қалғанда.

ЖЕТИ II сан. Алтыдан соң келетуғын санақ сан. *Жети* сом. *Жети* жасар бала.

ЖЕТИК кел. Билгир, маман, шебер, алым. Шақырып алып қасына, Ақылға *жетик* досларын, Суртайша сонда сөйледі («Қырқ қыз»).

ЖЕТИЛДИРИУ жетилиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕТИЛИК ат. Соқтаның жети қалы, жетиниң орнына жүретуғын. Қолындағы жалғыз жетиликти ушлап отыра бер.

ЖЕТИЛИСИУ жетилиу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖЕТИЛИУ ф. 1. Өсип шығыу, өсип болыу, үлкейиу. 2. Ержетиу, үлкейиу, камалға келиу. Адам болыу. Ядымда тур, мен баяғы жетиммен, Жетимлерден талай жайсаң *жетилген* (Т. Жумамуратов).

ЖЕТИМ ат. Өке-шешеси, әмеңгери жоқ жас бала, қыз, кәуендерсиз. *Жетимлердиң* көрсең манлайын сыйпап, Деген сөздиң өзи бизге бир тема (А.Дабылов). ◇ **Жетим қундақ** — мылтықтың түтеси, механизми бекитилген қундақтың хәм атқанда астынан ушлап турыуға бейимлестирилген тийкарғы қундақтың үстинги бөлекшеси.

ЖЕТИМЕК ат. Жетим сөзиниң еркелетип ямаса киширейтилип айтылған түри. Гейпара жағдайларда кемситиу мәнисинде де айтылады.

ЖЕТИМ-ЖЕСИР ат. Ата-анасыз, тууысқан-тууғансыз қалған жас балалар, қызлар хәм күйеуи өлген хаяллар. *Жетим-жесир* жылау менен ол кетти, Нешшени хәр елге тентене етти, Арзыу, әрман менен қалдың, Көкөзек (Өтеш).

ЖЕТИМЛИК ат. Ата-анасызлық, тууысқан-тууғансызлық, кәуендерсизлик. Жүдә жаман жалғаншыда *жетимлик*, Ауыр

машқалалар жетимде болар (Өтеш). Баўырманым мектеп пенен интернат, Жетимлерди *жетимликтен* айырған (Т.Жумамуратов).

ЖЕТИМСИРЕТИЎ жетимсиреў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕТИМСИРЕЎ ат. Ата-анасыз, әке-шешесиз қалыў, жетимдей күн көриў, қәуендерсизликте қалыў.

ЖЕТИМШИЛИК қ. жетимлик.

ЖЕТИНШИ сан. Алтыншыдан кейинги қатарлық сан. *Жетинши* класс. *Жетинши* аўыл.

ЖЕТИРИЎ жетиў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕТИСИЎ ф. 1. Тәмийинлениў, жеткерилиў. Көп узамай техника да *жетисти*, Өз ретине бөлип алды көп исти (Т.Сейтжанов). 2. Келиў, жақынлаў, жақынласыў. Анық хабар *жетисти*, Елдеги катын балаға («Ер Зийар»). 3. Өсип шығыў, тәрбияланып шығыў, таярланыў. Республикамызда хәр жылы көплеген жас илимпазлар *жетисип* шығып атыр.

ЖЕТИСКЕНЛИК ат. Табысқа ерисиўшилиқ, жақсы нәтийжелерге ерисиўшилиқ, жетисиўшилиқ. Санааттың, аўыл хожалығының, мәденияттың, илим менен техниканың барлық тараўлары бойынша *жетискенликлеримиз* көп.

ЖЕТИСТИРИЎ жетисиў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЕТИЎ ф. 1. Бир жерден екинши жерге барыў ямаса келиў. Мен Нөкистен Шымбайға бир саатта *жеттим*. 2. Тақалыў, тийиў. Оның қолы ший пәтикке *жетеди*. 3. аўыс. Таралыў, жайылыў, мәлим болыў. Гүлбазарға сениң даңқың *жетипти*, Тәртиплерин хәр тәрәптен өтипти (Омар). ◇ **Әжели жетиў** — өлиў, қазаланыў, қайтыс болыў. **Төбеси көкке жетиў** — кеўли толып жүдә қууанып қалыў. **Жасы жетиў** — қартайыў, үлкейиў. **Табысқа жетиў** — иси нәтийжели болып питиў, пайдалы нәрсеге ийе болыў. **Мақсетиие жетиў** — ойлағаны болыў, дегени болыў. **Ержетиў** — ул хәм қызлардың қамалға келиўи, жетилиўи. **Көзи жетиў** — күн бурыннан билиў, алдын ала билиў.

ЖЕТКЕНШЕК қ. жеткиншек.

ЖЕТКЕРИЛИЎ жеткеріў фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖЕТКЕРИСИЎ жеткеріў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖЕТКЕРИЎ ф. 1. Бир жерден екинши жерге алып барыў, апарыў. Өлген болса мен де бирге өлейин, Ярым қалған жерге *жеткер* Ақбоз ат (ққ.х.к.). 2. Таратыў, билдириў, хабарлаў,

мәлимлеу, айтып барыу. Баксы-жыраулар бул шығармаларды әуладтан-әуладқа *жеткерген* (Н.Дәуқараев). Ол... бәйбишеге бийдің сәлемин *жеткерди* (К.Султанов). **3.** Алдыңғы баратырған менен теңлесиу, қатарласыу. Атлы ешеклиге *жеткермеди*. **4.** Тәмийинлеу, бериу, тапсырыу. Мәмлекетке ҳәр гектарынан отыз бес центнерден пахта *жеткеремиз*. **5.** Бир нәрсени хәммеге жететуғын етип бөлистириу. Аспаз палауды қонақларға *жеткерди*.

ЖЕТКЕРИҰШИ ат. **1.** Бир иске басшылық етип жеңиске, табысқа жеткерген адам, апарыушы. **2.** ауыс. Хабарлаушы, мәлимлеуши, айтып бериуши.

ЖЕТКЕРТИҰ жеткериу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЕТКИЗИҰ қ. жеткериу.

ЖЕТКИЛИКЛИ кел. Жетерли дәрежеде, мол, көп.

ЖЕТКИНШЕК ат. Жас әулад, жас өспирим, жас урпак.

ЖЕТИЛИҰ қ. жетисиу.

ЖЕТПЕСЛИК ат. Жетиспеушилик, кемтарлық.

ЖЕТПИС сан. Қатар сан хәм 70 лик цифры.

ЖЕҰ ф. **1.** Бир нәрсени асау, шайнау. **2.** Аукатланыу, тамакланыу. **3.** Отлау, жайылу. Сүтилмек *жеп* қошантай, Қошқар болар сеп-семиз (И.Юсупов). **4.** ауыс. Мәмлекеттин затын, ақшасын, өзиниң жеке мәпи ушын жумсап жибериу. **◇** Бир нәрсениң ғамын *жеу* — таярлық көриу, таярланыу. **Дәкки жеу** — кейис еситиу. **Пәнт жеу** — алданыу, ойындағыдай болмай шығыу. **Түтип жеу** — хеш пурсат бермеу, урысыу, қыйнау. **Пушайман жеу** — өкиниу, пәнтлениу. **Кууғын жеу** — биреуден ямаса бир нәрседен қашыу.

ЖИБЕРИСИҰ жибериу фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖИБЕРИҰ ф. **1.** Бир жерден екинши жерге биреуди жоллау, атландырыу. Тойға ат жибериу. **2.** Бир нәрсени салыу, тапсырыу. Студентке китап жибериу. **3.** Руксат етиу, жууап бериу. Муғаллим оқыушыны үйине *жиберди*. **4.** Басқа сөзлерге қосылып келеди. Қалтасынан кишкене китапшасын алып, Атамурат бир тамсанып қойды да, сөзин баслап *жиберди* (Т.Қайыпбергенов). **◇** **Көз жибериу** — қарап турыу, қарауыллап турыу. **Ой жибериу** — ақылға салыу, ойланыу. **Қәте жибериу** — кәтелесиу, алжасыу, жаңылысыу.

ЖИБЕРТИҰ жибериу фейилинин өзгелик дәрежеси

ЖИБИСИҰ ф. 1. Ыссылықтың тәсиринен босасыу, ериу. Кешегиге карағанда бүгін жер *жибисейин* депти. 2. аұыс. Ашыудан қайтыу, босасыу, пәсине қайтыу. Сатымбеттің кеули азғана *жибискендей* болды (Б.Бекниязова).

ЖИБИТИҰ жибиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖИБИҰ ф. 1. Қатты нәрсенің сууда тұрып жумсарыуы, босасыуы. Жемди қозыға *жибитип* беріу керек. 2. Тоңы кете баслау, ериу, *жибисиу*. Жер *жибий* баслады. 3. Босасыу, жумсарыу, *жибисиу*, терлеу. Тула бойым жана *жибийин* деди. 4. аұыс. Ашыуы басылыу, қәхәри қайтыу, босасыу.

ЖИГЕР ат. Құш-қуат, ғайрат, йош. Себеби, сенде *жигер* бар, Ықлас бар иске қумартқан, Оқыған жассан, өнери бар, Исин бар сүйип унатқан (Б.Қайыпназаров).

ЖИГЕРБЕНТ ат. Ең жақын тууысқан, бауыр. Боза ишкен мәслер болған жан балам, *Жигербентим*, қайсы елден келерсен? («Қоблан»).

ЖИГЕРЛЕНДИРИҰ жигерлениу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖИГЕРЛЕНИҰ ф. Құш салыу, ғайрат салыу, йош пайда болыу. Иске *жигерленип* кирисиу. Студент *жигерленип* оқыды.

ЖИГЕРЛИ кел. Құшли, ғайратлы, йошлы. *Жигерли* өскен жиғитлер, Жыйналып кеңес етеди («Қоблан»).

ЖИГЕРЛИЛИК ат. Мәртлик, ғайратлылық, құш-қуатлылық, йошлылық, умтылыушылық.

ЖИГИЛДИК ат.бот. Жийдениң кишкене майда түри, жабайы түри.

ЖИГИЛДИКЛИ кел. Жигилдиғи бар, жиғилдик өскен, жигилдик аралас. Жигилдикли тоғай.

ЖИГИЛДИКЛИК ат. Жигилдик өсип турған жер.

ЖИГИЛДИКТЕЙ кел. Жигилдикке усаған, жигилдик сыяқлы.

ЖИГИРМА сан. Санақ сан хәм 20 лық цифр. Мен онда *жигирма* жасқа жана шыққан жас жигит едим (Т.Мәжитов).

ЖИГИТ ат. 1. Жас ер адам. Түри-түсине карағанда өтирик сөйлейтуғын *жигит* көринбейди (Т.Қайыпбергенов). *Жигит* болсаң қайың бол, Хәр бир иске қайым бол (ққ.х.н.м.). 2. Қыздың болажақ күйеуи. *Жигит* ярының сөз рәмәуизинен айтажақ пикирин сизди (К.Султанов). ◇ **Жигит ағасы** — жасы ортаға барған ер адам.

ЖИГИТ-ЖЕЛЕҢ ат. Хәр қыйлы жастағы жигитлер, жас жигитлер топары. Отырыспа етер *жигит-желең* қыдырып, Қызлар менен бас қосылып отырып (Омар).

ЖИГИТШИЛИК ат. Жас жигит дәуірдегі ислеген хәрәкетлердің жыйынтығы. Ийни келсе не қылмайды адамзат, *Жигитшилик* өтпеди ме басыңнан («Мәспәтша»).

ЖИЗИЯ ат. Ески салықтың түрі.

ЖИЙДЕ ат. бот. 1. Ыссы жерлерде өсетуғын, үлкен дарак, ағаш. *Жийде* шат. *Жийде* ағаш. 2. Усы ағаштың хурмаға усаған мийүеси. *Жийде* тақан.

ЖИЙДЕЛИК ат. Жийде тигилген, жийде ағашлары өсип турған жер. Гейде айдынлының жийегин тислеп, Кеттиң көзден таса жийделик бетке (И.Юсупов).

ЖИЙЕК ат. 1. Суудын жағасы, бойы. Батыс жағымызда көлдің *жийеги* көринип тур (Т.Қайыпбергенев). 2. Бир нәрсениң айлана дөгерәги, ернеги. Әлем *жийегинен* бәхәрги топан суудай ақшыл думан көтерилип киятыр (К.Султанов). 3. Кийим-кеншеклердің етеклериниң, жеңлериниң, шалғайларының дөгерәги, ернеклери. Көйлектин жеңинин *жийеги* сөтилипти.

ЖИЙЕКЛИ кел. Қыр дөгерәгине жийек қойылған, жийеги бар, ернекли. Жағасы *жийекли* көйлек.

ЖИЙЕКЛЕНИҰ жийеклеу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖИЙЕКЛЕСИҰ жийеклеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЖИЙЕКЛЕТИҰ жийеклеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖИЙЕКЛЕҰ ф. Кийимниң жағасына, көрпешениң хәм тағы басқалардың қыр дөгерәгине жийек қойыу.

ЖИЙЕН ат. Тууысқан ямаса аталас қыз апасынан, қарындасынан тууылған бала (ул хәм қыз).

ЖИЙЕНШЕ ат. Жийеннен тууылған ул хәм қыз.

ЖИЙЕНШИЛИК ат. 1. Жийенниң ямаса жийенниң балаларының дайысына ағайиншилиқ қатнасы. 2. ауыс. Жийенниң дайысына көтереди деп ислеген қылуалары, ойынлары.

ЖИЙИ кел. Қалың, тығыз.

ЖИЙИ-ЖИЙИ р. Тез-тез, тез-тезден, бириниң изинен бири, үсти-үстине. *Жийи-жийи* ушырасып турыу.

ЖИЙИЛЕНИҰ жийилеу феиилиниң өзлик дәрежеси.

ЖИЙРЕН кел. Жылкының қызғылт-сары түрі, түсі. Аласы озғанда Тахтақөпирдің, Куйбышевтің *Жийрен* аты тең келди (С.Нурымбетов).

ЖИЙРЕНИҰ ф. Унатпау, жеркениу, жаман көріп қалыу.

ЖИК ат. Бир нәрсенің биригип турған жүйи, аралығы. ◇ **Жик шығарыу** — дау шығарыу, шатақ салыу. **Еки жикке бөлиниу** — карама-қарсы тәрәпке бөлиниу. Жик ашыу өз ара душпанлық туудыру.

ЖИЛИК ат. 1. Адамлардың, жанлы-жаныуарлардың қол аяғында болатуғын негизги, тийкарғы он еки мүшениң улыуа аты. Асық *жилик*. Тоқпақ *жилик*. 2. Деңгеге сойылған малдың гөшиниң он екиден бир бөлеги. Мен үйге еки *жилик* гөш алдым. 3. Деңгенениң бир мүшеси. ◇ **Майлы жиликке тап болыу** — мол ырысқыға бөлениу.

ЖИЛИКЛЕНИҰ жиликлеу фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖИЛИКЛЕСИҰ жиликлеу фейилиниң шериклик дәрежеси,

ЖИЛИКЛЕТИҰ жиликлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖИЛИКЛЕҰ ф. Гөшти жиликлеп бөлистириу.

ЖИЛИНШИК ат. жиликтің төменги жағы, дизе менен тобықтың аралығы. Қарақалпақлар малдың *жилиншик* сүйегинен асықты сытып алып, қорғасын қуйып, ойын ойнайды (К.Султанов).

ЖИН ат. 1. Диний түсиник бойынша адамзатқа түрли жаманлық келтириуге тырысатуғын жин-шайтанның бир түрі. Шайтан ба бул, *жин бе* деп, Жән-жағына қарады («Қырк қыз»). 2. ауыс. Ашыу, кәхәр. Сениң гейпара жағымсыз қылықтарың адамның *жинин* келтиреді. ◇ **Жин урыу, қағыу** — ақылдан адасыу. **Жинкөз** — ашыушақ. **Жининен айығыу** — басылыу, айрылыу.

ЖИН-ЖЫПЫР ат. Диний түсиник бойынша адамзатқа қастыяншылық қылыушы жауыз нәрселердің жалпы аты. Ол кисиниң кимге болар саясы, Отырғаны *жин-жыпырдың* уясы (Омар).

ЖИНЛЕНИҰ ф. Ашыуы келиу, кәхәри келиу, жини келиу. Қасқыр *жинленип* Рәушанды қыр гүбелек айланып хұжим жасады (Ж. Аймурзаев).

ЖИНЛИ кел. 1. Ақыл-есин жойтқан, ақылдан айырылған. Жинлиге жинли десен, Арпаның бойындай өседі (ққ.х.н.м.).

2. ауыс. Пәтиуасыз, әумесер, есауан, мәжгүн. *Жинлимисең*, делбемисең, жөнинди айт, Не себептен бул уйқымды бузасаң («Қырқ қыз»).

ЖИНЛИЛЕНИҰ ф. Ақылсыз хәм ойсыз хәрекетлер етиу, гүдибузарлық қылыу. Жауыз душпан *жинлиленип* умтылар, Шәртин бузып, қаны қызып жулқынар (С.Нұрымбетов).

ЖИНЛИСЫМАҚ кел. Есауанлау, мәжгүнлеу адам, жинли сүрей.

ЖИНЛИШИЛИК ат. Жинлинин ис-хәрекетлери, гүдибузарлығы.

ЖИНЛИХАНА ат. Жинлилерди емлейтуғын орын, жай.

ЖИҢИШКЕ кел. 1. Жууан емес, толық емес, нәзик. Кендирден *жиңишке* сабақ есип малақайымның қулағын тигип алдым (Ж. Аймурзаев). 2. Енсиз, кишкене, тар. *Жиңишке* тилик. 3. Ири емес, жууан емес. ◇ **Жиңишке дауыслы** — хаял дауыслы. Құрдаслары Игорды жиңишке дауыслы, хаял сыпатлы жигит деп дәлкек етеди.

ЖИҢИШКЕРИЛИҰ жиңишкеріу фейилинин белгисиз дәрежеси.

ЖИҢИШКЕРТИҰ жиңишкеріу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖИҢИШКЕРІҰ ф. Үзилип кетейин деген жағдайға келиу, семиу, қыр дөгергеи жонылыу, қылтыйу.

ЖИП ат. Кендирден, пахта сабақтан, жүннен ямаса капрон талшықларынан шыйратылып исленетуғын хәм бир нәрселерди байлауға, бууыуға арналған хожалық заты. Узын *жип*. Қысқа *жип*. Ширік *жип*. Бас *жип*. ◇ **Жипсиз байлау** — түрлі сылтау менен питетуғын исти иркіу, артқа сүриу. **Өз жибине шатылыу** — өз торына өзи түсиу. **Ийнени жипке дизиу** — айтылған майда-шүйде нәрселердің бәрін умытпай гийне тутыу, есапқа алыу.

ЖИПӘ-ЖЕКСИЗ кел. Жазықсыз, гүнасыз, айыпсыз. Мен бир алдандым, екінши мәртебе алданбаспан, биреудин жаққан отына *жипә-жексиз* жанып кетким келмейди (А.Бекимбетов).

ЖИП-ЖИҢИШКЕ кел. 1. Дым жинишке, жүдә нәзик. 2. Еп-енсиз, оғада тар.

ЖИПЕК ат. 1. Пилледен исленип шығарылатуғын жип. 2. Жиптен тоқылып шыққан хасыл гезлеме. Науқан туттым халқым *жипек* кийсин деп, Дос қууанып, душпанларым күйсин деп (И. Юсупов). ◇ **Жипек жел** — жағымлы, жумсақ самал. **Жипек минез** — жақсы минез, ашық минез.

ЖИТИРИМ кел. Алыс, узак. Атты житирим жерге жоқ қылыу. Қоржын бул елдин, жумырына жуқ болмайды. Оның сүлдерин көрсетпеймен (К. Султанов).

ЖИТИРИУ ф. Алысқа, узакқа жиберіу, асырыу. Мен оны адам көрместей жерге *житирдим*.

ЖОБА ат. Бир нәрсени иске асырыу ушын жасалған үлги, нуска, жоспар. 1932-жылы шақырылған имла конференциясында Қ. Айымбетов тәрөпинен жасалған қарақалпақ тили имласының *жобасы* додаланды (газетадан). Алдағы уақытта ислеитуғын хийлекерлик, жалахорлық *жобасын* айтып айбарак салған еди (Ж.Аймурзаев).

ЖОБАЛАУ ф. Бир нәрсени иске асырыу ушын исленген нәрсени үлги етиу, жоспарлау, нуска етиу.

ЖОҒАЛТЫУ Жоғалыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖОҒАЛЫУ ф. 1. Жоқ болыу, табылмау, жойтылыу, урланыу, қоллы болыу. Жоғалған пышақтың сабы алтын (ққ.х.н.). 2. Көзге көринбей кетиу, көзден ғайып болыу. Қулар жар басынан сарқырамалар. Хәм муздай құрдымға сүнгип *жоғалар* (И.Юсупов).

ЖОЙБАР ат. Истин орынланыуын, избе-излигин хәм мүдетинен алдын-ала көзде тутатуғын илажлардың системасы, жоба. Артығына орынлаймыз *жойбарды*, Ғалаба атланды, шықты майданға (Ж. Аймурзаев).

ЖОЙБАРЛАНЫУ жойбарлау фейилинин белгисиз дәрежеси.

ЖОЙБАРЛАСЫУ жойбарлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖОЙБАРЛАТЫУ жойбарлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖОЙБАРЛАУ ф. 1. Бир нәрсени рауажландырудың планын дүзиу, жобаластыру. Қалай да, исти басқаша *жойбарлау* керек (Н. Дәуқараев). 2. Шамалау, болжау, уйғару.

ЖОЙТЫУ ф. 1. Өзиниң пұхтасызлығының себебинен бир нәрсесинен айрылып қалу, түсірип қойыу. Ақша *жойтыу*. Гилт *жойтыу*. 2. Биреудин ямаса бир нәрсениң қай жерде екенин билмеу, хабары болмау, қай жаққа кеткенин абайламай қалу. Жолдасын жойтыу. Атын жойтыу. 2. ауыс. Керекли болған қәсийетлеринен, сезимлеринен айрылыу. Ақылын *жойтыу*. Исенимин *жойтыу*.

ЖОЙЫЛЫҰ жойтыу фейилинің белгисіз дәрежесі.

ЖОҚ І ат. Жоқ нәрсе, жоқ зат (мал, мүлк, дүнья). Мен *жоқты* қайдан табайын. **Жоқтың қасы** — жүдә аз, оғада аз. Күтә кем муғдарда. **Жоққа шығару** — бийкарлау.

ЖОҚ ІІ к. с. Бір нәрсени бийкарлау үшін қолланылады. Артық аға көп ойланып отыра алған *жоқ* (Т.Қайыпбергенов).
◇ **Жоқ болу** — а) табылмау, жойтылып кетиу; б) ауыс. Биреудің көзине көрінбеу, белгисіз болып кетиу. **Жоқ қылу** — а) жумсап жиберіу, сауып жиберіу, жеп қойу, б) ауыс. Қаматып жиберіу ямаса өлтиріу, куртыу.

ЖОҚАРҒЫ кел. 1. Бәленттегі, үстингі, төбедегі. Мойнымды созыңқырап илгери умтылдым да, жылдам қанатымды сермеп, *жоқарғы* путаққа барып қондым (кқ.х.е.). 2. ауыс. Дәрежесі жағынан үлкен, басым. *Жоқарғы* көрсеткішлер.

ЖОҚАРЫ кел. 1. Бийік, төменнің қарама-қарсысы. Жигитлер басын *жоқары* көтеріп, көз астынан қызларға ғә жымыйып, ғә қыйылып қарайды (К.Султанов). *Жоқары* мағлыұматлы адам. 2. ауыс. Талапқа ылайық, талапқа жууап беретуғын. Олар егисти *жоқары* сапалы етип тамамлады. 3. ауыс. Усыннан бұрынғы, хәзиргі, жаңағы. *Жоқарыдағы* айтылған кемшиліклер тез уақыттың ишінде сапластырылыуы керек.

ЖОҚАРЫЛАНЫҰ жоқарылау фейилинің өзлік дәрежесі.

ЖОҚАРЫЛАТЫҰ жоқарылау фейилинің өзгелик дәрежесі.

ЖОҚАРЫЛАҰ ф. 1. Жоқарыға шығыу, төрге өтиу, төрлеу. 2. Аспанлау, хауалау. 3. ауыс. Басқа үлкенирек жұмысқа көтеріліу, өсиу, үлкейіу.

ЖОҚ-ЖУҚА кел. Кәмбағал, жупыны, жарлы, гедей. ... *жоқ-жуқа* адамларды тынышландырған Яхия ымлап Палұанды далаға ертип шықты (Н. Бөрекешов).

ЖОҚЛАҰ І ат. Гейпара халықтардың өлген адамды қайғырып, қосық-жыр айтып жылау салт дәстүрі. Көл бойында төгіп көзлердің жасын, Ел *жоқлапты* сүйіп тууған баласын (И. Юсупов). Анасының курсағынан шыққан бөбекті қосық пенен хәййиүлеп жубатады, азамат қайтса дүньядан қосық пенен *жоқлайды* (К. Султанов).

ЖОҚЛАҰ ІІ ф. Излеу, қыдыру. Сен кимди *жоқлап* жүрсен?
◇ **Жоқлауын асыру** — дәрегін табалмау, гүдер үзіу, **Мәнисі жоқлау**

— кейпи жоқлау, руұхы түсинкиреу. Хәзир Шылекеннің мәніси *жоқлау*, хасла исиниз болмасын, — деп қойдык (С.Салиев).

ЖОҚЛЫҚ ат. 1. Болмағанлық, қатнаспағанлық. Сениң *жоқлығыңды* хеш билдирген жоқ (К.Султанов). 2. қ. жоқшылық.

ЖОҚШЫ ат. Биреуді ямаса бир нәрсени излеп жүрген адам, жоқ жойтқан адам. *Жоқшымысаң*, дәртлимисең хабар бер, Мойныңды созып хәр тауларға қарайсаң («Мәспатша»).

ЖОҚШЫЛЫҚ ат. Жарлылық, гедейлик, камбағаллық, жетпеслик, кемтарлық. Ялған емес мениң сөзим, Быйыл кемлик келди бизге, *Жоқшылықтан* төмен жүзим, Түрли қырсық болды бизге (Бердак).

ЖОЛ ат. 1. Бир орыннан екінші орынға қатнау ушын арналған жүріу орны. Тас жол. 2. Сөзлердің баспа ямаса жазба түріндегі қатары. 3. Бағыт, идея. 4. Сапар етиүшилик, саяхат. **Жол азабы** — гөр азабы (ққ.х.н.). 5. Рет, гезек, нәубет, Фарры тоқсанға шығып балаларының алдында өз *жолы* менен кетти. 6. Шама, жағдай, күш, хәл. Отыратуғын орнынды бил, Жүретуғын *жолыңды* бил (ққ.х.н.). 7. Усыл, хәмел, тәсил, хийле. Ендиги жалғыз *жол* — тек Темирбекти жиберип алыу ғана болды. ◇ **Жолы болыу** — нийети орынланыу, иси оңғарылыу. *Жолы* болған жигиттің жөнгеси шығар алдынан (ққ.х.н.). **Жол болсын сорау** — қай жаққа баратырғанын, қиятырғанын сорастырып билиу. **Жол болсын айтыу** — хақ жол тилеу. **Бир нәрсени жолға қойу** (*салыу*) — тәртиплестииу, дүзеу. **Жол қойыу** — бир кемшиликтің болыуына мүмкиншилик, жағдай тууғызыу. **Жол ашыу** — баслап бериу, үлги көрсетиу. **Жол тартыу** — бир жаққа жөнеп кетиу, жолланыу. **Жол таслау** — алдау, бийкар айтыу. **Жол тосыу** — биреулерди талау ушын жолға шығып аңлып турыу, күтиу. **Жол азабын шегииу** — жол жүриу, жол қыйыншылығын көриу. **Жолдан шығыу** — а) қәтелик ислеу, қылмыс етиу, б) адасыу, алжасыу, жаңылысыу.

ЖОЛА р. Мәртебе, рет, сапар. Құлмурат болыс ғәзебин тигип, Шериптің ауылынан бир жылда еки *жола* салғырт алдырып отырды (К. Ирманов).

ЖОЛАҚ кел. жол-жол, алабажак сызык.

ЖОЛАТЫУ жолау феиилинің өзгелик дәрежеси.

ЖОЛАУ ф. Биреудің ямаса бир нәрсениң қасына барыу, келиу, жақынлау. Үйине адам *жоламайды*, Пығлы қашқан Нуратдийин (Өтеш).

ЖОЛАҰШЫ ат. Бир жаққа жол жүриүши, сапар етиүши адам. *Жолаушы* жалғыз болса, ойланғыш келеди (ққ.х.н.). Алыстан киятырған жолаушылар Айсәнемге ап-анық көринди (Н.Дәукараев).

ЖОЛАҰШЫДАЙ кел. Жолаушы сыяқлы, жолаушыға усаған, жолаушы тәризли.

ЖОЛБАРЫС ат. Пышықлар семьясына жататуғын териси жолақ-жолақ сүт емизiүши ири, жыртқыш, жабайы хайуан.

ЖОЛБАРЫСТАЙ кел. Жолбарыс сыяқлы, *жолбарысқа* усаған, жолбарыс тәризли. Сақалы жасқа боялып, Аш *жолбарыстай* атылып, Ол майданға шығады («Алпамыс»).

ЖОЛБАСШЫ ат. Биреулерге ямаса бир жумысқа басшылық етип, жол-жоба көрсетиүши, баскарыушы, жол баслаушы.

ЖОЛБАСШЫЛЫҚ ат. Биреулерге ямаса бир иске басшылық етиүшилик, жол-жоба көрсетиүшилик, жол баслаушылық, баскарыушылық.

ЖОЛДАС ат. 1. Жолаушының бирге жүрип баратырған қасындағы адамы. Булар еки патша көп жерге дейин *жолдас* болады (ққ.х.е.). 2. Өзиниң көзқарасы, өскен жәмийетлик ортасы, қарым-қатнасы, кеули жағынан бир-бирине жақын сыйласықлы адам. Усы еки сөзди Айсәнем *жолдасларына* тамаша етип айтып турды (Ж. Аймурзаев). 3. ауыс. Қостары, жубайы, ерли-зайыплының биреуі. Урысқа кеткен өмирлик *жолдасының* келиуин күтти.

ЖОЛДАСЛЫҚ ат. Таныслық, дослық. *Жолдаслық* қатнасық. *Жолдаслық* нәсият.

ЖОЛ-ЖӨНЕКЕЙ р. 1. Жол бойы, жол үсти. 2. ауыс. Сөз арасында, гүррин үстинде.

ЖОЛКЕР ат. Хийлекер, өтирикши, жууға. Ондай тураксыз адамлардын ишинен хәр кыйлы *жолкерлер де* табылады.

ЖОЛКЕРЛЕНИҰ ф. Хийлекерлик етиу, алдауға тырысыу. Сәлийма жолкерленип танлайын қакты (К.Султанов).

ЖОЛКЕРЛИК ат. Хийлекер, жууғхалық, өтирикшилик. Жигитке *жолкерлик* жараспас.

ЖОЛЛАМА ат. Бир жаққа жумыс жағдайында кетип баратырған адамға берилетуғын гүуалық хат. Ал, Назар болса *жоллама* менен районға кетти (Г.Камалова).

ЖОЛЛАНДЫРЫҰ жоллау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖОЛЛАНБАҰ жоллау фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖОЛЛАҰ ф. 1. Биреуді бір жаққа жиберіу, атландыру. Қайда ел *жолласа* мәртлерін барды, Тауды талқан етип, тасты қопарды, Манлай терін шөлге бәхәр апарды, Даңқын менен шықты атың, Кегейли (Т.Сейтжанов). 2. Айтыу, салыу. Сәлемлеме жоллау. Хат жоллау.

ЖОЛЛЫҚ ат. Бір жаққа сапар етип баратырғанда қоңсы-қобаларына, жора-жолдасларына берилетуғын жол ашар.

ЖОЛЫҒЫСЫҰ жолығыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖОЛЫҒЫҰ ф. 1. Биреу менен бір нәрсе хакқында сөйлесіу, әңгимелесіу, гүрриндесіу. Сизін басшыңызға *жолығыуға* қыстаулы жумысым бар (А.Бекимбетов). 2. Ушырасыу, дуушакерлесіу, гезлесіу, тап болыу. Жараклыға жау *жолықпас* (ққ.х.н.). Тамшыдан қашқан жауынға *жолығады* (ққ.х.н.).

ЖОЛЫҚТЫРЫҰ жолығыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖОЛЫМ ҮЙ ат. Көшин қоныуға қолайлы, тик ууыклы кишкене кара үй.

ЖОМАРТ ат. Сақый, қолы ашық адам. Жомарт жигит.

ЖОМАРТЛЫҚ ат. Сақыйлық, қолы ашықлық.

ЖОН ат. 1. Узынына кеткен, бір тутас дөңлеу жер. 2. Адамның, жанлы-жаныуарлардың денелерінің желкеден қуйымшаққа дейінги омыртқа бойлап өтетуғын аралығы, арқа тусы.

ЖОНА ат. Аттың ери арқасына батпау ушын мөлшерленіп тигилген, тек ердің астына ғана салынуатынын, сырты тери менен қапланып, дөгеріге нағысланған былқылдақ тоқым.

ЖОНДЫРЫҰ жоныу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖОНЫЛЫҰ жоныу фейилинің белгисіз дәрежеси.

ЖОНЫСЫҰ жоныу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖОНЫҰ ф. Қандай да бір әсбаптың жәрдемі менен ағашты, металлды хәм т. б. қырып тегіслеу, жукартыу, қыршыу. Сержан *жонып* отырған ағашларын жыйнастырды (Т.Қайыпбергенов). Ата көрген оқ *жонады*, Ене көрген тон нишеди (ққ.х.н.).

ЖОҢҚА ат. Ағашты жонғы менен жонғанда түсетуғын жукалау қыйындылар, майда қырындылар. Еки-үш жигит қазанлардың астына майда *жонқа* таярлап жүр (Қ.Аралбаев).

ЖОҢҚАЛАҰ ф. Ағаштың шетинен жуқалап *жоңқа* түсириу, майда қырынды түсириу.

ЖОҢЫШҚА ат. бот. Малға от ушын егилетуғын көп жыллык өсимлик. *Жоңышқа* ораққа келди. Күлте *жоңышқа*, Туқым *жоңышқа*.

ЖОҢЫШҚАЛЫҚ ат. 1. Жоңышқа егилген көлем, жер. 2. Көгерип турған жоңышқалар.

ЖОРА ат. 1. Жасы бирдей, жыллас ер адамлар, жаслас адамлар. Ол *жорам* менен армияда бир ротада бирге хызмет еткен едим. 2. Қатын менен некесиз байланыста турыушы, ойнас.

ЖОРА-ЖОЛДАС ат. Қатар хәм таныс адамлар. Мырзабектин *жора-жолдасларын* аз деп айтыуға болмайды, тууысқан-тууғанлары, хәттеки, анасы да бар (Ө.Айжанов).

ЖОРҒА ат. 1. Төрт аяғын тең таслап, ырғалып, шайқалып басқан аттың жайлы жүриси. Астына минипти сары ала *жорға*, Қулаққа тағыпты алтыннан сырға («Мәспатша»). *Жорғасыз*, жүриссиз бир шабан аттан, Қос арбаға белли өғиз яқшырақ (Өжинияз). 2. ауыс. Азы-кем ойнасқумарлығы бар кеули ашық хаял. Улбосын келиннің бир қамшы *жорғалығы* бар деп күліседі ауылдың кемпирлери (Қ.Айымбетов).

ЖОРҒАЛАТЫҰ жорғалау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖОРҒАЛАҰ ф. 1. Төрт аяқты тең таслап ырғалып, шайқалып жүриу. Бедеу аттың *жорғалағаны* айып, Тазы ийттің үргени айып (кк.х.н.). 2. ауыс. Биреуге жарамсақланыу, жағыныу. Құлымбет хәмел ушын жасауылар алдында қанша *жорғаласа* да, елатының ары ушын гейде жан қыятуғын намыслы да бий (К.Султанов). ◇ **Оның ешеги жорғалады** — ол үлкен жетискенликлерге еристи, абырайға ийе болды, бахты ашылды, турмысы жақсыланды, иси келисти, талабы оңға айланды.

ЖОРҒАШЫЛ кел. Жорға менен жақсы жүретуғын ат, ешек.

ЖОРМАЛ ат. Балық байлауға арналған мықлы шыжым жип.

◇ **Биреудің жормалына илиниу** — биреудің қолына түсиу.

ЖОРТА р. 1. Өтирик, көзабаға. Дөрбийке жәдигөй, *жорта* көз жасын төгіп жүр. (К.Султанов). 2. Биле тура, билегөре, қасақана. Усы нәрсени сен маған *жорта* иследін.

ЖОРТАҚ кел. Аттың, ешектің селкилдеп жортыу кәлпиндегі жүрисинің түри. Елеспесиз болсын деп ашама ер, жип қуйысқан салып, ағаш зәнги, кендир айыл тартып, басында

ноктасы жок бир *жортак* ябыны сазлап, кулга тайын кылды («Алпамыс»).

ЖОРТАҚЛАТЫҰ жортаклау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖОРТАҚЛАҰ ф. Аттын, ешектің селкилдеп жүриуи, жортыуы.

ЖОРТТЫРЫҰ жортыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖОРТЫҰ ф. Әстерек жууырыу, шабыу. Минилмеген асау тай, Бауырын керип жазалмай, Аяғын бийлеп басалмай, Мамырлап *жортып* баратыр («Алпамыс»).

ЖОРЫТЫҰ жорыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖОРЫҰ ф. Алдын ала шамалап, дусмаллап айтыу. Жаным аға, жаксылыкка *жорыйгөр*, Мен айтайын түнде көрген түсимди («Қырк қыз»).

ЖОРЫҰШЫ ат. Алдын ала шамалаушы, дусмаллап айтыушы.

ЖОСПАҚЛАҰ ф. Шамалы билиу, болжап айтыу, түсиниу, аңғарыу. Рус тилин *жоспақлайтуғын* ўәзирлер оның сөзине әжеплене қоймады (Қ.Аралбаев).

ЖОСПАР ат. Белгили бир жумыстың алдын ала дүзилген жобасы, бағдары.

ЖОСПАРЛАҰ ф. Шамалау, болжап айтыу, шама менен айтыу, жоспар жасау, ислеу, бағдарлау. Қәлпе мешитке кирер ўақтағы бөлекленип кеткенинде өзіндеги кәлемди ығаллап қулағының артына молланың жазғанындай етип *жоспарлап* үйкелепти (Ө.Шамуратов).

ЖОСЫЛДЫРЫҰ жосыу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖОСЫЛЫҰ жосыу фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖОСЫҰ ф. Тынбай ағыу, қатты ағыу. Пәкидей өткір тис молланың бармағын кесип кеткен екен, қан *жосып* кетти (Ж.Аймурзаев).

ЖОТА ат. Дене, турпат, тулға. *Жотаға* жарасқан кең жауырынын жапқан қалың шашлар... бөксеге түсіп тур (Ж.Аймурзаев).

ЖОТАЛЫ кел. Денели, келбетли, турпатлы, тулғалы. Дәудей ири *жоталы* кемпир хасаны есикке шыңғытты (К.Султанов).

ЖӨГИ кел. Мәккар, хийлекер, жүзегөй, жарамсақ, сум. Абылдай *жөги* жынаятшылардың жасырынып жүриуине ерк бермеуге өз үлесимизди қосыуымыз керек (А.Бекимбетов).

ЖӨГИЛИК к. жөғишилик.

ЖӨГИСИРЕҰ ф. Өзиниң қара нийетин жасырып, жарамсақланып хәрекет етиү, жүзегөйлик ислеү, жәдигөйлик қылыү.

ЖӨГИШИЛИК ат. Жүзегөйлик, жарамсақлық, хийлекерлик, мәккарлық. Сен *жөғишилик* етип маған жалынба, әдеп жөнинди айт (А.Бекимбетов).

ЖӨН I ат. Бет алды, жүрип баратырған бағдар, өз жолы. Мен де асыкпастан *жөниме* кеттим (Т.Қайыпбергенов).

ЖӨН II кел. Ғақыйқат, дурыс, рас. Әмет, көбинесе, өзиникин *жөн* етип айтқан менен жартыұлы хеш нәрсе айта алмады (Т.Қайыпбергенов).

ЖӨН III кел. Әпиұайы, жай, қайым. Өлең келгенде қайырлармыз, Молдеке, *жөн* өлеңнен айтысайық (Әжинияз).
◇ **Бир жөн** — ебиндей болатуғын, рабайлы. **Жөнин айтыү** — дурысын айтыү. **Жөн билиү** — мәнисине түсиниү. **Жөніне жүриү** — хеш кимге тиймеү, тынышына жүриү, хеш кимди гәп-сөз етпеү. **Жөнге салыү (түсириү)** — тәртипке салыү. **Жөн алды қарабарак** — қалай болса солай, өз бетинше, өз билдигинше.

ЖӨНЕКЕЙ р. Жол үсти, жолшыбай, кетип баратырып, жол-жөнекей, жол бойы. Ол *жөнекей* аұыл алдында ойнап жүрген бузаұын көрди (Ө. Айжанов).

ЖӨНЕЛИҰ жөнеү феиилиниң өзлик дәрежеси.

ЖӨНЕЛТИҰ жөнеү феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖӨНЕТИҰ жөнеү феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖӨНЕҰ ф. **1.** Жүрип кетиү, жолға шығыү, раұана болыү, жол тартыү. Мийманлар бүгин азанда *жөнеп* кетти. **2.** Кетиү, зытыү, зымыраү, зуұлаү.

ЖӨН-ЖОБА к. жөн-жосак.

ЖӨН-ЖОСАҚ ат. **1.** Жағдай, хал жағдай, аұхал, мәниси. *Жөн-жосақларды* сораспай, Азаматлыққа жарамай, Алды-артынды барламай, Пәми жоқ, сен надан болма (Бердақ). **2.** Бағдар, бағыт. *Жөн-жосағына* қарағанда, оның маған қыя бағып қараған көзлери кулаққа еситилмейтуғын, бирақ жүрегиме жылы сезимлерди жеткерип тур (Ө.Хожаниязов).

ЖӨНИНДЕ к. с. Ғақкында, туұралы. Онда жаңа хабарлар *жөнинде* ертең сөйлесермиз (С.Хожаниязов). Китап, журналлар *жөнинде* Айсәнемниң еки хәдийсе алдында бар (Ж.Аймурзаев).

ЖӨНЛЕНИҮ жөнлеу I фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖӨНЛЕСИҮ жөнлеу I фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖӨНЛЕСТИРИҮ жөнлеу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖӨНЛЕҮ ф. 1. Бир нәрсени тәртипке салыу, жақсылау. Исти *жөнлеу*. Турмысты *жөнлеу*. 2. Дүзетиу, онлау, дүзеу, соғыу, ислеу. Қапыны *жөнлеу*. Қораны *жөнлеу*. Мақуллау, дурыслау. Женилдин Әжинияз... деп Әзберген енди Пиримниң сөзин *жөнледі* (К.Султанов).

ЖӨНЛИ кел. Дурыс, оңлы. Айдостың атын байлауға, Хеш биреуи келмеди, Былай турсын ат байлау, *Жөнли* жууап бермеди (Бердақ).

ЖӨНСИЗ кел. Орынсыз, надурыс, қәте, жөни жоқ. Анау турған ене қыз, Қара жерден кемениз, Қатты қайырым сөз айтса, Сеники *жөнсиз* деменіз (ққ.х.с.ж.).

ЖӨНСИЗЛИК ат. Орынсызлық, бийәдеплик. Асау қылып қоялмаймыз, оны бил, *Жөнсизликке* көне алмаймыз, буны бил (Ә.Шамуратов).

ЖӨРГЕК ат. Кишкене жас баланы бесикке бөлегенде, жатқарғанда астына салып қоятуғын жаялық. *Жөргегимди* шайқап толқынға, Бойында анам өсирди мени (Г.Есемуратов).

ЖӨРГЕКЛИ кел. Жөргеги бар, астына жөргек салынған, жөргекке оралған. Билген адам Хантекли дер, Билмегенлер Қандекли дер, Қамқа тоннан *жөргекли* дер, Үшеуи де ялған емес (Бердақ).

ЖӨРГЕКТЕЙ кел. Жөргек сыяқлы, жөргекке усаған, жөргек тәризли.

ЖӨТ қ. еврей.

ЖӨТЕЛ ат. 1. Дем алыу жолларының, өкпениң самаллауынан болатуғын ауырыу, жөткирик. Ауырыу киси *жөтелгенде*, түшкіргенде аузынан силекей шашылады. 2. Сәлпәл сес шығарып тамақты қырып *жөткириниу*. Шәригүлдин гүзли-бәхәр шығатуғын азы-кем үйреншикли жөтели бар. ◇ **Көк жөтел** — жөтелдің ең жаман түрі, ауыр түрі.

ЖӨТЕЛЛЕНИҮ жөтелиу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖӨТЕЛЛЕСИҮ жөтелиу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖӨТЕЛЛЕТИҮ жөтелиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖӨТЕЛЛЕҮ қ. жөтелиу.

ЖӨТЕЛИҮ ф. Жөтел тийиү, жөтелден азап шегіу. Көре сала көкирегімди керип, *жөтеле* қойдым (Ө. Айжанов).

ЖӨТЕЛТИҮ жөтелиу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖӨТКИРИК к. жөтел.

ЖӨТКИРИНИҮ жөткириу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖӨТКИРИСИҮ жөткириу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖӨТКИРИТИҮ жөткириу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖӨТКИРИҮ ф. Анда-санда жөтелип қойыу, жөтелип сес бериу. Әжинияз аттың жүуенин бос таслап тағы бир *жөткиринди* (К.Султанов).

ЖУБАЙ ат. 1. Еки сыңардан куралған бир пүтинлик. Асығыста етигимнің *жубайын* зордан таптым. 2. Ерли-зайыпшылар. *Жубайымнан* жуда болып уяда, Жары жолда жөзийрада қыяда, Халық болмаса қалып едим пияда, Белимнен көтерип атқа миндирди (А.Дабылов). 3. Егизлер, қосақлар.

ЖУБАНДЫРЫҮ жубаныу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУБАНЫҮ ф. Жылағанды қойыу, тынышланыу, бир нәрсе менен бәнт болыу, кеулин алдау. Шыбығы сынса шынардың, Қабығынан шығар жас, Гүилдеп ғана жылар ол, Самалға хеш *жубанбас* (И. Юсупов).

ЖУБАНЫШ ат. Арқа сүйер тиреги, қайғы-қапаны билдирмейтуғын алданышы, қуанышы, ермеги.

ЖУБАТЫҮ ф. Кеулин алыу, кеулин хошлау, алдастырыу, алдарқатыу. Жөнигүлдің мени жүрегине басып *жубатқан*ларын умытыуға ҳақым жоқ (Ж. Аймурзаев).

ЖУҒЫМ: *жуғым болмау* ф. Жарытпау, аз көриниу, қанаатландырмау. Айдосқа *жуғым* болмайды, Хийуа менен Қоныраттың, Кеңлик майдан арасы (Бердак).

ЖУҒЫМЛЫ кел. 1. Пайдалы, сиңимли. Сүт бурыш — *жуғымлы* тамак. 2. ауыс. Жағымлы, унамлы. Сонлықтан да, олардың қайсысы сөйлесе де журтқа *жуғымлы* (Т.Қайынбергенов).

ЖУҒЫМТАЛЛЫ кел. Пайдалы, унамлы, жуғымлық.

ЖУҒЫРЛАМА ат. Тез писетуғын жеңил-желпи ауқат, тағам. Түсликке *жуғырлама* таяр болады.

ЖУҒЫРЛАҮ ф. 1. Ауқаттың жымбырлап сес шығарып қайнауы. Қазанда ауқат *жуғырлап* атыр. 2. Қуслардың түрли сес шығарып бир жерге топланыуы. Шақадағы сансыз қуслар

жуғырлап, Сырлы сулыў намаларға сайраған (И.Юсупов).

3. Жас балалардың сөйлесип отырып ойнауы.

ЖУҒЫҰ ф. 1. Бир заттың екінші затта дағын қалдырыуы. Шалбарға бояу *жуғыпты*. Мына пор досқаға жақсы *жуғады*.

2. Ауырыудың басқаға өтиуі, биреуден-биреуге ауысуы. Грипп адамға *жуғады*. 3. ауыс. Пайда келтириу, буйырыу. Ҳарамның малы *жуқпайды* (ққ.х.н.).

ЖУДА: *жуда болыу* I ф. Бир нәрседен айырылыу, бир нәрсеге зар болыу, жоқ болыу, хеш нәрсесіз калыу, жудау. Жау кылышын сууырыпты қынаптан, Елим *жуда* болды айран шалаптан («Қырқ қыз»).

ЖУДАЛЫҚ ат. Бир нәрседен айрылғанлық, бир нәрсеге зар болғанлық, мүтәжлик, кыйыншылық, жутағанлық, кемтарлық, жоқшылық.

ЖУДЫРЫҚ ат. Бармақларды тегис қысып жумған түріндегі қолдың билезикликке дейінгі шокмардың басына усаған жери, муш. Елмурат *жудырығын* түйгенин жаздырып, ауыр ойға шүмди (Ж.Аймурзаев). ◇ **Жууан жудырық** — жудырығы үлкен. **Жудырығына түкириу** — гижиниу, тислениу, оғада ашыулануы.

ЖУДЫРЫҚЛАСЫҰ жудырыклау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖУДЫРЫҚЛАТЫҰ жудырыклау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУДЫРЫҚЛАҰ ф. Жудырық пенен урыу, муш пенен урыу, түйгишлеу. Қорыққан бурын *жудырықлайды* (ққ.х.н.).

ЖУДЫРЫҚТАЙ кел. Жудырық сыяклы, жудырыққа усаған, жудырық янлы, жудырық тәризли.

ЖУҚ I ат. Қандай да бир нәрсениң, бир заттан екінші бир затқа түсирген изи, дағы, кири.

ЖУҚ II: *жуқ болмау* ф. Дым аз болыу, жетиспеу, тоймау, mise тутпау. Қоржын бул елдің жұмырына да *жуқ* болмайды. Оның, сүлдерин көрсетпеймен (К. Султанов).

ЖУҚА кел. Қалың емес, үлбиреген, қабыршақтай. Ой, бийшара, сулыу ғана гүбелек, Қанатың бар мысал *жуқа* шүберек (И.Юсупов).

ЖУҚАРТЫҰ жукарыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУҚАРЫҰ ф. 1. Қалынлығы азайуы, қабыршақтай болыу, семиу. Муздың астынан суу жалап, қатты ағып турғанлықтан муз тез *жуқарады* хәм ойылып та кетеди (Қ.Ирманов).

2. аүйс. Төзимлилиги, шыдамлылығы кемиў, азыў. Адам *жуқарса* тонғақлаў келеди.

ЖУҚНА ат. Бурынғы байлықтан сақланып қалған қалдық, дүнья, өли дүнья, мал, зат. Бул адамның еле *жуқнасы* мол.

ЖУҚНАЛЫ кел. *Жуқнасы* бар, курғын, дүньялы. *Жуқналы* хожалық.

ЖУҚТЫРЫҰ жуғыў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУЛДЫЗ ат. 1. астр. Әпиўайы көз бенен көриўге болатуғын хөм ноқаттай болып жылтырап туратуғын аспан денеси. Көктеги *Жулдыз* бенен Айдан басқа жақты жоқ (Ж.Аймурзаев). 2. Бес яки алты мүйешли (тармақлы) етип исленген белги, эмблема. Балам изимнен: — Аға, маған дүкәннан бес *жулдызлы* ойыншық машина я көплеген китап әкел, — деп айтып қалды (А.Бекимбетов). 3. аүйс. Гөззал, арыў, сулыў. Хаслы қарақалпақ Қоңыраттың қызы, биреўдиң сақлаған айдай *жулдызы* (С.Нурымбетов).

ЖУЛДЫЗДАЙ кел. Жулдызға усаған, жулдыз сыяқлы, жулдыз тәризли.

ЖУЛДЫЗША I ат. 1. Түнде аспан әлеминде жарқырап кишкене болып көринетуғын планеталар.

ЖУЛДЫЗША II р. Жулдыздай. Аспанда жулдызша жарқырады.

ЖУЛДЫЗШЫ ат. астр. Аспан денелериниң қозғалысларын изертлеў менен шуғылланыўшы адам, киcи, ертедеги астроном.

ЖУЛҚЫЛАНЫҰ жулқылаў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖУЛҚЫЛАСЫҰ жулқылаў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖУЛҚЫЛАТЫҰ жулқылаў фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУЛҚЫЛАҰ ф. Қайта-қайта жулқый бериў, силкип тартыў, тарта бериў, тартқылаў.

ЖУЛҚЫНЫҰ жулқыў фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖУЛҚЫСЫҰ жулқыў фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖУЛҚЫҰ ф. Катты ширенип силкиў, бар күшин салып силкип тартыў. ...Тапалтас, дуғыжымлы қара жигит адамлардан үрkip, *жулқыған* өғизшени «тур-тур» деп бир қолы менен ирkip, екінши қолы менен манлайының терин сүртти (К.Султанов).

ЖУЛЛЫҚ ат. Бурынғыдан қалған қалдық, белги, из, жыртылып тозып қалған қалдық. Гөне кийиздиң *жуллығы*.

ЖУЛПЫС кел. Шаккан, өтकिp, зәбердес. Жумагүлди биз жаслайынан билемиз, *жулпыс* кыз еди (Т.Қайыпбергенов).

ЖУЛЫН ат. Адамның хәм хайуанаттың, жанлы-жаныуарлардың орайлық нерв системасы, мий менен тутасып туратуғын узынша омыртканың ишиндеги ақ зат, нерв системасының бир бөлими. **Биреудің жулынын үзиу** – өлтириу, жоқ етиу, тамам етиу.

ЖУЛЫНЫУ ф. Заттың үзилиуи, сыныуы, сууырылып бөлинип калыуы.

ЖУЛЫСЫУ ф. Бир-бири менен алысып урысыу, төбелесиу, *жулқысыу*. Бүркит киби алысты. Қораз киби *жулысты* («Қырк кыз»).

ЖУЛУУ ф. 1. Бир нәрсени түбинен қопарып ямаса үзип алыу. Өксип-өксип жылады, Иши жанып екеуиниң, Достының айтқан сөзине, Бир-бирлеп шашын *жулады* (Бердақ). Қаракшыдай үйге кирип, *Жулып* шықтың ергенегин (С.Нурымбетов). 2. Тартып алыу, қутқарып алыу. Китапты қолынан *жулып* алды. 3. Урыу, жулқыу, бүриу. **Мойнын жулуу** – өлтириу, қуртыу. **Шашын жулуу** – а) оғада ашыулануы, қыйналыу, б) биреудің басындағы шашын *жулуу*.

ЖУМА ат. Хәптениң бесинши күни. *Жума* күни көрдим оны түсимде, Көргенимниң аты еди Гүлайым («Қырк кыз»). **Бир жума** – бир хәпте аралығы, бир жума менен екинши жуманың аралығы. **Соңғы жума** – бир айдың ишиндеги соңғы хәпте. Отыз күнлик хуттиң *соңғы жумасы* бирден жылып кетти. **Жума намаз** – жума күни мешитте оқылатуғын намаз.

ЖУМАЛАҚ кел. Домалақ, дөнгелек.

ЖУМАЛАҚЛАНЫУ жумалақлау фейилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖУМАЛАҚЛАСЫУ жумалақлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖУМАЛАҚЛАТЫУ жумалақлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУМАЛАҚЛАУ ф. Домалақлау, домалақ етиу.

ЖУМАЛАНЫУ жумалау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖУМАЛАТЫУ жумалау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУМАЛАУ ф. Дөнгелеп айланыу, домалап хәрекетке келиу. Ол аузын ашып жумғанша, тас бир қапталға *жумалап* кетти (Т.Қайыпбергенов).

ЖУМАЛЫҚ ат. гөн.с. Ески диний мектепте хәр жума күни моллаға шәкирт тәрәпинен берилетуғын қайыр-садақа хәм хәр түрли азық-ауқат, нан, ақша. Қурашымды кийдим де апамнан моллаға *жумалық* сорадым (Ә.Шамуратов). Ашлықтан қысылып қыйнадың жанды, Моллаға табалмай *жумалық* нанды (С.Нурымбетов).

ЖУМБАҚ ат. Басқалар мәнисин шешиў ушын айтылған астарлы гәп. Чай ошаққа малдың куўраған тезегин тандырдай қалап дөгереклеп, бозбалалар жаңылтпаш, *жумбақ* айтысып отыр (К.Султанов).

ЖУМБАҚЛЫ кел. Астарлы мәниси бар ой, жасырын пикир. Маман бундай *жумбақлы* гәплерди анықламағанша шыдамайтуғын еди (Т.Қайыпбергенов).

ЖУМБАҚТАЙ кел. Жумбақ сыяклы, жумбаққа усаған, жумбақ тәризли.

ЖУМБАРШАҚЛАНЫҰ жумбаршақлаў феиилиниң өзлик дәрежеси.

ЖУМБАРШАҚЛАТЫҰ жумбаршақлаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУМБАРШАҚЛАҰ ф. Орап жумалақлаў, мыжымырлаў. Көйлек *жумбаршақланып* қалыпты.

ЖУМДЫРЫҰ жумыў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУМСАҚ кел. Бос, былқылдақ. *Жумсақ* наның болмаса, *Жумсақ* сөзин болсын (ққ.х.н.). *Жумсақ* төсек. *Жумсақ* жер. 2. аўыс. Жағымлы, сүйкимли, унамлы, пәкизе. Хақ кеўилли, пәк жанлы, жипектей *жумсақ* минезли Жәмийласы қайда (К.Султанов). 3. аўыс. Жыллы, пәкизе, әндамлы. Суўы мол, жери кебирсиз, топырағы таза, хаўа райы *жумсақ* жерде дақылдын барлық түри де жақсы өседи хәм жокары зүрәәт береди. **Жумсақ** сөз – адамның зейнине тиймейтуғын сөз.

ЖУМСАРТЫҰ жумсаў феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУМСАРЫҰ ф. жибиў, босасыў, былқылдаў.

ЖУМСАҰ ф. 1. Жумыс ислетиў, жумысқа жегиў, жумыс еттириў. 2. Тапсырма менен бир жаққа жибериў, жегиў, буйырыў. ...бийтанис аўылда кисини түн ишинде тўе күндиз *жумсаў* қыйын (Т.Қайыпбергенов). 3. Сарплаў, саўыў. Газета хәм журналларға жазылыў ушын жүз манат *жумсадым*.

ЖУМЫЛЫҰ жумыў феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖУМЫР I ат. 1. Қарын, курсак. Қоржын бул елдің *жумырына* да жуқ болмайды. Оның сүлдерін көрсетпеймен (К.Султанов).

ЖУМЫР II кел. Домалақ, катты, шыдамлы. Сондай болса да *жумыр* бас, Жарылмады бул кара тас, Көзімнен ағып қанлы жас, Ғеш ким келип сүрткен емес (Бердақ).

ЖУМЫРЫ жумыры билек, кел. 1. Кишкене жуған билек, дуғыжым билек. 2. Қойдың, ешкінің қарнынан исленген бас кийім. Өзі үстине жыртқы шапан, басына *жумыры*, аяғына шарық кийіп бир кемпирдің үйіне барады (ққ.х.е.).

ЖУМЫРЫҚ ат. Кишкене, киши, муш сыяқты.

ЖУМЫРЫҚТАЙ кел. Курттай, мирттай, муштай, ширттай. Ғәзир келип калар, чай ише бер, — деп женгем шүмеги қанылтыр менен курсауланған *жумырықтай* бақа чайнекти шыны шөптен демлеп, алдыма әкелип қойды (Ө.Хожаниязов).

ЖУМЫС ат. 1. Мийнет, ис, хәрекет, еңбек. 2. Қандай да бир мәкемеде, кәрханада айлықлы ис, хызмет. *Жумысқа* кириу. *Жумысқа* барыу. 3. Бир нәрсени ислеп шығыуға, дөретиуге, егийге қурыуға арналған ис-хәрекетлер. Ауыл хожалық *жумыслары*.

ЖУМЫССЫЗ кел. Бийталап, талапсыз, иссиз.

ЖУМЫССЫЗЛЫҚ ат. Иссизлик, талапсызлык, бийталаплык.

ЖУМЫҰ ф. Қысыу, мүлгий, қалғыу. Ол киятырғаннан-ақ көзімди катты *жумып*, уйқылаған киси усадым (Ж.Аймурзаев). Бир нәрсеге көз *жумып қарау* — кеуіл бөлмеу, әхмийет бермеу, немкурайды қарау. *Көз жумыу* — ауыс. Өлиу, қайтыс болыу.

ЖУП ат. 1. Бирге қолланылатуғын еки бирдей зат, қосақ. Бир етик. *Жуп* қолғап. 2. Бир нәрсенің еки данасы. *Жуп* қауын. *Жуп* нан. *Жуп* алма. *Жуп түсиу* — оғада қолайлы келиу.

ЖУПАР I ат. 1. Айрықша хош ийис. 2. Әтир, ийис суу, одеколон.

ЖУПАР II ат. бот. Хош ийисли шөп, өсимлик. Сайлар *жупар* ийисин шашар, Қыснақларын зейин ашар. Маллар маңырап кийик қашар, Қандай сулыу тауын сениң (И.Юсупов).

ЖУПАР III ат. зоол. Сийрек гезлесетуғын, териси жүдә қымбат бақалы аң хәм оның териси.

ЖУПАРЛЫ кел. Жупар өсимлиги өскен, жупар көгерген.

ЖУП-ЖУҚА кел. Оғада жуқа, дым жуқа, рәпәнек. *Жуп-жуқа* жипек гезлеме.

ЖУП-ЖУМСАҚ кел. Жүдә жумсақ, мамықтай, бос, былқылдақ.

ЖУПКЕРЛЕСИҮ ф. Бир жерден шығыу, сәйкес келиу. Мийирхан екеуиңиздин сөзиңиз бүгін *жупкерлесип* тур (Ө.Хожаниязов).

ЖУПКЕРЛЕСТИРИҮ жупкерлесіу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУПҚА ат. Қос-қос етип тоқылған, орамалға, көйлекке арналған нағысly *жуқа* пахта гезлемениң түри. *Жупқа* көйлек. *Жупқа* тартыу.

ЖУПЛАНЫҮ жуплау фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖУПЛАСЫҮ ф. 1. Ойлағандай болу, дегендей болып келиу, тәртипке түсиу. Бирак, кеуілге алғанның бәри бирден *жупласып* түсе бермейди екен (С.Салиев). 2. Тақтан жупқа айланыу, сәйкеслениу.

ЖУПЛАТЫҮ жуплау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУПЛАҮ ф. Жуп-жуптан дизиу, екиден дизиу, парлау.

ЖУПТЫ ат. Қостар, ерли-зайып. Қылмады екеуимизди несип косақ, Балдай татыу болар ек *жупты* болсақ (Әжинияз).

ЖУПЫНЫ кел. 1. Қарапайым, шағын, орташа. Үй алдында бир-еки ат байлаулы. *Жупыны* емес ер — сайманы сайлаулы (Ж.Аймурзаев). 2. Қорениш, әбигер, төмен.

ЖУРДАЙ журдай етиу. ф. Дымын қалдырмау, нәрсесин қалдырмау. **Журдай болу** — хәммесинен айрылу, дым қалмау.

ЖУРНАЛ ат. 1. Белгиленген уақытта хәр қыйлы мақалаларды жәриялап, үзилиспесиз шығып туратуғын уақытлы баспасөз шығармасы. Әдебий журнал. *Журналға* жазылу. 2. Белгили бир мағлыұматларды хәм мектеп оқыұшыларының үлгериуи менен сабаққа катнасыуын есапқа алып отыратуғын китапша ямаса дәптер. Класс *журналы*.

ЖУРНАЛИСТ ат. 1. Журналистика менен, газета жұмысы менен шуғылланыушы маман адам, кәниге киcи. Герцен өз заманының жүдә көрнекли *журналисти* болды. 2. Газета-журналларға бәрхама хәр қыйлы мақалалар жазып туратуғын адам, хабаршы, корреспондент.

ЖУРНАЛИСТИКА ат. Жәмийетлик турмыстағы жаналықлар жөнинде көпшиликке мағлыұмат берип пикир айтатуғын әдебий публицистикалық хызмет хәм оның жыйнаклаушы атамасы. Қаракалпак *журналистикасы*.

ЖУРТ ат. 1. Ел, үлке. Мунды маман бир-еки ауыз арзы бар, Қайсы *журтқа* баратырсыз, кәрұанлар? («Алпамыс»). 2. Халық,

халайык, көпшилик. *Журт* пенен қатар Айымжамал да орнынан қозғалып еди, бірақ, кете алмай иркилип қалды (Ө.Хожаниязов). **3.** Көшип кеткен елдің орны, қалдырып кеткен қонысы, жери. Еки байдың *журтында*, Еки тышқан урысты (ққ.х.н.). **Дуйым журт** — хәмме халык, көпшилик адамлар.

ЖУРТШЫЛЫҚ ат. 1. Көпшилик, жәмийетшилик. 2. Елшилик.

ЖУТ ат. Қыстың қатты келиуінен ямаса құрғақшылықтан пайда болған апат, ашаршылық, апатшылық. Жазында сыраны, қысында *жуты*, Тауында көп нарды жутар бүркити («Мәспатша»).

ЖУТАТЫҰ жутау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУТАҰ ф. Ашаршылыққа ушырау, барды-жоқты тауысыу, аш болу, ашырқау. Шаруаның да малы жутар, Қысы қатты қәхәр келсе (С.Мәжитов).

ЖУТҚАН I кел. Тәжирийбели, өлип көрмеген, сумлықлы. Ол жутқан адам.

ЖУТҚАН II қ. жутуу.

ЖУТҚЫЗЫҰ жутуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУТҚЫНШАҚ ат. Ауыздың ишин өңеш пенен байланыстырып туруышы ас жолы. Оған ийек қақса, ийектен бурын *жутқыншақтың* қыялын абайлайтуғын еди (С.Хожаниязов).

ЖУТТЫРЫҰ жутуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУТЫМ ат. Азық-ауқат, ғорек, тағам, напақа. Сен де мендей болғаныңды билемен. Мен кеткенде үйде *жутым* қалмады (Өтеш). *Жутым* ушын бул не деген дағдарыс, Тарыққанда табылмады бир таныс (С.Нурымбетов).

ЖУТЫНДЫРЫҰ жутуу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖУТЫСЫҰ жутуу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖУТЫҰ ф. 1. Ауқатты өнеш аркалы өткеріу, жеу-ишиу. Бий кесектей майлы гөшти сылқ етип *жутты* (К.Султанов). 2. ауыс. Уәдесинен шықпау, сөзин шайыу. Сакалы жоқ мұртлы күйеу. Бар қадени *жуттың*, күйеу (ққ.х.к.).

ЖУҰА ат. Жабайы пияз. Қумға өрмелеп көсик жуа терип азанда кеткеннен кеште келетуғын күнлеримиз де болатуғын еди (Г.Изимбетов).

ЖУҰАБЫЙ кел. Сөзге шебер, шешен, жуауашыл. Ол киcи жүдә жуауабый адам еди.

ЖУҰАЗ ат. Көликтің күші менен айналатуғын гүнжиден, кендирден май шығаратуғын әсбап. Ортадағы тамның пәтигине беккемленген бақанның ушы *жууаздың* кең шуқырында гүнжини езип, майын шығарып тұр (Б.Бекниязова).

ЖУҰАЗХАНА ат. Жууаз орнатылған орын, жай. Инанбасан өзің сана, Күнде келер қошқар, тана, Еки қабат *жууазхана*, Эрманы жоқ Күлен болыс (Бердақ).

ЖУҰАЗШЫ ат. Жууаз айдап май шығаратуғын адам, жууаз бенен шуғылланыушы кисі. Кім керек еді, отағасы? — деп *жууазшы* билегинің майын жалауы менен ғаррының қасына келді (Б.Бекниязова).

ЖУҰАН кел. 1. Толық, семіз, етлес. 2. Дуғыжым, үлкен, нәхән. Билеги *жууан* бирді жығады, Билимлі адам мынды жығады (ққ.х.н.). **Жууан жудырық** - а) үлкен хәм нәхән, дуғыжым: б) бай, үстем қатламның үәкилі; **Жууан қарын, жууан құрсақ** — а) қарны үлкен, нәхән, семіз, көмpek, б) бай, езиуши үстем қатламның үәкиллери.

ЖУҰАНЛЫҚ ат. Тайнапырлық, үлкенлік, нәхәнлік, дуғыжымлық, семізлік, көмpekлік, толықлық, етлеслік.

ЖУҰАНЫҰ ф. Кесесине кетиу, көмпейиу, былшыйиу, семириу, толысыу. Мине, соннан бери оның қоржыны *жууанып*, алдынан кесе өткенге аузын салып тұр (К.Султанов).

ЖУҰАП ат. 1. Сорауға берілген түсиник. Хатқа жууан қайтарыу. Сорауға жууап бериу. 2. Қандай да бир нәрсеге қатнасты билдиретуғын анық хәрекет, нәтийже. Оның бул ғамхоршылығына табысly ис пенен жууап берейик. 3. Гейпара түркий тиллес халықлардың фольклор жанрларының түри. Қарақалпақлардың тұрмысында айтыс, *жууаплар* кең таралған (Н.Дәукараев). 4. Руксат, келисим. Имтиханды қайта тапсырыуға *жууап* алды. **Жууап айтыу** — сөзди шебер, тәсирли хәм астарлы етип биреуге қаратып айтыу. **Жууап бериу** — а) бир нәрсениң жууапкершилигин мойнына алыу, б) берілген сауалға өз пикирин айтыу, в) руксат бериу, мүмкиншилик тууғызыу. **Жууапқа тартыу** — тәртипке шақырыу, жынаятлы сыпатында айышлау.

ЖУҰАПКЕР кел. Қандай да бир нәрсеге жууап беретуғын, мойнында жууапкершилиги бар. Хәр ким өзине тапсырылған жұмысқа *жууапкер* болыуы керек.

ЖУҰАПКЕРЛИ кел. Жууапкершилиги бар, жуабы соралатуғын, уазыйпалы ис. *Жууапкерли* жумыс. *Жууапкерли* уазыйпа.

ЖУҰАПКЕРЛИК. қ. жууапкершилик.

ЖУҰАПКЕРСИЗ I кел. Бийпаруа, бийжууап. Ол ким десек, орынбасар, *жууапкерсиз* хәдден асар (С.Нурымбетов).

ЖУҰАПКЕРСИЗ II жууапкерсиз карау ф. Тапсырылған дәрежеде иске *жууапкерсизлик* пенен карау, уазыйпаны тийисли мойынламау, сезбеу.

ЖУҰАПКЕРСИЗЛИК ат. Улыума жууапкершиликти сезбеушилик, бийпәруалық, үстиртинлик.

ЖУҰАПКЕРШИЛИК ат. Өзиниң атқаратуғын уазыйпасына, ис-хәрекетине толық жууап бериушилик.

ЖУҰАПЛЫ кел. Бир нәрсеге, бир иске жууап беретуғын, мойнына жууапкершилик жүкленген. *Жууаплы* редактор. *Жууаплы* хызметкер.

ЖУҰАПСЫЗ кел. Руксатсыз, бийжууап. Сәлемсиз кирген айып, *Жууапсыз* шыққан айып (ққ.х.н.).

ЖУҰАПШЫЛ кел. Жууап урғыш, жууапқа шебер, жуаубый. Жууапшыл кыз.

ЖУҰАС кел. **1.** Минези жатық, тик емес, әлпайым. Нурхожа тап-туйнақтай, сәтең кийинип жүретуғын, кеуили де сүттей аппак келбетли, *жууас* жигит еди (Ө.Хожаниязов). **2.** Үркек емес, асау емес, тыныш. Фольклорда қойлар *жууас*, хазарсыз болып көрсетиледи (Н.Дәукараев). *Жууас қашаған* — үндемей жүрип пасық нәрсе ислейтуғын, жым-жыма адам, киси.

ЖУҰАСЫТЫҰ жууасыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУҰАСЫҰ ф. **1.** Асаулығынан, үркеклигинен, тынышсызлығынан, шатақлығынан, биймазалығынан айрылыу. **2.** Бурынғы пәтинен қайтыу, әлпайымласыу, ийкемге келиу.

ЖУҰҒАРАДА р. Жақын уакыттың ишинде, тез арада. Жыйналыс тарқаса да, жууғарада адамлардың тобы бузылмады (Т.Қайыпбергенов).

ЖУҰҒЫЗДЫРЫҰ жууыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУҰҒЫЗЫҰ жууыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУҰДЫРЛАСЫҰ жуудырлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖУҰДЫРЛАТЫҰ жуудырлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖУҰДЫРЛАҰ ф. Сыңғырлау, жыңғырлау. ... хәйкел, өңір моншақтары *жуұдырлаған* қызлар шашбаулары сыңғырлаған жеңгелерине қосылып, әткөншекке киятыр (К.Султанов).

ЖУҰҚЫЛДАҚ кел. Жағымпаз, жылмақай, аузы-жағы тыныш таппайтуғын суғанақ. Ауыл арасы аты-жолы жоқ Нәзигүлди «*жуұқылдақ*» дейди (А.Бегимов).

ЖУҰҚЫЛДАҰ ф. Жағымпазланыу, жылмақайланыу, суғанакланыу. Мынау жүзи кара жуұқылдап не қылып жүр? (А.Бегимов).

ЖУҰЛАТЫҰ жуұлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖУҰЛАҰ ф. Түршигиу, титирениу, дене калтырағандай сезим пайда болыу. Қәхәрдин ғәзебинен куйкам *жуұлап* баратыр (Ж.Аймурзаев).

ЖУҰМАҚ ат. Бир нәрседен келип шыққан мазмун, нәтийже. Капитан орнынан турып, врачтың колынан алып, оған отырыуға усынып Қылышевтың қалай өлгени жөниндеги *жуұмағын* сорады (А.Бекимбетов). ◇ **Жуұмақ шығарыу, жуұмаққа келиу** — белгили бир пикирге келиу.

ЖУҰМАҚЛАНЫҰ жуұмақлау фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖУҰМАҚЛАСТЫРЫҰ жуұмақлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖУҰМАҚЛАСЫҰ жуұмақлау фейилинин шериклик дәрежеси.

ЖУҰМАҚЛАТЫҰ жуұмақлау фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖУҰМАҚЛАҰ ф. Бир нәтийжеге келиу, жуұмағын шығарыу.

ЖУҰМАҚЛАҰШЫ ат. 1. Жуұмағын шығарыушы, жуұмағын билдириуши. 2. Ақырғы нәтийжелеуши сөз, жуұмағын билдириуши сөз, соңғы сөз, токетерин айтыушы.

ЖУҰСАН ат. Ашшы дәмли, бойы пәстен келген, хош ийисли, жабайы өсимлик. Еримди алшы, аұнайын, Жүүенимди алшы, ағажан, Ара *жуұсан* шайнайын («Қоблан»).

ЖУҰСАҰ ф. Дем алыу, тыным табыу, гүйис қайтарыу. Азамат ердин белгиси, Азғана сөйлеп, көп тындар, Арғымақ аттын белгиси, Азғана отлап, көп *жуұсар* (ққ.х.н.).

ЖУҰҰҒА ат. Хийлекер, жәдигөй, тәсилхор, тәсилпаз, жолкер. Ол *жууұға*, тоқал, — деди бәйбише, — күйеуи келгенше жатайын деп наз етип атырған шығар (К.Султанов).

ЖУҰҰҒАЛЫҚ ат. Хийлекерлик, жәдигөйлик, тәсилхорлык, тәсилпазлык, жолкерлик. Кәмекбай *жууұғалықты* гүжитип,

ауырдың үсти менен, жеңилдің асты менен жұмыс алып барды (Ж.Аймурзаев).

ЖУҰЫҚ I кел. Алыс емес, қашық емес, жақын. Бир атың шер, бири арыслан, Алыс емес *жууық* аспан, Шер емессен оннан қорқсан, Айбынба, шерим, айға шап («Мәспатша»).

ЖУҰЫҚ II жақын-жууық кел. Тууысы, шығысы, жағынан онша қашық емес адам, яр-дос, жора-жолдас.

ЖУҰЫЛЫҰ жууыу фейилинин белгисіз дәрежесі.

ЖУҰЫНДЫ ат. Қазан-табақты жууғандағы суу менен аұқаттың қалдығының араласпасы. Есигимде жатып үрген, *Жууынды* ишип дәуран сүрген, Көк шолақ ийт, аман бол (Әжинияз).

ЖУҰЫНДЫРЫҰ жууыу фейилинин өзгелик дәрежесі.

ЖУҰЫНДЫХОР ат. 1. Кисинің есигінде адамлардан қалған-қутқанларды жеп күн көріуши кисі, хәр кимнің үйінен күн көріуши адам. 2. ауыс. Жарамсақ, пәйекши, жағымпаз. *Жууындыхорлар* болып бәле, Қол салды ғой келе-келе (А.Дабылов).

ЖУҰЫНДЫХОРЛЫҚ ат. Жарамсақлық, пәйекшилік, жағымпазлық.

ЖУҰЫНЫҰ жууыу фейилинин өзлік дәрежесі.

ЖУҰЫРҒЫШ кел. Тез хәм шаққан жууыратуғын, шапқыш. Әйткени, жас уағымда оғада *жууырғыш* едим (Ж.Аймурзаев).

ЖУҰЫРТЫҰ жууырыу фейилинин өзгелик дәрежесі.

ЖУҰЫРЫС ат. Шабыс, аяқлар менен шаққан хәрекет етип алға умтылыушылық. Бедәуге *жууырыс*, бууданға жүрис, Ябыға хәм жорғаға, Қуйрық-жал керек (Әжинияз).

ЖУҰЫРЫСТЫРЫҰ жууырыу фейилинин өзгелик дәрежесі.

ЖУҰЫРЫСЫҰ жууырыу фейилинин шериклик дәрежесі.

ЖУҰЫРЫҰ ф. Қатты шабыу, зынғыу, ушыу, зытыу.

ЖУҰЫСТЫРЫҰ жууыу фейилинин өзгелик дәрежесі.

ЖУҰЫСЫҰ жууыу фейилинин шериклик дәрежесі.

ЖУҰЫТПАҰ ф. Жақынластырмау, жолатпау, жантастырмау, жақын жибермеу. **Шық жууытпау** — хеш мойынламау, бийкарлау, бас тартыу. Бул ғыйбат, көрсем көзім гөр болсын деп шық *жууытпады* (К.Султанов).

ЖУҰЫҰ ф. Суу, бензин тағы да сол сыяқлы затлардың жәрдемі менен кирден хәм тоттан тазалау. Қол *жууыу*. Кир

жуууу. Моторды жуууу. Қазан-табақ жуууу. аұыс. Қол жуууу — бос калыу, бар нәрседен айрылыу.

ЖҮГИНДИРИУ ф. 1. Дизе бүктириу. 2. аұыс. Бағындырыу, бойсындырыу.

ЖҮГИНИУ ф. 1. Еки дизесин бүгип отырыу, дизерлеу, табыныу. Айымжамал да шеп жағыма келип сакка *жүгинди* (Ө.Хожаниязов). Отырыңыз, тақсыр, отырыңыз деп, дийқанлар *жүгинип*, кими қапшығын, кими шапанын жерге төсеп атыр (К.Султанов). 2. Дауласыушы еки адамның өз тәғдирин ғәрезсиз үшінши бир инабатлы адамға шештириуи. Қызыл гегирдек болып екеуимиздің дауласыуымыздан хеш нәрсе шықпайды, буны шешиу ушын усы аұылдың жас үлкенине *жүгиниуимиз* керек. 3. аұыс. Бағыныу, бойсыныу, мойынсыныу.

ЖҮДӘ р. Оғада, аса, қатты, дым. Нуратдин *жүдә* шатақ, Усындайдан алды атақ (Өтеш).

ЖҮДӘМА д. Онша, оншама. Арқанды тауға тирегендей *жүдәма* көтериле берме, кәл бала (ққ.х.е.).

ЖҮДЕТИУ жүдеу фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖҮДЕУ ф. 1. Арыклау, көтереми шығыу, болдырыу, азыу. Бедеулер *жүдеп* арыпты, Шөллерде қатып зорықты («Мәспатша»). 2. аұыс. Гедейлениу, жарлыланыу. Қараңлар хаслы затыма, Пәряд еткен бул дадыма, *Жүдеген* бул елатыма, Ақыр болды, күн келер ме? (Күнхожа).

ЖҮЗ I сан. I. Он онлықтан куралған санақ сан хәм сол санды билдиретуғын 100 цифрының аты. Дәметкен күнине еки *жүз* килограмм пахта тереди. 2. аұыс. Көп, қайта-қайта. Усы сауалды маған жүз рет берген шығарсан? **Жүз басы** — Хийуа ханлығының дәуиринде жүз атлы әскердин басшысы.

ЖҮЗ II ат. Бет. Сыртыңнан емес, *жүзине* ол хабарды айтаман («Қырк қыз»). Аллабергеннің ашыуы *жүзине* шығып кетти (Ж.Аймурзаев). **Жүз шайысыу** — бир-бирине аұыр сөзлер айтып кейисиу, мәлеллесиу, жәнжеллесиу. **Жүзи жайнау** — түр-түсинде кууаныш сезимлери пайда болыу. **Еки жүзли** — турақсыз, жағымназ. **Жүз беріу** — басланыу, пайда болыу.

ЖҮЗ III ат. 1. Бир нәрсениң (көбинесе, дәрьяның, теңиздің хәм т.б.) еки тәрәпи. Хәзир дәрьяның арғы *жүзиндеги* бир қалада ислеп атырмыз (С.Салиев). 2. «Жер, дүнья» деген сөзлер менен дизбеклесип келип, пүткил жер шарындағы мәмлекетлерди билдиреди.

ЖҮЗ IV ат. Шабатуғын, кесетуғын, оратуғын, қазатуғын әсбаплардың өткир жағы. Балтаның *жүзи*. Пышақтың *жүзи*.

ЖҮЗ V ат. Адам қайтыс болғаннан кейін жүз күн толығуына байланысly берилетуғын садақа. Бердимурат жақында әкесиниң *жүзин* берди.

ЖҮЗБЕ-ЖҮЗ р. Бетме-бет, көзбе-көз. Ал, еки қатын хакқындағы мәселени халық алдында бетпе-бет, *жүзбе-жүз* отырып шешермиз, отағасы (Ж.Аймурзаев).

ЖҮЗДИРИҰ жүзиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖҮЗЕ: жүзеге асырыу ф. Иске асырыу, орынлау. **Жүзеге келиу** (шығыу) – пайда болыу, көзге көриниу.

ЖҮЗЕГЕЙ кел. Өтирик, жалған. *Жүзегей* айтқан мақтау сөзинди қой, – деди Алламбергенге қарап (Қ.Айымбетов).

ЖҮЗЕГЕЙЛИК ат. Жәдигөйлик, жүзекилик.

ЖҮЗЕКИ кел. Үстиртин, надурыс. *Жүзеки* мағлыұмат бериу. Оқыұшыға жүзеки баха бериу.

ЖҮЗИК ат. Бармакқа салып жүриу ушын алтыннан, гүмистен хәм хәр түрли металлардан дөңгелек етип соғылған безениу заты; сакыйна. Қасың кара, белиң нәзик, Оң қолында алтын *жүзик*, Ғайратынды бүгин көрдик, Құпияда илдиң келин (Бердақ).

ЖҮЗИКТЕЙ кел. Жүзикке усаған, жүзик янлы, жүзик тәризли, жүзик мегзес.

ЖҮЗИМ ат. 1. Көп жыллық мийуе ағашы хәм усы ағаштан өнген мийуе жемис. Қолларымды талдырды, Шийрин *жүзим* солқымы (И.Юсупов). **Жүзимниң суұындай** – гөззал, сулыу, арыу.

ЖҮЗИМДЕЙ кел. Жүзим сыяклы, жүзим тәризли, жүзим кусаған, жүзим янлы.

ЖҮЗИМЛИК ат. Жүзим өсип турған атыз, жер, орын.

ЖҮЗИСИҰ жүзиу фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖҮЗДИРИҰ жүзиу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖҮЗИҰ ф. 1. Суудың үсти ямаса асты менен қозғалып, қулашлап хәрекет етиу. Қызкеткеннен жүзип өтиу. 2. Кеме ямаса басқа бир нәрсе арқалы суудың үсти менен *жүзип* өтиу, жүриу. Мениң бир улым бар Әмиудәрьяда, ол капитан, параходта *жүзеди* (Ә. Шамуратов).

ЖҮЗЛЕГЕН сан. Жүзге жақын, муғдарды билдиретуғын шамалық сан. Жыйналысқа жүзлеген адам катнасты.

ЖҮЗЛЕМЕ кел. 1. Жалған, жасалмалы. *Жүзleme* уәде. *Жүзleme* хабар. 2. Бир нәрсениң бетине пуу берип бахалы зат етип көрсетиу ушын алтыннан, гүмистан, мыстан, металдан жағылған,

жалатылған, куйылған. *Жүзле*ме алтын қасық. 3. Бир нәрсениң жүзине жукалап басқа жалған, жасамалы түр берилген, өзгертилген.

ЖҮЗЛЕСИҰ ф. 1. Биреу менен жүзбе-жүз, көзбе-көз ушырасыу. 2. юр. Даулы нәрсениң анықлығын шешиу ушын бетлесиу. Жынаятты мойнына қойыу ушын гуа айыпкер менен *жүзлесиу* керек.

ЖҮЗЛЕСТИРИҰ жүзлесиу фейилиниң өзгелик дәрежеси;

ЖҮЗЛИК ат. Жүз сомлық бир қағаз. «Бай-бай, бул не деген пул, барлығы *жүзликтен* ғой», — деп олар шуұласып хайран калып, қызарып кеткен Шүкиржанға қарады (А.Бекимбетов).

ЖҮЙ ат. Еки бирдей заттың өз ара қысып, желимлеп, кепсерлеп бириктирилген жери, аралық. Ағаш бочканың жүйинен суу кетип тур. ◇ **Бир нәрсениң жүйин келтириу** — жүдө ықшамлап ислеу, пәкизелеу, минсиз етип ислеу. **Истиң жүйин** (көзин) билиу — жумыстың мәнисине түсинип ислеи билиу. **Сөздің жүйи** — сөздің орны, рети, мәниси, келисими, жарасығы.

ЖҮЙЕ ат. 1. Тарау, тармақ, тийре, сала. 2. ауыс. Орын, рет. Сөз *жүйесин* тапса, мал ийесин табады (ққ.х.н.).

ЖҮЙКЕ ат. Күш, қарыу, хал, дәрман. **Жүйкеси қурыу** — хал-дәрманы кетиу, хөлсизлениу, болдыруу, шаршау, харыу. Қосыбайға дар, зиндан кәуетерли көринбесе де, сүйриктей қылтыйып ержетип киятырған баласын Хийуаға айдаймыз дегенде *жүйкеси* қурып кетти (К.Султанов).

ЖҮЙРЕ: жүйресинен өтиу ф. Түп-тамырын жайлау. **Жети жүйресинен өтиу** — барлық денесине тәсир етиу, денесин жайлау. Ериниң қайтыс болғанлығы хақкындағы сууық хабар Жәмийланың *жети жүйресинен* өтти (К.Султанов). **Сөз жүйресинен өтиу** — қатты тийиу, тәсир етиу, ауыр тийиу, батыу.

ЖҮЙРИК кел. 1. Шапқыр, жууырғыш, жүргиш. Сайланған алты атлы келди Шүйиттиң, Алтауы да гил билекли жигиттен, Атлары безенген *жүйрик* кийиктен (Бердақ). Жүзден *жүйрик*, мыннан тулпар, Адамзаттан шыққан сунқар (А.Муұсаев). 2. ауыс. Ақыллы, уқыплы, шебер. Хызметин аяса ким тууған елден, Халық алдында *жүйрик* тили лал болар (И.Юсупов).

ЖҮЙРИКЛИК ат. 1. Шапқырлық, шапқышлық, жууырғышлық, жүргишлик. 2. ауыс. Басқалардың пикирин тыңлап болмай сөз қосыушылық, шешенлик. Бул сапары да Жәлмен *жүйриклик* етип алдын алды (Т.Қайыпбергенов).

ЖҮЙРИКТЕЙ кел. Жүйрик сыяқлы, жүйрик тәризли, жүйрик қусаған, жүйрик янлы.

ЖҮК ат. 1. Бир жерден екінші жерге апарылатуғын, жеткізілетуғын ямаса басқа бир жақтан келген салмақлы зат, ұж. Дәрибай станциядан *жүк* әкелди. **Жүк тийеу**. 2. Сандықтың, аршаның ямаса басқа да бир нәрселердің үстине жыйнап қойылған көрпе-төсек. Кемпир *жүктің* үстинен көпшик таслады (Т.Қайыпбергенов). 3. аұыс. Аұырманлық, қыйыншылық, машқала. *Жүгим* аұыр еди кырық батпан тастан, Сол бүгин ийнимнен түсип турыпты (А.Дабылов).

ЖҮКЛЕНИҰ жүклеу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖҮКЛЕСИҰ жүклеу феиилиниң шериклик дәрежеси.

ЖҮКЛЕТИҰ жүклеу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖҮКЛЕҰ ф. 1. Жүретуғын ямаса ушатуғын (машина, самолёт хәм т.б.) машинаға, самолётқа, пароходқа хәм хәр түрли көликке зат тийеу. Көмирди вагонға *жүклеу*. Тахтаны машинаға *жүклеу*. 2. аұыс. Ұазыйпа ретинде тапсырыу, тапсырма беруі. Сени биз усы колхозға жиберип, мойныңа үлкен үмит *жүклен* отырмыз (Ә.Тәжимуратов).

ЖҮКЛИ I кел. 1. Ишинде баласы бар, еки қабат. Арадан күнлер өткенде, Мүддетли уақты жеткенле, Зийуар *жүкли* болған екен (Бердак).

ЖҮКЛИ II: жүкли арба кел. Үстинде жүги бар, жүк артылған, жүк тийелген. Кетиуге көлик болмағанлықтан, *жүкли* арбаға миниуге мәжбүр болдым.

ЖҮМЛӘ ат. гөн. с. Барлық, хәмме, гүллән. Нағадай журттың ағасы, *Жүмлә* Қоңыраттың баласы. Отыз улдың ол ағасы, Перзенти көп болған екен (Бердак).

ЖҮН ат. Адамлардың, хайуанатлардың хәм де жанлы-жаныуарлардың үстиндеги қылшығы, түги. Тентектен тууған сау болмайды, Ешкиниң *жүни* ау болмайды (ққ.х.н.). **Жүндей түтиу** – урысыу, урыу, кейиу. **Жүндей сабау** – урыу, таяклау.

ЖҮНЛЕС кел. Қалың жүнли, жүни өскен.

ЖҮНЛИ кел. Үстин жүн басқан, үстине жүн шыққан, жүни бар. *Жүнли* кой. *Жүнли* билек.

ЖҮРГИЗДИРИҰ жүргизиу феиилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖҮРГИЗИЛИҰ жүргизиу феиилиниң белгисиз дәрежеси.

ЖҮРГИЗИҰ ф. Бир нәрсени хәрекетке, қозғалысқа келтириу.

ЖҮРГИСИЗ кел. жүриуге болмайтуғын, жүриуге мүмкиншилиги жок. Тастай түнек, түнде адам *жүргисиз* (Ж.Аймурзаев).

ЖҮРГИШ кел. Тез хәм шаққан жүретуғын. *Жүргиш* машина. *Жүргиш* адам.

ЖҮРДЕК кел. Өндирип тез жүретуғын көлик. Ешекти қына менен айдағаннан гөре жем менен айдасаң *жүрдек* болады (Т.Қайыпбергенов).

ЖҮРЕ жүресинен отырыу. р. Салмақты еки аяққа салып, дизе бүгип, қуйрықты жерге тийгизбей отырыу. Есенгелди ғарры хасасын услап, үйге сүйенип, *жүресинен* отыр (К.Султанов).

ЖҮРЕК ат. Көкиректің шеп жағына жайласқан, бойға қан тарататуғын негизги мүше. *Жүрекке* операция ислетиу. **Жүреги айныу** — қайтарғысы келиу, қусқысы келиу, оқсыу. **Жүреги жарылыу** — а) жүдә кууаныу, қатты кууаныу, б) қатты қорқыу, зәрреси қалмау. **Жүрек жалғау** — азы-кем бир нәрсе жеу, нәр алыу. **Жүреги суу етиу** — бир нәрсени сезип қорқып кетиу. **Жүрек шайды болыу** — жасқаншақлық етиу, батылы бара алмау.

ЖҮРЕКЛЕУ ф. Жүреги ауырыу, жүреги тығыу, жүреклеп ауырыу.

ЖҮРЕКЛИ кел. Батыр, ер, жүрек, қайтпайтуғын, қорықпайтуғын.

ЖҮРЕКЛИЛИК ат. Батырлылық, ер жүрекшилик, қайтпаушылық, қорқыуды билмеушилик.

ЖҮРЕКСИЗ кел. Қорқақ, тайғақ.

ЖҮРЕКСИНИУ ф. Қорқыу, батылы болмау, сескениу, тартыныу. Ойлап-ойлап былай деди: Улықпан айтыу ушын *жүрексини* турыппан (Т.Жұмамурастов).

ЖҮРЕКТЕЙ кел. Жүрек, сыяқлы, жүрек тәризли, жүрекке усаған, жүрек яңлы.

ЖҮРИМ ат. 1. Өмир, тиришилик. Жамбылдың *жүрими* узақ болды. 2. Сокта, шашка, шахмат ойынларында түсиудің *жүриудің* рети. Мениң қолым үш *жүрим*.

ЖҮРИС ат. 1. Бир жерден екинши жерге барыу ушын исленген хәрекет. Жүрип киятырмыз, бірақ *жүрисимиз* өнбейди (Ә.Шамуратов). 2. Аттың жүриу өнерлериниң бири. Салықтан қутылмай ураға көмиуши болмаң, — деди де, аттың шоқырақ *жүриси* менен ауылға хайт қойды (К.Султанов). 3. ауыс. Бийкаршылық, босқа жүриушилик. Сенин бул *жүрисиң* журтка жақпайды.

ЖҮРИС-ТУРЫС ат. Адамның ислеген ис-хәрекеті, отырыс-турысы, қылғасы. Дилмашымыздың *жүрис-турыслары* диний адамға усайды (К.Султанов).

ЖҮРИТИЛИҰ жүриу фейилинің белгисіз дәрежесі.

ЖҮРИТИҰ I ф. 1. Қандай да бір ұазыйпаны, хәмелди хәр қыйлы жағынан алып барыу, басқарыу. Директорлықты жүритиу. 2. Иркилмей оқыу, тоқтамастан тез оқыу. Жүритип оқыу — тез хәм шаккан оқыу.

ЖҮРИТИҰ II ф. Бир нәрсенің үстине топырақ, ылай жайыу. Тамның басын топырақ *жүриткеннен* кейин қалың етип сыбау керек.

ЖҮРИҰ ф. 1. Бир жерден екінші жерге барыу. *Жүриңиз*, анау ағарып турған ақ жайға барайық (Ж.Сейтназаров). 2. Аралау, гезиу, басып өтиу. Қуғаннан күлип айтаман қосық, Көп *жүрген* мәканым сенсең, Кәкшийел (С.Нурымбетов). 3. грамм. Басқа сөзге қосылып келип көмекши фейил ұазыйпасын атқарып келиуі. Бир хәптеге шекем Базарханның аяғы жазылмай *жүрди* (Ө.Хожаниязов). 4. ауыс. Хызмет етиу, нийет етиу (басқа биреу ушын). Соннан бери мен күл болып, Кеуилим хәм дәртке толып, Өмиримше *жүрмен* бунда, Жас кеуилим гүлдей солып (Бердак).

ЖҮРИҰШИ ат. 1. Гезиуши, аралаушы. 2. Өз аяғында өзінше жүре билиуши. Өзбекстанның айырым областыларында арнаулы кериули арқан үсти менен *жүриуши* дәруазшылар жийи ушырайды. 3. Ел аралау лауазымының улыма аты. 4. Белгили хызметте ислеуши ауыл арасындағы хәмелдар адам. Журттан тасаланып бир күни түнде, Бир «*жүриуши*» түсти байдың үйине (И.Юсупов).

ЖҮРМЕЛ ат. Минген кисиге жүриси жайлы ат. Таумураттың *жүрмели* дизгинди қағыудан араны ашты (К.Султанов).

ЖҮҰЕН ат. Дизгини қайыстан исленип, суулық орнатылған ноктаға усаған көлик мүлки, зат, буйым. Аттың басында ноктасы да, *жүуени* де жоқ (А.Бекимбетов).

ЖҮҰЕНДЕЙ кел. Жүуен сыяқлы, жүуен қусаған, жүуен тәризли, жүуен яңлы.

ЖҮҰЕНЛЕҰ ф. 1. Жүуен салыу, жүуен тағыу. 2. ауыс. Бағындырыу, бойсындырыу, көндириу, қараслы етиу. Қурылысшылар көплеген дәрьяларды *жүуенледі*.

ЖЫБЫРЛАНЫҰ жыбырлау фейилинің өзлик дәрежесі.

ЖЫБЫРЛАСЫҰ жыбырлау фейилинің шериклик дәрежесі.

ЖҮҰЕНСИЗ кел. 1. Басында жүуени жоқ. *Жүуенсиз* ат. ауыс.

Тәртипсиз, тәрбия көрмеген, гүдибузар. — Таксыр, бай неге қарамағындағы *жүуенсиз* жигитлерге дәкки бермейди (К.Султанов).

ЖҮҮЕРИ ат. 1. Балдағы ұзын, көп бууынлы хәм мықты, ақ дәнли егин. 2. Усы егиннің дәни, туқымы. Бой *жүуери*. Жасмық *жүуери*. Мәтқайыр *жүуери*. Мәкке *жүуери*.

ЖЫБЫР-ЖЫБЫР: жыбыр-жыбыр етиу ф. Қозғалыу, қыбырлау, қыймылдау. Ол Серимбеттің қарауытқан көзин ямаса наразылық пенен *жыбыр-жыбыр* еткен еринлерин де байқаған жоқ (Ө.Айжанов).

ЖЫБЫРЛАТЫУ жыбырлау фейилинің өзгелик дәрежеси. **ЖЫБЫРЛАУ** ф. Қыймылдау, қозғалыу, қыбырлау. Сары сынлы кисинің сийрек сақаллары *жыбырлап* әлле нәрселерди қыпса сақлағанлығы сезилип турды (Т.Қайыпбергенов).

ЖЫҒА ат. 1. Бас кийимнің төбесине қыстырылып қоятуғын хәкимшилик белгиси, көбинесе, хасыл қуслардың қауырсынлы ири пәринен, бахалы аңлардың терисинен болады. Басында қундыз *жығасы*, Жарқырап гүмис жағасы, Хәм қолында айбалтасы, Патша тахтта турған екен (Бердақ). 2. Бурынғы уақытта сән ушын қызлардың бас кийиминің төбесине қыстырып қоятуғын қустың қауырсынлы ири пәри.

ЖЫҒАЛЫ кел. Бас кийимине жыға тағылған, бас кийимнің жығасы бар. Ғайып ханның *жығалы* қундыз соппасы жерге жалп етеди (Т.Қайыпбергенов). Ләбин қойсаң ләбиндегі палына, *Жығалы* қыз, бизиң менен кел таныс (ққ.х.к.).

ЖЫҒЫЛЫУ жығыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫҒЫН қ. жыйын.

ЖЫҒЫНЫУ жығыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫҒЫРДАН: жығырданы қайнау, ф. Жүдә ашыуы келиу, жен қойғысы келиу. Александр менен Төребай үндеместен, бірақ *жығырданлары* қайнап отыр еди (Т.Қайыпбергенов).

ЖЫҒЫРЛАНЫУ жығырлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫҒЫРЛАСЫУ жығырлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЫҒЫРЛАТЫУ жығырлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫҒЫРЛАУ ф. Жуғырлау. Бағларда бұлбиллер сайрап, даракларда қуслар *жығырлады* (Ж.Аймурзаев).

ЖЫҒЫСЫУ жығыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЫҒЫТЫУ жығыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫҒЫҰ ф. 1. Гүресте басым келип жеңиу, жеңиске ерисиу. Хәмме тамашаға келип, Хәр урыудан палуан шығып, Кими жығылып, кими *жығып*, Нар қусап шайқасты бүгин (Бердақ). 2. Қулатыу, урып жерге түсириу. Хийуа ханның әскери, Жарақланған ләшкери, Жақынласып келгенде, Тууды қораз жығады (Бердақ). **Биреудің сөзин жығыу** – биреудің өтенишин, тилегин, жұмысын орынламау, питкермеу.

ЖЫЙДЫРЫҰ жыйыу фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЫЙНАҚ қ. жыйналыс.

ЖЫЙНАҚЛЫ кел. Тәртипли, ықшамлы. Шаштәрезге жаңа дүзетип шыққандай *жыйнақлы* келген қыйқаш қара қасы бар (К.Султанов).

ЖЫЙНАЛЫНЫҰ жыйнау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖЫЙНАЛЫС ат. Қандай да бир мәселени додалау, қарау, шешиу ушын шақырылған мәжилис. Айгүл жақындағы болып өткен *жыйналыста* звено баслығы болыуды өз миннетлемесине алды (Т.Қайыпбергенов).

ЖЫЙНАЛЫСЫҰ жыйнау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖЫЙНАЛУҰ жыйнау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖЫЙНАҰ ф. Бир жерге топлау, бир жерге үйиу, бир жерге жәмлеу. Үш мың үйли Байсын елден айрылып, Бунда келип қанша дүнья жыйнадық («Алпамыс»). **Есин жыйнау** – өз кәддине келиу. **Гән-сөз жыйнау** – өсекшилик пенен шуғылланыу.

ЖЫЙНАҰЛЫ кел. Тәртипке салынып қойылған, тәртипленген, ықшамланған. *Жыйнаұлы* көрпе-төсек.

ЖЫЙНАҰШЫ ат. 1. Қандай да бир нәрсени халықтан өндириуши адам, жыйыушы. Хийуаны билмейсең бе? Салғырт *жыйнаұшылар* келипти (К.Султанов). 2. Мал, дүнья, хәр түрли затларды топлаушы, *жыйнаұшы*. 3. Жеке кисиден ямаса халықтың аузынан әдебиятқа, тарийхқа хәм т.б. байланысly материалларды жазып алыушы адам.

ЖЫЙРЫҚ ат. Бетте пайда болған әжим хәм тегис нәрсениң бүгилип турған жери. Маңлайға *жыйрық* ениу. Шалбарды үтиклесен *жыйрығы* кетеди.

ЖЫЙЫЛУҰ жыйыу фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖЫЙЫН ат. 1. Шақырық бойынша бир жерге *жыйналған* адамлардың топары. 2. Бир жерге үймелескен, жәмлескен адамлар, топар, *жыйын*. Көп *жыйынды* айырып, Ортаға кирип жөнеди («Алпамыс»).

ЖЫЙЫН-АЛАМАН ат. Той-тамаша, лазымлы жерге оғада көп болып жыйналған адамлар топары.

ЖЫЙЫНЛЫҚ ат. Таза турған кийим-кеншек, көрпе-төсек қусаған үй-үскенелер. Апам басына *жыйынлыққа* арналған гежи шаршысын салып көрди (К.Смамутов).

ЖЫЙЫН-ТЕРИМ ат. Зүрәәтти жыйнап алыу уақыты, мәусими. Пахтаның *жыйын-терими* басланды.

ЖЫЙЫНЫҰ жыйыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫЙЫРЫЛЫҰ жыйырыу фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫЙЫРЫҰ ф. 1. Жумбаршақлау, бүклеу, топлау, куұсырыу. 2. Тырысу, бүрисиу. **Мурнын жыйырыу** — писент етпеу, өзін жокары санау. **Маңлайын жыйырыу** — хош көрмеу, жек көриу, жактырмау.

ЖЫЙЫСТЫРЫҰ жыйыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЙЫСЫҰ жыйыу фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЫЙЫҰ ф. Үйиу, топлау, жыйнау. Атылған жүерини ортаға *жыйып*, оның үстин бастырды да, үйине қайтыуға бейимлесті ол (Б.Бекниязова).

ЖЫҚҚЫН ат. Дәрьяның тасыу уақытында өз жағасын, канарын бузып кеткен жери. Дәрьядағы гүзги *жыққын* кеткендей қаулығып, хәмме үйинен жууыра шықты (К.Султанов).

ЖЫЛ ат. 1. Он еки айға тең болған уақыт аралығы, сол уақыттың ишинде жер куяштың дөгерегин бир айланып шығады. Көлдің қуты қашса, Қутаны үш *жыл* бурын кетеди (ққ.х.н.). 2. Қандай да бир жумыстың, оқыудың басланғаннан тамамланыуға дейинги аралығы. Оқыу *жылы*. Ауыл хожалық *жылы*. 3. Көп уақыт. Сениң қублаға қарай жүрмегениңе бираз *жыл* болған усайды (А.Бекимбетов). **Жыл қайтарыу** — мүшел тәртиби менен жылды есаплау.

ЖЫЛАЙМАН ат. Хәмме уақыт кемисин, жетпейтуғын нәрселерин көп айта беретуғын адам, қытымыр адам. Сизлердин падашы ғаррыңыздай *жылайман*, ашкөз емеспиз (Т.Қайыпбергенов).

ЖЫЛАМСЫРАҰ ф. Көзине аз ғана жас алыу, аузы кемсендеу, камсығыу.

ЖЫЛАН ат. Ийрендеп жүретуғын жер бауырлаушылар топарына киретуғын тисли, уұлы хәм уұсыз омыртқалы жәнлик. Алдынан жылан кеселеп өткендей, Дүйсенбай адырайып гилт тоқтады (Т.Қайыпбергенов). ◇ **Жылан жалағандай етиу** — дымын

коймай жеп койыу ямаса алып кетиу. **Жылан жылы** — мүшел есабының алтыншы жылы. **Жатқан жыланның куйрыгын басыу** — өзи сүйкениу, бир нәрсениң болыуына өзи себепши болыу, басылып қалған хәдийсени қайта қозғау. **Суу жылан** — көбинесе, сууда жүретуғын сары бас жылан. **Ордалы жылан** — уясында топары менен жататуғын жылан. **Жылан көз** — қарашығы тарыдай кишкене өткір көз. **Оқ жылан** — қысқа хәм жиңишке атлыққыш жылан. **Қыр жылан** — қырда өсетуғын жылан. **Кум жылан** — кумда өсетуғын жылан. **Жылан бауыр** — жыланның бауырына уқсатып орап өрилген өрім. Жылан бауыр тобылғы, Зерли тилла камшысы менен, Сауырға сыйпап урады (Бердак).

ЖЫЛАН БАЛЫҚ ат. Териси, қабыршағы, сыртқы көриниси жылан тәрізлі балық.

ЖЫЛАН БАС ат. Басында жүөери сыяқлы дәни бар пышық куйрыққа усаған өсимлик.

ЖЫЛАНДАЙ кел. Жыланға усаған, жылан сыяқлы, жылан яңлы, жылан тәрізлі.

ЖЫЛАНЫУ жылау II фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫЛАСЫУ жылау II фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЫЛАТЫУ жылау II фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛАУ I ат. Атты меңгерип айдау ушын оның басына тағылған жип, қайыстан ямаса кендір жиптен исленген жүөен, дизгин. Ат зейинли хайуан, таныр өз жолын, Күшлеп бурған менен *жылауын* оның (И.Юсупов). **Биреуди жылаулап жүриу** — биреудин қасында қарауыллап, оны меңгерип, жолға салып жүриу.

ЖЫЛАУ II ф. Бир жери ауырғаннан, жүдә қыйналғаннан хәм т. б. ишки сезимге қатты тәсир ететуғын нәрселердің себебинен көзден жас алыу, жас келиу. Көзимнен жас төгилип жылап жибердим. (Ж. Аймурзаев). **Жылау айтыу** — өлген адамды косық пенен жоқтау.

ЖЫЛАУЛАУ ф. 1. Аттың жылауынан услап жетелеу. 2. Меңгерип жолға салып жүриу, қарауыллау, көтермелеу.

ЖЫЛҒА ат. Кишкене өзек. Тамашағөй халайық. *Жылға* менен сай менен, Тум-тусына қашады («Алпамыс»).

ЖЫЛҒАЛЫҚ ат. Жылғаның аңғары, жылғаның орны. Ол дүмпектің арғы жағындағы жылғалық пенен бир топар немец армиясының киятырғанын хабарлады (Ө.Хожаниязов).

ЖЫЛДАМ р. Тез, шаққан, дәрриу. Жылдам жүр, — деген шуұлаған дауыстар күшейе берди (А.Бегимов).

ЖЫЛДЫРЫМ ат. Атмосферада топланған электр зарядларының бир-бирине тийип тез өшип жанатуғын сәуле бериуі, жасын.

ЖЫЛДЫРЫМДАЙ кел. 1. Тез, шаққан, хәп заматта, демнің арасында. 2. *Жылдырым* сыяқлы, жылдырым кусаған, *жылдырым* тәризи.

ЖЫЛЖЫТЫҰ жылжыу фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛЖЫҰ ф. Илгерилеу, козғалуы. Аспандағы бултар күн шығысқа әсте *жылжыуын* дауам етти (Қ.Досанов). Сүйиндик турған жеринен *жылжып*, алға қәдем атты (Ө.Хожаниязов).

ЖЫЛҚЫ ат. Көлік ушын пайдаланылатуғын дөнгелек туяқлы төрт түлік малдың бир түри. Әйне песинде атланайын деп турса, таулардан асып, бир үйир *жылқы* булақта пайда болды («Мәспатша»). **Жылқы минез** – тик минез, гүрт минез, шурт минез.

ЖЫЛҚЫМАН ат. Жылқы бағыушы адам, жылқышы. Көл бойында, Еркін өзек таманда, Жас *жылқыман* қурық таслар ғунанға (И.Юсупов). *Жылқыман* үйретип минер тайыны, Айтыуға сөзимиз жүдә кыйымды, Олайша деп жалғызымды ғарғама, Душпанлар тапты ма кеуил жайынды («Қоблан»).

ЖЫЛҚЫШЫ I қ. жылқыман.

ЖЫЛҚЫШЫ II ат. Көбинесе, түнде жүретуғын аяқлары узын боз реңли жабайы қус. Дәрриу самалға өрлеп ушқан *жылқышының* дауысы еситилди (Ә.Тәжимуратов).

ЖЫЛЛЫ кел. Сууык емес, ысыған, қызған, жағымлы. Жыллы суу. Жыллы күн. **Жыллы жүзли** – күле шырай берген, өзине тартатуғын.

ЖЫЛЛЫҚ кел. Жылға тийисли, жылға байланысly. Бес жыллық жоба мүддетинен бурын орынланды.

ЖЫЛЛЫЛЫҚ ат. Суудың ямаса хауа райының жағымлылығы, қызғынлылығы, ысығанлығы.

ЖЫЛМА-ЖЫЛ р. Жыл сайын, хәр жылы. Жылма-жыл оқыуды дауам ете бериу керек.

ЖЫЛМАҢЛАНЫҰ жылмаңлау фейилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫЛМАҢЛАСЫҰ жылмаңлау фейилинің шериклик дәрежеси

ЖЫЛМАҢЛАТЫҰ жылмаңлау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛМАҢЛАҰ ф. 1. Ис-хәрекетти жағымпазланып ислеу. Бул сөзге бий менен бай шортандай *жылмаңлап* жымыйып

күлди, Мұхаммед Нәзир қазыға тикленип қарады (К.Султанов).

2. Суғанақшылық етиу, жалатайшылық етиу.

ЖЫЛМЫЙЫСЫҰ қ. жымыйысыу.

ЖЫЛНАМА ат. 1. Хәр жылғы болып атырған уақыяларды, хәдийселерди жазатуғын кітап. 2. Жыл басы, жылдың кириуі.

ЖЫЛП: жылп-жылп етиу, ф. Шаққан хәм жеңіл хәрекет етиу. Сиз ушын таярланған жай мынау, — деп *жылп-жылп* етти де, көк есикти көрсетти (Ө.Айжанов).

ЖЫЛПЫЛДАҚ кел. 1. Сыйқақ. 2. Зәбердес, шаққан, пысық, епли, шәпик.

ЖЫЛПЫЛДАҚЛЫҚ кел. 1. Сыйқақлық, сынаптай. 2. Шаққан-лық, жуұхалық, зәбердеслик, пысықлық, еплилик, шәпиклик.

ЖЫЛПЫЛДАТЫҰ жылпылдау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛПЫЛДАҰ ф. 1. Биреудің асты-үстине түсиу, жуұхаланыу. 2. Биреуді өтириктен хошаметлеу, мақтау. Тауназар сынаптай *жылпылдап* майлы тил менен елпилдетип тур (Н.Бөрекешов).

ЖЫЛЫТПА ат. Қалған ауқаттың жылытылғаны, ысытылғаны. Азанда *жылытпа* ишип жұмысқа кеттим.

ЖЫЛТЫЛДАТЫҰ жылтылдау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛТЫЛДАҰ ф. Биресе сөнгендей, биресе жанғандай болып көриниу, өшип-жаныу. Арқамызда *жылтылдайды* қаланың шок нурлары (Т.Сейтжанов).

ЖЫЛТЫР кел. Сып-сыйқақ, жылтыраған, жалтыр.

ЖЫЛТЫРАТЫҰ жылтырау фейилинің өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛТЫРАҰ ф. 1. Жақты бериу, нур шашыу, сәуле шашыу, жылт-жылт етип көриниу. Күннің көзи *жылтырап* турған менен ыссылап терлеткендей қуяш ыссылығы жоқ еди (А.Бекимбетов). Бирен-саран жұлдызлар *жылтырап* тур (Ө.Айжанов), 2. Күннің шыға баслауы.

ЖЫЛҰА I ат. Наз, назлы көзқарас. *Жылұа* таслап талуас еткен, Сәуер яр дәркар жигитке (Омар). **Жылұа наз** — ысық қылұа. Сапар менен Жәмийла бир-бирине *жылұа наз* бенен күлип қарады (К.Султанов).

ЖЫЛҰА II ат. Хаял-қызлардың назлы хәрекеті, өзине тартатуғын қылығы. Сен айтқандай, гейбиреуінің сазы бар, Қасын қаққан *жылұа* еткен назы бар (Ә.Шамуратов).

ЖЫЛЫМ ат. Тордан исленген, ортасында шонтайы бар сүзип балық услайтуғын курал. Торқа *жылым*. Капрон *жылым*. Балта, сүймен, жылым алын, үки ойын, Билекти сыбанып, жумысқа түсин (Ө.Шамуратов). **Жылым майлады** — жылымға көп балық түсти.

ЖЫЛЫМЫҚ кел. Сәл жыллы, жыллырак. Бәхәр келди. Күн *жылымық* болыудан Әжинияз үйден шығып, кораға кирди (К.Султанов).

ЖЫЛЫНЫҰ I жылыұ I фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖЫЛЫНЫҰ II жылыұ II фейилинин өзлик дәрежеси.

ЖЫЛЫСҚАҚ кел. 1. Жылжығыш, ысырылғыш, қозғалғыш. Ылақа жылысқақ болады. 2. аұыс. Туттырмайтуғын, жол таптырмайтуғын, сыйқақ. Ол сабындай *жылысқақ* адам.

ЖЫЛЫСТЫРЫҰ жылысыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛЫСЫҰ ф. 1. Ысырылыұ, жылжыұ, қозғалынқыраұ. Бултты бир құдиретли күш айналдырып турғандай, ақырын *жылысып* баратырғандай көринеди (Ж.Аймурзаев). 2. аұыс. Жүриұ, қозғалыұ. Бир адым да болса аұылға қарай *жылысайын* (Т.Қайыпбергенов).

ЖЫЛЫТЫҰ жылыұ фейилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЫЛЫҰ I ат. Жийенге берилетуғын жийен хақы, немеұрин, пай, сыбаға, сый.

ЖЫЛЫҰ II ат. Қыста суұдың қатпай турған жери. ...айланып ағып ийрим болып турған жерлер *жылыұ* болып хеш уакта хәм қатпайды (Қ.Ирманов).

ЖЫЛЫҰ III ф. 1. Ысыұ, кызыұ. Күн жылып жер баұыры жумсарды (А.Бекимбетов). 2. Босасыұы, жибисиұи.

ЖЫМ: жым болыұ ф. Тым-тырыс болыұ, үн шығармаұ, үндемеұ.

ЖЫМ-ЖЫМА р. Хеш кимге билдирилмей исленген унамсыз хәрекет.

ЖЫМ-ЖЫРТ р. Тып-тыныш, тым-тырыс. Маұжырап отырғандай көл қуслары *жым-жырт*, самал да силтидей тынды (К.Султанов).

ЖЫМ-ЖЫРТЛЫҚ ат. Тым-тырыслық, тып-тынышлық, үн хәм сес жоклық. Аұыл арасы сес-семирсиз. Инир түсиуден жымжыртлыққа бөлendi (Ө.Хожаниязов).

ЖЫМПЫЛДАҰ ф. Қандай да бир хәрекетти тез хәм қыйналмай ислеұ, шаққанлық пенен ислеұ, тез қыймылдаұ. Сәрсенбай кеселханада қалай болғанлығын, докторлардың

калай етип пәрмана болғанлығын демде-ақ *жымпылдап* сөйлеп берди (Т.Қайыпбергенов).

ЖЫМЫЙЫСЫҰ жымыйыу **II** фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЫМЫЙЫҰ I ф. Түрин өзгертип тәп бериу, гижиниу, тислениу, умтылыу.

ЖЫМЫЙЫҰ II ф. Әсте мыйығын тартыу, сәл сезилер-сезилмес етип күлиу, күле шырай бериу. Қазы қылтылдап бийге карап жымыйды (К. Султанов).

ЖЫМЫҢЛАСЫҰ жымыңлау фейилинің шериклик дәрежеси.

ЖЫМЫҢЛАУ ф. 1. Күле шырай бериу. Есенгелди жолдасларына бир жымыңлап, үндемей қойды (Т.Қайыпбергенов). Бирак, бий, қазы, байлар «қарағай ағаштай қатты Қосыбай морт еттиң бе?» деп бир-бирине карап *жымыңласа* қалды (К.Султанов). 2. ауыс. Жылтылдау, жылт-жылт етиу. Геүгим түсти, аспанда жұлдызлар *жымыңлады* (Х.Сейтов).

ЖЫМЫРАЙЫҰ ф. Қыйсайыу, бир жағына қыйсайыу, жыпырылыу.

ЖЫНАЯТ ат. Қылмыс, айып. Жынаятты жасыра алмайсан хәм ол жазасыз қалмайды.

ЖЫНАЯТЛЫ кел. Қылмыс, айып, айыпкер. Судта бир адамның жынаятлы иси қаралды.

ЖЫНАЯТШЫ ат. Қылмыс ислеуши, айып қылыушы. Жынаятшы суд жазасына тартылды.

ЖЫНАЯТШЫЛЫҚ ат. Айыпкершилик, қылмыс етиушилик, жынаят ислеушилик.

ЖЫНТЫҚ ат. Кесир, зәлел, кесент. Баланың еси енип киятыр, оның маған хеш *жынтығы* жоқ.

ЖЫНЫС ат. Адам менен хайуанаттың еркеклик хәм нашарлык белгилериниң улыуа аты.

ЖЫҢҒЫЛ ат. Бәхәрде гүллейтуғын бүршикли көп жыллык, сүйегі қатты жабайы өсимлик. Қызыл *жыңғыл*. Ерманы *жыңғыл*. Как *жыңғыл*. Сулама *жыңғыл*. **Жыңғыл** десе қырғын деу — пүткіллей қапылтып таслау, копсытып сөйлеу.

ЖЫҢҒЫЛДАЙ кел. 1. Жыңғыл сыякы, жыңғылға усаған, жыңғыл яңлы. 2. ауыс. Жас, тәндар, мойымаған.

ЖЫҢҒЫЛЛЫҚ ат. Жыңғыл өсетуғын жер, тоғай.

ЖЫҢҚ: жыңқ етпеу ф. Үндемеу, қарсы келмеу, ыңқ етпеу.

ЖЫП-ЖЫЛЛЫ кел. Жүдә жыллы, дым жыллы, күтә жыллы.

ЖЫПЫЛЫҚЛАТЫҰ жыпылықлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЫПЫЛЫҚЛАҰ ф. Көзин ашып-жумып кирпичлерин жийи-жийи қыймылдатыу. Ол албырақлап не айтарын умытып қалғандай, еки көзин *жыпылықлатып* аузын ашты да қалды (А.Бекимбетов).

ЖЫР ат. 1. Өзине тән айрықша формасы бар хәм қобызға қосып айтатуғын қосық. Қумлар қарайды соңына, Хәрким хәуес дауысына, Келер хәмме жан қасыңа, *Жыр* төгесен бәрхә, қобыз (Күнхожа). 2. ауыс. Өмир, хал-жағдай, тәғдир. Өлгенше халық *жырын* жырлады, Өтеш сөзим менен өлсем жүзге асарман (Өтеш). 3. ауыс. Қосық, поэзия. Сени сүйип *жырым* канат байлаған, Қыялыңды алып ушып барады (Т.Сейтжанов). 4. ауыс. Әнгиме, гәп, сөз. Бул *жырды* тоқтатайық, жатып дем алайық. ◇ **Жыр емес** — аңсат, оңай, гәп емес, қыйын емес. **Жыр етиу** — сөз етиу, гәп етиу, әнгиме етиу. **Жыр шығарыу** — дау, жәнжел шығарыу, урыс-кейис баслауға себеп табыу.

ЖЫРА ат. Еки жағы бийик сай, көбинесе, дөнисли жерлерде хәм тауларда гезлеседи, қардың суулары, жаңбырдың қазып кеткен орны. Хәр таудың *жырасы* бар, Хәр сөздин мәниси бар (кк.х.н.).

ЖЫРАҚ р. Алыс, қашық, узак.

ЖЫРАҚТА р. Алыста, қашықта, узакта. Сыншылардың түри көп-ау бирақ та, Гейбир сыншы әдилликтен *жырақта* (И.Юсупов).

ЖЫРАҰ ат. Халық дәстанларын қобызға қосып ядка айтыуды, өзине кәсип қылған адам.

ЖЫРАҰДАЙ кел. Жырау сыяқлы, жырау тәризли, жырауға усаған. Қазы сөйлер алдында тамағын қырынып дәстанға түсейин деп атырған *жыраудай* тамсанып алды (К.Султанов).

ЖЫРАҰШЫЛЫҚ ат. Жыраудың кәсиби, *жыраушылық* пенен шуғылланған. Халық арасында *жыраушылық* етти.

ЖЫРҚЫЛДАҰ ф. Шымшык пенен палапанның үнлесиуи. Шымшықтың палапаны уясында жырқылдайды.

ЖЫРЛАНЫҰ жырлау фейилиниң өзлик дәрежеси.

ЖЫРЛАСЫҰ жырлау фейилиниң шериклик дәрежеси.

ЖЫРЛАТЫҰ жырлау фейилиниң өзгелик дәрежеси.

ЖЫРЛАҰ ф. 1. Қобыз бенен халық дәстанын айтыу. *Жырау* тап Байшубарға өзи минип жарысып баратырғандай йошланып *жырлап* отыр (Қ.Ирманов). 2. Қосық пенен баянлау, тәрийиплеу. Көкөзекти тәрийип етип жырлайын, Басыңнан дәуранын тайды, Көк өзек (Өтеш).

ЖЫРТАҢЛАҰ ф. Өзин орынсыз басқалардан айрықша көрсеткиси келиу, ананы-мынаны айтып сөйлеу, билгишсиниу, тыртаклау. 2. Орынсыз күле бериу, дәлкек етиу.

ЖЫРТҚЫЗЫҰ жыртыу феиилинин өзгелик дәрежеси.

ЖЫРТҚЫШ ат. 1. Басқа жанлы-жаныуарлардың етин жеп жасайтуғын хайуан. 2. ауыс. Залым, жауыз, зулым.

ЖЫРТҚЫШЛЫҚ ат. Залымлық, жауызлық, зулымлық.

ЖЫРТЫҚ I ат. Жыртылған жер, жыртығы бар жер. Шалбардың жыртығын тигиу. *Жыртық* тесикке күледі (кк.х.н.).

ЖЫРТЫҚ II кел. Жыртылған, тозыуы жеткен. *Жыртық* жеңім менен көз жасымды сұрттим (Ж.Аймурзаев).

ЖЫРТЫЛЫҰ I жыртыу феиилинің белгисіз дәрежеси.

ЖЫРТЫЛЫҰ II ф. Жүдә мақтаныу, орынсыз мақтаныу, марапатланыу.

ЖЫРТЫС ат. Мерекелерде ырым ушын берилетуғын кишигирим гезлеме.

ЖЫРТЫҰ ф. Айырыу, пыррымлау. Етикте томар жыртып кетти. **Бет жыртысыу** — абырай төгисиу, бир-бирине ауыр сөзлер айтысыу, мәлеллесиу.

ЖЫРЫҚ ат. Бир тутас нәрсенің кемтик жери, кемтик, кетик. *Жырық* ерин. *Жырық* мурын.

ЖЫРЫЛЫҰ I жырыу феиилинің өзлик дәрежеси.

ЖЫРЫЛЫҰ II ф. Ретин тауып бир нәрседен қутылыу, бир жерден көзге түспей шығып кетиу.

ЖЫРЫҰ ф. 1. Бир нәрсенің үстинде баратырып из қалдырыу, сөтиу, тилиу, кесиу. Шөнге аяғымды *жырып* кетти. 2. Бөгетти азырақ ашып жибериу, бузыу. Салманың бөгетин *жырып* жибериу. 3. ауыс. Ауыстырыу, өзинің қалтасына урыу, ауыстырып қалдырыу.

ЖЮРИ ат. Көргизбелерде, конкурсларда хәм хәр қыйлы жарысларда жеңип шығыушыларды анықлайтуғын, бахалайтуғын хәм оларға сыйлық тапсыратуғын арнаулы адамлар топары, комиссия.

КАРАКАЛПАК
ТЯВНИН ТУСНДЫК
СӨЗДҮК

МАЗМУНЫ

Г.....	3
Ғ.....	47
Д.....	75
Е.....	216
Ё.....	289
Ж.....	290

ҚАРАҚАЛПАК ТИЛИНИҢ ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИГИ

Жети томлық

Үшінші том
Г (гингивит) — Ж

Толықтырылған екінші басылымы

Қарақалпақ тилинде
«Qaraqalpaqstan» баспасы
Нөкіс — 2023

Редакторлары

Гүлистан Пирназарова

Операторы

Базаргүл Зиварова

Тех. редакторы

Света Қурбаниязова

Азат Хожамуратов

Оригинал-макеттен басыуға рұқсат етилген уақты 24.07.2023

Қағаз форматы 60x90¹/₁₆. Офсет усылында басылды.

Гарнитурасы — «Times». Көлемі 25,00 б/т., 20,00 есап б/т.

Жөмі 1000 нускада. Бахасы шөртнама бойынша.

Буйырtpa №585.

AI №114 лицензиясы

«NISO POLIGRAF» ЖШЖ баспаханасында басылды.

Ташкент уөлаяты, Орта Чирчик районы.

«Ок ота» МПЖ п. Машғал Марказий 1-уй.